

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

НАУКОВИЙ ВІСНИК

ЛЬВІВСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Серія юридична

Випуск 2 (2)

Львів
2012

ББК Х 9 (4 УК) 311. 163 я 52+
Х 9 (4 УК) я 43

Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.
Серія юридична / головний редактор М.М. Цимбалюк. – Львів: ЛьвДУВС, 2012. –
Вип. 2 (2). – 408 с.

Виходить чотири рази на рік.

Засновник – Львівський державний університет внутрішніх справ.

Включено до переліку наукових фахових видань України з юридичних наук
(постанова президії ВАК України № 1-05/4 від 14 жовтня 2009 р.).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

М.М. Цимбалюк, доктор юридичних наук, доцент (*головний редактор*);
В.К. Гришук, доктор юридичних наук, професор (*заступник головного редактора*);
О.М. Балинська, кандидат юридичних наук, доцент (*відповідальний секретар*).

Члени редколегії: **Т.З. Гарасимів**, доктор юридичних наук, професор;
В.П. Захаров, доктор юридичних наук, професор; **З.Р. Кісіль**, доктор юридичних наук, доцент; **В.О. Навроцький**, доктор юридичних наук, професор; **А.С. Токарська**, доктор юридичних наук, професор; **М.П. Гетьманчук**, доктор історичних наук, професор; **Я.А. Гончарук**, доктор економічних наук, професор; **О.В. Авраменко**, кандидат юридичних наук, доцент; **А.В. Баб'як**, кандидат юридичних наук, доцент; **Р.Б. Бедрій**, кандидат юридичних наук, доцент; **Р.І. Благута**, кандидат юридичних наук, доцент; **М.В. Ковалів**, кандидат юридичних наук, доцент; **І.В. Красницький**, кандидат юридичних наук, доцент; **В.О. Кучер**, кандидат юридичних наук, доцент; **А.Р. Лещух**, кандидат юридичних наук; **Ю.С. Назар**, кандидат юридичних наук, доцент; **І.М. Ситар**, кандидат юридичних наук, доцент; **Т.І. Созанський**, кандидат юридичних наук; **Г.Б. Яновицька**, кандидат юридичних наук, доцент; **І.Ю. Сковронська**, кандидат філологічних наук, доцент; **С.В. Богданов**, кандидат юридичних наук (за згодою).

Рекомендовано до друку Вченою радою Львівського державного університету внутрішніх справ (протокол № 9 від 30 травня 2012 р.).

Свідчення про державну реєстрацію серія КВ № 11429-302Р від 4 липня 2006 р.

Адреса редакції: Україна, 79007 м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Тел.: (032) 258-65-72, (032) 233-61-95.

У публікаціях висловлено позицію авторів, яку не завжди поділяє редакційна колегія. Відповідальність за достовірність фактів, статистичних даних, точність викладеного матеріалу покладатиметься на авторів та рецензентів.

При передруку матеріалів посилання на Науковий вісник обов'язкове. Рукописи не повертаються.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО ТА АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС. ФІНАНСОВЕ ПРАВО

УДК 342.9

М.Ю. Веселов

Адміністративно-правові гарантії захисту інтересів власників автомобільних доріг (вулиць) та залізничних переїздів в умовах дії спрощеного порядку оформлення дорожньо-транспортних пригод (європротоколу) в Україні

Розглянуто особливості правового регулювання відносин, що виникають з приводу спрощеного порядку оформлення дорожньо-транспортних пригод (за згодою водіїв забезпечених транспортних засобів, без участі представників Державтоінспекції) в аспекті забезпечення адміністративно-правових гарантій відшкодування збитків, спричинених в результаті автопригоди, власникам автомобільних доріг (вулиць) та залізничних переїздів. Надано авторські пропозиції щодо удосконалення чинного законодавства з цих питань.

Ключові слова: дорожньо-транспортна пригода, європротокол, власники автомобільних доріг та вулиць, треті особи, матеріальні збитки.

Постановка проблеми. Україна, як інші держави пострадянського простору, вступила в період масової автомобілізації, коли підвищується щільність та інтенсивність руху, а в умовах відставання належного розвитку та удосконалення вулично-дорожньої мережі – знижується пропускна спроможність автомагістралей і вулиць населених пунктів. За таких умов руху істотно зростає вірогідність дорожньо-транспортних пригод (далі – ДТП). Україна цілеспрямовано прагне посісти гідне місце серед країн Євросоюзу, а отже, приймає заходи з імплементації міжнародних норм і стандартів в національне законодавство. Одним з епізодів наближення правовідносин в нашій державі до стандартів «заходу» є введення спрощеного варіанта оформлення незначних ДТП з матеріальним збитком.

У цій статті висвітлюються основні положення чинного законодавства України, що стосуються нововведень в частині оформлення

ДТП. Незважаючи на велику кількість суперечок, які виникали під час підготовки законопроекту, що регулює зазначені правовідносини, багато питань і досі залишаються невирішеними.

Мета цієї статті – висвітлити проблеми, які стосуються майнових інтересів власників автомобільних доріг, вулиць, залізничних переїздів, технічних засобів регулювання дорожнього руху та інших об'єктів дорожньої інфраструктури у відносинах, що виникають під час використання спрощеного варіанта оформлення ДТП.

Стан дослідження. Правовідносини, які є об'єктом дослідження цієї статті, є новими для національного законодавства. Через це публікацій на подібну тематику україно мала. Певні аспекти зазначеної проблематики у межах цивільно-правових питань (без врахування останніх змін до законодавства) розглядав Л.Є. Гузь [1; 2]. Бачення окремих перспектив впровадження в Україні спрощеного порядку оформлення ДТП можна знайти у виступах фахівців державних та громадських установ В.М. Лозового, С.І. Будніка, М.С. Берлина тощо. Підґрунтям для висвітлення теоретичних питань адміністративно-правового напрямку стали роботи В.Б. Авер'янова, Ю.П. Битяка, В.К. Колпакова, О.І. Остапенка та ін.

Виклад основних положень. Автомобільна дорога, вулиця є частиною території, в тому числі в населеному пункті, призначеною для руху транспортних засобів і пішоходів, з усіма розміщеними на ній спорудами.

Згідно з пунктом 3 статті 12 Закону України «Про дорожній рух» посадові особи, які відповідають за будівництво, реконструкцію, ремонт, експлуатацію та облаштування автомобільних доріг, вулиць та залізничних переїздів, мостів, шляхопроводів, інших споруд, зобов'язані забезпечувати утримання їх у стані, що відповідає встановленим вимогам щодо забезпечення безпеки дорожнього руху. Своєю чергою, учасники дорожнього руху мають не завдавати своїми діями або бездіяльністю шкоди підприємствам, установам, організаціям і громадянам (абзац 5 статті 14 Закону). Відповідно до пункту 7 статті 12 Закону України «Про автомобільні дороги» орган державного управління автомобільними дорогами загального користування має право вимагати від користувачів автомобільних доріг відшкодування збитків, завданих автомобільним дорогам та їх складовим. Однією з причин пошкоджень автомобільних доріг, залізничних переїздів та розміщених на ній споруд, технічних засобів регулювання дорожнього руху є скоєння дорожньо-транспортних пригод, зокрема наїздів на перешкоду.

Законодавство України шкоду, пов'язану з пошкодженням дороги, дорожніх споруд та інших матеріальних цінностей чи їх фізичним знищенням визначає як різницю між вартістю відповідного об'єкта до та після ДТП. Юридичні та фізичні особи, життю, здоров'ю та/або майну яких заподіяна шкода внаслідок ДТП з використанням транспортного засобу визнаються потерпілими [3]. Отже, потерпілими у ДТП можуть бути не лише безпосередні учасники автопригоди – водії, пасажери, пішоходи тощо, а й інші юридичні та фізичні особи, яким внаслідок ДТП заподіяна шкода, у тому числі і власники автомобільних доріг, вулиць, залізничних переїздів, інших, розміщених на дорогах, споруд. Цивільно-процесуальне законодавство таких учасників відносить до категорії третіх осіб (стаття 34 ЦПК України). Ознаками третіх осіб є такі властивості: а) вони вступають у справу, коли провадження у ній відкрите і ще не ухвалене рішення; б) такі особи втручаються у спір між сторонами (безпосередніми учасниками ДТП); в) вони мають особисту зацікавленість у результатах розгляду справи на свою користь.

1. Правила дорожнього руху України містять таке визначення поняття «третіх осіб» – це інші учасники дорожнього руху, які через обставини виявились причетними до дорожньо-транспортної пригоди. Отже, у відносинах, що виникають з приводу ДТП, термін «треті особи» може вживатися і стосовно власників автомобільних доріг, вулиць, залізничних переїздів, інших дорожніх об'єктів.

2. З метою визначення тенденцій спричинення матеріальних збитків третім особам (власникам автомобільних доріг, залізничних переїздів, технічних засобів регулювання дорожнього руху та іншого майна) внаслідок ДТП було проведено аналіз дорожньо-транспортних пригод на автошляхах країни за 10 місяців поточного року (статистичні відомості отримано з УДАІ МВС України). Із загальної кількості скоєних 152 тис. автопригод 17700 (11,6%) фактів ДТП є наїзд на перешкоду (пригода, під час якої транспортний засіб наїхав чи наштовхнувся на нерухомий предмет – опору шляхопроводу чи естакади, дорожній знак, стовп, огорожу, дерево тощо). Крім того, за 10 місяців поточного року працівниками Державтоінспекції МВС України було складено понад 10 тис. адміністративних матеріалів за статтею 139 Кодексу України про адміністративні правопорушення «Пошкодження автомобільних доріг, вулиць, дорожніх споруд, залізничних переїздів і технічних засобів регулювання дорожнього руху, створення перешкод для руху та нежиття необхідних заходів щодо їх усунення».

Станом на 18 вересня 2011 року (до набуття чинності Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо дорожньо-транспортних пригод та виплати страхового відшкодування» від 17.02.2011 № 3045-VI) відшкодування матеріальних збитків, спричинених у результаті ДТП третім особам, відбулося на підставі складених працівниками ДАІ адміністративних матеріалів, до яких долучався акт комісійного обстеження дорожніх умов в місці скоєння ДТП, складений за участю власника автомобільної дороги або власника технічних засобів регулювання дорожнього руху, іншого майна. У подальшому відшкодування матеріальних збитків здійснювалося у порядку, визначеному цивільно-правовим законодавством. Для прикладу, вартість ремонтно-відновлювальних робіт пошкодженого дорожнього знаку коштує близько 700 грн, світлофорного об'єкту – від 4000 до 16000 грн.

Якщо прийняти до уваги кількість ДТП, під час яких скоєно наїзд на перешкоду, та кількість справ про адміністративні правопорушення за пошкодження майна третіх осіб, можна зробити висновок, що відшкодування матеріальних збитків третім особам потребує законодавчого врегулювання.

Так, Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо дорожньо-транспортних пригод та виплати страхового відшкодування» від 17.02.2011 р. № 3045-VI, який вступив в дію з 19 вересня поточного року, запровадив в Україні механізм спрощеного оформлення ДТП без постраждалих шляхом складання Повідомлення про ДТП (так званого Європротоколу) і спрямований на приведення обов'язкового страхування цивільної відповідальності автовласників до міжнародних стандартів страхування і врегулювання збитків [4].

Сьогодні водії транспортних засобів, які потрапили у ДТП, можуть скористатися повідомленням лише за наявності обставин, зазначених у пункті 33.2. статті 33 Закону України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів» у випадках, коли учасниками ДТП є лише забезпечені полісом обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності транспортні засоби; коли відсутні травмовані (загиблі) люди; коли водії цих транспортних засобів дійшли згоди щодо обставин скоєння ДТП; коли у водіїв відсутні ознаки алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебування під впливом лікарських препаратів. В подальшому водії, згідно з новим законодавством, мають

право залишити місце ДТП; звільняються від обов'язку інформувати Державтоінспекцію МВС України про факт скоєння ДТП; звільняються від адміністративної відповідальності за порушення Правил дорожнього руху, що спричинило пошкодження транспортних засобів та іншого майна [5].

Чинні новації у законодавстві, з одного боку, спрощують процедуру оформлення ДТП із незначними матеріальними збитками, зменшують статистичні показники аварійності в країні, але з іншого боку, не враховують питання, які обов'язково виникають у випадку порушення інтересів третіх осіб.

По-перше, бланк встановленого МТСБУ зразка розрахований лише на участь не більше двох учасників ДТП.

По-друге, чинна редакція пункту 33.2. статті 33 Закону України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів», яка визначає порядок та умови застосування спрощеного порядку оформлення ДТП, не враховує випадки спричинення матеріальної шкоди третім особам, тобто не передбачає захист майнових інтересів власників доріг, залізничних переїздів, інших дорожніх споруд та об'єктів, яким у результаті ДТП може бути спричинено шкоду.

Якщо у результаті ДТП було спричинено матеріальний збиток майну третіх осіб та водії скористалися правом складання Повідомлення (Європротоколу), то інформація про учасників ДТП згідно з новим законодавством до підрозділу Державтоінспекції не надходить, що в подальшому унеможливорює встановити осіб, які мають компенсувати завдану майнову шкоду.

Отже, для встановлення обов'язкової відповідальності перед третіми особами пропонуємо пункт 33.2. статті 33 Закону України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів» після слів: «У разі настання дорожньо-транспортної пригоди за участю лише забезпечених транспортних засобів...» доповнити словами: «... (але не більше двох), за умови відсутності травмованих (загиблих) людей, та якщо не завдано матеріальної шкоди третім особам, ...».

По-третє, суперечливою є новація щодо звільнення водіїв від обов'язку інформувати Державтоінспекцію МВС України про настання ДТП. Такому положенню є декілька мотивованих питань:

Перший випадок – як було зазначено вище, відсутність будь-яких відомостей про факт ДТП та її учасників у підрозділі Державто-

інспекції ускладнює захист прав третіх осіб, майну яких у результаті ДТП був спричинений збиток.

Другий випадок – відсутність інформації про автопригоди унеможливує проведення аналізу причин та умов скоєння ДТП на певній ділянці дороги (вулиці), тому що відповідно до Стандарту Організації України (далі – СОУ) 45.2-00018112-007:2008 «Порядок визначення ділянок і місць концентрації ДТП дорожньо-транспортних пригод на дорогах загального користування» значення коефіцієнта пригод для визначення небезпечної ділянки (місця) концентрації ДТП обчислюється як за умови врахування ДТП тільки з потерпілими, так і за умови врахування всіх ДТП. Крім того, відповідно до пункту 5.3.2 СОУ 45.2-00018112-007:2008 в картку обліку ділянки (місця) концентрації ДТП слід заносити дані про наявну аварійність з матеріальним збитком з метою детального аналізу причин скоєння ДТП [6].

Отже, надання інформації про ДТП до підрозділу Державтоінспекції є доцільним та необхідним заходом, тому пропонуємо внести такі зміни до Закону України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів»:

- в абзаці другому пункту 33.2. статті 33 Закону виключити слова: «...та звільняються від обов'язку інформувати Державтоінспекцію МВС України про її настання» та доповнити цей пункт словами: «...невідкладно, але не пізніше трьох робочих днів з дня настання дорожньо-транспортної пригоди зобов'язані зареєструвати повідомлення про дорожньо-транспортну пригоду у територіальному підрозділі органів внутрішніх справ (Державтоінспекції) МВС України за місцем скоєння пригоди або місцем мешкання»;

- пункт 35.2. статті 35 Закону доповнити другим абзацом такого змісту: «У разі оформлення матеріалів про дорожньо-транспортну пригоду без участі уповноважених на те працівників Державтоінспекції МВС України до повідомлення про дорожньо-транспортну пригоду додається довідка про інформування про такий факт підрозділ органів внутрішніх справ (Державтоінспекції) МВС України».

По-четверте, сьогодні Законом не передбачено правові наслідки та процедура дій у разі виникнення нових обставин, наприклад, з часом власникам пошкоджених дорожніх об'єктів стало відомо про спричинення майну, що знаходиться у них на балансі, шкоди, а за таким ДТП водіями було складено Повідомлення без участі представників Державтоінспекції. З метою правового врегулювання таких випадків пропонуємо доповнення: пункт 56.3. статті 56 Закону викласти у

такій редакції: «Страховики зобов'язані надавати органам Державтоінспекції МВС України на їх запити відомості про укладені, недійсні та ті, що припинили свою дію договори обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності, а також відомості та, за необхідністю, оригінали повідомлень про дорожньо-транспортні пригоди».

З наведених пропозицій до Закону України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів» відповідні зміни треба також внести і у Правила дорожнього руху України. Абзац третій пункту 2.11. доповнити після слів: «У разі настання дорожньо-транспортної пригоди за участю...» – словами: «...не більше двох...» транспортних засобів;

після слів: «...відсутності травмованих (загиблих) людей» – словами: «...та якщо не завдано матеріальної шкоди третім особам»;

після слів: «...звільняються від обов'язків, передбачених підпунктами «д» – «є» пункту 2.10 цих Правил, але не пізніше трьох робочих днів з дня настання дорожньо-транспортної пригоди» – словами: «...зобов'язані проінформувати орган внутрішніх справ МВС України за місцем скоєння пригоди або за місцем свого мешкання».

Висновки. Наведене свідчить, що навіть новації до законодавства не завжди є досконалими. Набуття чинності Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо дорожньо-транспортних пригод та виплати страхового відшкодування» від 17.02.2011 № 3045-VI правовідносини, що виникають з приводу незначних за розміром збитків дорожньо-транспортних пригод, переводять у площину цивільно-правових стосунків. Це зменшує обсяги адміністративно-примусових заходів, які були у кожному без винятку випадку скоєння ДТП з боку Державтоінспекції, судів. Деякі автори вважають доцільним подальше розширення повноважень страхових компаній щодо оформлення матеріалів про ДТП без постраждалих та усунення Державтоінспекції від цієї діяльності [7, с. 46].

Ми не повністю поділяємо таку думку, оскільки правовідносини, що виникають між водіями-учасниками ДТП, не обмежуються лише інтересами зазначених осіб. Для об'єктивності оцінки та аналізу стану аварійності на дорогах держави Державтоінспекції МВС України треба враховувати усю сукупність ДТП. Крім того, певний відсоток ДТП – це такі автопригоди, під час яких пошкодження отримують не лише транспортні засоби, а й об'єкти (окремі елементи) вулично-шляхової мережі. Чинна ж редакція Закону України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних

транспортних засобів» не передбачає сьогодні умови захисту майнових інтересів власників автомобільних доріг (вулиць) та залізничних переїздів у випадку, якщо під час ДТП, учасники якого скористалися правом складання Повідомлення про ДТП, було пошкоджено об'єкти (або їх окремі елементи) дорожнього господарства.

Закон України «Про міліцію» серед завдань міліції (стаття 2) визначає сприяння у межах своєї компетенції державним органам, підприємствам, установам і організаціям у виконанні покладених на них законом обов'язків, отже й інші нормативні акти мають передбачати певні адміністративно-правові гарантії реалізації цього завдання правоохоронних органів (йдеться про зазначені у цій статті пропозиції до законодавства). До того ж зазначені пропозиції відповідають переліку заходів, передбачених Глобальним планом ООН, щодо здійснення Десятиліття дій із забезпечення безпеки дорожнього руху 2011–2020 у частині:

- створення належних систем страхування користувачів доріг для фінансування служб реабілітації жертв аварій шляхом встановлення обов'язкової відповідальності перед третіми особами;
- проведення ретельних розслідувань аварій і життя відповідних ефективних правових заходів [8, с. 19].

1. Гузь Л.Е. Дорожно-транспортные происшествия / Л.Е. Гузь. – Х.: Харьков юридический, 2004. – 448 с.

2. Гузь Л.Е. Дорожно-транспортные происшествия / Л.Е. Гузь. – Х.: Фактор, 2010. – 688 с.

3. Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів: Закон України від 01.07.2004 р. // Відомості Верховної Ради України від 07.01.2005 р. – 2005. – № 1. – С. 3. – Ст. 1.

4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо дорожньо-транспортних пригод та виплати страхового відшкодування: закон України від 17.02.2011 р. № 3045-VI // Офіційний вісник України від 25.03.2011 р. – 2011. – № 20. – С. 18. – Ст. 819.

5. Про Правила дорожнього руху: Постанова Кабінету Міністрів України від 10.10.2001 р. // Офіційний вісник України від 26.10.2001 р. – 2001. – № 41. – С. 35. – С. 1852.

6. Безпека дорожнього руху. Автомобільні дороги загального користування. Порядок визначення ділянок і місць концентрації дорожньо-транспортних пригод на дорогах загального користування: стандарт організації України, СОУ 45.2-00018112-007:2008 // Інформаційна справочна система «Будстандарт». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://budstandart.com/read/document/show/3105220/id/3100613?submenu=10516>.

7. Введенська В.В. Про зміни до законодавства, обумовлені упровадженням в Україні «Європротоколу» / В.В. Введенська // Безпека дорожнього руху: правові та організаційні аспекти: матеріали шостої Міжнародної науково-практичної конференції (м. Донецьк, 17–18 листопада 2011 року): збірник наукових праць // Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України; Донецька академія автомобільного транспорту. – Донецьк: ЛАНДОН-XXI, 2011. – 298 с.

8. Глобальный план осуществления Десятилетия действий по обеспечению безопасности дорожного движения 2011–2020 гг. / Liaison Officer, Secretariat, Decade of Action World Health Organization, WHO/VIP, Avenue Appia 20 CH-1211. – Geneva 27, Switzerland. – 27 с.

Веселов М.Ю. Административно-правовые гарантии защиты интересов собственников автомобильных дорог (улиц) и железнодорожных переездов в условиях действия упрощенного порядка оформления ДТП (европротокола) в Украине.

Рассмотрены особенности правового регулирования отношений, возникающих в связи с упрощенным порядком оформления дорожно-транспортных происшествий (при согласии водителей обеспеченных транспортных средств, без участия представителей Госавтоинспекции) в аспекте обеспечения административно-правовых гарантий возмещения убытков, причиненных в результате автопроисшествия владельцам автомобильных дорог (улиц) и железнодорожных переездов. Даны авторские предложения, касающиеся усовершенствования действующего законодательства по указанным вопросам.

Ключевые слова: дорожно-транспортное происшествие, европротокол, владельцы автомобильных дорог и улиц, третьи лица, материальный ущерб.

Veselov M. Administrative guarantees of the interests of owners of roads (streets) and railway crossings in terms of a simplified procedure for registration of traffic accidents (europrotocol) in Ukraine.

The features of legal regulation of relations, arising up in connection with the simplified order of registration of road accidents (on the consent of drivers of transport vehicles, without participation of representatives of road police) in the aspect of providing of administrative-legal guarantees of damages reimbursement caused in the result of car incident to owners of highways (streets) and railway crossings are considered. Authorial suggestions for improvements of current legislation are made.

Key words: road accident, europrotocol, owners of highways and streets, third persons, damages.

Стаття надійшла 12 грудня 2011 р.

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАПОБІГАННЯ І ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНІ

Проведено аналіз стану правового забезпечення запобігання і протидії корупції в Україні, визначено сутність та структуру правового механізму запобігання і протидії корупції, запропоновано до цієї структури віднести додаткові елементи: причини та умови, які сприяють вчиненню корупційних правопорушень; суб'єктів, які здійснюють заходи щодо запобігання і протидії корупції; заходи, напрями, засоби та система забезпечення запобігання і протидії корупції тощо.

Ключові слова: *аналіз, запобігання і протидії корупції, забезпечення запобігання і протидії корупції.*

Постановка проблеми. Аналізуючи поняття «запобігання і протидія корупції», слід зазначити, що такі висловлювання ми використали не випадково, оскільки поділяємо думку багатьох дослідників, що побороти корупцію як соціальне явище повністю неможливо.

Ми вважаємо, що поняття «запобігання і протидія корупції» є більш придатним для обґрунтування висновків нашого наукового дослідження. Загальновідомо, що кінцевим результатом будь-якої боротьби є перемога явища, проти якого вона здійснювалася, і навпаки – запобігання і протидія не передбачає в результаті обов'язкової перемоги або чисть поразки. Семантичне тлумачення цих слів, а також результати окремих наукових досліджень останніх років підтверджують доцільність використання саме словосполучення «запобігання і протидія корупції», а не «боротьба з корупцією».

Боротьба з корупцією втрачає будь-який сенс, оскільки в результаті боротьби не може досягнути кінцевої мети. Власне, з цього зрозуміло, що з наукової та практичної точок зору за відсутності ймовірності кінцевого результату не може бути і самої боротьби. Термін «запобігання і протидія» відображає весь комплекс заходів впливу на корупцію, включаючи вплив на соціальні передумови корупції, причини та умови корупційних правопорушень, правоохоронну діяльність щодо виявлення, розслідування таких діянь, притягнення винних у їх вчиненні осіб до відповідальності. Термін «боротьба» асоціюється переважно з моментом активного наступу на корупцію, із застосуванням репресивних заходів адміністративно-правового та іншого характеру,

із протиборством з конкретними виявами корупції і особами, які їх вчинили. Він зазвичай не ототожнюється з антикорупційними заходами профілактичного характеру».

Метою статті є аналіз законодавства та наукових праць з питань боротьби (протидії) корупції, адже так ми можемо зробити висновок про те, що у більшості випадків терміни «боротьба» повинні замінюватися термінами «протидія» та «запобігання».

Стан дослідження. Варто відзначити, що прийняте нове антикорупційне законодавство України [1] відійшло від терміна «боротьба» і запропонувало термінологію «запобігання і протидія», ми поділяємо такий підхід. Проте, незважаючи на прийняття низки законодавчих та підзаконних актів з питань протидії корупції, проведення різних за предметом наукового пошуку досліджень із зазначених питань [2; 3; 4; 5; 6], єдиного погляду на сутність та структуру механізму протидії корупції так і не вироблено. З уваги на зазначене, у статті робиться спроба проаналізувати нормативні акти, прийняті в незалежній Україні, з питань протидії корупції та відповідні наукові джерела на предмет визначення у них окремих складових досліджуваного правового механізму, на основі чого визначити його структуру, охарактеризувати окремі елементи такої структури, а також з'ясувати місце та значення у такому механізмі адміністративно-правових засад запобігання і протидії корупції в Україні.

Виклад основних положень. Нормативні акти з питань боротьби з корупцією визначали лише окремі елементи правового механізму протидії корупції. Найбільш повний перелік таких елементів містився у Законі України «Про боротьбу з корупцією» [7] та відповідних концепціях (програмах) [8; 9]. Погоджуючись із важливістю закріплення у названому законодавчому акті відповідних елементів, вважаємо, що їх перелік був далеко неповним, що не давало змоги говорити про належний правовий механізм протидії корупції.

У Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами справ про корупційні діяння та інші правопорушення, пов'язані з корупцією» від 25 травня 1998 р. № 13 фактично розширені були межі Закону України «Про боротьбу з корупцією» щодо визначення суб'єктів відповідальності за вчинення корупційних правопорушень [11]. У наказі Головного управління державної служби України від 13 жовтня 2005 р. № 244 «Про затвердження Методичних рекомендацій для державних органів та органів місцевого самоврядування з питань протидії корупції» детально визначено підстави та процедури

здійснення антикорупційного контролю як одного із засобів (способів) протидії корупції [12]. З урахуванням вказаних та інших недоліків Закону України «Про боротьбу з корупцією» Вищий законодавчий орган держави 11 червня 2009 року прийняв пакет антикорупційних законів, який так і не був введений в дію.

Тільки 7 квітня 2011 року Закони України «Про засади запобігання і протидії корупції» і «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» прийняті Верховною Радою України і введені в дію з 1 липня 2011 року [14].

Значна кількість, порівняно з іншими нормативними актами, елементів правового механізму протидії корупції була закріплена в Концепції боротьби з корупцією на 1998–2005 роки, затвердженій Указом Президента України від 24 квітня 1998 року № 367 [9].

Порівнюючи Концепцію боротьби з корупцією на 1998–2005 роки, затверджену Указом Президента України від 24 квітня 1998 року № 367, та Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції» на предмет повноти визначення у них елементів правового механізму запобігання і протидії корупції варто зазначити, що вони, по-перше, визначають їх значну частину, порівняно з іншими правовими актами з питань протидії корупції; по-друге, не містять їх більш-менш повного, а отже, і логічного переліку (наприклад, в Концепції боротьби з корупцією на 1998–2005 роки причини та умови корупційних діянь були визначені після суб'єктів боротьби з корупцією, принципів боротьби з корупцією, напрямів боротьби з корупцією, що варто було б зробити у зворотному порядку); по-третє, дають змогу визначити структуру правового механізму запобігання і протидії корупції лише шляхом їх об'єднання в одному нормативному документі, що і передбачено в новому законі.

Що стосується інших нормативних актів з питань протидії корупції, зокрема, міжнародних, в яких визначаються деякі з елементів правового механізму протидії корупції, так у Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції від 31 жовтня 2003 р. визначені заходи щодо запобігання корупції, а також орган або органи із запобігання та протидії корупції [15].

В Політиці протидії корупції, яка була оприлюднена на Міжрегіональному семінарі з проблем корупції в органах державної влади (Гаага, 1989 р.), містяться заходи попередження (запобігання) корупції, частина з яких отримала закріплення у національному законодавстві.

Указом Президента України від 26 лютого 2010 р. № 275/2010 Утворено Національний антикорупційний комітет як дорадчий орган при Президентові України. А Указом Президента України від 1 вересня 2011 р. № 890/2011 «Питання Національного антикорупційного комітету» затверджене положення «Про Національний антикорупційний комітет», яким передбачено, що Національний антикорупційний комітет є консультативно-дорадчим органом при Президентові України.

Комітет у своїй діяльності керується Конституцією та законами України, актами Президента України, Кабінету Міністрів України, іншими актами законодавства, а також цим Положенням.

Названим Положенням визначені, більш конкретизовані, основні завдання Комітету, якими є:

1) здійснення системного аналізу стану протидії корупції в Україні, ефективності реалізації антикорупційної стратегії, заходів, що вживаються для запобігання і протидії корупції;

2) розроблення антикорупційних заходів, спрямованих на гармонізацію законодавства та усунення наявних у ньому протиріч;

3) підготовка пропозицій щодо спрощення дозвільних та інших процедур ведення малого і середнього бізнесу та ліквідації причин, які зумовлюють порушення у цій сфері;

4) розроблення з урахуванням вітчизняного та міжнародного досвіду рекомендацій провідних світових організацій проектів актів законодавства з питань посилення боротьби з корупцією.

Основні завдання Комітету:

1) здійснює моніторинг стану виконання законодавства у сфері запобігання і протидії корупції;

2) бере участь у підготовці для внесення Президентом України на розгляд Верховної Ради України законопроектів у сфері запобігання та протидії корупції;

3) готує пропозиції щодо законопроектів, проектів інших нормативно-правових актів у сфері запобігання та протидії корупції;

4) бере участь у підготовці проектів актів і доручень Президента України з питань запобігання і протидії корупції;

5) бере участь у підготовці послань Президента України до народу, щорічних і позачергових послань до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України;

6) організовує вивчення громадської думки з питань, що розглядаються Комітетом, забезпечує висвітлення в засобах масової інформації результатів роботи Комітету;

7) виконує інші функції відповідно до актів Президента України.

Положенням передбачені права Комітету, а отже, він має право:

1) запитувати та одержувати в установленому порядку від державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян інформацію, матеріали і документи, необхідні для виконання покладених на нього завдань;

2) залучати в установленому порядку до участі у роботі Комітету посадових осіб органів державної влади, місцевого самоврядування, працівників підприємств, установ, організацій, провідних вітчизняних та іноземних учених і фахівців, у тому числі експертів міжнародних організацій, представників об'єднань громадян;

3) утворювати робочі групи, у тому числі тимчасові, для опрацювання окремих питань діяльності Комітету;

4) запрошувати на свої засідання працівників державних органів, органів місцевого самоврядування, представників підприємств, установ, організацій, а також об'єднань громадян, залучати запрошених осіб до обговорення відповідних питань;

5) ініціювати проведення громадського обговорення проектів законів, актів Президента України з питань антикорупційної політики;

6) організовувати та проводити конференції, круглі столи, наради з питань, віднесених до його компетенції.

Положенням передбачено, що Комітет у процесі виконання покладених на нього завдань взаємодіє із державними органами, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями, об'єднаннями громадян, іншими допоміжними органами і службами, створеними Президентом України, з апаратом Ради національної безпеки і оборони України.

Рішення Комітету реалізується шляхом видання за необхідності в установленому порядку актів Президента України, внесення Президентом України на розгляд Верховної Ради України відповідних законопроектів.

Для врахування громадської думки в роботі Комітету, в тому числі під час підготовки пропозицій щодо вдосконалення законодавства у сфері запобігання і протидії корупції, утворюється Громадська рада, яка складається з представників інститутів громадянського суспільства і діє на правах робочої групи Комітету [16]. Указом Президента України від 21 жовтня 2011 року № 1001/2011 «Про Національну антикорупційну стратегію на 2011–2015 роки» схвалена Національна антикорупційна стратегія на 2011–2015 роки [17]. Названим Указом

Президента України визнано таким, що втратив чинність, Указ Президента України від 11 вересня 2006 року № 742/2006 «Про Концепцію подолання корупції в Україні «На шляху до доброчесності».

У Національній антикорупційній стратегії на 2011–2015 роки підкреслюється, що корупція в Україні набула ознак системного явища, яке поширює свій негативний вплив на всі сфери суспільного життя, все глибше укорінюючись у повсякденному житті як основний, швидкий та найбільш дієвий протиправний засіб вирішення питань, досягнення певних цілей. Масштаби поширення корупції загрожують національній безпеці України. Це потребує негайного вжиття системних та послідовних заходів, які мають комплексний характер і базуються на єдиній Національній антикорупційній стратегії.

Пріоритетними напрямками антикорупційної політики в державі визнані виявлення та усунення умов, що сприяють або можуть сприяти виникненню корупції, а також запобігання спробам їх утворити.

Аналізуючи ситуацію щодо сучасного стану запобігання і протидії корупції в Україні, зауважуємо, що у 2010–2011 роках започатковано процес реформування вітчизняного антикорупційного законодавства, спостерігається антикорупційна спрямованість судової, податкової, адміністративної реформ, реформи кримінального судочинства, вдосконалення механізму доступу громадян до публічної інформації та отримання безоплатної правової допомоги.

Висновки. Реформування вітчизняного антикорупційного законодавства залишається незавершеним, тому законодавчого врегулювання потребують питання:

щодо упорядкування адміністративних процедур і надання адміністративних та інших публічних послуг;

притягнення до відповідальності юридичних осіб за вчинення їх уповноваженими особами корупційних правопорушень;

удосконалення інституту конфіскації;

притягнення до відповідальності за вчинення корупційних правопорушень осіб, які користуються недоторканністю.

Як закріплено в Національній антикорупційній стратегії на 2011–2015 роки, основними причинами виникнення і поширення корупції в Україні є:

недостатній рівень доброчесності окремих осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування;

недосконалість адміністративних процедур (їх відсутність або нечіткість);

наявність у органів державної влади та осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, широкого спектра дискреційних повноважень;

невідповідність рівня оплати праці осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, обсягу їх повноважень;

несприятливий режим підприємницької діяльності та наявність економічних пільг для певних категорій підприємців;

низька ефективність заходів, що вживаються правоохоронними органами, органами прокуратури та судами, щодо притягнення винних у вчиненні корупційних правопорушень до відповідальності;

толерантність та відсутність критичного ставлення суспільства до виявів корупції;

сприйняття населенням корупції як одного із засобів досягнення бажаного результату.

Тому вказані та інші причини сприяють корупції в державі, що завдає значної шкоди всій системі управління і невжиття відповідних заходів може поглибити такі наслідки:

падіння авторитету держави та владних структур;

затримки модернізації та розвитку національної економіки, порушення принципу конкуренції;

зростання цін внаслідок включення хабара як обов'язкової складової до цінової формули на товари та послуги;

погіршення інвестиційної привабливості держави;

дискредитації закону як універсального регулятора суспільних відносин та перетворення його в засіб задоволення приватних і корпоративних інтересів.

1. Про засади запобігання і протидії корупції: Закон України від 7 квітня 2011 року № 3206-VI. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua

2. Мельник М.І. Кримінологія та кримінально-правові проблеми протидії корупції: дис. д-ра юрид. наук: 12.00.08 / Микола Іванович Мельник. – К., 2002. – 424 с.

3. Заброда Д.Г. Взаємодія суб'єктів боротьби з корупцією (адміністративно-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Дмитро Григорович Заброда. – К., 2005. – 233 с.

4. Рогульський С.С. Адміністративно-правові заходи боротьби з корупцією в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Сергій Степанович Рогульський. – К., 2005. – 187 с.

5. Гайдук А.В. Заходи адміністративного примусу у боротьбі з корупцією в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Андрій Валерійович Гайдук. – К., 2006. – 194 с.

6. Терещук О.В. Адміністративна відповідальність за корупційні правопорушення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право / О.В. Терещук. – Одеса, 2000. – 20 с.

7. Про боротьбу з корупцією: Закон України від 5 жовтня 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 34. – С. 266.

9. Концепція боротьби з корупцією на 1998–2005 роки, затверджена Указом Президента України від 24 квітня 1998 року № 367/1998. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>

10. Концепція подолання корупції в Україні «На шляху до доброчесності», затверджена Указом Президента України від 11 вересня 2006 року № 742/2006. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>

11. Про практику розгляду судами справ про корупційні діяння та інші правопорушення, пов'язані з корупцією: постановою Пленуму Верховного Суду України № 13 від 25 травня 1998 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v0013700-98>

12. Про затвердження Методичних рекомендацій для державних органів та органів місцевого самоврядування з питань протидії корупції: Наказ Головного управління державної служби України від 13 жовтня 2005 року № 244. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1041.29736.0>

14. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення: Закон України від 7 квітня 2011 року № 3207-VI. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua

15. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 49.

16. Про Національний антикорупційний комітет: Указ Президента України від 26 лютого 2010 року № 275/2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=275/2010>

17. Про Національну антикорупційну стратегію на 2011–2015 роки: Указ Президента України від 3 жовтня 2011 року № 1001/2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/14092.html>

Гвоздецкий В.Д. Правовое обеспечение предотвращения и противодействия коррупции в Украине.

Проведено анализ правового обеспечения предотвращения и противодействия коррупции в Украине, определено сущность и структуру правового механизма предотвращения и противодействия коррупции, предложено в эту структуру включить дополнительные элементы: причины и условия, способствующие совершению коррупционных правонарушений; субъектов, которые

способствуют совершению коррупционных правонарушений, субъектов осуществляющих мероприятия по предотвращению и противодействию коррупции; меры, направления, средства и система обеспечения предотвращения и противодействия коррупции и тому подобное.

Ключевые слова: анализ, предотвращения и противодействия коррупции, обеспечения предотвращения и противодействия коррупции.

Gvozdetsky V.D. Legal Provision of prevention and counteraction to corruption in Ukraine.

This article analyzes the current state of legal provisions for prevention and counteraction to corruption in Ukraine, the nature and structure of its legal mechanism, it is proposed to include additional elements in the structure: reasons and conditions of corruption offenses; entities that exercise measures to prevent and counteract corruption; measures, directions, tools and system to prevent and counteract corruption, etc.

Key words: analysis, prevention and counteraction to corruption, preventing and combating corruption.

Стаття надійшла 16 лютого 2012 р.

УДК 342.924

І.Л. Гула

ПРИНЦИПИ ДОТРИМАННЯ ПРАВ ТА СВОБОД ІНОЗЕМЦІВ, ОСІБ БЕЗ ГРОМАДЯНСТВА ПІД ЧАС ЗАСТОСУВАННЯ ДМІНІСТРАТИВНОГО ВИДВОРЕННЯ З УКРАЇНИ

На підставі аналізу юридичної літератури розглядаються загальні та спеціальні принципи адміністративного видворення іноземців та осіб без громадянства з України.

Ключові слова: принцип, правовий принцип, принципи адміністративного видворення іноземців та осіб без громадянства з України.

Постановка проблеми. Дотримання прав та свобод іноземних громадян та осіб без громадянства під час застосування щодо них адміністративного стягнення у вигляді видворення з України можна досягти шляхом запровадження історично усталених, розроблених світовою й національною практикою принципів. Їх порушення або неврахування перешкоджатиме законному застосуванню видворення іноземців та осіб без громадянства з України.

Стан дослідження. Правові принципи вивчались та аналізувались багатьма вченими, а саме: В.С. Андреевою, Є.Г. Азаровою, Е.В. Скурко, Р.І. Ивановою, Є.Є. Мачульською та іншими.

Вивчення питання про принципи щодо застосування видворення іноземців та осіб без громадянства з України потребує знання загальних теоретичних положень про поняття «принцип».

Упродовж багатьох років було запроваджено різноманітні визначення терміна «принципи», деякі із яких уживатимуться у статті. Зокрема, принципи є результатом осмислення закономірностей розвитку суспільства в цілому, втілення його демократичної та гуманістичної традицій, є стрижнем будь-яких суспільних відносин, який відображає найбільш істотні їх ознаки [1, с. 220–221].

У тлумачному словнику В.І. Даля наведена така дефініція терміна «принцип», а саме: «науковий чи моральний початок, підстава, основа, від якої не відступають» [2, с. 431].

У науковій літературі наводяться такі дефініції поняття «принципи» (від лат. *principium* – основа, початок):

- відправні начала, незаперечні вимоги (позитивні зобов'язання), які ставляться до учасників суспільних відносин із метою гармонічного поєднання індивідуальних, групових і громадських інтересів [3, с. 221];

- загальні вимоги до суспільних відносин і їх учасників, а також як вихідні керівні засади, відправні установлення, що виражають сутність права і впливають з ідей справедливості й свободи, а також визначають загальну спрямованість і найістотніші риси діючої правової системи [4];

- основні, вихідні положення теорії, вчення тощо, керівні ідеї, основні правила діяльності [5, с. 30];

- внутрішні переконання, погляди, що означають норми поведінки [5, с. 30];

- вихідні норми, правила й закономірності, що витікають із сутності та рівня розвитку суспільства, а також його продуктивних сил, дотримання яких сприяє досягненню цілей функціонування та вирішенню поставлених завдань [6, с. 9].

Цілком справедливо зазначає Н.Р. Колесніченко-Братунь, що принцип «не описує факт, а лише визначає напрямок нашої поведінки» [7, с. 156].

Своєю чергою, Е.В. Скурко дає визначення правовим принципам як базовим ідеям правової системи та їх утіленню в будь-якій з

форм у характерних для правової системи компонентах (у правосвідомості, нормативному компоненті, при структуруванні та функціонуванні організаційного компонента правової системи, у правотворчості та правореалізації/правозастосуванні) [8, с. 56].

Метою статті є визначення основних принципів застосування адміністративного видворення іноземців та осіб без громадянства з України з метою дотримання їх прав і свобод.

Виклад основних положень. Правові принципи у стислому вигляді концентровано відображають найсуттєвіші риси комплексу правових норм у конкретній сфері суспільних відносин, здійснюють узагальнене закріплення засад суспільного ладу; забезпечують однотипне формулювання норм права. Зауважимо, що якщо законодавство змінюється, то принципи залишаються статичними або ж розвиваються статично.

За відповідної позиції виникає питання: якщо принципи закріплені в законодавстві, то в чому полягає їх відмінність від правових норм? Відмінність полягає в тому, що принципи права, встановлюючи загальне правило поведінки на основі керівних ідей, не містять усіх елементів правової норми (гіпотези, диспозиції, санкції). Водночас, за допомогою принципів неможливо всебічно врегулювати конкретні правовідносини між суб'єктами права.

Окрім того, принципи довговічніші, вони визначають сутність і зміст не лише діючих, але й майбутніх правових норм, тенденції розвитку законодавства. Відповідно до принципів здійснюється тлумачення норм, особливо в тих випадках, коли в них наявні протиріччя й проблеми. Принципи виявляються в нормах права, а норми права не можуть не відповідати правовим принципам.

Із огляду на викладене, вважаємо, що під **правовими принципами** слід розуміти основоположні правила, що виникають на основі розвитку суспільства, та втілені у нормативно-правових актах, дотримання яких сприяє досягненню визначеної мети.

Принципи не формулюють конкретні права і обов'язки, і не завжди забезпечені конкретними законодавчими санкціями. Значення принципів обумовлюється тим, що вони мають властивість вищої імперативності, універсальності, загальнозначущості, їм притаманні стійкість і стабільність упродовж невизначено тривалого часу [9].

Принципи є однією із ключових ідентифікаційних ознак та задають вектор законності застосування видворення іноземців та осіб без громадянства з України, вказуючи на найбільш стандартизовані та визначені у правовому полі параметри функціонування, які б найбільш

повною мірою відповідали світовим стандартам застосування цього виду примусу до тієї категорії осіб, яка порушила правила перебування на території відповідної країни.

З уваги на зазначене вище, пропонуємо таке визначення **принципів щодо видворення іноземців та осіб без громадянства з України** – це основоположні правила організаційно-правової діяльності компетентних органів та їх посадових (службових) осіб, що полягає у встановленні формально обов’язкових правил поведінки індивідуального характеру з метою забезпечення необхідних умов реалізації специфічного примусового засобу, який накладається на іноземних громадян та осіб без громадянства.

Принципи закріплюють закономірності реалізації та визначають механізм застосування видворення іноземців та осіб без громадянства з України.

Аналіз юридичної літератури [10; 11; 12] дає нам підстави стверджувати, що до принципів щодо видворення іноземців та осіб без громадянства з України, на наш погляд, можна віднести лише ті положення, у яких розкривається головне, суттєве, основне у його змісті.

Зауважимо, що в науковій літературі та національному законодавстві немає класифікації принципів щодо видворення іноземців та осіб без громадянства з України.

За результатами аналізу законодавства України, яким урегульовано порядок видворення іноземців та осіб без громадянства з України, пропонуємо таку класифікацію його принципів:

загальні (належать до системи застосування щодо осіб заходів адміністративного примусу в цілому, фіксують вихідні начала будь-якого явища);

спеціальні (відображають особливості щодо застосування видворення іноземців та осіб без громадянства з України).

До загальних принципів застосування адміністративного видворення іноземців та осіб без громадянства з України пропонуємо віднести такі: **верховенства права; законності; рівності; недискримінації; публічності; об’єктивності істини**. Загальні принципи не потребують такого аналізу, як спеціальні, оскільки вони вже достатньо досліджені, немає проблем у їх застосуванні і вони не є предметом дослідження у статті, тому більш детально розглядатимемо спеціальні принципи.

До спеціальних принципів застосування адміністративного видворення іноземців та осіб без громадянства з України можна віднести такі:

1) принцип заборони видворення громадян України. Видворення застосовується тільки щодо іноземних громадян та осіб без громадянства. У протоколі № 4 Конвенції про захист прав і основних свобод «Про забезпечення деяких інших прав і свобод, окрім тих, які вже включені в конвенцію і перший протокол до неї» (ст. 3) зазначається: «Ніхто не може бути висланий з території держави шляхом індивідуальних або колективних заходів, громадянином якої він є. Ніхто не може бути позбавлений права на в'їзд в державу, громадянином якої він є» [13]. Ст. 26 Конституції України встановлено, що громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі. Україна гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами [14]. Зародилася така норма, звичайно, з урахуванням сумного досвіду сімдесятих років, коли особи, що були критично налаштовані до режиму, – так названі «дисиденти» – за рішенням «компетентних органів» видворялися з країни, найчастіше з одночасним позбавленням їх громадянства СРСР [15].

Цей принцип розповсюджується на біженців та осіб, які потребують захисту. Так, ст. 3 Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» встановлено, що біженець чи особа, яка потребує додаткового захисту або якій надано тимчасовий захист, не може бути вислана або примусово повернута до країни, де їх життю або свободі загрожує небезпека за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань, а також із інших причин, що визнаються міжнародними договорами чи міжнародними організаціями, учасниками яких є Україна, як такі, що не можуть бути повернуті до країн походження [16].

У міжнародному праві питання видворення біженців знайшло своє закріплення в Конвенції про статус біженців від 28 липня 1951 р. У статті 32 цієї Конвенції встановлена заборона на вислання законно проживаючих на території держави біженців, за винятком випадків, коли це необхідно з міркувань державної безпеки або громадського порядку. Вислання таких біженців повинно проводитися тільки на виконання рішення, винесеного в судовому порядку. Крім випадків, коли цьому перешкоджають поважні міркування державної безпеки, біженцям повинне надаватися право надання для свого виправдання доказів і оскарження у відповідних інстанціях чи у посадової особи.

Крім того, в конвенції закріплено заборону на висилку біженців за кордон країни, де їхньому життю чи свободі загрозуватиме небез-

пека через їхню расу, релігію, громадянство, належність до певної соціальної групи або політичних переконань. Ця постанова, однак, не може поширюватися на біженців, якщо є серйозні причини вважати, що вони є загрозою безпеці країни, в якій вони знаходяться, або є засудженими за вчинення особливо тяжкого злочину і становлять загрозу громадянам країни [17];

2) принцип застосування видворення тільки у разі передбачених законом підстав. Видворення іноземних громадян та осіб без громадянства – це не самовільний акт держави або його компетентних органів. Воно може здійснюватися тільки за наявності підстав. Відповідно до ст. 13 Закону України від 22.09.2011 року «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» встановлено, що в'їзд в Україну іноземцю або особі без громадянства не дозволяється:

- в інтересах забезпечення національної безпеки України або охорони громадського порядку;
- якщо це необхідно для охорони здоров'я, захисту прав і законних інтересів громадян України та інших осіб, які проживають в Україні;
- якщо при клопотанні про в'їзд в Україну така особа подала про себе завідомо неправдиві відомості або підроблені документи;
- якщо паспортний документ такої особи, віза підроблені, зіпсовані чи не відповідають установленому зразку або належать іншій особі;
- якщо така особа порушила у пункті пропуску через державний кордон України правила перетинання державного кордону України, митні правила, санітарні норми чи правила або не виконала законні вимоги посадових та службових осіб органів охорони державного кордону, митних та інших органів, що здійснюють контроль на державному кордоні;
- якщо під час попереднього перебування на території України іноземець або особа без громадянства не виконали рішення суду або органів державної влади, уповноважених накладати адміністративні стягнення, або мають інші не виконані майнові зобов'язання перед державою, фізичними або юридичними особами, включаючи пов'язані з попереднім видворенням, у тому числі після закінчення терміну заборони подальшого в'їзду в Україну.

Відомості про іноземця або особу без громадянства вносяться до бази даних осіб, яким згідно із законодавством України не дозволяється в'їзд в Україну або тимчасово обмежено право виїзду з України. Рішення про заборону в'їзду в Україну приймається центральним ор-

ганом виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері міграції, Службою безпеки України або органом охорони державного кордону [18];

3) принцип заборони видворення на підставі расової приналежності, кольору шкіри, релігії, культури, родового, національного чи етнічного походження. Принцип рівності перед законом і рівноправності людини і громадянина незалежно від статі, раси, національності, мови, походження, майнового і посадового становища, місця проживання, ставлення до релігії, переконань, належності до громадських об'єднань, а також інших обставин, що забороняють будь-які форми обмеження прав громадян за ознаками соціальної, расової, національної, мовної чи релігійної приналежності (ст. 24 Конституції України [14]), конкретизовано в ході реалізації адміністративного видворення;

4) принцип заборони катувань та інших жорстоких, нелюдських або тих, що принижують гідність, видів поводження і покарання. Як відомо, «Катування» означає будь-яку дію, якою будь-якій особі навмисне спричиняється сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого характеру, коли такий біль або страждання спричиняються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають в офіційній якості, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи з їх мовчазної згоди [19]. В цей термін не включаються біль або страждання, що виникли внаслідок лише законних санкцій, невіддільні від цих санкцій чи викликаються ними випадково. Кожна держава вживає ефективних законодавчих, адміністративних, судових та інших заходів для запобігання актів катувань на будь-якій території під її юрисдикцією. Жодні виключні обставини, якими б вони не були, стан війни чи загроза війни, внутрішня політична нестабільність чи будь-яке інше надзвичайне становище не можуть бути виправданням катувань. Жодна держава не повинна висилати, повертати чи видавати будь-яку особу іншій державі, якщо є серйозні підстави вважати, що їй може загрожувати там застосування катувань. Для визначення наявності таких підстав компетентні органи влади беруть до уваги всі обставини, що стосуються справи, включаючи, у відповідних випадках, існування в цій державі постійної практики брутальних і масових порушень прав людини;

5) принцип заборони масової висилки іноземних громадян та осіб без громадянства. Ст. 4 Протоколу № 4 Конвенції про захист прав людини та основних свобод встановлює: «Масова висилка іноземців заборонена». До тих пір, поки держава, що висилає, приймає окреме рішення у кожній справі, про масову висилку не йдеться [13].

Так, Комісія з прав людини, розглядаючи справу про репатріацію Данісю групи в'єтнамських дітей, встановила, що масовою висилкою іноземців є фактично будь-який захід, який вживається компетентними органами влади, щоб примусити групу іноземців покинути країну, за винятком тих випадків, коли такий захід уживається на підставі розумного і об'єктивного розгляду конкретної справи щодо кожної окремої особи. Те, що низка постанов про висилку оформляється ідентично, не є свідченням того, що була здійснена незаконна масова висилка.

Зауважимо, що принцип заборони масової висилки застосовується до іноземних громадян і осіб без громадянства, які перебувають на території держави як на незаконній, так і на законній підставі;

б) принцип поваги права на сімейне життя. Не підлягають видворенню громадяни, які мають тісні родинні зв'язки в державі перебування. Цей принцип пов'язаний із закріпленим у статті 8 Конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 року правом на повагу до приватного і сімейного життя. Обмеження цього права допускається в чітко встановлених випадках. Застосування щодо особи видворення за межі теорії держави, де у нього існують стійкі сімейні відносини, розглядається як порушення права на повагу до сімейного життя, навіть якщо існують усі передбачені підстави для видворення іноземного громадянина або особи без громадянства [13].

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що принципи не можна розглядати лише як керівні ідеї, оскільки ідеї – це категорії правосвідомості або правової науки. Ідеї існують незалежно від втілення в нормах.

Принципи існують реально і об'єктивно; вони існують, будучи закріпленими в законодавстві або виникають зі змісту його норм, що зумовлює їх правовий характер.

Вважаємо, що під принципами щодо видворення іноземців та осіб без громадянства з України слід уважати основоположні правила організаційно-правової діяльності компетентних органів та їх посадових (службових) осіб, що полягає у встановленні формально обов'язкових правил поведінки індивідуального характеру з метою забезпечення необхідних умов реалізації специфічного примусового

засобу, який накладається на іноземних громадян та осіб без громадянства. Крім цього, пропонуємо до спеціальних принципів застосування адміністративного видворення іноземців та осіб без громадянства з України віднести принцип заборони видворення громадян України; принцип застосування видворення тільки у разі передбачених законом підстав; принцип заборони видворення на підставі расової приналежності, кольору шкіри, родового, національного та етнічного походження; принцип заборони катувань та інших жорстоких, нелюдських або тих, що принижують гідність, видів поводження і покарання; принцип заборони масової висилки іноземних громадян та осіб без громадянства; принцип поваги права на сімейне життя. Водночас залишається низка питань, які потребують подальшого наукового дослідження, а саме: вдосконалення визначення (закріплення) принципів у чинному законодавстві; розширення їх кола застосування та покращення контролю за їх дотриманням.

1. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник / О.Ф. Скакун; пер. з рос. – Х.: Консул, 2006. – 656 с.
2. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. / В.И. Даль – М.: Рус. яз., 1978–1980. – Т. 3. – 1980. – 893 с.
3. Болотіна Н.Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні: монографія / Нінель Борисівна Болотіна. – К.: Знання, 2005. – 381 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://readbookz.com/books/176.html>
4. Теорія держави та права: конспект лекцій ЛНУ. – Львів, 2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://studrada.com.ua/>.
5. Державне управління: теорія і практика / [за заг. ред. В.Б. Авер'янова]. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 432 с.
6. Карпенко О.А. Діяльність органів публічного управління в системі соціально-економічних відносин: навч.-метод. посібник / О.А. Карпенко, О.Б. Білявська. – К.: НАДУ, 2008. – 56 с.
7. Колесніченко-Братунь Н.Р. Світове українство та українська дипломатія: співробітництво на сучасному етапі / Н.Р. Колесніченко-Братунь // Дипломатична акад. України. Науковий вісник. – К., 2001. – Вип. 5: Українська зовнішня політика та дипломатія: десять років незалежності. – С. 155–158.
8. Скурко Е.В. Правовые принципы в правовой системе, системе права и системе законодательства: теория и практика / Е.В. Скурко // Правоведение. – 2006. – № 2. – С. 55–61.
9. Теорія держави та права: конспект лекцій ЛНУ. – Львів, 2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://studrada.com.ua/>.

10. Болотіна Н.Б. Право соціального захисту України: навч. посібник. – 2-ге вид., перероб. і доп. / Н.Б. Болотіна. – К.: Знання, 2008. – 663 с.
11. Мачульська Е.Е. Право соціального забезпечення: учеб. пособие / Е.Е. Мачульська. – М.: Книжный мир, 1999. – 240 с.
12. Право соціального забезпечення: підруч. для студ. вищ. навч. закл. [2-ге вид., переробл. і доп.] / П.Д. Пилипенко, В.Я. Бурак, С.М. Синчук та ін.; за ред. П.Д. Пилипенка. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2008. – 504 с.
13. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.ombudsman.kiev.ua/vis1_03.htm
14. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30.
15. Авакьян С.А. Гражданство Российской Федерации / С.А. Авакьян. – М.: Рос. юрид. изд. дом, 1994. – 128 с.
16. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту: Закон України від 8 липня 2011 р. № 3671-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 16. – 146 с.
17. Конвенція про статус біженців від 28 липня 1951 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_011/
18. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України від 22 вересня 2011 р. № 3773-VI // Офіційний вісник України. – 2011. – № 83.
19. Кримінальний Кодекс України: Закон України № 2341-III від 5 квітня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.

Гула І.Л. Принципы соблюдения прав и свобод иностранцев, лиц без гражданства при применении административного выдворения из Украины.

На основании анализа юридической литературы рассматриваются общие и специальные принципы административного выдворения иностранцев и лиц без гражданства из Украины.

Ключевые слова: *принцип, правовой принцип, принципы административного выдворения иностранцев и лиц без гражданства из Украины.*

Hula I.L. The principles of rights and freedoms of foreigners, stateless persons during administrative deportation from Ukraine.

General and special principles of administrative deportation of foreigners and stateless persons in Ukraine are considered on the basis of the legal literature.

Key words: *principle, legal principle, principles of administrative deportation of foreigners and stateless persons in Ukraine.*

Стаття надійшла 1 червня 2012 р.

КРИТЕРІЇ ЕФЕКТИВНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ЦЕНТРАЛЬНИХ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ УКРАЇНИ

Досліджено процес функціонування та розвитку центральних органів виконавчої влади і на цій основі визначено основні критерії ефективності їх діяльності.

Ключові слова: *критерії, ефективність, центральні органи виконавчої влади.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі суспільно-політичного розвитку України простежуються дві самостійні тенденції: необхідність забезпечення прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, а також реалізація ефективної державної влади на всій її території. Організація державної влади здійснюється на основі конституційних принципів народовладдя, поділу влади, демократизму під час поєднання централізованої та децентралізованої моделей управління. Така організація державної влади забезпечує цілісність нашої держави, ефективну побудову та функціонування органів виконавчої влади, інтеграцію України у світове співтовариство демократичних держав.

Сучасний етап адміністративно-політичного реформування органів виконавчої влади може бути охарактеризований як поступальний рух до посилення централізованого управління [1, с. 3].

Своєю чергою, слід зазначити, що дієвість функціонування центральних органів виконавчої влади безпосередньо залежить від критеріїв їх ефективності.

Стан дослідження. Деякі проблемні питання щодо удосконалення або модернізації системи центральних органів виконавчої влади відобразилися у працях фахівців із різних галузей права, серед яких слід відзначити В.Б. Авер'янова, Г.В. Атаманчука, В.Я. Малиновського, Т.М. Мосейчука, Н.Р. Нижника, Ю.О. Оболенського, П.М. Рабіновича, В.В. Цветкова, В.М. Шаповала та ін. Проте питання щодо визначення основних критеріїв ефективності діяльності центральних органів виконавчої влади не було предметом окремого комплексного дослідження у вітчизняній науці адміністративного права. Саме тому ми

вважаємо, що розробка методичних основ в окресленій сфері стане підґрунтям для ефективного функціонування та розвитку всієї системи державного управління в Україні.

Метою статті є дослідження процесу функціонування та розвитку центральних органів виконавчої влади і на цій основі визначення основних критеріїв ефективності їх діяльності.

Виклад основних положень. Питання щодо підвищення ефективності державного управління, зокрема управління у сфері виконавчої влади, впродовж останніх років є одним із найбільш дискусійних серед представників вітчизняної та зарубіжної юридичної науки. З цього приводу слушно зауважує Б. Гаврилишин, що від ступеня ефективності управлінської діяльності безпосередньо залежить не лише добробут людини, а врешті-решт – її ефективність суспільної системи [2, с. 216]. Як вважає В.В. Цветков, поняття ефективності, здебільшого у сфері державного управління системи органів виконавчої влади, ще не набуло навіть завершеної концептуальної розробки. Причина тому – складність і багатогранність проблеми, а головне – важко визначувані критерії оцінки ефективності управлінської діяльності [3, с. 4]. Враховуючи зазначене вище, на нашу думку, методологічно правильно під час дослідження проблеми ефективності діяльності центральних органів виконавчої влади України зупинитися насамперед на з'ясуванні їх основних критеріїв.

Що ж слід розуміти під категорією «критерій»? Взагалі термін «критерій» (від грецької мови *kriterion* – засіб для судження) означає: по-перше, рису, на підставі якої відбувається оцінка, визначення або класифікація чого-небудь; мірило оцінки [4, с. 663]; по-друге, показник, якому повинен відповідати той чи інший вид діяльності [5, с. 393]. Тобто «критерій» – це показник, за допомогою якого проводиться оцінка, перевірка чи класифікація досліджуваного явища (процесу).

Серед багатьох існуючих критеріїв оцінювання окремих видів діяльності, процесів, дій, явищ, як зауважує А.А. Казанчан, найчастіше використовують такі, як «ефективність», «результативність», «дієвість», «продуктивність», «економічність», «корисність», «якість» тощо. Причому деякі з цих критеріїв оцінювання є виробничо-економічними категоріями, інші – науково-практичними категоріями. Окремі критерії оцінювання підлягають кількісному вимірюванню, інші ж мають якісну характеристику [6, с. 9]. На думку П.М. Рабіновича, критерієм оцінки повинна бути реальна позитивна (ефективна) значущість для функціонування та розвитку окремої особи, соціальних

груп чи суспільства в цілому [7, с. 159]. В контексті цього дослідження нас насамперед цікавлять критерії ефективності діяльності центральних органів виконавчої влади.

Так, у вітчизняній науці під терміном «ефективність» прийнято розуміти: (а) результат, наслідок того чи іншого явища [8, с. 3]; (б) ступінь реалізації соціальної цінності правових стимулів і правових обмежень, як вони задовольняють інтереси людей і у результаті – як упорядковують суспільні відносини [9, с. 456]. Крім того, термін «ефективність» означає співрозмірність результатів поставленій меті.

Фактори, що визначають ефективність діяльності центральних органів виконавчої влади, безпосередньо формують таку категорію, як критерії ефективності, що є засобом оцінки цієї категорії. Критерій ефективності також визначається як рівень досягнення цілей права, ступінь досягнення об'єктом регулювання бажаного стану. У правовій науці здійснюються спроби обґрунтування кількісної оцінки ефективності [3, с. 37]. Досить часто під час оцінювання результатів діяльності того чи іншого органу використовують іншу дефініцію – «показник ефективності діяльності». Так, за словами І.Я. Дюрягіна, на відміну від критерію ефективності, який є найважливішою відмітною ознакою, яка характеризує якісну, сутнісну сторону явища (процесу), показник ефективності виражає його кількісну характеристику. Один критерій може мати декілька показників, водночас критерій ефективності юридичного механізму показує головну якісну сторону, призначення й результативність дії механізму, а показник слугує певною мірою ефективності за тим або іншим критерієм [10, с. 136].

Враховуючи погляди науковців, на нашу думку, під критеріями ефективності слід розуміти відмітні ознаки, мірила оцінки, на підставі яких відбувається оцінювання ефективності діяльності, які характеризують їх якісну, змістовну сторону.

Слід відзначити, що сьогодні не достатньо розробленим залишається питання щодо критеріїв ефективності діяльності центральних органів виконавчої влади. Складність цього питання полягає в неможливості винайти єдиний, загальний критерій в досліджуваній проблематиці. Наприклад, Г.В. Атаманчук основним критерієм ефективності будь-якої діяльності визначає результат і витрати, але він може урізноманітнюватися залежно від об'єкта управління або ситуації, в якій приймається те чи інше управлінське рішення. В цілому ж критерії ефективності управлінської праці як результат і витрати збільшуються низкою інших, серед яких – характер витрат на управління (матеріаль-

ні, моральні, психологічні, фізичні тощо); стан середовища (колективу), в якому здійснюється управлінська діяльність; рівень завдань, що розв'язує той чи інший управлінський орган [11, с. 225]. Згодом до основних критеріїв ефективності діяльності вчений відносить такі: сьогоденність або перспективність отриманих результатів; міра участі об'єкта управління в управлінському процесі; рівень компетентності управління як антипод штучному напруженню в об'єкті управління; ритмічність і динаміка управлінського процесу тощо [12, с. 114]. Проте в такому формулюванні критеріїв ефективності відсутній соціальний фактор.

З цього приводу А.А. Коваленко зауважує, що з точки зору чистої ринкової ефективності проведення активної соціальної політики на загальнодержавному рівні є сукупністю «збиткових дій», які зменшують можливості ефективного нарощування темпів економічного розвитку держави. Хоча з урахуванням низки інших факторів, які впливають на розвиток центральних органів виконавчої влади, саме ця діяльність є одним із найважливіших напрямів розвитку держави на сучасному етапі. Принцип ефективності спрацьовує в цьому сенсі не щодо визначення того, чи варто взагалі втілювати на практиці ідею соціальної держави, а винятково щодо того, як здійснюється реалізація соціальної політики: чи ефективно використовуються існуючі фінансові і матеріальні ресурси, чи створено в державі ефективну систему соціального захисту тощо [13, с. 61–62].

Варто погодитися з Д.М. Павловим, який звертає увагу на недовільності пошуку універсального критерію ефективності діяльності та неадекватному характері оцінки ефективності виконавчої влади за монотеріальним підходом. Проблема, на думку автора, вбачається не лише у визначенні ефективності діяльності виконавчої влади, яку можна оцінити шляхом порівняння отриманих позитивних соціальних результатів та витрат на їх досягнення, а у відсутності методики кількісного визначення розмірів елементів цієї формули (соціальних результатів та витрат). Пояснити це можна тим, що не всі позитивні соціальні результати (соціальний ефект) є безпосереднім досягненням діяльності суб'єктів управління, водночас частина витрат та результатів мають якісний характер і не можуть бути підраховані [14, с. 12]. Враховуючи зазначене, оцінка ефективності може здійснюватися шляхом порівняння з еталоном або з використанням системи критеріїв.

У зв'язку із цим для оцінки ефективності діяльності центральних органів виконавчої влади вченими застосовуються такі критерії:

- прийняття відповідних показників якості;
- докладне діагностування та інформування (не можна працювати над підвищенням якості, не маючи всіх даних про її сучасний стан, сильні та слабкі сторони);
- ефективність планування (поліпшення якості роботи кожної інституції вимагає ефективного планування, чіткого окреслення цілей і напрямів їхнього досягнення). Управління якістю включає її оцінку, забезпечення та контроль [15, с. 129]. Під час визначення критеріїв ефективності діяльності органів виконавчої влади необхідно враховувати їх структуру, обсяг фінансування та управлінські рішення.

Для оцінювання ефективності діяльності органів виконавчої влади в країнах світу Світовим банком використовуються такі критерії:

- врахування думки населення і підзвітність державних органів;
- політична стабільність і відсутність насилля. Цей критерій дає змогу оцінити наявні міркування щодо ймовірності дестабілізації і відсторонення уряду неконституційними методами чи з застосуванням насилля, в тому числі тероризму;

– ефективність роботи уряду. По суті, це передбачає оцінювання якості роботи державних службовців, рівня незалежності державних службовців від політичного тиску, якості розробки і реалізації політики, надійності, відданості уряду заявленій політиці;

- якість законодавства;
- верховенство закону;
- боротьба з корупцією. Цей критерій вимагає оцінювання рівня поширеності використання державної влади з корисною метою, включаючи дрібні і великі форми корупції, а також рівня «врахування» державою інтересів еліти і приватних підприємців [16, с. 319]. Оцінювання ефективності діяльності центральних органів виконавчої влади за наведеними критеріями здійснюється Світовим банком на основі використання великих обсягів інформації, що одержується зі значної кількості різноманітних її джерел з метою здійснення порівняльного аналізу в розрізі різних країн.

Своєю чергою, за словами А.С. Гука, оцінку стану організації і функціонування самої держави як суб'єкта управління суспільними процесами виражає ефективність організації і функціонування суб'єктів державного управління. Для цього слугує група критеріїв спеціальної соціальної ефективності державного управління, які розкривають і характеризують якість (рівень) діяльності органів виконавчої влади. До таких критеріїв, як вважає автор, відносяться: 1) цілеорієн-

тованість організації і функціонування системи виконавчої влади, її великих підсистем та інших організаційних структур, що визначається через міру відповідності їх управлінських впливів цілям, які об'єктивно ґрунтуються на їх ролі та місці в суспільстві; 2) витрати часу на вирішення управлінських питань і здійснення управлінських операцій. Це час, який витрачається на внутрішню управлінську діяльність, тобто на обробку і проходження управлінської інформації від «входу» до «виходу» в системі органів виконавчої влади в цілому (в державному апараті), відповідних підсистемах, організаційних структурах і об'єктах управління, тобто до отримання наперед визначеного прогнозованого (у процесі реалізації управлінського рішення може бути здійснено коригування кількісних показників мети) результату; 3) стиль функціонування органів виконавчої влади. Йдеться про реальну практику управлінської поведінки конкретних посадових осіб, прийоми, методи, способи функціонування органів влади, їх посадових осіб, але слід зважати на зміст їхньої діяльності, роль і вплив [17, с. 24].

Отже, ефективність є одним з основних комплексних критеріїв визначення успішної або навпаки невдалої управлінської діяльності у будь-якій сфері життєдіяльності суспільства та держави, а також мірою успіху застосування відповідного теоретико-методологічного апарату. Необхідною складовою будь-якої методики оцінки ефективності, у тому числі діяльності центральних органів виконавчої влади, є процедура обґрунтування системи критеріїв та показників (індикаторів) оцінки, визначення серед них головного критерію, встановлення часткових критеріїв та взаємозв'язків між ними, розроблення процедур формування інтегрованого критерію на основі часткових тощо. Водночас критерії призначено для оцінки альтернативних варіантів рішень та формування за можливості кращого з них. Ефективність в соціальних системах – це явище з множиною складових та завдань. Враховуючи постійне розширення процесів управління в трактуванні соціальних, політичних, юридичних наук, встановити загальновикористовані критерії ефективності управління, безпосередньо у сфері виконавчої влади, є дуже ускладненим.

Якщо в економічному сенсі ефективність зрозуміла, то в теорії управління її потрібно вважати властивістю управлінської системи, що переходить у вимогу ефективності управління як фактор здійснення цього процесу. Ефективність є невід'ємним атрибутом діяльності управлінської системи, також зміни в системі управління, як і створен-

ня теоретичних моделей цих змін, створюються з метою підвищення ефективності [18, с. 276–277].

На нашу думку, до основних критеріїв ефективності діяльності центральних органів виконавчої влади варто віднести такі: 1) дієвість виконання поставлених завдань; 2) належний рівень нормативно-правового забезпечення; 3) достатність фінансування; 4) модернізація організаційної структури; 5) стабільність політичної системи; 6) високий професійний рівень кадрового забезпечення; 7) стимулювання праці державних службовців; 8) взаємозв'язок центральних органів виконавчої влади з іншими органами державної влади, органами місцевого самоврядування та громадськістю.

Аналіз сучасного стану переконливо свідчить про наявні проблеми та необхідність суттєвого реформування центральних органів виконавчої влади в Україні. Позитивні результати ще не набули тієї критичної маси, яка б дала змогу досягти якісного, ефективного та результативного перелому у функціонуванні системи виконавчої влади, більш повного забезпечення потреб громадян, значного підвищення їхнього життєвого рівня.

Недостатнє правове забезпечення, законодавча невизначеність щодо діяльності центральних органів виконавчої влади та їх посадових осіб, відсутність механізму взаємодії та колективної роботи, відсутність ефективних управлінських інноваційних технологій, недостатнє фінансове забезпечення – це ще не весь перелік проблем, що заважають створити ефективне державне управління [19, с. 54].

Крім того, більшість трансформацій в окресленій сфері мають поверхневий характер, зводяться до невиправдано частих реорганізацій державних інституцій.

Об'єктивні потреби у вдосконаленні системи центральних органів виконавчої влади зумовлюють необхідність розробки і впровадження механізмів, що сприяють підвищенню керованості та ефективності їх діяльності.

Отже, запропонована система критеріїв ефективності діяльності центральних органів виконавчої влади є структурною складовою системи антикризового державного управління, спрямованої насамперед на: з'ясування причин виникнення кризових ситуацій; комплексний аналіз соціально-економічного та політичного становища системи державного управління; вдосконалення фінансового та кадрового забезпечення центральних органів виконавчої влади; планування та реалізацію антикризових заходів; контроль за їх виконанням.

Висновок. З уваги на вищезазначені наукові положення, а також законодавчу практику, на нашу думку, під ефективністю діяльності центральних органів виконавчої влади слід розуміти діяльність інститутів виконавчої влади, спрямованої на досягнення поставлених цілей та завдань під час мінімізації витрат ресурсів політичної влади. Ефективність необхідно розглядати як один із параметрів організації виконавчої влади.

Така ефективність має стати науковим конструктом з фіксованим, конкретним змістом і власним місцем у системі співвідношень параметрів зазначеної організації.

1. Макосейчук Т.М. Организация системы органов исполнительной власти субъектов Российской Федерации: автореф. дис. на соиск. ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.14 – административное право, финансовое право, информационное право / Т.М. Макосейчук. – Челябинск, 2004. – 22 с.

2. Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє: до ефективніших суспільств. Доповідь Римському клубові; пер. з англ. / Б. Гаврилишин. – К.: Основи, 1993. – 238 с.

3. Цветков В.В. Державне управління: основні фактори ефективності (політико-правовий аспект) / В.В. Цветков. – Х.: Право, 1996. – 164 с.

4. Советский энциклопедический словарь / ред. А.М. Прохоров. – М.: Советская энциклопедия, 1980. – 1600 с.

5. Прокурорский надзор: учебник / под ред. Ю.Е. Винокурова. – 6-е изд., перераб. и доп. – М.: Высшее образование, 2005. – 460 с.

6. Казанчан А.А. Правозастосувальна діяльність органів місцевого самоврядування в Україні: питання теорії та практики: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 – теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право / А.А. Казанчан. – Одеса, 2005. – 20 с.

7. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник / П.М. Рабінович. – Вид. 5-те, зі змінами. – К.: Атіка, 2001. – 176 с.

8. Сіренко В.Ф. Визначення ефективності законодавства: методологічні аспекти / В.Ф. Сіренко // Законодавство: проблеми ефективності. – К., 1995. – С. 3–13.

9. Общая теория государства и права / под ред. М.Н. Марченко. – М.: Зерцало, 2000. – Т. 2: Теория права. – 656 с.

10. Дюрягин И.Я. Право и управление / И.Я. Дюрягин. – М.: Юридическая литература, 1981. – 168 с.

11. Атаманчук Г.В. Обеспечение рациональности государственного управления / Г.В. Атаманчук. – М.: Юридическая литература, 1990. – 352 с.

12. Атаманчук Г.В. Управление – социальная ценность и эффективность / Г.В. Атаманчук – М.: РАГС, 1995. – 145 с.

13. Коваленко А.А. Розвиток виконавчої влади в Україні на сучасному етапі: Теорія і практика: монографія / А.А. Коваленко. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – 509 с.

14. Павлов Д.М. Організаційно-правові засади забезпечення ефективності функціонування системи органів виконавчої влади (державного управління): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 – теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право / Д.М. Павлов // Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2004. – 22 с.

15. Розвиток партнерства між місцевою владою та недержавним сектором у сфері надання громадських послуг: монографія / [О.В. Берданова, В.М. Вакуленко, М.Д. Василенко, О.В. Галацан та ін.]; за ред. Ю.П. Лебединського. – Ужгород: Патент, 2003. – 192 с.

16. Державне управління: підручник / А.Ф. Мельник, О.Ю. Оболенський, А.Ю. Васіна; за ред. А.Ф. Мельник. – К.: Знання, 2009. – 582 с.

17. Гук А.С. Шляхи та напрями підвищення ефективності державного управління / А.С. Гук // Держава та регіони. Серія: Державне управління. – 2011. – № 3. – С. 20–26.

18. Семенко С.В. Критерії оцінки ефективності державного управління економічною безпекою у сфері контролю за якістю товарів, робіт та послуг / С.В. Семенко // Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія «Управління». – 2011. – Вип. 3. – С. 275–286.

19. Западинчук О.П. Оптимізація центральних органів виконавчої влади в контексті проведення адміністративної реформи / О.П. Западинчук // Державне управління: теорія та практика. – 2011. – № 1. – С. 47–56

Журавлев Д.В. Критерии эффективности деятельности центральных органов исполнительной власти Украины.

Статья посвящена исследованию процесса функционирования и развития центральных органов исполнительной власти и на этой основе определению основных критериев эффективности их деятельности.

Ключевые слова: критерии, эффективность, центральные органы исполнительной власти.

Zhuravlev D.V. The criteria of the effectiveness of central executive authorities of Ukraine.

The article investigates the process of functioning and development of the central authorities and defines the main criteria for their performance.

Key words: criteria, efficiency, central executive bodies.

Стаття надійшла 28 березня 2012 р.

АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВСТВА КРАЇН ЄВРОПИ, АМЕРИКИ ТА АФРИКИ З ПИТАНЬ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ТА ПРАВОПОРЯДКУ ПІД ЧАС МІЖНАРОДНИХ МАСОВИХ СПОРТИВНИХ ЗАХОДІВ

Досліджуються законодавчі акти країн Європи, Африки та Америки з питань організації забезпечення безпеки та правопорядку під час міжнародних масових спортивних заходів, зокрема футбольних подій. Вказане дослідження є пошуком узагальнення та систематизації нормативно-правового досвіду зарубіжних країн. Вивчається можливість імплементації в законодавче регулювання сфери безпеки та правопорядку у спорті найкращих здобутків міжнародно-правової практики.

Ключові слова: міжнародно-правова практика; правове забезпечення безпеки та правопорядку; міжнародні масові спортивні заходи; безпека та правопорядок.

Постановка проблеми. Ключовим завданням цієї статті є провести правовий аналіз законодавства та нормативних актів іноземних країн, які регулюють питання організації заходів безпеки та правопорядку під час підготовки та проведення міжнародних масових спортивних заходів.

Особливо цікавим є досвід країн-організаторів найбільших спортивних подій світу: Південної Африки (Чемпіонат світу з футболу 2010 року), Австрії та Швейцарії (Чемпіонат Європи з футболу 2008 року), Великої Британії (Організатор Олімпійських ігор 2012 року). Водночас нами досліджено нормативні акти деяких країн Америки та Європи, де значно розвинута система організації великих спортивних (зокрема футбольних) змагань (Аргентина, Уругвай, Колумбія, Мексика, Іспанія, Італія, Німеччина, Португалія, Росія). Важливим предметом дослідження є законодавство Республіки Польща – партнера України в організації фінальної частини чемпіонату Європи 2012 року з футболу.

Метою статті є аналіз нормативно-правових актів зазначених країн і як результат – розроблення пропозицій щодо можливого запровадження в Україні окремих положень найкращої світової нормативно-

регуляторної практики забезпечення безпеки та правопорядку міжнародних масових спортивних заходів.

Стан дослідження. Дослідження вітчизняних науковців у сфері правового забезпечення заходів безпеки та правопорядку зазвичай фокусуються на вивченні, аналізі та систематизації окремих аспектів діяльності правоохоронних органів, зокрема підрозділів громадської безпеки МВС та антитерористичних підрозділів Служби безпеки України. На відміну від західноєвропейських джерел та досліджень, предметом вітчизняного наукового аналізу вказаної сфери є мілітаризовані підходи щодо форм та методів і засобів забезпечення безпеки масових заходів, зокрема силами міліції, військовослужбовців Внутрішніх військ, підрозділами МНС, СБУ та іншими державними правоохоронними та спеціальними органами, від чого Європа відмовилася майже тридцять років тому. Вказаний сегмент правовідносин не залишився поза увагою таких українських науковців та практиків, як: М.В. Возник [1], С.М. Гусаров [2], В.О. Заросило [3], Крутов В.В. [4], В.А. Ліпкан [5], М.В. Лошицький [6], В.І. Маєвський [7], Є.Д. Скулиш [8], В.Г. Фатхутдінов [9]. На основі наукових досліджень праць вищезазначених авторів, виходячи із потреб та вимог УЄФА в контексті підготовки Чемпіонату Євро-2012, народними депутатами України І.М. Прасоловим та О.О. Зацом було підготовлено, а пізніше ухвалено Верховною Радою та підписано 8 липня 2011 року за № 3673-VI Президентом України Закон України «Про особливості забезпечення громадського порядку та громадської безпеки у зв'язку з підготовкою та проведенням футбольних матчів» [10], який інтегрував як міжнародні стандарти регулювання безпеки, так і особливості національної специфіки.

Серед іноземних досліджень особливу увагу звертають на себе практичні та наукові здобутки Аданга Отто [11] та Стотта Кліфорда [12], Бінковського Анжея [13], Боханана Девіда [14], Скотта Кеннета [15], Тіммера Марка [16] та професора Стівена Фроздіка [17]. Зазначені західноєвропейські (Шотландія, Англія, Нідерланди, Польща) дослідники системно вивчають різні аспекти безпеки, правопорядку та безпекових сервісів щодо організації масових спортивних заходів (особливо футбольних подій) в двох головних площинах – організація роботи державних правоохоронних інституцій та діяльність т.зв. приватної безпеки (privatesecurity).

Виклад основних положень. Позитивний досвід організації забезпечення безпеки та правопорядку під час підготовки та проведення міжнародних масових спортивних заходів відобразився у чинних нор-

мативно-правових актах багатьох країн світу, на території яких раніше були проведені Чемпіонати світу та Європи з футболу, Літні та Зимові Олімпійські ігри. Вказане дає підставу для детального вивчення іноземного нормотворчого досвіду та удосконалення національного законодавства України, що регламентує відповідну сферу.

Актуальність теми дослідження посилюється у зв'язку з наближенням фінальної частини чемпіонату Європи 2012 року з футболу, проведенням в Україні фінальної частини чемпіонату Європи з баскетболу ЄВРОБАСКЕТ-2015 та подачею Україною досье-заявки на проведення зимових Олімпійських ігор 2022 року. Відтак ми провели аналіз нижченаведених нормативно-правових актів країн, які раніше організовували подібні міжнародні спортивні форуми.

Парламентом **Аргентини** 21-го липня 1985-го року було ухвалено Закон «Про кримінальну відповідальність щодо проявів насильства під час проведення спортивних заходів та про цивільну відповідальність учасників спортивних заходів». Предметом законодавчого регулювання визначено умови продажу квитків на спортивні заходи, технічні вимоги до спортивних споруд, умови або заборони проведення спортивного заходу, застосування адміністративних та кримінальних санкцій до порушників громадського порядку та безпеки. Згідно зі Статтею 4 пронесення на територію заходу вогнепальної та холодної зброї, боєприпасів, вибухівки або інших предметів, що можуть бути використані для нанесення ушкоджень, карається ув'язненням від одного до шести місяців.

Водночас Указ Президента Аргентини № 1466 від 30 грудня 1997 року в 4 Розділі визначає можливість повного або тимчасового закриття стадіонів у випадку недотримання технічних вимог щодо забезпечення безпеки з боку окремого Департаменту внутрішньої безпеки Міністерства внутрішніх справ Аргентини.

Головним документом у **Великій Британії**, який урегулює заходи безпеки та правопорядку на спортивних аренах, є Акт «Про безпеку на стадіонах», який був прийнятий 1 серпня 1975 року. Документ визначає порядок сертифікації стадіонів відносно національних технічних вимог та вимог пожежної безпеки. Відповідно до цього документа кожна спортивна арена, місткість якої перевищує 10 тисяч глядачів, повинна бути сертифікована відповідними органами. Сертифікат безпеки стадіону передбачає технічні вимоги до спортивних споруд з метою безпечного перебування глядачів та вболівальників на стадіоні, а у випадку порушення таких вимог місцевий орган має право

заборонити проведення масового спортивного заходу або дати доручення зменшити кількість глядачів, які можуть потрапити на трибуни.

Велика Британія є країною, яка одна з перших у Європі запровадила інститут стюардингу. Питання щодо підготовки та діяльності стюардів у Великій Британії відображено в «Trainingpackageforstewardingatfootballgrounds», який складається з восьми навчальних модулів.

«Зелений довідник» (GreenGuide) – є ще одним регуляторним документом Великої Британії, який визначає чітку систему дотримання вимог безпеки на спортивних спорудах, зокрема систему роботи та обов'язки стюардів. Положення цього документа сформовані на основі звіту урядової комісії лорда Джастіса Тейлора після спортивних трагедій в м. Хілсборо (1989 року, коли 95 осіб померло внаслідок тисняви уболівальників) та м. Бредфорд (у 1985 році 56 осіб загинуло внаслідок пожежі на стадіоні).

11 липня 2007 року парламентом **Іспанії** було ухвалено Закон «Про протидію проявам насильства, расизму, ксенофобії та нетерпимості у спорті». Документ визначає категорійність футбольних матчів та спортивних змагань, умови продажу квитків та контролю допуску до місць проведення спортивних заходів, технічні вимоги до змісту та вигляду квитків, визначення мінімальної кількості персоналу безпеки відповідно до категорії спортивного заходу, умови координації безпеки під час спортивних заходів між відповідними органами, умови заборони або пониження проведення спортивних заходів, компетенція волонтерів, реєстр санкцій до організаторів та учасників заходу в випадку порушення вимог чи відповідних обов'язків відповідно до тяжкості порушення. Водночас слід зазначити, що «Сфера дії закону поширюється на офіційні спортивні заходи державного рівня» (Стаття 1.2 Закону).

Закон також визначає заборону проносити будь-які банери, прапори, емблеми з написами, що сприяють розгортанню виявів насильства, расизму (Стаття 6b). У вхідному квитку визначаються обов'язкове зазначення можливих причини недопущення до стадіону (Стаття 11.2). Розділ II Закону повністю присвячений санкціям щодо порушень, які, своєю чергою, поділяються на дуже тяжкі й тяжкі. Окрім того, залежно від тяжкості порушення відрізняється не тільки розмір штрафу, але й орган, що накладає штраф (Стаття 28.2).

24 квітня 2003 р. в **Італії** було прийнято Закон про прийняття термінових заходів для боротьби з явищем насильства під час проведення спортивних змагань.

Предметом законодавчого регулювання було визначено умови продажу квитків, технічні вимоги до спортивних споруд, контроль допуску до місць проведення спортивних заходів, запровадження адміністративних санкцій до порушників громадського порядку та безпеки під час проведення спортивних заходів.

Водночас в Італії організація стюардінгу в місцях проведення спортивних заходів прописана в наказі Міністерства внутрішніх справ від 8 серпня 2007-го року (зі змінами від 24 лютого 2010-го року). Раніше цю функцію виконували поліцейські.

Закон про запобігання виявам насильства під час проведення спортивних заходів на території федерального округу був прийнятий Законодавчим зібранням федерального округу **Мексика** 3 травня 2006-го року і визначає класифікацію категорій матчів, питання координації взаємодії між організаторами заходу та відповідними державними органами, дає визначення їх обов'язків та повноважень організаторів, спортивних клубів, застосування адміністративних та кримінальних санкцій до порушників громадського порядку та безпеки під час спортивних заходів.

Згідно з 2 статтею спортивний захід визначається як змагання між спортсменами відповідно до правил спортивної дисципліни, яке проводиться на території спортивної споруди в присутності глядачів. Організатор спортивного заходу зобов'язаний створити умови для відокремлення груп вболівальників команд-суперниць. Також організатор зобов'язаний уникнути переповнення стадіону та можливості фізичного контакту між глядачами та учасниками заходу. Стаття 12 зобов'язує організатора утримуватися від підбурення до насильства, нетерпимості та ненависті серед глядачів і учасників заходу за допомогою будь-яких засобів, в тому числі екранів та системи оповіщення.

Одним із концептуальних документів **Німеччини**, що спричинив низку змін в законодавстві, став оцінювальний звіт щодо Національної стратегії безпеки Чемпіонату світу з футболу 2006-го року, який був розроблений Міністерством внутрішніх справ Німеччини.

Відповідно до звіту взаємодія з представниками поліції країн, національні команди яких брали участь у турнірі, визначалася одним з найефективніших заходів із запобігання та протидії виявам насильства під час проведення матчів чемпіонату. Крім цього, кількість персоналу безпеки залежала від ступеня ризику футбольного матчу.

Дуже ефективним було й застосування інституту так званих «**споттерів**» (spotter) – представників поліції зарубіжних країн у штат-

ському одязі, які завчасно попереджують представників місцевих внутрішніх органів про можливі вияви агресії серед вболівальників країни, яку вони представляли. Завдяки діям споттерів часто вдавалося попередити протиправні дії вболівальників та глядачів.

Аналогічно до української ситуації завчасно в **Південно-Африканській Республіці** 7-го вересня 2006-го року було ухвалено цільовий Закон про спеціальні заходи у зв'язку з проведенням у Південній Африці Кубку світу 2010 року з футболу з метою належного здійснення заходів, пов'язаних з підготовкою та проведенням Чемпіонату світу з футболу в 2010-му році в ПАР.

Предметом законодавчого регулювання визначалося надання віз, дозволу на відвідування, дозволу на роботу, на ведення бізнесу в країні на період проведення Чемпіонату світу, зони обмеженого доступу, заходи контролю доступу, вільні від руху зони, обшук і вилучення заборонених предметів. Згідно зі Статтею 5.2 кожен пункт пропуску до акредитаційних зон Чемпіонату повинен бути чітко позначений та мати попередження, що доступ до цих місць дозволено лише особам, акредитованим для перебування в таких місцях.

Закон **Республіки Польща** № 504 «Про безпеку проведення масових заходів» від 20 березня 2009 року визначає принципи поведінки, необхідні для забезпечення безпеки масових заходів; умови безпеки під час проведення масових заходів; принципи і порядок видачі дозволів на проведення масових заходів; принципи збору і обробки інформації, що стосується безпеки масових заходів; принципи відповідальності організаторів за збитки, заподіяні внаслідок організації масових заходів.

У **Португалії** в зв'язку з організацією Чемпіонату Європи 2004 р. з футболу від 11 травня 2004 р. Асамблеєю Республіки був прийнятий Закон «Про прийняття превентивних та каральних заходів у разі проявів насильства, пов'язаних зі спортом». Предметом законодавчого регулювання визначено фізичне розмежування вболівальників, система відеоспостереження, умови поведінки глядачів в місцях проведення спортивних заходів, умови допуску глядачів, умови продажу квитків та вимоги до їх оформлення, обов'язки організаторів заходу, види порушень, види санкцій у випадку вчинення відповідних порушень.

Всі спортивні споруди повинні бути обладнані входами та виходами для людей з обмеженими фізичними можливостями. Згідно зі Статтею 25 порушенням є й несанкціонований доступ не тільки до місць розташування команд, суддів, гостьового сектора тощо, але й до місця безпосереднього проведення змагання (наприклад, футбольне поле).

Стаття 35 визначає процентне відношення надходжень від сплати штрафів за правопорушення: 60% – до держбюджету, 20% – до органу безпеки, який безпосередньо брав участь у розгляді питання щодо правопорушення, 20% – до Інституту спорту.

Стратегія національної безпеки **Швейцарії** під час проведення UEFA EURO 2008 була розроблена Сектором координації громадської безпеки за участю Конфедерації, кантонів та приймаючих міст 30 березня 2007 року з метою належної підготовки та проведення Чемпіонату Європи з футболу 2008-го року. Документ нормативно визначив обов'язки органів державної влади, приватних агентств та громадської влади; систему оцінки ризиків; типи злочинів та правопорушень; систему захисту осіб; аспекти повітряної та прикордонної безпеки; порядок міжнародного співробітництва поліції; забезпечення квитками та акредитаціями; організацію безпеки транспорту. Так, Стаття 8.1.2 зазначає, що правопорушникам може бути відмовлено в закупівлі квитків і отриманні доступу до стадіонів, фан-зон, відкритих тренувальних майданчиків тощо, якщо вони відомі поліції і організаторам.

Висновки. Узагальнюючи проведений правовий аналіз іноземного законодавства, що регулює сферу забезпечення безпеки та правопорядку під час підготовки та проведення міжнародних масових спортивних заходів, пропонуємо врахувати деякі положення під час розробки пропозицій щодо змін та доповнень до існуючого українського законодавства, а саме:

- необхідність впровадження норм щодо адміністративної та кримінальної відповідальності організаторів, учасників спортивних заходів, вболівальників у випадку порушення громадського порядку та безпеки у місцях проведення спортивних подій. Доцільно внести відповідні зміни та доповнення до Кримінального кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопорушення, які б регулювали здійснення адміністративних та інших санкцій щодо порушників;
- доцільно легалізувати статус та процедури застосування споттерів;
 - розробити детальні технічні вимоги та умови забезпечення безпеки до спортивних споруд та об'єктів;
 - необхідно деталізувати повноваження та компетенцію стюардів та волонтерів під час проведення масових спортивних заходів;
 - визначити алгоритми встановлення необхідної кількості персоналу безпеки на місцях проведення спортивних заходів залежно від категорії заходу та ступеня ризику його проведення;

- доповнити законодавство положенням про категорії ризиків проведення масових спортивних заходів та їх види залежно від кількості учасників/глядачів;
- передбачити створення науково-дослідної та практично-спрямованої установи, яка б комплексно вивчала проблематику **захисту критичної інфраструктури**, невід'ємним елементом якої є спортивні об'єкти, на яких проходять міжнародні масові спортивні заходи.

1. Возник М.В. Організаційно-правові засади управління органами внутрішніх справ при забезпеченні масових заходів: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / Михайло Володимирович Возник; Академія управління МВС. – К., 2010. – 211 с.

2. Гусаров С.М. Адміністративна юрисдикція підрозділів органів внутрішніх справ України у сфері охорони громадського порядку / С.М. Гусаров // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – Донецький юридичний інститут МВС України. – 2009. – № 2. – С. 105–122.

3. Заросило В.О. Порівняльний аналіз адміністративної діяльності міліції України та поліції зарубіжних країн (Великобританії, США, Канади та Франції): дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / Володимир Олексійович Заросило; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2002. – 250 с.

4. Крутов В.В. Методологічні підходи до підвищення ефективності боротьби з тероризмом в Україні / В.В. Крутов // Тероризм і боротьба з ним. – К., 2000. – Т. 19. – С. 130–146.

5. Ліпкан В.А. Боротьба з міжнародним тероризмом: нормативна база / В.А. Ліпкан. – К.: КНТ, 2007. – 248 с. (Серія: Національна і міжнародна безпека).

6. Лошицький М.В. Адміністративно-правові відносини у сфері охорони громадського порядку: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / Михайло Васильович Лошицький // Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2002. – 181 с.

7. Маєвський В.І. Забезпечення правопорядку під час проведення масових заходів / Володимир Іванович Маєвський // Управлінські, правові та психологічні аспекти запобігання масовим порушенням громадського порядку і проявам тероризму: з матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. – К., 2009. – С. 10–13.

8. Скулиш Є.Д. Організована злочинність: поняття, генезис, заходи протидії: монографія / Є.Д. Скулиш. – К.: Вид-во НА СБ України, 2005. – 254 с.

9. Фатхутдінов В.Г. Правоохоронна діяльність: природа, сутність, гуманізм (теоретико-правові та методологічні аспекти): дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Василь Гайнулович Фатхутдінов; Київ. ун-т внутрішніх справ. – К., 2006. – 223 с.

10. Про особливості забезпечення громадського порядку та громадської безпеки у зв'язку з підготовкою та проведенням футбольних матчів: Закон України підписано 8 липня 2011 року за № 3673-VI Президентом України

11. Otto Adang, Christine Cuvelier. Policing. International police cooperation in formation management and police deployment. – Brussels: «Tandem felixuitgevers», 2000. – 132 p.

12. Clifford Stott & Otto Adang, Understanding and managing risk. Policing Football Matches with an International Dimension in the European Union, Bavenban-kepress. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id=nFnuj3VgjYkC&pg=PA8&lpg=PA8&dq=Clifford+Stott+safety+and+security&source=bl&ots=CekrXB1iDk&sig=c0GZNpkFfyveVRvBOHHPxMGaPQk&hl=uk&sa=X&ei=Os8fT-WiFI2r8AOxmcDCDg#v=onepage&q&f=false>

13. Andrzej Binkowski. Vademe cumbezpieczenstvana obiekta achpilarskich w Polsce (w gstanu prawnego nadzien 01.10.2007 r.). – Kielc: PZPN. – 2007.

14. Боханан Девід. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uefa.com/uefa/mediaservices/mediareleases/newsid=1671293.html>

15. Скотт Кеннет Томас. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pure.au.dk/portal/files/34798669/Football_Supporters_and_Public_Order_Management_leaflet.pdf.

16. Тіммер Марк. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.internationalssportsecurityconference.com/speakers/marc-timmer/>

17. Frosdick, S. (2009) 'Three Years Out', (Safety and Security Preparations for London 2012), Stadium and Arena Management. February 2009, p. 38–39.

Западнюк О.Б. Анализ законодательства стран Европы, Америки и Африки по вопросам обеспечения безопасности и правопорядка во время международных массовых спортивных мероприятий.

В статье исследуются законодательные акты стран Европы, Африки, Америки в сфере обеспечения безопасности и правопорядка во время международных массовых спортивных мероприятий, в частности футбольных событий. Научное исследование является обобщением и систематизацией нормативно-правового опыта зарубежных стран. Исследуется возможность имплементации в законодательное регулирование сферы спорта наилучших достижений международно-правовой практики.

Ключевые слова: международная правовая практика; правовое обеспечение безопасности и правопорядка; международные массовые спортивные мероприятия; безопасность и правопорядок.

Zapadnyuk O.B. Analysis of legislation in Europe, America and Africa for maintaining peace and order during international mass sports events.

The article deals with legislation in Europe, Africa and America on issues of maintaining peace and order during international mass sports events, including football events. The research is a search for generalization and systematization of legal experience abroad. The possibility of implementation of the best achievements of international legal practice to the legal regulation of sport safety and order are studied.

Key words: international legal practice, legal security and law enforcement, international mass sports activities, safety and order.

Стаття надійшла 16 лютого 2012 р.

ПРАВОВА ОСНОВА ТА ПРИНЦИПИ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІЦІЇ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Проводиться аналіз діяльності поліції зарубіжних країн та правового статусу працівника поліції. Визначено основні принципи служби в органах поліції, які є в основі функціонування системи органів внутрішніх справ України.

Ключові слова: діяльність, державна служба, законодавство, зарубіжні країни, міліція, поліція, принципи.

Постановка проблеми. Актуальність проблеми пошуку шляхів реформування системи органів внутрішніх справ в Україні підтверджується численними законопроектами, які є спробою вдосконалення цієї системи, оптимізації її штатної чисельності, підвищення ефективності охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю.

Для вирішення поставлених завдань достатньо цінним є вивчення особливостей правового регулювання організації діяльності поліції зарубіжних країн. Важливого напрямку функціонування правоохоронних органів – адміністративної діяльності, внутрішньоорганізаційний напрям якої є об'єктом нашого дослідження. На основі такого аналізу доцільно визначити базові принципи, які формують правовий статус працівника органів внутрішніх справ та визначають сутність інституту поліції. Отже, **метою** статті є визначення суттєвих принципів внутрішньоорганізаційної адміністративної діяльності поліції деяких зарубіжних країн, які забезпечують ефективне управління в правоохоронній галузі.

Стан дослідження. Вітчизняний і світовий досвід побудови ефективної системи державного управління, проблем становлення й удосконалення системи органів внутрішніх справ певною мірою розглядалися вченими, які представляють різні галузі правової науки. Особливо слід підкреслити науковий внесок таких провідних учених, як В.Б. Авер'янов, М.І. Ануфрієв, О.М. Бандурка, В.О. Заросило, А.П. Головін, Р.А. Калюжний, В.К. Колпаков, Я.Ю. Кондратьєв, М.В. Корнієнко, Н.П. Матюхіна, О.В. Негодченко, В.Л. Ортинський, В.М. Плішкін та інших. Їхні праці мають важливе наукове та практичне значення. Висновки і рекомендації, що містяться в них, слугують подальшому розвитку законодавства в адміністративно-правовій галузі та є загальнотеоретичною основою для досліджень у сфері адміністративно-

правового регулювання діяльності органів внутрішніх справ. Слід зазначити, що сьогодні дослідження цими вченими питань реформування міліції в Україні не дає чіткого окреслення сутності загальних принципів адміністративної діяльності, які є спільними для міліції та поліції зарубіжних країн.

Виклад основних положень. Адміністративна діяльність органів внутрішніх справ – це урегульована нормами адміністративного права їх виконавчо-владна діяльність, яка спрямована на забезпечення особистої безпеки громадян, захист їх прав і свобод, законних інтересів, громадського порядку, громадської безпеки та боротьбу з правопорушеннями. Внутрішньосистемна адміністративна діяльність спрямована на забезпечення чіткого функціонування усіх підрозділів і служб, організованої роботи співробітників органів внутрішніх справ, а також ефективне використання сил та засобів. Вона здійснюється за допомогою адміністративно-правових форм і методів [1, с. 7].

Основними напрямками внутрішньоорганізаційної адміністративної діяльності є: організаційно-штатна робота, комплектування, забезпечення законності та дисципліни та інші напрями кадрового забезпечення; штабна діяльність, зокрема розстановка сил та засобів, організаційно-методична робота, контроль та інспектування, інформаційно-аналітична робота тощо.

Головним елементом будь-якої діяльності є кадри. Саме вони визначають ефективність його функціонування. Основу стратегії й тактики органів внутрішніх справ становить їх кадрове забезпечення. Це добре усвідомлюється і за кордоном, про що свідчать висловлювання окремих учених. Так, відомий італійський дослідник А. Гріліні підкреслює визначальну роль діяльності особового складу сил охорони правопорядку поряд із законодавчими та організаційними заходами, спрямованими на захист демократичних інститутів, і боротьбу зі злочинністю [2, с. 414]. Теорія, нормативно-правове регулювання та практика діяльності поліції в зарубіжних країнах відзначаються певною специфікою, аналіз якої є дуже цікавим для всебічної та об'єктивної характеристики принципів діяльності поліції в сучасному світі. Визначальним у ньому є вивчення правової основи діяльності поліції зарубіжних країн.

У Великобританії основним нормативним актом, що визначає діяльність поліції, є Статут «Про поліцію», прийнятий у 1996 році, зі змінами, які вносились до нього майже щороку. Як згадується в інструкції щодо діяльності поліції, цей Статут є головним нормативним

актом, що визначає забезпечення і функціонування поліції, вимоги щодо особового складу (відбір, навчання та інше) та основні вимоги щодо діяльності констеблів після прийняття присяги. Головні зміни в Статут внесено у 1999 році, коли було прийнято Статут «Про самоуправління в Лондоні» та в 2002 році, з прийняттям Статуту «Про реформування поліції» [3, с. 43].

На відміну від Закону України «Про міліцію» [4], Статут «Про поліцію» визначає основні засади внутрішньоорганізаційної діяльності поліції Великобританії. У ньому відображені головні умови прийняття на службу, звільнення зі служби, умови надання відпусток та інші напрями проходження служби.

Положення «Про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ України» [5] та Статут «Про поліцію» мають багато спільних рис. Разом з тим у Статуті, особливо в доповненнях, внесених у 2002 році, багато змін, що стосуються діяльності поліції взагалі. Найперше, визначено роль міністра внутрішніх справ у організації діяльності поліції Великобританії в цілому. Перша частина Статуту «Про поліцейську реформу» визначає коло обов'язків міністра внутрішніх справ:

1. Підготовка загальної стратегії діяльності поліції.
2. Практичні настанови для керівного складу поліції.
3. Межі інспекційних перевірок та доповідей.
4. Інструкції для керівників поліції.
5. Інструкції щодо складання планів дій на випадок надзвичайних обставин.
6. Інструкції з матеріально-технічного забезпечення поліції.
7. Інструкції з процедурних та практичних питань діяльності поліції. Поступово діяльність поліції Великобританії стає уніфікованою і набуває рис діяльності поліції континентальної [6, с. 54].

У Статуті є окремі розділи, які охоплюють діяльність поліції взагалі, але конкретних напрямів діяльності як адміністративної, так і судової поліції в Статуті немає. Всі напрями діяльності поліції Великобританії внесено до інших статутів.

До правових основ діяльності поліції Великобританії належать також міжнародні та загальноєвропейські правові норми, які визначають окремі аспекти цієї діяльності, особливо в галузі дотримання прав людини. Загальноєвропейське законодавство в окремих випадках може не збігатися з практикою діяльності поліції Великобританії, але зберігається принцип його верховенства і тому поліція Великобританії

повинна користуватися загальноєвропейськими правовими нормами [7, с. 29].

У Сполучених Штатах Америки правовою основою діяльності поліції в цілому є Конституція Сполучених Штатів Америки, Федеральний кримінальний кодекс і правила, конституції штатів, кримінальні та інші кодекси штатів, де визначається діяльність поліції, окремі законодавчі акти місцевої влади, де також передбачені напрями діяльності поліції, і збірники стандартних ситуацій, розроблені на основі законодавства штатів та кодексів, які передбачають діяльність поліції у тих чи інших випадках [8, с. 85].

В усіх штатах Сполучених Штатів Америки на поліцейських ділянках існують так звані збірники стандартних ситуацій. У них з посиланням на конкретні законодавчі акти як формальні, так і штатів та судові прецеденти, розроблені детальні описи дій поліцейських в тих чи інших ситуаціях. Збірники стандартних ситуацій не мають юридичної сили, оскільки це не законодавчі акти, але посилання на них у судах можливе, оскільки вони сформовані на базі чинних нормативних документів та судових прецедентів і можуть вважатися поліцейським законодавством. У зазначених збірниках детально вписані також умови прийняття на службу, проходження її та звільнення зі служби в поліції. Визначено внутрішньоорганізаційну діяльність поліції штату [9, с. 39].

Наприклад, якщо взяти «опис стандартних ситуацій» штату Флорида, то в трьох книгах обсягом понад 400 сторінок ми можемо знайти правила прийому на службу, поліціювання, організаційні питання, зразки адміністративних наказів, правила несення служби, арештів, затримання, застосування сили, зброї та спеціальних засобів згідно із законодавством. Сюди включені також зразки всіх документів, які поліцейські складають у процесі своєї діяльності з охорони громадського порядку та громадської безпеки, зразки уніформи, яку повинен носити поліцейський, у окремих додатках перелічено всі населені пункти, назви вулиць, доріг та інших місць, які є в районі відповідальності поліції, номери телефонів державних установ і організацій та інша необхідна інформація [10, с. 28].

Якщо порівняти цей опис з інструкціями з діяльності поліції міста Лос-Анджелес, то побачимо, що існують досить великі розбіжності, тобто кожен штат, місто та комуна розробляють свої збірники стандартних ситуацій для поліцейських [11, с. 44].

На відміну від країн загального права, у Франції правовою основою адміністративної діяльності поліції і жандармерії є велика кіль-

кість законів та підзаконних актів, які детально регламентують діяльність поліції. Окремо існують закони та інші нормативні акти, які визначають прийняття на службу до жандармерії та поліції, правові основи проходження служби та інші кадрові питання [12, с. 47]. Подібну ситуацію можна спостерігати і в інших країнах континентального пра- ва: Німеччині, Італії, Іспанії.

Поліцейські в зарубіжних країнах (на відміну від України) – державні службовці. Як і всі працівники бюрократичного апарату світу, поліцейські мають певні привілеї – постійне місце роботи, можливість постійного підвищення по службі, гарантована пенсія, особливий правовий захист. Разом з тим вони мають і певні обов'язки (крім службових), які пов'язані з деякими обмеженнями. Відтак існують відповідні принципи діяльності поліції.

Стаття 3 Закону України «Про міліцію» визначає, що діяльність міліції формується на принципах законності, гуманізму, поваги до особи, соціальної справедливості, взаємодії з трудовими колективами, громадськими організаціями й населенням. Діяльність міліції є гласною. Вона інформує органи влади і управління, трудові колективи, громадські організації, населення і засоби масової інформації про свою діяльність, стан громадського порядку та заходи щодо його зміцнення. Не підлягають розголошенню відомості, що становлять державну або службову таємницю. У підрозділах міліції не допускається діяльність політичних партій, рухів та інших громадських об'єднань, що мають політичну мету. Під час виконання службових обов'язків працівники міліції незалежні від впливу будь-яких політичних та громадських об'єднань [4].

Існують загальні принципи служби в органах поліції, які визначають сутність інституту поліції зарубіжних країн. Найперше це принцип, який є в основі всієї публічної (державної) служби і поліції зокрема – принцип підпорядкованості вищому керівникові.

Межею для виконання безпосередніх обов'язків кожного поліцейського є закон. Позиції законодавства та судової практики сучасних демократичних держав полягають в тому, якщо розпорядження керівника порушує закон, межує із законом або може суттєво вплинути на громадський порядок чи громадську безпеку, то поліцейський не тільки має право, але й зобов'язаний не виконувати його.

Статути державних службовців багатьох країн (як і закони про поліцію), передбачають, що чиновники, незалежно від їх посадового становища, несуть відповідальність за виконання покладених на них

обов'язків. Ця відповідальність, своєю чергою, створює для поліцейського подвійний обов'язок – підпорядкування та власної ініціативи.

Ще одним принципом державної служби в сучасних демократичних державах є принцип, який проголошує, що державний службовець або поліцейський повинен повністю присвятити себе службі. Служба не може бути поєднана ні з якою працею, пов'язаною з отриманням прибутку, за винятком роботи в справах науки, мистецтва та літератури.

Водночас заборона на участь у підприємницькій діяльності для державних службовців існує не у всіх країнах. У Сполучених Штатах Америки поліцейські можуть бути власниками акцій, співвласниками або компаньйонами підприємств чи фірм, але лише у випадках, коли заняття бізнесом не завдає шкоди інтересам служби. За дотриманням цієї умови здійснюється постійний нагляд як прямими, безпосередніми начальниками, так й іншими правоохоронними органами. В разі виявлення порушень поліцейський звільняється зі служби і може бути призначений до відповідальності [11, с. 456].

Участь у підприємницькій діяльності не може не створювати загрози підкupu з боку злочинних угруповань, тому організація та ефективне проведення контролю з метою виключення порушень з боку правоохоронних органів є однією з неодмінних умов захисту від корупції.

Наступним принципом проходження служби в поліції є принцип незацікавленості поліцейського. Він сформульований так, що поліцейському чи іншому державному службовцеві забороняється виявляти особисту зацікавленість у роботі будь-яких підприємств, установ, організацій чи інших підконтрольних державній установі, де працює службовець. Працівники поліції не повинні приймати нагороди та подарунки від будь-яких організацій, крім державної чи регіональної адміністрації та поліцейського керівництва. Їм також заборонено приймати подарунки чи винагороди від підозрюваних, заарештованих, засуджених та осіб з сумнівною репутацією, а також від тих, хто може використати інформацію, отриману від поліції, в особистих цілях.

В окремих країнах, відповідно до зазначених принципів, обмеження накладаються і на членів сім'ї працівника поліції. Наприклад, у Великобританії члени сім'ї працівника поліції, які мешкають разом з ним, не можуть отримувати ліцензію на продаж спиртних напоїв. Дружина поліцейського може утримувати приватний магазин, але тільки з дозволу керівництва поліції [13, с. 201]. У деяких країнах близькі родичі не можуть служити разом чи підпорядковуватися одне одному.

Ще один важливий принцип – це принцип нерозповсюдження службової інформації. Йдеться про інформацію, яка становить державну або службову таємницю, яка в разі розголошення може заподіяти шкоду суспільним чи особистим інтересам громадян. У разі заподіяння шкоди суспільним чи державним інтересам поліцейський притягується до кримінальної відповідальності, а в разі заподіяння шкоди особистим інтересам громадян такі дії можуть розцінюватися як дисциплінарний проступок і можуть потягнути за собою звільнення з роботи.

Значимо, що необхідність тримання в таємниці інформації конфіденційного характеру визнано також у Кодексі «Поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку», який був прийнятий 17 грудня 1979 року Резолюцією Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй. Цей документ, який став основою діяльності поліції багатьох країн, у тому числі й України, проголошує, що за характером своїх обов'язків посадові особи, які впроваджують закон, отримують інформацію, що може стосуватися особистого життя інших осіб і особливо їх репутації. Вони мають виявляти обережність у зберіганні та використанні такої інформації, розголошуючи її тільки під час виконання службових обов'язків або з метою правосуддя. Будь-який інший випадок розголошення подібної інформації вважається неправомірним [14, с. 5].

Наступний принцип передбачає обмеження для державних службовців на участь у політичному житті суспільства. Всі чиновники мають право голосувати на виборах у національні парламенти, органи місцевого самоврядування, але їм забороняється бути членами політичних партій, брати участь в їх заходах, висувати свої кандидатури на виборах, складати, друкувати та розповсюджувати різні публікації, вести пропаганду чи організацію політичного характеру. Проте, наприклад, в Німеччині (Федеральна земля Баварія) працівники поліції можуть належати до політичних партій, але не можуть займатись політичною діяльністю під час виконання службових обов'язків.

Поліція – це організація, де опозиційність до існуючої влади має бути повністю виключена. Зазначений принцип не вимагає будь-яких коментарів та виправдань. Для захисту своїх прав в органах поліції на добровільній основі створюються поліцейські профспілки, які наділяються правом юридичної особи. На відомчому рівні вони мають право вносити пропозиції керівництву з низки питань, які стосуються діяльності та функціонування органів і підрозділів, комплектування, навчання, матеріального забезпечення особового складу, організації

культурно-масових та спортивних заходів, встановлення контактів між поліцією, регіональною владою і громадськістю. З дотриманням необхідної процедури профспілки можуть організувати мітинги, збори, різні організовані заходи, видавати та розповсюджувати друковану продукцію тощо.

Згідно з відомостями американських вчених більшість поліцейських вважають, що профспілки мають вирішувати такі питання:

- регулювання розміру грошового утримання;
- встановлення норми робочого часу та додаткових виплат;
- просування по службі;
- дисциплінарні стягнення – їх накладання, зняття, законність, обґрунтованість та ін.

Рішення профспілок не є обов'язковими для поліцейської адміністрації. У разі розбіжності думок роль арбітра належить начальнику поліції або міністру внутрішніх справ, але, використовуючи право юридичної особи, профспілки можуть оскаржувати порушені, з їх точки зору, колективні права персоналу в судах відповідної інстанції [15, с. 247].

На практиці конфліктні ситуації простежуються досить рідко. По-перше, правлячі кола самі виявляють зацікавленість у захисті інтересів поліцейських. По-друге, керівництво поліції намагається позитивно реагувати на пропозиції профспілок, які, своєю чергою, характеризуються виваженим та реалістичним підходом.

Висновки. Нормативно-правове забезпечення і практика діяльності поліції зарубіжних країн має багато специфічних рис, аналіз яких може допомогти сформуванню уявлення про сутність інституту поліції. Визначальним у такому аналізі є виокремлення основних принципів, які є в основі публічної служби поліції. До них слід віднести:

- 1) принцип гласності;
- 2) принцип підпорядкованості (єдиноначальності);
- 3) принцип незацікавленості поліцейського (незалежності від сторонніх впливів);
- 4) принцип законності та пріоритету міжнародних правових норм;
- 5) принцип обмеження у праві заняття підприємницькою діяльністю працівниками поліції;
- 6) принцип нерозповсюдження службової інформації;
- 7) принцип аполітичності (обмеження участі у політичній діяльності);

- 8) принцип захисту прав поліцейського (участь у цьому процесі профспілок);
- 9) принцип неопозиційності до влади (поліція – суб'єкт владних повноважень).

1. Адміністративна діяльність: навч. посібник / [М.В. Ковалів, З.Р. Кісіль, Д.П. Калаянов та ін.]. – К.: Правова єдність, 2009. – 432 с.

2. Grassi A. Principi di Stato. / A. Grassi // Roma. – 1990. – P. 414.

3. Smith A.T. Public Order Act and the offences against Public Order / A.T. Smith // London. – 1997. – P. 463.

4. Про міліцію: Закон України від 20.12.1990 р. № 565-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 4. – Ст. 20.

5. Про затвердження Положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ Української РСР: постановою Кабінету Міністрів УРСР від 29.07.1991 р. № 114. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=114-91-%EF>.

6. Ульдрінс Н. Діяльність поліції в посткомуністичних суспільствах / Н. Ульдрінс. – К.: Атіка, 2006. – 384 с.

7. Greater London Authority Act (Current law statutes). – London. – 1999. – P. 632.

8. Савченко А.В. Федеральні правоохоронні органи США: місія, організаційна структура та застосування кримінального законодавства: навч. посібник / А.В. Савченко // НАВСУ. – К.: Текст, 2003. – 371 с.

9. Бейли Д. Внешняя политика для демократической полицейской модели. Деятельность полиции и общество / Д. Бейли // Правоведение. – 1995. – № 5. – С. 44–53.

10. Thinking about Crime: Theories of Crime and justice. – London. – 1996. – P. 409.

11. Негодченко А. Кадрове забезпечення поліції США / А. Негодченко, Т. Джурканіна, В. Сергєвнина. – Х.: Харків юридичний, 2003. – 731 с.

12. Manual of Law Angeles Police Department. – Los Angeles. – 2000. – P. 356.

13. Черниченко С.В. Международное право: современные теоретические проблемы / С.В. Черниченко. – М.: Междунар. отнош., 1993. – 296 с.

14. Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку: Прийнято резолюцією 34/169 Генеральної Асамблеї ООН від 17 грудня 1979 р. // Права людини: збірник документів; укл. В.С. Семенов, О.Н. Ярмиш та ін. – Х.: Ун-т внутр. справ, 1997. – С. 155–159.

15. Горожанин А.В. Государство и полиция: монография / А.В. Горожанин. – СПб.: Санкт-Петербургский университет МВД России, 2001. – 369 с.

Когут Я.М. Правовое основание и принципы деятельности полиции зарубежных стран.

В статье проводится анализ деятельности полиции зарубежных стран и правового статуса сотрудника полиции. В результате проведенного анализа определены основные принципы службы в органах полиции, которые лежат в основе функционирования системы органов внутренних дел Украины.

Ключевые слова: *деятельность, государственная служба, законодательство, зарубежные страны, милиция, полиция, принципы.*

Kohut Ya.M. Legal basis and principles of police of foreign countries.

Article analyses the activity of police of foreign countries and legal status of policemen. The main principles of police service as a basis of operation system of organs of internal affairs of Ukraine are determined.

Key words: *activity, public service, legislation, foreign countries, militia, police, principles.*

Стаття надійшла 26 березня 2012 р.

УДК 342.95:352; 343.9

А.Р. Лещух

ПОНЯТТЯ ОРГАНІЗАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ЩОДО РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАХОДІВ, СПРЯМОВАНИХ НА ПРОФІЛАКТИКУ ТА ПРОТИДІЮ САМОДЕТЕРМІНАЦІЇ ДЕЛІКТІВ

Нині Україна переживає період кардинальних змін у всіх сферах суспільства, кінцевою метою яких є побудова демократичної і правової держави. Відчувається гостра необхідність у розвитку нового, самостійного конституційно-політичного інституту – місцевого самоврядування і проведення дослідження стосовно діяльності місцевого самоврядування та його органів у сфері профілактики деліктів як частини загальної системи профілактики правопорушень в Україні та у світі.

Ключові слова: *міське самоврядування, профілактика, адміністративні правопорушення, конституційно-політичний інститут.*

Постановка проблеми. Одним із найважливіших завдань перед Українською державою, яка прагне бути правовою (що задекларовано у ст. 1 Конституції України) [1], є попередження деліктів у суспільстві

та усунення детермінант, які сприяють їх вчиненню. Оскільки у нашому соціумі загалом та в окремих спільнотах, зокрема (на рівні територіальної громади села, селища, міста; трудового колективу тощо) існують такі явища, як правопорушення, то й виникає резонне запитання: кому та у який спосіб держава повинна доручити детермінацію останніх?

Стан дослідження. У різний час дослідженню проблем попередження (запобігання) адміністративних правопорушень та взаємодії суб'єктів профілактики на загальнодержавному та місцевому рівнях, усунення причин та умов, що сприяють учиненню деліктів, присвячено наукові праці таких вчених: Г.А. Аванесова «Криминология и социальная профилактика» [2], А.П. Закалюка «Курс сучасної української криминології: теорія і практика» [3], А.Т. Комзюка «Заходи адміністративного примусу в правоохоронній діяльності міліції: поняття, види та організаційно-правові питання реалізації» [4], О.І. Остапенка «Адміністративна деліктологія: соціально-правовий феномен і проблеми розвитку» [5], А.Б. Сахарова «Правовое обеспечение предупреждения преступлений» [6] та інші.

Вважаємо, що у цих працях не достатньо висвітлені питання, пов'язані із розкриттям поняття «детермінація деліктів» та проблеми щодо організаційно-правового забезпечення діяльності саме органів місцевого самоврядування (в частині реалізації заходів, які спрямовані на профілактику та протидію самодетермінації деліктів на рівні відповідної територіальної громади), що є безпосереднім предметом нашого дослідження.

Виклад основних положень. Розкриття сутності організаційно-правового забезпечення діяльності органів місцевого самоврядування щодо реалізації заходів, спрямованих на профілактику та протидію самодетермінації деліктів на пряму, залежить від визначення правового статусу цих органів та з'ясування значення термінів «заходи профілактики правопорушень», «детермінація» та «організаційне забезпечення».

У науці конституційного права статус, як зазначає Н. Богданова, – це теоретична конструкція, яка з'єднує нормативні характеристики, теоретичні уявлення про реальну практику реалізації правових настанов [7, с. 4–5]. Поняття правового (юридичного) статусу, як стверджує Н. Нижник, – це категорія не тільки багатоаспектна, але й багатоелементна [8, с. 91]. Цей правовий інститут має такі складові: завдання та цілі, права і обов'язки, функції, відповідальність, організацію чи порядок утворення та процедури діяльності (регламент). Їхні

виконавчі органи є важливими суб'єктами місцевого самоврядування і наділені усіма наведеними характеристиками для владного профілактичного впливу щодо громадян і юридичних осіб.

Особливістю правового статусу органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб є спеціальна право- та дієсуб'єктність (здатність бути учасником правовідносин), сутність якої полягає в тому, що вони можуть здійснювати тільки те та у такий спосіб, що буквально передбачено законодавством. Отже, правове розуміння статусу органів місцевого самоврядування як суб'єктів профілактики адміністративних правопорушень передбачає наявність у них такого їхнього правового стану і місця в системі суб'єктів профілактики адміністративних правопорушень, що дозволяє і зобов'язує реалізовувати функції і повноваження в інтересах відповідної територіальної громади та держави. Реалізація повноважень органів місцевого самоврядування у сфері профілактики адміністративних правопорушень передбачена законодавством про місцеве самоврядування. Умовно її можна поділити за сферами діяльності на декілька груп. Одна з них об'єднує повноваження органів місцевого самоврядування в галузі охорони громадського порядку – встановлення правил поведінки в громадських місцях, санкціонування проведення зборів, мітингів і демонстрацій, видання приписів щодо протипожежної безпеки тощо [9, с. 286–287]. До іншої групи слід віднести нормативно закріплені завдання органів місцевого самоврядування конкретно у сфері профілактики правопорушень, що містяться у ст. 5 КУпАП [10], Законах України: «Про місцеве самоврядування в Україні» [11], «Про міліцію» [12], «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» [13], «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» [14], «Про попередження насильства у сім'ї» [15], у Положенні «Про адміністративні комісії при виконкомах місцевих рад» [16] та ін.

У процесі профілактичної роботи органи місцевого самоврядування організовують виконання вимог закону, здійснюючи передбачені власні та делеговані повноваження на основі самостійного видання актів. Профілактичний характер заходів, що здійснюються органами місцевого самоврядування у процесі односторонньої реалізації юридичних владних повноважень, що виражені, зазвичай, у вигляді визначених обмежень і заборон, своєю чергою, характеризує їх примусову природу. Примусовий характер профілактичних заходів свідчить про важливість організаційно-правової діяльності органів місцевого самоврядування, їх впливу на відповідні об'єкти профілактики, планування

і координацію, контроль і перевірку виконання актів у цій сфері. Завдяки цій діяльності вирішуються питання щодо створення системи та структури суб'єктів профілактики в системі місцевого самоврядування; забезпечується чіткість в їхній роботі, відбувається визначення повноважень та чітке розмежування функцій між окремими ланками й виконавцями щодо виконання профілактичних заходів та реалізації завдань органів місцевого самоврядування у сфері профілактики правопорушень та їх самодетермінації на відповідній території.

У дослідженні природи деліктів та їх детермінант слід відштовхуватися від взаємозв'язку умов та причин із наслідками, адже делікт у цьому комплексі – результат (наслідок) впливу перших. У сучасній юридичній літературі існують різні поняття, що відображують зміст причинно-наслідкового комплексу: детермінація, причини й умови, фактори злочинності. Детермінація (від лат. *determinare* – визначати, обумовлювати) – найбільш загальна категорія, що характеризує походження явищ, які вивчаються у природі і суспільстві. Йдеться про залежність одних явищ, процесів і станів від інших, про зв'язок між речами і явищами. Детермінант – визначальний, зумовлювальний; детермінувати – визначати, зумовлювати; детермінація – процес визначення, зумовлення. Відомо, що процес детермінації деліктів є складною взаємодією різних форм зв'язків: функціональних, статистичних, зв'язків стану, причинових тощо.

Для України вкрай важливо мати владний вплив на визначення (обумовлення) деліктів, адже їх самодетермінація призведе до розростання цього антисуспільного явища, що неприпустимо для правової держави. Важливим напрямом наступу на делікти, причини та умови їх вчинення є організаційне забезпечення державою профілактичних заходів та діяльності органів місцевого самоврядування.

Одним із значень терміна «організація» (фр. *organisation*) є налагодження, впорядкування, зведення чогось у систему. Також цей термін розуміють як одну із найважливіших функцій у суспільстві або усталений взаємозв'язок елементів системи, частин цілого, їх внутрішня впорядкованість, узгодженість відповідно до структури системи, цілого [17, с. 494].

Іншим поясненням поняття організації є комплекс заходів, зміст яких полягає в координації дій окремих елементів системи [18, с. 853]. Головне ж призначення організації як управлінської функції, на думку В.Л. Грохольського, полягає у тому, щоб «... домогтися злагодженості всіх дій і елементів системи, раціональної організації праці, оптималь-

ної структури діяльності» [19, с. 138]. Отже, організуюча діяльність органів місцевого самоврядування включає дії та рішення, кінцевою метою яких є забезпечення належного функціонування певних суб'єктів. Під організаційним забезпеченням розуміють «сукупність документів, що встановлюють організаційну структуру, права та обов'язки персоналу і користувачів в процесі експлуатації системи» [18, с. 375].

Організаційна діяльність у сфері профілактики адміністративних правопорушень спрямована також на здійснення планування, координації, обліку та контролю, на забезпечення нагляду за діяльністю підпорядкованих органів, об'єктів господарського, соціального і культурного призначення; на організацію перевірки виконання прийнятих актів, на проведення безпосередньо організаторської роботи серед населення для його залучення до практичного вирішення конкретних завдань щодо профілактики правопорушень на підвідомчій території.

Для забезпечення правопорядку в суспільстві та державі слід приділити особливу увагу, власне, організаційно-правовим інститутам попереджувального характеру. Це пов'язується із необхідністю розвитку системи профілактики антисуспільної, в тому числі злочинної поведінки, позитивного примусового впливу найперше суб'єктами місцевого самоврядування на свідомість і поведінку осіб. Адже «...у багатьох випадках учиненню злочину передує й етап формування злочинного наміру, в процесі якого особа ставить перед собою конкретну мету, визначає шлях і засіб її досягнення, уточнює розгорнутий план вчинення злочину» [20, с. 28].

Цими основами є ефективна організація діяльності громадськості, яка об'єднана за інтересами у різні недержавні структури, що діють у правовому полі спільно з органами місцевого самоврядування.

Організація діяльності органів місцевого самоврядування у сфері попередження, профілактики правопорушень багато в чому залежить також і від принципів, покладених в основу відносин між представницькими та виконавчими органами місцевого самоврядування, органами самоврядування та іншими суб'єктами профілактики правопорушень, основними серед яких є: планування, прогнозування, цілеспрямованість, безперервність, маневреність, пропорційність, відповідальність, розмежування компетенції, оптимальність та ефективність, поєднання колегіальності та єдиноначальності, узгодженість дій з іншими суб'єктами профілактичної діяльності та інші.

Організаційно-правове забезпечення профілактичних заходів є змістом профілактики деліктів і саме у їх здійсненні виявляються специфічні особливості цього виду профілактики як самостійної підсистеми соціальної профілактики. Стрижнем усієї системи профілактики є розробка та реалізація комплексу профілактичних заходів і цьому повинно сприяти загальне попередження правопорушень, визначених законодавством України про адміністративні правопорушення. У науці адміністративного права є пропозиції щодо використання визначення «адміністративно-правове попередження» як запобіжного впливу на деліктні фактори і явища, що несприятливо впливають на суспільні відносини громадян.

Суть запобігання деліктності полягає у його впливі на причинність і детермінацію правопорушень, утримання осіб від їх вчинення, а також у діяльності державних та самоврядних органів, громадських організацій і громадян щодо розробки та реалізації заходів, пов'язаних з виявленням, упередженням, обмеженням й усуненням негативних явищ і процесів, що породжують і зумовлюють злочинну чи іншу протиправну детермінацію, та недопущенням учинення злочинів на різних стадіях злочинної діяльності.

Організаційно-правові заходи органів місцевого самоврядування слід віднести до заходів спеціальної профілактики і частково до індивідуальної. Ці заходи повинні підвищувати рівень правової освіти і культури, розповсюдження відомостей про існування певних заборон, вдосконалювати діяльність усіх суб'єктів профілактики шляхом покращення її нормативного, інформаційно-методичного, матеріально-технічного забезпечення.

Залежно від мети призначення всі заходи адміністративного примусу можуть бути зведені у відповідні однопорядкові групи:

- 1) адміністративно-попереджувальні заходи;
- 2) заходи адміністративного припинення та забезпечення адміністративного провадження;
- 3) адміністративні стягнення [21, с. 69].

Російські учені-адміністративісти Д.М. Бахрах, Б.В. Россінський, Ю.М. Старілов вважають, що адміністративно-попереджувальні заходи – це заходи примусового характеру, які застосовуються для попередження можливих правопорушень в сфері державного управління і можуть призвести до порушень суспільного порядку та суспільної безпеки інших явищ, шкідливих для режиму управління державою [22, с. 500].

Українські вчені В.Б. Авер'янов, А.Т. Комзюк вважають, що заходи, які використовуються для попередження, профілактики адміністративних правопорушень, повинні називатися адміністративно-запобіжними, тому що вони становлять комплекс заходів морального, фізичного, організаційного та іншого характеру, які дають змогу виявляти і не допускати правопорушення, забезпечувати громадський порядок і громадську безпеку за різних надзвичайних обставин [23, с. 421–422].

В Україні органами самоврядування застосовуються не лише адміністративно-попереджувальні (адміністративно-запобіжні) заходи, але і заходи впливу, за допомогою яких забезпечується виконання правових приписів без врахування бажання і переконань особи проти її волі. Хоча застосування таких профілактичних заходів примусу і має на меті виховання окремих осіб в частині їх законслухняної поведінки.

За рівнем та обсягом застосування цих заходів розрізняємо загальні, особливі та індивідуальні заходи.

Загальні заходи спрямовані на усунення чи нейтралізацію причин та умов правопорушень в цілому. Наприклад, комплекс заходів запобігання пияцтву та наркоманії слід вважати складовою загальної профілактики злочинів, оскільки названі явища містяться у зв'язку з багатьма видами правопорушень.

Особливі заходи здійснюються в межах окремих видів правопорушень та деліктосхильних груп, наприклад, у сфері торгівлі, гадання в громадських місцях тощо.

Індивідуальні заходи – це конкретизація загальних та особливих заходів, яких вживають щодо конкретних осіб, схильних до скоєння правопорушень.

Названі заходи послідовно спрямовані на усунення, послаблення чи блокування негативного впливу соціальних чинників на особу, зміну антисоціальної поведінки особи та корекцію характерних їй ознак та якостей, які спонукають особу до вчинення деліктів, вжиття дієвих заходів для запобігання підготовки до вчинення або припинення спроб вчинення правопорушень тощо.

За масштабами поширення такі заходи поділяються на: а) загальнодержавні; б) регіональні; в) місцеві; г) обмежуються конкретним об'єктом [24, с. 166].

Ці заходи можуть бути загальними (спрямованими на запобігання всім чи багатьом видам деліктності) та особливими (спрямованими на запобігання окремим її видам). За характером впливу та за

видами повноважень органів місцевого самоврядування можемо виділити такі заходи: соціально-економічні; політичні; організаційно-управлінські; виховні; правові; технічні та інші. Вони тісно пов'язані з організаційно-управлінськими заходами, спрямованими на усунення помилок та упущень правоохоронної чи іншої діяльності, що має позитивний вплив на зниження рівня правопорушень чи їх причини. Сюди відносимо, наприклад, заходи щодо покращення пожежної безпеки, обліку і зберігання матеріальних цінностей, роботи зі стягнення штрафів з правопорушників та ін.

До виховних відносять заходи, пов'язані з формуванням у громадян моральної позиції, орієнтованої на чітке додержання закону. Вони формують у суспільній свідомості нетерпиме ставлення до злочинів та інших правопорушень, які підвищують рівень побутової культури.

Правові заходи запобігання адміністративних правопорушень включають вдосконалення кримінального, адміністративного, цивільного законодавства з позиції превентивного впливу на осіб, схильних до вчинення деліктів, а також позитивного впливу на розвиток процесів, що перешкоджають скоєнню злочинів; введення і вдосконалення правових норм, які стимулюють вчинки громадян, спрямовані на припинення правопорушень; удосконалення правових заборон і обмежень, які сприяють виникненню умов для правопорушень. Ці заходи в сукупності з іншими мають суттєве значення у запобіганні правопорушень у всіх сферах суспільного життя.

Сукупність адміністративно-попереджувальних заходів повинна створити такі правові передумови, за яких будь-яке правопорушення було б своєчасно виявлено, а їх вчинення стало б недоцільним як з боку окремих громадян, так і з боку державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування.

Висновки. Отже, профілактична робота органів місцевого самоврядування повинна здійснюватися не лише тоді, коли делікт уже вчинений, але й можлива за правомірної поведінки суб'єктів. В такому разі суть роботи тих органів полягатиме у створенні максимально сприятливих умов та забезпеченні гарантій для правомірної поведінки. У сфері місцевого самоврядування попередження – це недопущення негативних, протиправних явищ на відповідній території, а профілактика – постійний наступ територіальних громад, окремих її членів, органів та посадових осіб місцевого самоврядування, органів самоорганізації населення, спрямований на мінімізацію антисоціальних явищ

(правопорушень) та недопущення зростання їх кількості за допомогою дозволених чи санкціонованих державою засобів, способів та методів.

Організаційне забезпечення профілактики адміністративних правопорушень органами місцевого самоврядування – це багаторівнева система (сукупність) визначених нормативно-правовими документами власних (самоврядних) та делегованих державою органам і посадовим особам місцевого самоврядування заходів і способів, які спрямовані на усунення, послаблення чи нейтралізацію причин і умов вчинення деліктів та регламентація організаційної структури, прав і обов'язків уповноважених законом суб'єктів профілактики, що визначають їхній юридичний статус у цій сфері. Слід зазначити, що проти правопорушень, як антисоціального явища, повинна діяти міцна система соціальної протидії, що припускає єдність загальносоціального, адміністративно-попереджувального, спеціально-кримінологічного запобігання злочинності та правопорушень в усіх сферах суспільного життя, а не лише у вузьких напрямках або на окремих територіях.

1. Конституція України (Основний Закон): Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30.

2. Аванесов Г.А. Криминология и социальная профилактика / Г.А. Аванесов. – М.: Академия МВД СССР, 1980. – 527 с.

3. Закалюк А.П. Курс сучасної української криминології: теорія і практика: у 3 кн. Кн. 3 / А.П. Закалюк. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 192.

4. Комзюк А.Т. Заходи адміністративного примусу в правоохоронній діяльності міліції: поняття, види та організаційно-правові питання реалізації: монографія / А.Т. Комзюк; за заг. ред. проф. О.М. Бандурки. – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. – 336 с.

5. Остапенко О.І. Адміністративна деліктологія: соціально-правовий феномен і проблеми розвитку / О.І. Остапенко. – Львів: Львівський інститут внутрішніх справ, 1995. – 312 с.

6. Сахаров А.Б. Правовое обеспечение предупреждения преступлений / А.Б. Сахаров // Советское государство и право. – 1975. – № 11. – С. 83–85.

7. Богданова Н.А. Категория статуса в конституционном праве / Н.А. Богданова // Вестник Московского университета. – 1998. – № 3. – С. 3–20.

8. Нижник Н.Р. Государственно-управленческие отношения в демократическом обществе / Н.Р. Нижник. – К.: НАНУ Ин-т госуд. и права, 1995. – 207 с.

9. Григорьев В.А. Эволюция местного самоуправления. Отечественная и зарубежная практика: монография / В.А. Григорьев. – К.: Истина, 2005. – 424 с.
10. Кодекс України про адміністративні правопорушення // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1984, додаток до № 51. – Ст. 1122.
11. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.
12. Про міліцію: Закон України від 20 грудня 1990 року // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 4. – Ст. 20.
13. Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону: Закон України від 22 червня 2000 року № 1835-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 40. – Ст. 338.
14. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей: Закон України 24 січня 1995 року № 20/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 6. – Ст. 35. – Назва Закону із змінами, внесеними згідно із Законом № 609-V від 07.02.2007 // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 15. – Ст. 194.
15. Про попередження насильства в сім'ї: Закон України від 15 листопада 2001 року № 2789-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 10. – Ст. 70.
16. Про затвердження Положення про адміністративні комісії Української РСР: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 9 березня 1988 року // Відомості Верховної Ради УРСР. – № 12. – Ст. 318.
17. Юридичний словник / за ред. Б.М. Бабія та ін. – К.: Головна редакція УРЕ, 1983. – 872 с.
18. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с.
19. Грохольський В.Л. Організаційна функція в управлінні спеціальними підрозділами по боротьбі з організованою злочинністю / В.Л. Грохольський // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2003. – № 4. – С. 138–144.
20. Коломоєць Т. Класифікація заходів адміністративно-правового примусу / Т. Коломоєць // Право України. – 2003. – № 2. – С. 105–111.
21. Голосніченко І.П. Адміністративне право України: основні поняття: навч. посібник / І.П. Голосніченко, М.Ф. Стахурський, Н.І. Золотарьова; за заг. ред. проф. І.П. Голосніченка. – К.: ГАН, 2005. – 232 с.
22. Бахрах Д.Н. Стариков. Административное право: учебник для вузов / Д.Н. Бахрах, Б.В. Россинский, Ю.Н. Стариков.. – М.: НОРМА, 2005. – 800 с.
23. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник: у 2 т. – Т. 1: Загальна частина / ред. колегія: В.Б. Авер'янов (голова) та ін. – К.: Юридична думка, 2007. – 592 с.

24. Криминология: учебник / под. ред. Б.В. Коробейникова, Н.В. Кузнецовой, Г.М. Миньковского. – М.: Юрид. лит., 1988. – 384 с.

Лещух А.Р. Понятие организационного обеспечения деятельности органов местного самоуправления по реализации мероприятий, направленных на профилактику и противодействие самодетерминации деликтов.

Сейчас Украина переживает период кардинальных изменений во всех сферах общества, конечной целью которых является построение демократического и правового государства. Чувствуется острая необходимость в развитии нового, независимого конституционно-правового института – местного самоуправления и проведение изысканий относительно деятельности местного самоуправления и его органов в сфере профилактики деликтов как части общей системы профилактики правонарушений в Украине и в мире.

Ключевые слова: местное самоуправление, профилактика, административные правонарушения, конституционно-политический институт.

Leshchukh A.R. The concept of organizational support of local authorities activity in preventive measures and counteraction to self-determination torts.

Nowadays Ukraine is undergoing the period of fundamental changes in all spheres of society, the ultimate aim of which is the foundation of a democratic and legal state. There is a pressing necessity of the development of a new independent constitutional and political institution – local government and investigation of the work of local government and its institutions in delicts prevention as a part of the general system of crime prevention in Ukraine and abroad.

Key words: local government, prevention, administrative offences, constitutional and political institute.

Стаття надійшла 14 лютого 2012 р.

УДК 342.7: 342.92

І.О. Личенко

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ГРОМАДЯН ЯК СУБ'ЄКТІВ ПРАВА ВЛАСНОСТІ

Досліджено сутність адміністративно-правового статусу громадян України у сфері власності та його складові елементи. Здійснено аналіз адміністративно-правових відносин з приводу реалізації суб'єктивних прав, законних інтересів громадян у сфері власності, особливості та недоліки нормативно-правового регулювання цієї сфери суспільних відносин.

Ключові слова: законний інтерес, законний інтерес громадян у сфері власності, адміністративно-правовий статус громадян у сфері власності.

Постановка проблеми. Здійснення демократичних перетворень в Україні тісно пов'язане зі зміною пріоритетів державного розвитку, формуванням нових засад функціонування нашого суспільства. Створення якісно нового суспільства повинно відбуватися на основі загальнолюдських цінностей, зміни традиційного для радянського періоду нашої держави уявлення про відносини між громадянами та органами державної влади, відмови від концепції пріоритету державних інтересів над інтересами громадян. Утілення цих завдань повинно відбуватися завдяки реформуванню нормативно-правового регулювання адміністративно-правового статусу громадян, розробленню нових підходів до розв'язання цих проблем.

Стан дослідження. Теоретичну основу дослідження адміністративно-правового статусу громадян як суб'єктів права власності становлять розробки вітчизняних та зарубіжних учених у галузі теорії держави та права, науки конституційного, адміністративного, господарського, цивільного права.

Найбільший внесок у дослідження питань правового статусу громадян здійснили С.С. Алексєєв, М.А. Бояринцева, В.В. Галунько, А.М. Долгополов, О.М. Гончаренко, В.А. Горбунов, І.О. Ієрусалімов, І.О. Ієрусалімова, С.Д. Князєв, А.В. Малько, М.С. Матейкович, П.М. Павлик, А.С. Піголкин, В.В. Субочєв, Ж.В. Удовєнко та А.М. Шєрієв.

Мета статті полягає у здійсненні наукового дослідження сутності адміністративно-правового статусу громадян України у сфері власності та його складових елементів.

Виклад основних положень. Людський вимір у розвитку нашого суспільства значною мірою залежить від ролі держави щодо утвердження людиноцентристської моделі взаємин громадян та суб'єктів державного управління.

Фактично наша держава законодавчо задекларувала першорядність принципів, що визнані у цивілізованому світі – захист прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина [1, с. 5]. Чинна Конституція України визнала громадянина найвищою соціальною цінністю, а забезпечення прав і свобод людини – головним обов'язком держави. Однак, тривалий час ці положення Основного Закону залишаються декларативними, а сучасний етап розвитку нашої держави характеризується суперечливим станом правових змін щодо створення повноцінного демократичного суспільства, перетворень в основних сферах суспільного життя, утвердження пріоритету законних інтересів

людини в державі, відсутністю позитивних змін щодо адміністративно-правового статусу громадян загалом.

Ефективного реформування потребує реалізація конституційних положень у сфері власності.

Власність посідає провідне місце у відносинах між людьми, соціальними групами, громадянами та суспільством у цілому. Власність нерозривно пов'язана з поняттям свободи особистості. Вона здійснює домінуючий вплив на весь ціннісний ряд суспільних відносин [2, с. 5].

У зв'язку з цим особливо актуальним залишається питання удосконалення адміністративно-правового статусу громадян у сфері власності. Якісне реформування вітчизняного законодавства у цій сфері повинно стати відповіддю на існуюче загострення економічних та соціальних проблем громадян, має гарантувати недоторканість прав, свобод та законних інтересів власників у державі.

Особливості правосуб'єктності, різноманітні прояви прав, законних інтересів громадян у сфері власності найбільшою мірою здатні розкритися через поняття правового статусу громадян, яке віддзеркалює основні сторони юридичної буття цих індивідів.

Адміністративно-правовий статус громадян як суб'єктів права власності відображає за допомогою адміністративно-правових норм юридично закріплене положення особистостей в суспільстві, дає можливість визначити місце та роль громадян у суспільних відносинах щодо приналежності певних матеріальних благ. Він представлений такими елементами: громадянством, адміністративною правосуб'єктністю, правами, свободами та законними інтересами громадян, їх обов'язками, а також гарантіями їх забезпечення.

Громадянство є визначальним елементом адміністративно-правового статусу особистості у сфері власності. Характеристика правових можливостей людини залежить від усвідомлення себе громадянином, тобто особою, яка має певну правову приналежність до конкретної держави, охоплюються дією її законів, інших нормативно-правових актів і погоджує свою поведінку з правовими встановленнями цієї держави [3, с. 128]. Отож, громадянство як соціально-правова властивість людини повною мірою характеризує її взаємини з державою, є пріоритетною при виборі законодавства, яке застосовуватиметься до адміністративно-правових відносин у сфері власності, виступає визначальним фактором, що впливає на права та обов'язки громадян у цій сфері.

Адміністративна правосуб'єктність громадян у сфері власності характеризує здатність суб'єктів бути носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. Вона є видом загальної правосуб'єктності суб'єктів адміністративного права. Адміністративна правосуб'єктність виявляється як галузева та спеціальна адміністративна правосуб'єктність. Здатність суб'єкта бути учасником правових відносин, які регулюються нормами адміністративного права, є визначальним для галузевої адміністративної правосуб'єктності. Натомість зміст спеціальної адміністративної правосуб'єктності обумовлений структурою окремих адміністративно-правових відносин у сфері власності (наявністю конкретних прав та законних інтересів щодо володіння, користування та розпорядження об'єктами права власності на землю, нерухоме майно, права інтелектуальної власності тощо). Він деталізований в адміністративній правоздатності та дієздатності громадян як суб'єктів права власності.

Адміністративна правоздатність громадянина конкретизує правовий статус суб'єкта, характеризує його правову позицію, робить більш визначеним його місце в будь-якій сфері адміністративно-правових відносин [4, с. 40]. Так, адміністративна правоздатність громадян у сфері власності ґрунтується на праві володіння, користування, розпорядження майном, праві визначати юридичну долю об'єктів права власності, обстоювати власні мотивовані претензії щодо майна у визначеному законом порядку тощо. Важливо, що правоздатність є умовою виникнення реальних правовідносин, передумовою набуття кожною зі сторін цих правовідносин конкретних прав та обов'язків [5, с. 127].

Під дієздатністю слід розуміти визнання державою за фізичними і юридичними особами можливості в межах, наданих законами, самостійно реалізовувати свої права та обов'язки [6, с. 65]. Вона забезпечує реалізацію наданих громадянину правових можливостей щодо володіння, користування та розпорядження майном. Повна дієздатність громадянина як суб'єкта адміністративних відносин у сфері власності настає з вісімнадцятирічного віку. Досягнення цього віку є визначальним фактом, з настанням якого закон пов'язує формування в особи стійкої здатності усвідомлювати значення своїх дій, керувати ними, усвідомлювати наслідки своєї діяльності.

Дієздатність як елемент адміністративного статусу пов'язує можливість і дійсність, підкреслюючи повноту і реальність правового статусу суб'єктів правовідносин [4, с. 27].

Загалом правосуб'єктність громадян є стрижневим елементом їх адміністративно-правового статусу. Лише в комплексі наявність адміністративної правосдатності та дієздатності гарантує можливість участі громадянина як суб'єкта права власності в адміністративно-правових відносинах.

Адміністративно-правовий статус громадян як суб'єктів права власності характеризується сукупністю закріплених прав, свобод та законних інтересів громадян у цій сфері. Вони можуть стосуватися ефективного здійснення органами влади своїх повноважень у сфері власності; належного правового оформлення правових можливостей громадян як суб'єктів права власності; усунення незаконних перешкод щодо володіння, користування та розпорядження майном; запобігання вчинення правопорушень у цій сфері; недопущення настання негативних наслідків, утворення певної протиправної ситуації; переривання протиправної поведінки, припинення розпочатого або вже вчиненого протиправного діяння, що посягає на право власності, забезпечення провадження в справах про адміністративні проступки; покарання осіб, які вчинили адміністративні правопорушення; відшкодування заподіяної шкоди.

Права особи – це її соціальні можливості, детерміновані економічними і культурними умовами життя суспільства і законодавчо закріплені державою [7, с. 8]. Дана категорія є складним правовим утворенням. Складність виявляється у тому, що права особи слід розуміти не стільки як правове утворення з певною кількістю складових, скільки як законодавчо закріплену суму правових можливостей, кожна з яких оформляє окрему правову дію управленої особи. А.В. Власова наполягає на тому, що суб'єктивні права особи включають дві правові можливості: можливість вчинення певних дій управленої особи та можливість вимагати вчинення певної діяльності від інших осіб [8, с. 8]. Більш удало, на наш погляд, визначив складові суб'єктивного права С.С. Алексєєв. До них він відніс право на позитивні дії (можливість уповноваженої особи самостійно здійснювати юридично значущі активні дії); право вимоги (можливість уповноваженої особи вимагати виконання або дотримання юридичного обов'язку); право захисту [9, с. 120].

Лише в комплексі ці правові можливості дають змогу громадянину не лише володіти, користуватися та розпоряджатися своїм майном, але й можливість вимагати відповідної поведінки (здійснення відповідної діяльності чи утримання від неї) від інших осіб, можли-

вість звертатися до органів державної влади, місцевого самоврядування та інших уповноважених суб'єктів захисту права власності.

Правовий статус громадян у сфері власності характеризується наявністю правових дозволів – свобод. Свободи громадян – це категорія близька до поняття суб'єктивних прав громадян у сфері власності. Свободи громадян відображають те ж коло правових можливостей, яке деталізоване в правах цих громадян. Однак, свободи громадян є менш регламентованими нормами права порівняно з їх правами.

Доповнюють коло суб'єктивних прав та свобод громадян у сфері власності їх законні інтереси. Вони обумовлені прагненням особи до певного блага, стану, задоволення потреб, за умови, що реалізація цього прагнення не заборонена законом [10, с. 49]. Їх існування поряд із правами розширює правові можливості особи [11, с. 23]. Вони детермінують ту сферу відносин, що стосуються реалізації потреб громадян у сфері власності, деталізація якої на рівні законів чи підзаконних нормативно-правових актів є неможливою чи недоцільною. Однак від цього їх юридичне значення для адміністративно-правового статусу громадянина є неменш суттєвим.

Законні інтереси громадян України у сфері власності наділені характерними рисами: їх суб'єктами є громадяни України; вони є породженням об'єктивних, реальних умов життя і водночас за своїм змістом є суб'єктивними, оскільки не можуть формуватися поза свідомістю індивіда; вони мають комплексний характер, оскільки є детермінованими нормами різних галузей права (цивільного, господарського, адміністративного тощо); перебувають під захистом органів державного управління, громадських формувань та самих громадян; вони можуть слугувати першоосновою виникнення прав громадян у сфері власності; обумовлені балансом та взаємопов'язаністю інтересів різних громадян, громадських формувань та суспільства в цілому.

Зважаючи на це, вважаємо правильним твердження, що «законні інтереси – «провідник», «місток» між правом та індивідом як елементом соціуму у регулятивному впливі державно-владних установок на свідомість. Без законних інтересів неможливою є сама діяльність людини з приводу виконання правових приписів» [12, с. 20].

Існування і реалізація прав, свобод і законних інтересів нерозривно пов'язані з певними обов'язками, які виступають їх зворотним боком. Обов'язок – це міра суспільно необхідної поведінки людини, покликана разом із правами, свободами та законними інтересами забезпечувати баланс, стійкість і динамізм правового регулювання [13, с. 40–41].

Права громадян у сфері власності не можуть існувати без юридичних обов'язків у цій сфері. Утвердження демократичних стандартів у державі, гарантованість прав, свобод та законних інтересів громадян у сфері власності тісно пов'язана з розширенням кола обов'язків громадян у такій сфері, посиленням відповідальності особистості перед державою і суспільством.

Обов'язки громадян прийнято поділяти на ті, які не пов'язані безпосередньо зі здійсненням суб'єктивних прав громадян, та пов'язані з їх здійсненням [14, с. 30]. До першої підгрупи входять: обов'язок виконувати норми адміністративного права, що захищають право власності від розкрадання, псування, знищення; дотримуватися порядку реєстрації права власності на нерухоме майно; виконувати правила, що стосуються безпечного та нешкідливого для життя та здоров'я громадян, навколишнього природного середовища використання об'єктів права власності, правил пожежної безпеки, санітарно-протиепідемічних правил; виконувати законні вимоги органів державного управління, їх посадових осіб у сфері власності та інші. До другої підгрупи належать обов'язки надавати відповідним органам управління та посадовим особам документи, що засвідчують наявність у особи права власності та інших суб'єктивних прав, які з цим пов'язані (наприклад, технічної документації на земельну ділянку, реєстраційних посвідчень, витягів про реєстрацію права власності, довідок про правовий статус земельних ділянок та інших документів); дотримуватися правил користування об'єктами права власності та інші.

Обидві групи обов'язків та права громадян у сфері власності перебувають у тісному зв'язку та обумовлюють зміст один одного. Як зазначав Ф.В. Тарановский, «Суб'єктивне право та обов'язок становлять собою корелятивні елементи правовідносин. Це означає, що наявність одного з них безумовно передбачає наявність іншого і роздільне існування їх є неможливим» [15, с. 157].

Можливість реалізувати права, свободи та законні інтереси громадян у сфері власності напряму залежить від їх гарантованості в державі. Юридичні гарантії – це правові засоби, які забезпечують реалізацію, охорону та захист прав, свобод, законних інтересів та обов'язків людини і громадянина. Вони охоплюють не тільки норми права, але й систему заходів, що забезпечують реалізацію громадянами своїх прав та обов'язків і запобігають їх порушенню [16, с. 3].

Адміністративно-правові гарантії у сфері власності виявляються через зміст адміністративно-правових норм, за допомогою яких здійс-

нюються охорона та захист прав, свобод та законних інтересів громадян у сфері власності, систему способів та засобів організаційно-процедурного характеру, які реалізують можливість володіти, користуватися та розпоряджатися майном.

Основною властивістю законодавства, яке регулює адміністративно-правові відносини у сфері власності, є його комплексний характер, тісний взаємозв'язок адміністративно-правових норм з нормами інших галузей права.

З цього приводу В.П. Мозолін зазначав, що «прийнята цивільним законодавством модель юридичних відносин власності засновується на конституційному законодавстві... Практична ж реалізація цієї моделі, крім норм цивільного законодавства, забезпечується нормами інших галузей права, передусім адміністративного» [17, с. 39].

Норми адміністративного права часто використовуються для захисту приватного права. Оскільки інститут права власності є комплексним правовим інститутом, він уміщує різні складові. Особливу увагу визначенню адміністративно-правової характеристики змісту права власності приділяв В.В. Галуцько. Він стверджував, що з комплексного інституту права власності повинна бути виділена його адміністративна складова. В межах цієї складової ним було досліджено специфіку охорони права власності засобами адміністративного права та питання адміністративно-правового захисту суб'єктами публічного управління власників майна та інших осіб від майна підвищеної небезпеки тощо [18, с. 121].

На наш погляд, структура адміністративної складової в правовому статусі громадян як суб'єктів права власності виявляється значно ширше, зокрема в управлінському процесі, тобто в межах використання управлінських процедур, пов'язаних із набуттям та реалізацією права власності на майно; в адміністративному процесі як системі відносин із приводу забезпечення судового захисту прав, свобод, законних інтересів власників майна; в процесі реалізації норм адміністративно-деліктного права, тобто в системі відносин, що виникають у процесі застосування заходів адміністративного примусу до осіб, які посягають на права та законні інтереси громадян як суб'єктів права власності; через реалізацію адміністративно-правових засобів захисту прав та законних інтересів громадян у сфері власності, застосування відновлювальних процедур, що передбачають можливість громадянина звернутися до вищого органу виконавчої влади (вищої посадовій особі) за захистом у разі порушення його прав і законних інтересів у сфері

власності нижчим органом виконавчої влади (нижчою посадовою особою) тощо.

Адміністративно-правова складова правового статусу громадян як суб'єктів права власності реалізується через значний масив адміністративно-правових актів. Базовими правовими актами, які закріплюють загальні засади адміністративно-правового статусу громадян як суб'єктів права власності, є Конституція України та Закон України «Про громадянство» від 18 січня 2001 року.

Конституційні положення, які лежать в основі адміністративно-правового статусу громадян України у сфері власності, – це незаперечні вимоги загального характеру, які закріплені в Конституції України, та визначають зміст юридичної діяльності громадян та інших учасників адміністративно-правових відносин у сфері власності, спрямованість державного правового регулювання з метою захисту прав та законних інтересів громадян. Відповідні норми містяться у ст.ст. 21, 22, 41 Конституції України. Ці статті закріплюють принцип непорушності права власності громадян України. На цьому принципі ґрунтується категорична заборона скасовувати ці права, звужувати зміст та обсяг існуючих прав під час прийняття нових або внесення змін до чинних законів [19, с. 44].

Певною мірою адміністративно-правовий статус громадян у сфері власності є конкретизацією їх конституційно-правового статусу. Так, абсолютна більшість конституційних прав, свобод і обов'язків громадян реалізується через діяльність органів виконавчої влади (їх посадових осіб), і тому механізм їх здійснення регламентується адміністративно-правовими нормами [20, с. 9].

Детально адміністративно-правовий статус громадян України як суб'єктів права власності визначається адміністративно-правовими нормами, що містяться у різних за своєю юридичною силою нормативно-правових актах: КУпАП, КАСУ, Законі України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» від 17.11.2009 р. № 1559-VI, Указі Президента України «Про додаткові заходи щодо посилення захисту права власності» від 26.03.2009 р., Наказі ДМСУ «Про затвердження Порядку взаємодії підрозділів регіональної митниці, митниці при здійсненні митного контролю та митного оформлення товарів, що містять об'єкти права інтелектуальної власності» від 23.12.2010 р. № 1527 та інших нормативно-правових актах.

Серед нормативно-правових актів, які виконують важливу роль у процесі формування адміністративно-правового статусу громадян як суб'єктів права власності, велике значення мають міжнародно-правові акти, які ратифіковані Україною у встановленому порядку. До найважливіших міжнародно-правових актів у цій сфері належать Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р., Конвенція про захист прав і основних свобод людини, прийнята Радою Європи 04.11.1950 р., і Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року.

Предметом нормативно-правового регулювання адміністративно-правового статусу громадян як суб'єктів права власності є суспільні відносини, які виникають у процесі діяльності цих осіб з вирішення різноманітних правових питань щодо реалізації їх прав та законних інтересів у сфері власності. Зміст цього нормативно-правового регулювання охоплює порядок набуття, припинення права власності, особливості взаємодії з органами влади та громадськими організаціями, способи та засоби адміністративно-правового захисту прав та законних інтересів громадян, порядок адміністративної відповідальності у цій сфері та інші питання, які виникають у процесі реалізації громадянами України своїх прав у сфері власності.

Попри значний масив нормативно-правових актів, їх важко реалізувати на практиці, а їх зміст часто-густо залишається декларативним. Тобто вітчизняне законодавство потребує розроблення нової, адекватної сучасним соціально-економічним потребам, концепції нормативно-правового регулювання адміністративно-правового статусу громадян як суб'єктів права власності, за якою права, свободи, законні інтереси громадянина визначають сенс діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування та функціонування держави вцілому; формування чітких способів та засобів захисту прав та законних інтересів власників майна.

При цьому актуальним завданням щодо реформування законодавства у досліджуваній сфері є розроблення нових підходів щодо вирішення існуючих проблем, які стосуються адміністративно-правового статусу громадян України. Ці проблеми торкаються питань визначення меж втручання органів влади у відносини щодо володіння, користування та розпорядження майном; чіткого розмежування законних інтересів громадян і публічних законних інтересів у окресленій сфері; закріплення конкретних обов'язків органів та посадових осіб органів

державного управління, які кореспондують правам і свободам громадян, що обумовлені їх адміністративно-правовим статусом; деталізації адміністративних процедур щодо захисту прав та законних інтересів громадян у сфері власності; деталізації усіх випадків та процедур обмеження прав і свобод громадян; порядку виконання органами управління у сфері власності своїх обов'язків у відносинах із громадянами; посилення адміністративної відповідальності громадян, органів влади та посадових осіб за порушення прав і законних інтересів громадян як суб'єктів права власності.

Частково ці проблеми могли б бути вирішеними завдяки прийняттю кодифікованого адміністративно-правового акта, який би дозволив уніфікувати та деталізувати існуючі в державі позасудові процедури щодо оскарження рішень, дій та бездіяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, їх посадових осіб, можливості відшкодування заподіяної цими суб'єктами шкоди.

Окремо на законодавчому рівні потребують деталізації повноваження суб'єктів захисту прав та законних інтересів у сфері власності щодо запобігання вчиненню діяльності, яка порушує права чи законні інтереси громадян у цій сфері або створює небезпеку їх порушення. Потребує визначення у законодавстві коло засобів, які б змусили особу утриматися від вчинення діяльності, що заважає власникові володіти, користуватися та розпоряджатися майном. Відповідних змін потребує стаття 6 КАС України, яка узалежнює право на звернення до суду від моменту порушення права, свободи чи інтересу.

Особливо важливими є проведення законодавчого визначення переліку обов'язків органів влади та місцевого самоврядування, які кореспондують правам та законним інтересам громадян у сфері власності, визначення чітких строків виконання покладених на них обов'язків, посилення адміністративної відповідальності посадових осіб, які не виконують або несумлінно виконують покладені на них обов'язки у цій сфері. Основною формою покарання за такі діяння повинна стати заборона працювати в органах державної влади і втрата соціальних гарантій, які надає державна служба (наприклад, пенсійного забезпечення).

Сучасне адміністративне законодавство повинно сформувати принципи гласності, звітності органів влади (їх посадових осіб) у питаннях діяльності, яка стосується захисту прав та законних інтересів громадян у сфері власності; закріпити правові засади функціонування системи моніторингу можливих причин та умов виникнення проти-

правних діянь у сфері власності; розширити повноваження громадськості щодо боротьби з порушеннями прав та законних інтересів громадян у сфері власності; розширити запровадження «єдиних офісів» і мінімізації особистого спілкування громадян з посадовими особами, спрощення адміністративних та судових процедур щодо реалізації та захисту законних інтересів громадян у сфері власності.

Висновки. Вирішення проблем, пов'язаних із адміністративно-правовим статусом громадян у сфері власності, є пріоритетним завданням реформування вітчизняного законодавства. Громадянин повинен стати рівноправним учасником відносин із державою, володіти системою способів та засобів захисту своїх прав та законних інтересів. Лише системний підхід до демократичних перетворень у сфері власності дозволить повною мірою реалізувати людський потенціал, відновить довіру громадян до державних інституцій, стимулюватиме інвестиційну та комерційну привабливість нашої держави.

1. Долгополов А.М. Організаційно-правові питання діяльності громадських формувань з охорони громадського порядку і державного кордону в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / Анатолій Миколайович Долгополов. – К., 2008. – 268 с.

2. Мазаев В.Д. Публичная собственность в России: конституционные основы / В.Д. Мазаев. – М.: Издательский дом «Городец», 2004. – 384 с.

3. Дмитриев Ю.А. Общая теория права / Ю.А. Дмитриев, И.Ф. Казьмин, В.В. Лазарев; под. общ. ред. А.С. Пиголкина. – [2-е изд.] – М.: Изд-во МГТУ им. Н.Э. Баумана, 1996. – 384 с.

4. Іерусалімова І.О. Адміністративно-правове забезпечення прав і свобод людини та громадянина: навч. посібник / І.О. Іерусалімова, І.О. Іерусалімов, П.М. Павлик, Ж.В. Удовенко. – К.: Знання, 2007. – 223 с.

5. Бахрах Д.Н. Административное право: учебник / Д.Н. Бахрах, Б.В. Россинский, Ю.Н. Стариков. – [3-е изд., пересмотр. и доп.]. – М.: Норма, 2007. – 816 с.

6. Остапенко О.І. Суб'єкти, уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення: навч. посібник / О.І. Остапенко. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. – 213 с.

7. Гончаренко О.М. Права людини в Україні: навч. посібник / О.М. Гончаренко. – К.: Знання, 2008. – 207 с.

8. Власова А. В. Структура субъективного гражданского права / А.В. Власова. – Ярославль: Ярославский государственный университет, 1998. – 116 с.

9. Алексеев С.С. Общая теория права: в 2 т. / С.С. Алексеев. – М.: Юрид. лит., 1982. – Т. 2. – 1982. – 360 с.

10. Матейкович М.С. Законные интересы в конституционном праве / М.С. Матейкович, В.А. Горбунов. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2011. – 256 с.

11. Бояринцева М. Адміністративно-правовий статус громадян: до питання про склад елементів / М. Бояринцева // Право України. – 2002. – № 8. – С. 21–25.

12. Малько А.В. Права, свободы и законные интересы: проблемы юридического обеспечения / А.В. Малько, В.В. Субочев, А.М. Шериев. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2010. – 192 с.

13. Базылев Б. Т. Сущность позитивной юридической ответственности / Б.Т. Базылев // Правоведение. – 1979. – № 4. – С. 40–46.

14. Петров Г.И. Административная правосубъектность граждан СССР / Г.И. Петров // Правоведение. – 1975. – № 1. – С. 24–31.

15. Тарановский Ф.В. Энциклопедия права / Ф.В. Тарановский. – 3-е изд. – СПб.: Лань, 2001. – 560 с.

16. Бояринцева М.А. Адміністративно-правовий статус громадянина України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 – теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право / М.А. Бояринцева. – К., 2005. – 20 с.

17. Мозолин В.П. Право собственности в Российской Федерации в период перехода к рыночной экономике / В.П. Мозолин. – М.: Изд-во ИГиП РАН, 1992. – 176 с.

18. Галунько В.В. Охорона права власності: адміністративно-правові аспекти: монографія / В.В. Галунько. – Херсон: ВАТ ХМД, 2008. – 348 с.

19. Гончаренко О.М. Права людини в Україні: навч. посібник / О.М. Гончаренко. – К.: Знання, 2008. – 207 с.

20. Корепина А.В. Административно-правовой статус гражданина Российской Федерации: автореф. дис. на соиск. учен. степ. кандид. юрид. наук: спец. 12.00.14 – административное, финансовое, информационное право / А.В. Корепина. – М., 2002. – 24 с.

Лыченко И.А. Административно-правовой статус граждан как субъектов права собственности.

Исследована сущность административно-правового статуса граждан Украины в сфере собственности и его составные элементы. Осуществлен анализ административно-правовых отношений по поводу реализации субъективных прав, законных интересов граждан в сфере собственности, особенности и недостатки нормативно-правового регулирования данной сферы общественных отношений.

Ключевые слова: законный интерес, законный интерес граждан в сфере собственности, административно-правовой статус граждан в сфере собственности.

Lychenko I.A. Administrative-legal status of citizens as subjects of ownership.

The article investigates the essence of citizens' administrative-legal status in ownership sphere and its elements. The analysis of the administrative-legal relations concerning the implementation of citizens' subjective rights and legal interests in ownership sphere is made; features and shortcomings of legal regulation of this sphere of social relations are defined.

Key words: legal interest, legal interest of citizens in ownership sphere, citizens' administrative-legal status in ownership sphere.

Стаття надійшла 13 лютого 2012 р.

УДК 351.811.12

Д.В. Лісний

ПРОВАДЖЕННЯ В СПРАВАХ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПОРУШЕННЯ ПРАВИЛ ЕКСПЛУАТАЦІЇ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ

Розглянуто правові проблеми порядку притягнення працівниками ДАІ до адміністративної відповідальності за порушення правил експлуатації транспортних засобів.

Ключові слова: експлуатація транспортних засобів, ДАІ, адміністративна відповідальність, провадження в справах про адміністративні правопорушення.

Постановка проблеми. Сьогодні ще залишається проблемним питання притягнення працівниками ДАІ до адміністративної відповідальності за порушення правил експлуатації транспортних засобів. Це пов'язано із застарілими підходами до оцінки ефективності роботи працівників ДАІ, яких дотримуються їхні керівники. Основним показником ефективності роботи працівника ДАІ вважається кількість складених ним протоколів та притягнених до адміністративної відповідальності громадян. Працівники ДАІ намагаються штучно збільшити показники оперативно-службової діяльності, що призводить до неякісного складання адміністративних матеріалів про порушення правил експлуатації транспортних засобів. Як вказав Голова Верховного Суду України в одній зі своїх постанов, протокол про адміністративне правопорушення є документом, що офіційно засвідчує факти неправомірних дій і є одним із основних джерел доказів [1]. Також існує низка

законодавчих недоліків у сфері провадження в справах про адміністративні проступки за порушення правил експлуатації транспортних засобів, зокрема не визначено порядок притягнення до адміністративної відповідальності за правопорушення, зафіксовані за допомогою технічних засобів, що працюють в автоматичному режимі.

На якість складених адміністративних матеріалів впливає і власний непрофесіоналізм працівників ДАІ. В результаті це призводить до оскарження рішень працівників ДАІ в суді та скасування постанов про притягнення до адміністративної відповідальності, навіть якщо факт правопорушення дійсно був.

Аналізуючи судову практику, Верховний Суд зазначив, що причиною повернення матеріалів на дооформлення до органів ДАІ є те, що їхні посадові особи не виконували належним чином вимоги статті 256 КУпАП, а саме: вказували не всі анкетні дані порушника (рік, число, місяць та місце народження), його точну адресу, місце роботи, посаду, а також необхідні відомості про особу, яка склала протокол (прізвища, ім'я, по батькові, посада, службовий телефон). Через неточні та неправильні записи у протоколах про місце проживання порушників суди витрачають додаткові кошти на повторні виклики. Крім того, це призводить до пропуску строків накладення адміністративних стягнень [2].

У зв'язку з викладеним вище повний та всебічний розгляд справи про адміністративні проступки за порушення правил експлуатації транспортних засобів в багатьох випадках залежить від працівників ДАІ, які складають протоколи про такі адміністративні правопорушення, надсилають їх на розгляд судів чи самостійно виносять постанови про притягнення до адміністративної відповідальності [3, с. 12].

Стан дослідження. Проблемам провадження в справах про адміністративні правопорушення та притягнення до адміністративної відповідальності за порушення правил, норм та стандартів у сфері безпеки дорожнього руху приділяли увагу в своїх роботах такі вчені: А.В. Гаркуша, Т.О. Гуржій, В.В. Доненко, М.А. Микитюк, В.В. Новіков, М.М. Стоцька, В.І. Развадовський та інші. Але у зв'язку з прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення регулювання відносин у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху» від 24.09.2008 р. [4] змінився порядок притягнення до адміністративної відповідальності за порушення Правил дорожнього руху України, що потребує додаткового дослідження зазначеної сфери.

Виклад основних положень. В науці адміністративного права існують різні точки зору з приводу визначення поняття адміністративного провадження:

1. Адміністративне провадження визначається як система норм, що регламентують порядок розгляду і вирішення тих або інших однорідних груп управлінських справ [5, с. 250].

2. Адміністративне провадження розглядається як нормативно врегульований порядок здійснення процесуальних дій, що забезпечує законний та об'єктивний розгляд і вирішення індивідуальних адміністративних справ, об'єднаних спільністю предмета [6, с. 112].

3. Адміністративне провадження характеризується як особливий вид адміністративної діяльності з розгляду справ певної категорії на основі загальних і спеціальних процесуальних норм [7, с. 307].

На нашу думку, найбільш точно поняття адміністративного провадження сформулював С.Г. Стеценко, який визначає його як регламентований положеннями нормативно-правових актів порядок діяльності органів (посадових осіб) із вирішення адміністративних справ [8, с. 270].

Існують декілька критеріїв, за якими визначаються види адміністративних проваджень. Нас насамперед цікавить характер адміністративної справи, за яким адміністративні провадження поділяються на юрисдикційні та неюрисдикційні [7, с. 132]. Адже провадження в справах про адміністративні правопорушення правил експлуатації транспортних засобів є різновидом адміністративно-юрисдикційного провадження.

Це поняття потрібно визначити як регламентовану нормами адміністративно-процесуального права діяльність працівників ДАІ та інших уповноважених на те осіб під час виявлення адміністративних проступків у сфері експлуатації транспортних засобів та притягнення винних до адміністративної відповідальності.

Порядок притягнення працівниками ДАІ до адміністративної відповідальності водіїв транспортних засобів за порушення правил експлуатації транспортних засобів регламентується законодавством про дорожній рух, зокрема Кодексом України про адміністративні правопорушення та Інструкцією з оформлення працівниками Державтоінспекції МВС матеріалів про адміністративні порушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, затвердженою наказом МВС України від 26.02.2009 № 77 [9] і здійснюється в декілька етапів, які формують окремі стадії.

Перша стадія провадження – порушення справи про адміністративне правопорушення в сфері забезпечення безпеки дорожнього руху та адміністративне розслідування. На цій стадії з'ясовується факт вчинення правопорушення та його обставини, відомості про особу, яка вчинила правопорушення, інші фактичні обставини у справі, збираються і аналізуються докази, дається початкова оцінка вчиненому, тобто здійснюється повне адміністративне розслідування у справі з відповідним процесуальним оформленням результатів такого розслідування з метою підготовки справи для розгляду по суті.

Підставою для порушення справи, які і є підставою для настання адміністративної відповідальності, є вчинення особою адміністративного правопорушення. У разі виявлення адміністративного правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, працівник ДАІ вживає заходів до його припинення. На цьому етапі працівник ДАІ здійснює попередню кваліфікацію адміністративного правопорушення, тобто за об'єктивною стороною адміністративного правопорушення встановлює відповідну статтю КУпАП.

Після цього працівник ДАІ встановлює фактичні обставини у справі та суб'єктивні ознаки складу правопорушення. Ця діяльність полягає у провадженні дій, спрямованих на збирання доказів, тобто будь-яких фактичних даних, на основі яких у визначеному законом порядку працівник ДАІ встановлює наявність чи відсутність адміністративного правопорушення, винність цієї особи в його вчиненні та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи. Ці дані встановлюються шляхом опитування осіб, які володіють інформацією, що є важливою для справи (правопорушники, свідки, експерти), проведенням експертизи, речовими доказами, показаннями технічних приладів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису, які використовуються під час нагляду за виконанням правил, норм і стандартів, що стосуються забезпечення безпеки дорожнього руху, а також іншими документами. Всі встановлені обставини фіксуються у відповідних процесуальних документах, до яких слід віднести пояснення, висновки, акти, протоколи. На цьому завершується етап установлення фактичних обставин і працівник ДАІ повинен остаточно визначитись із кваліфікацією правопорушення. Для цього він повинен встановити відповідність ознак вчиненого правопорушення та ознак, передбачених відповідною статтею КУпАП. Правильна кваліфікація адміністративного порушення у сфері безпеки дорожнього руху підтверджує належний професійний рівень працівника, який здійснює застосування норм права.

Етап процесуального оформлення результатів розслідування починається з аналізу зафіксованих у перелічених документах обставин у справі і завершується складанням протоколу про адміністративне правопорушення, який є єдиною підставою для розгляду та вирішення адміністративної справи про те чи інше порушення. Жодні інші службові документи (заяви, довідки, доповідні записки, акти або рапорти) не можуть бути підставою для притягнення особи до адміністративної відповідальності, хоч самі вони є документальною підставою для складання протоколу.

Протокол підписується особою, яка його склала, і особою, яка вчинила правопорушення. За наявності свідків і потерпілих протокол може бути підписаний також і цими особами. В разі оформлення протоколу про адміністративне правопорушення, передбаченого частиною четвертою статті 122, частиною третьою статті 123, частинами першою – четвертою статті 130 КУпАП, наявність свідків є обов'язковою. Особі, яка притягається до відповідальності, треба роз'яснити її права і обов'язки, передбачені статтею 268 КУпАП та 63 Конституції України, про що робиться відмітка в протоколі. Копія протоколу під підпис вручається особі, яка притягається до адміністративної відповідальності. У разі відмови особи, яка притягається до відповідальності, підписати протокол, в ньому робиться про це відмітка.

Якщо особа послідовно (одночасно) здійснила декілька адміністративних правопорушень, які відповідно до чинного законодавства розглядаються одним і тим самим органом (посадовою особою), то на порушника складається один протокол. У ньому зазначаються всі порушення і статті КУпАП, які передбачають відповідальність. У разі розгляду справ різними органами (посадовими особами) на кожне таке правопорушення складається окремий протокол.

При вчиненні особою будь-якого з порушень, передбачених частинами першою – сьомою статті 121, частинами першою, другою статті 128 та частинами першою – третьою статті 130 КУпАП, за кожне порушення складається окремий протокол про адміністративне правопорушення, оскільки зазначенні статті передбачають повторність правопорушення.

Наступною стадією є розгляд справи про адміністративне правопорушення. Відповідно до статті 221 та 222 КУпАП справи про адміністративні правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху мають право розглядати посадові особи підрозділів Державтоінспекції та суд.

Слід зазначити, що постановою Виноградівського районного суду від 16.08.2011 року було скасовано постанову про притягнення до адміністративної відповідальності за порушення Правил дорожнього руху України, відповідальність за яке передбачено статтею 122 КУпАП через порушення порядку винесення такої. Своє рішення суд мотивував тим, що працівник ДАІ не має права виносити постанову про притягнення до адміністративної відповідальності на місці вчинення правопорушення. Таке право має тільки інспектор з адміністративної практики, розглядаючи справу в себе в кабінеті.

У разі складення протоколу про адміністративні правопорушення за статтями 80 і 81 (в частині перевищення нормативів вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах транспортних засобів), статтею 124-1, частинами другою і третьою статті 126, частиною третьою статті 127, статтями 128–129, статтею 132-1, частиною шостою статті 133-1, частинами першою, другою і третьою статті 140 КУпАП начальник або заступник начальника Державтоінспекції МВС, командир окремого підрозділу дорожньо-патрульної служби Державтоінспекції МВС чи його заступник виносить постанову в справі про адміністративне правопорушення відповідно до вимог статті 283 КУпАП.

За адміністративні правопорушення, передбачені частинами першою, другою, третьою, п'ятою і шостою статті 121, статтями 121-1, 121-2, частинами першою, другою і третьою статті 122, частинами першою і другою статті 123, статтею 125, частиною першою статті 126, частинами першою і другою статті 127, частинами третьою, восьмою і дев'ятою статті 133-1 КУпАП, працівники Державтоінспекції МВС, які мають спеціальні звання, відповідно до своїх функціональних обов'язків самостійно виносять постанови в справах про адміністративні правопорушення.

На нашу думку, щодо деяких справ про адміністративні правопорушення в сфері безпеки дорожнього руху доцільно запровадити спрощене провадження. А саме, якщо особа не оспорює допущене порушення і адміністративне стягнення, що на неї накладаються, виносити відразу постанову про притягнення до адміністративної відповідальності без складання протоколу. За умови забезпечення законності в діяльності ДАІ та подолання корупційних виявів доцільно було б запровадити виконання стягнення у вигляді штрафу на місці вчинення правопорушення з видачею працівником ДАІ правопорушнику відповідної квитанції про сплату штрафу. Така практика забезпечила б зручність правопорушнику в виконанні накладеного на нього стягнення та економію його часу.

Відповідно до статті 284 КУпАП у справі про адміністративне правопорушення виносяться одна з таких постанов:

- про накладення адміністративного стягнення;
- про застосування заходів впливу, передбачених статтею 24-1 КУпАП;
- про закриття справи.

Постанова оголошується негайно після закінчення розгляду справи. Копія постанови впродовж трьох днів вручається або висилається поштою рекомендованим листом особі, стосовно якої її винесено. Копія постанови в той же строк вручається або висилається потерпілому на його прохання. Копія постанови вручається під розписку. Якщо копія постанови висилається, то про це робиться відповідна відмітка у справі. Постанову у справі про адміністративне правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху може бути оскаржено особою, щодо якої її винесено, а також потерпілим у вищий орган ДАІ (вищій посадовій особі) або в районний, районний у місті, міський чи міськрайонний суд, рішення якого є остаточним.

Розглянувши скаргу або протест прокурора по суті, орган (посадова особа) приймає одне з таких рішень:

- залишає постанову без зміни, а скаргу або протест без задоволення, якщо дійде висновку, що адміністративне стягнення було накладене з додержанням усіх вимог законодавства;
- скасовує постанову в справі і направляє матеріали справи на новий розгляд, якщо в ході перегляду буде встановлено, що постанова винесена органом (посадовою особою), який не був уповноважений вирішувати цю справу;
- скасовує постанову і закриває справу, якщо в матеріалах справи будуть встановлені обставини, що виключають провадження в справі, передбачені ст. 247 КУпАП;
- змінює захід стягнення в межах, передбачених нормативним актом про відповідальність за адміністративне правопорушення. Необхідно враховувати, що стягнення не може бути посилене, тому що на стадії перегляду поворот на підвищення меж відповідальності законом не допускається.

Завершальною стадією притягнення до адміністративної відповідальності є виконання постанов в справах про адміністративні правопорушення. Ця стадія має важливе процесуальне значення. Адже своєчасне і точне його виконання забезпечує ефективність і досягнення мети адміністративного покарання.

Особа, піддана адміністративному покаранню, має відчутти й усвідомити негативну оцінку з боку держави його протиправної поведінки. Від того, як послідовно реалізована постанова про накладення адміністративного стягнення, наскільки справа доведена до завершення, багато в чому залежить рівень ефективності боротьби з адміністративними правопорушеннями, їхнього попередження, результативність виховання громадян у дусі точного і неухильного дотримання законів і правил.

Висновок. Нами встановлено порядок притягнення працівниками ДАІ до адміністративної відповідальності правопорушників за порушення правил експлуатації транспортних засобів. З'ясовано поняття адміністративного провадження в справах про адміністративні правопорушення в сфері безпеки дорожнього руху. Обґрунтовано доцільність запровадження спрощеного провадження щодо окремих правопорушень в сфері забезпечення безпеки дорожнього руху.

1. Постанова Голови Верховного Суду України від 13.12.2005 р. // Судова практика у справах про адміністративні правопорушення (2003–2005 рр.); за заг. ред. В.Т. Маляренка. – К.: Юристконсульт, 2006. – С. 161–163.

2. Судова практика з розгляду адміністративних справ про деякі правопорушення на транспорті: Узагальнення Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 1 січня 2004 року // Законодавство України про адміністративні правопорушення. Адміністративний кодекс України. Нормативно-правові акти / упоряд. В.С. Ковальський, Л.П. Ляшко. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – С. 387–388.

3. Буднік С.І. Особливості змістовного наповнення та оформлення протоколу про адміністративне правопорушення у сфері безпеки дорожнього руху / С.І. Буднік // Безпека дорожнього руху: правові та організаційні аспекти: збірник наукових праць: матеріали шостої Міжнародної науково-практичної конференції (м. Донецьк, 17–18 листопада 2011 року). – Донецьк: ЛАНДОН-ХХІ, 2011. – 298 с.

4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення регулювання відносин у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху: Закон України від 24 вересня 2008 року № 586-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 10–11. – Ст. 137.

5. Коренев А.П. Административное право России / А.П. Коренев. – М., 2000. – 380 с.

6. Административное право / под ред. Л.Л. Попова. – М., 2002. – 476 с.

7. Бахрах Д.Н. Административное право России / Д.Н. Бахрах. – М.: Норма, 2002. – 340 с.

8. Стеценко С.Г. Адміністративне право України: навч. посібник / С.Г. Стеценко. – Вид. 2-ге, перероб. та доп. – К.: Атіка, 2009. – 640 с.

9. Про затвердження Інструкції з оформлення працівниками Державтоінспекції МВС матеріалів про адміністративні порушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху: наказ МВС України від 26.02.2009 р. № 77.

Лесной Д.В. Производство по делам об административных нарушениях правил эксплуатации транспортных средств.

В статье подано рассмотрение правовых проблем порядка привлечения сотрудниками ГАИ к административной ответственности за нарушения правил эксплуатации транспортных средств.

Ключевые слова: эксплуатация транспортных средств, ГАИ, административная ответственность, производство по делам об административных правонарушениях.

Lisnyi D.V. The proceeding in cases of administrative violations of vehicles operation rules.

The article presents a review of legal issues of the order of bringing to the administrative responsibility for the violation of vehicles operation rules.

Key words: vehicles operation, state automobile inspection, administrative responsibility, proceeding for the administrative offence.

Стаття надійшла 28 березня 2012 р.

УДК 342 97:351.74(477)

В.В. Новіков

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРАВОВИЙ СТАТУС І ВИДИ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Розглядаються питання, пов'язані із видами релігійних організацій, їх правовим статусом і характеристикою.

Ключові слова: релігійні організації, церква, віросповідання, релігійні громади, монастир, релігійні братства, культ, місіонерське товариство.

Постановка проблеми. Реалії сьогодення свідчать про зростання впливу релігії на суспільні відносини і життя людини. Традиційні релігії не тільки збереглися, а й отримали визнання більшості сучасних держав. Поряд із ними виникли й розвиваються нові релігійні течії, напрями, на основі яких створюються релігійні організації, не залежні

від канонічної церкви, діяльність яких потребує правового регламентування як окремих суб'єктів права.

Тривалий час релігійні організації сприймалися тільки як історичний феномен, недооцінювалася їхня роль у духовно-моральному розвитку суспільства, не враховувалося те, що релігійні організації – це один із найдавніших суспільних інститутів.

У кожній країні формується своя система релігійних організацій: від основної організації до централізованих. Аналіз чинного Закону України «Про свободу совісті і релігійні організації» свідчить, що він закріплює вичерпний перелік таких організацій, а саме: релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що виникають з вищезазначених організацій (ч. 2 ст. 7). На інші організації, утворені за релігійною ознакою, дія цього Закону не поширюється.

Стан дослідження. Чинний закон не розв'язує низку проблем, пов'язаних із діяльністю Церкви і релігійних організацій. Залишається невизначеним їх правовий статус, порядок і підстави створення, здійснення ними основної діяльності.

Визначенню правового статусу Церкви і релігійних організацій були присвячені роботи вчених: О.А. Амбросімова, І.С. Берднікова, С.М. Братуся, Н.П. Гасвої, Г.О. Друзенка, Н.С. Кузнецової, О.С. Павлова, В.Ф. Піддубної, В.Д. Фучеджи, Я.М. Шевченко, Л.В. Ярмол та ін. Однак слід звернути увагу на недостатній рівень дослідженості правового статусу релігійних організацій у сучасній правовій науці. Це зумовлює необхідність дослідження правового статусу Церкви і релігійних організацій, організації їх безпосередньої діяльності, що і є **метою** цієї статті.

Виклад основних положень. Кожна із релігійних організацій має свої відмінності, однак на рівні закону закріплено визначення тільки релігійної громади. Це підкреслює те, що саме вона і є основною організацією вірян. Щодо інших релігійних організацій, то Закон містить лише положення стосовно тих прав, які їм надаються.

Під *релігійною громадою* розуміється місцева релігійна організація віруючих громадян одного й того ж культу, віросповідання, напрями, течії, толку, які добровільно об'єдналися з метою спільного задоволення релігійних потреб, а також для піклування про релігійно-моральне виховання. Для цього громада здійснює релігійні богослужіння, обряди, церемонії, відправляє культ, займається місіонерською

діяльністю, справами милосердя та добродійності, релігійною освітою, навчанням і вихованням.

Терміни «культ» і «віросповідання» – це релігієзнавчі терміни. Культ (від лат. cultus – догляд, поклоніння) означає систему релігійних дій, предметів і символів, упродовж певного часу етноконфесійно зорієнтованих, апробованих у релігійній практиці і при потребі змінюваних. «Віросповідання» означає, по-перше, належність людини до будь-якої релігії, церкви, деномінації, по-друге, – релігійне об'єднання, яке має розроблене віровчення, культ і організаційну структуру [1, с. 43–46].

Отже, релігійна громада – це місцева організація, але не в тому розумінні, що вона пов'язана з чітко визначеним місцем свого перебування (містом, населеним пунктом тощо), а це пов'язане з правом вірян на колективне сповідання своєї віри і заснування вільно доступних місць богослужінь або зібрань. Віряни самі визначають район діяльності своєї громади і в межах цього району вона і буде місцевою релігійною організацією. Тому в одному місті, особливо коли воно велике, може існувати декілька місцевих організацій, а віряни прагнуть до участі в діяльності такої релігійної громади, в якій є знайомі, а також сформувався відповідний психологічний клімат тощо [2, с. 75].

Відповідно до Закону повідомлення державних органів про утворення релігійної громади не є обов'язковим (ч. 3 ст. 8). Очевидно, що ця норма є реалізацією конституційного права громадян на об'єднання. Такі релігійні громади діють без реєстрації, і не є суб'єктами права. У теорії права під суб'єктами розуміються фізичні та юридичні особи, тобто правосуб'єктні особи. Утворення, які не визнані юридичними особами, називаються квазісуб'єктивними (квазі – від слова «удаваний»).

Релігійні громади, які діють без державної реєстрації, – це квазісуб'єктні утворення, і вони повинні називатися «група віруючих», що означає добровільне об'єднання громадян, створене з метою задоволення релігійних потреб сповідувати і поширювати віру, яке здійснює свою діяльність без державної реєстрації.

В Україні існують без реєстрації секти, нові рухи, нетрадиційні культу, неокульту [3, с. 36–38]. Секта – спільнота, яка відокремилася від панівної (традиційної) церкви [4, с. 68]. Головна роль у діяльності секти відводиться Учителю, якому її члени беззаперечно підкорюються. Але відсутність організаційної і канонічної підпорядкованості сект

релігійним об'єднанням не дає можливості цю спільноту віднести до релігійних груп. А відсутність контролю держави створює небезпеку існування «тоталітарних» або «деструктивних» сект, на чому цілком обґрунтовано зауважено в літературі [5, с. 233–236].

На думку А. Алексєєвського, об'єднання осіб, яке має жорстку ієрархічну структуру, здійснює скрите або відкрите психічне насильство, тотальний контроль над особою, який руйнує духовний, психічний, фізичний стан особистості, його матеріальне становище шляхом примушування до відмови від приватної власності на користь організації або її керівництва; по-друге, об'єднання осіб, які за своїм спрямуванням вступають у суперечність з історичними традиціями, культурою, соціальними структурами і нормами, які виникли в суспільстві [5, с. 236].

Релігійна група або секта повинні повідомляти державні органи про своє заснування.

Для одержання релігійною громадою правового статусу, громадяни, що її утворили, повинні подати заяву та статут на реєстрацію. Релігійна громада створюється за бажанням вірян, але з благословення єпархіального архієрея.

Статут релігійної громади приймається на її загальних зборах з подальшим затвердженням правлячим архієреєм. Рішення загальних зборів про прийняття статуту оформлюється протоколом.

Відповідно до статутних документів, сучасна релігійна громада православного віросповідання визначається як громада православних християн, що складається з кліру та мирян і має назву «парафія». Християнське духовенство спочатку обиралося жеребкуванням, а пізніше священнослужителі (єпископи, пресвітери, диякони) поставлялись шляхом рукопокладення (таїнства священства – хіротонії), а церковно-служителі – шляхом посвяти («хіротестії»).

Релігійна громада – частина єпархії, перебуває під канонічним управлінням свого єпархіального архієрея та під керівництвом поставленого ним священника-настоятеля. Вона здійснює свою діяльність на підставі церковних канонів і настанов. Якщо релігійна громада організаційно, канонічно підпорядковується будь-якому з релігійних об'єднань, то вона здійснює свою діяльність на підставі статуту про управління цього об'єднання.

Можна виділити такі загальні ознаки релігійних громад і громадських об'єднань: а) спільність інтересів громадян, які об'єднуються; б) добровільність об'єднання; в) відсутність фіксованого член-

ства; г) дія на підставі статутів; д) схожа система органів управління (в громадських об'єднаннях – це загальні збори, конференції, з'їзди, в релігійній громаді – загальні збори віруючих); є) тотожне спрямування коштів та майна після ліквідації вказаних організацій.

До видів релігійних організацій належить і *монастир*, який за своїм первинним походженням – це приватне товариство, яке складалося з осіб, що віддалилися від мирського життя для врятування своєї душі з правом виходу з товариства за своїм бажанням.

На відміну від релігійної громади монастир створюється тільки за рішенням релігійних управлінь (центрів) і об'єднує громадян, які сумісно проживають з метою здійснення права на свободу віросповідання

Православні монастирі, які діють на території України, організаційно і канонічно підпорядковуються певному релігійному об'єднанню (УПЦ МП, УПЦ КП, УАПЦ), а вирішення питання про відкриття православних монастирів належить вищим органам цих об'єднань.

Монастирі поповнюються особами православного віросповідання, які бажають вести чернечий спосіб життя, з благословення правлячого архієрея. Порядок і правила прийому громадян до монастиря визначаються канонічним статутом монастиря.

Головними ознаками монастиря є: певна канонічна приналежність; заснування за рішенням вищого органу релігійного об'єднання з додержанням канонічної процедури; особливі правила прийому до монастирів, які визначаються його канонічним статутом; спільне життя ченців та спільне задоволення ними релігійних потреб; духовно-моральне удосконалення ченців; поширення православної віри.

Монастир – це самостійний вид релігійної організації, якому притаманні ознаки і громадського об'єднання, і установи. Зауважимо, що деякі правники стверджують, що релігійні організації, а отже, і монастир – це громадські організації. Справді, обидві вказані структури є об'єднаннями осіб, проте, що дуже важливо, монастир – це об'єднання осіб виключно чернечого сану, які до того ж мають специфічну мету. Монастир має два статuti – канонічний і цивільний. Монастир – це не громадська організація.

Одним із видів релігійних організацій є *релігійні братства*, які за законодавством України можуть утворюватися в такому ж порядку, як і релігійні громади. Метою створення сучасних релігійних братств є поглиблене вивчення основ православної віри, виховування дітей та молоді на основах християнської моралі та культури.

Релігійні братства діють на підставі Канонічних правил Православної Церкви, статуту управління (центру) релігійного об'єднання, до складу якого входять, та свого статуту.

Релігійне братство – це різновид релігійної організації, створеної у формі юридичної особи для проведення релігійно-просвітницької діяльності.

Одним із видів релігійних організацій є *місіонерські товариства (місії)*. У релігієзнавстві місіонерство (від лат. *missio* – відсилення, доручення) – це поширення представниками релігійних організацій своєї віри серед населення, яке сповідує іншу віру.

Сучасні місіонерські товариства можуть засновуватися виключно релігійними управліннями (центрами) (ст. 10 Закону) з метою поширення християнського віровчення.

Місіонерське товариство реєструє статут у Державному Комітеті у справах релігій.

Місіонерське товариство (місія) – це релігійна організація, заснована юридичною особою з метою поширення певного віровчення через місіонерську роботу.

У релігійних організаціях діє колегіальний орган: загальні збори релігійного братства чи рада місіонерського товариства. Спільною рисою громадських об'єднань і релігійних організацій є те, що кошти та інше майно не можуть перерозподілятися між їх членами.

Духовні навчальні заклади також віднесені законодавцем до одного з видів релігійних організацій. Головною метою цих закладів є освітня діяльність, навчання релігії і релігійне виховання прихильників православного віровчення. Так, наприклад, згідно зі статутом духовної семінарії Руської Православної церкви духовна семінарія здійснює підготовку, перепідготовку і підвищення кваліфікації кадрів священнослужителів, задовольняє потреби особи в духовному, інтелектуальному і моральному розвитку шляхом отримання вищої професійної релігійної освіти.

Право на заснування духовних навчальних закладів мають виключно релігійні управління (центри), які представляють будь-яке з релігійних об'єднань.

Духовні навчальні заклади діють на підставі своїх статутів, які повинні бути обов'язково погоджені з релігійним управлінням (центром). Реєстрація цих статутів здійснюється в Державному комітеті у справах з релігії. Наприклад, навчальні й навчально-виховні заклади УАПЦ діють на підставі «Положення про духовну освіту й релігійне

виховання вірних УАПЦ) та мають власні статuti. З моменту реєстрації статуту духовний навчальний заклад набуває статусу суб'єкта права (юридичної особи).

За своєю правовою природою духовні навчальні заклади можна віднести до приватних установ.

У православних релігійних організаціях духовний навчальний заклад зазвичай засновується за поданням єпархіального архієрея, який погоджує це подання з навчальним комітетом при Священному Синоді. Згідно з чинним законодавством виключно юридичні особи – релігійні управління (центри) – мають право відповідно до своїх зареєстрованих статутів створювати духовні навчальні заклади лише для підготовки священнослужителів і служителів інших необхідних їм релігійних спеціальностей (ст. 11 Закону). Отож, духовний навчальний заклад створюється не шляхом об'єднання вірян, а рішенням відповідних керівних органів. Головним завданням їх створення є не стільки спільне віросповідання, скільки підготовка майбутніх священнослужителів.

Духовний навчальний заклад – це релігійна організація, яка засновується релігійним управлінням (центром) у формі установи з метою здійснення освітньої діяльності з підготовки кадрів священнослужителів.

Останнім часом у засобах масової інформації дедалі частіше з'являються матеріали, присвячені проблемі духовної освіти в Україні [6, с. 26–29; 7, с. 39–48]. Зокрема, висувається пропозиція про необхідність запровадження в загальноосвітніх школах предмета «Християнська етика», що не суперечить чинному законодавству, за яким священнослужителі мають право брати участь у навчально-виховному процесі у школах, надавати педагогам консультативну допомогу. Але знання, що їх надає священик, повинні мати виключно інформативний характер (ст. 20 Закону).

До релігійних організацій відносять також релігійні об'єднання (*центри*). Чинне законодавство не визначає правовий статус релігійного об'єднання. У ст. 7 Закону закріплюється лише положення про те, що релігійне об'єднання складається з релігійних громад, управлінь і центрів, монастирів, релігійних товариств (місій), духовних навчальних закладів.

Релігійні об'єднання – це діючі в Україні церкви: УПЦ МП, УПЦ КП, УАПЦ, Українська Греко-католицька Церква (УГКЦ), Союз Християн Віри Євангельської п'ятидесятників і деякі інші об'єднання.

Законодавству ніколи не суперечило визнання вищої духовної установи, яка б відала справами всієї церкви, суб'єктом права. Щодо православного Святого Синоду, то будь-яких теоретичних перешкод до визнання за ним вищого органу не існує, церква має центральну організацію, яка має всі якості, необхідні для суб'єкта права (юридичного суб'єкта) [8, с. 53–54].

Однак, згідно з чинним законодавством, релігійні об'єднання в Україні не є суб'єктами права. Вважаємо, що це правильно. В релігійній літературі зазначається, що церква не є «організацією» в прямому розумінні цього слова. Вона повною мірою за своєю природою не може інтегруватися в суспільно-державний механізм, тому що церква має зовсім іншу природу [9, с. 47].

В окремих країнах це питання вирішено на користь визнання церкви суб'єктом права. Зокрема, Законом РФ релігійна організація, яка складається відповідно до свого статуту не менш ніж із трьох місцевих релігійних організацій, визнається централізованою релігійною організацією, яка має статус юридичної особи.

Релігійні організації створюються в нормативно-явочному порядку, тобто на тих умовах і за тими правилами, які передбачені в Законі, а відповідний державний орган лише контролює дотримання законності створення цього суб'єкта засновниками і реєструє статут цього нового первісного суб'єкта права – релігійної організації.

Державна реєстрація – це і засвідчення факту створення суб'єкта права (юридичної особи), і вчинення реєстраційних дій шляхом внесення відповідних записів до Єдиного державного реєстру.

Висновок. Реєстрація релігійних організацій здійснюється в нормативно-явочному порядку (ст. 14 Закону) [10], дає можливість віднести їх до суб'єктів права.

Сучасне питання про відокремлення церкви від держави, з юридичної точки зору, є питанням про перенесення всієї цієї сфери відносин із сфери права публічного у сферу права приватного. Задоволення релігійних потреб повинно бути надано приватним союзам вірян, які регулюватимуть свої відносини шляхом своїх приватних угод [11, с. 345–347].

Релігійна організація – це невідприємницький суб'єкт права, вона має конкретне функціональне призначення – сумісне задоволення релігійних потреб фізичних осіб сповідувати і поширювати віру.

Саме ця мета і повинна бути покладена в основу класифікації невідприємницьких суб'єктів права.

Щодо функціонування релігійних організацій, то слід зважати на те, що релігійні організації, відокремлені від держави, не виконують державні функції, встановлення будь-яких переваг або обмежень однієї релігії, віросповідання чи релігійної організації щодо інших не допускається.

1. Релігієзнавчий словник / [за ред. А. Колодного і Б. Ломовика]. – К.: Четверта хвиля, 1996. – 392 с.

2. Садков А.Н. Религиозные организации как субъекты гражданского права: дис. ... канд. юрид. наук / А.Н. Садков. – Волгоград, 2004. – 224 с.

3. Конвенція про права дитини від 1989 р.: [прийнята резолюцією Асамблеї ООН від 20 листоп. 1989 р. № 44125] // Право і практика. – № 35. – 2003. – С. 108–129.

4. Кузьменко А. Аналіз соціально-правової регламентації діяльності новітніх і нетрадиційних культів у конкурентній боротьбі з публічною посткомуністичною владою України / А. Кузьменко // Право України. – 2006. – № 9. – С. 67–90.

5. Сластилина Ю.В. Религиозные организации: проблемы терминологии / Ю.В. Сластилина // Право и общество: сб. науч. тр. – Архангельск: Арханг. гос. тех. ун-т, 2004. – С. 233–236.

6. Борисова В.І. Юридична особа як суб'єкт цивільних правовідносин / В.І. Борисова; у кн.: Цивільне право України: [підруч.; у 2-х т.] / В.І. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, І.В. Жилінкова; за заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – Т. 1. Цивільне право України. – 480 с.

7. Кочан Н. Відокремлення школи від церкви в координатах відкритого суспільства / Н. Кочан // Людина і світ. – 2000. – № 9. – С. 39–48.

8. Тиле К. Основные принципы науки о религии / К. Тиле. – М.: Канон, 1996. – С. 144–197.

9. Церковно-государственные отношения на рубеже XX–XXI веков: Сообщение Митрополита Воронежского и Липецкого Мефодия на научно-практическом совещании «Церковно-государственные отношения на рубеже XX–XXI веков». – Воронеж. – 1999. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vob.ru/mirror/2000/church-state-XXI>. Htm.

10. Про державну реєстрацію юридичних осіб і фізичних осіб – підприємців: Закон України від 15 трав. 2003 р. № 755-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 31–32. – Ст. 263.

11. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права / И.А. Покровский. – М., 1998. – 353 с.

Новиков В.В. К вопросу о правовом статусе и виды религиозных организаций.

В статье рассматриваются вопросы, связанные с видами религиозных организаций их правовым статусом и характеристикой.

Ключевые слова: религиозные организации, церковь, вероисповедание, религиозные общины, монастыри, религиозные братства, культ, миссионерское общество.

Novikov V.V. On the problem of legal status and types of religious organizations.

The problems related to the types of religious organizations, their legal status and characteristics are examined.

Key words: religious organizations, church, religion, religious society, cloister, religious brotherhood, a cult, missionary society.

Стаття надійшла 11 червня 2012 р.

УДК 34.023

А.В. Перепелиця

ЮРИДИЧНИЙ ЗМІСТ СЛУЖБОВОЇ ДЕЛІКТОЗДАТНОСТІ ПОСАДОВОЇ ОСОБИ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Розглядаються теоретичні, методологічні і прикладні проблеми адміністративної відповідальності працівників ОВС, аналізуються підстави і механізм реалізації адміністративної відповідальності посадових осіб ОВС

Ключові слова: адміністративна відповідальність, корупційне діяння, корупція, профілактика, державне управління

Постановка проблеми. Побудова якісно нової за функціями і структурними ознаками системи органів Міністерства внутрішніх справ України зумовила необхідність у науковій розробці багатьох аспектів діяльності персоналу. Теоретичне виявлення сутності юридичної відповідальності працівників ОВС України, її позитивного та негативного аспектів, форм реалізації її у площині практичної діяльності слугує тією методологічною базою, на основі і з урахуванням котрої можлива реальна конкуренція пропозицій з удосконалення цього правового інституту.

Сьогодні значної уваги заслуговує питання юридичної відповідальності посадових осіб органів внутрішніх справ України. Ця про-

блема є актуальною не тільки в адміністративно-правовій науці, але й набула особливої актуальності на практиці, що зумовлено проведенням правової реформи в усіх сферах державного управління.

Мета статті – вивчення проблеми юридичної відповідальності посадової особи органів внутрішніх справ через з'ясування змісту службової деліктоздатності як складового елементу службової правосуб'єктності.

Стан дослідження. Актуальність дослідження посилюється недостатньою розробленістю відповідної проблематики у вітчизняній юридичній науці. Так, у радянський період дослідження поняття «посадова особа» здійснювалося у звуженому обсязі – лише у межах державної служби. Значний внесок у дослідження проблем радянської державної служби зробили: І.Л. Бачило, Д.М. Бахрах, В.О. Воробйов, Ю.М. Козлов, В.М. Манохін, І.М. Пахомов, Ю.О. Розенбаум, С.С. Студенікін, Ю.О. Тихомиров, Ц.А. Ямпольська та інші.

Формування сучасного інституту державної служби України, у тому числі і визначення поняття та статусу посадової особи органів внутрішніх справ, повинно відбуватися на нових концептуальних засадах.

Окремі аспекти цієї проблематики знайшли своє відображення в працях представників української науки адміністративного права: В.Б. Авер'янова, О.Ф. Андрійко, Ю.П. Битяка, І.П. Голосніченка, С.Д. Дубенко, З.Р. Кісіль, В.В. Коваленка, Л.В. Ковалюк, О.Д. Крупчана, Є.Б. Кубка, Н.Р. Нижника, В.Ф. Опришка, В.Ф. Сіренка, Г.Й. Ткач та інших.

Виклад основних положень. У юридичній літературі службову деліктоздатність визначають як здатність суб'єкта нести юридичну відповідальність за порушення адміністративно-правових норм [1, с. 97]. Уперше це поняття було вжито В.Г. Чмутовим під час характеристики посадової особи як спеціального суб'єкта юридичної відповідальності [2, с. 64].

Службова деліктоздатність допомагає визначити природу і межі службової відповідальності посадової особи.

Службова деліктоздатність зумовлена характером організаційно-службового положення посадової особи у відповідному державному органі, установі, в адміністрації підприємства. Крім загальних ознак деліктоздатності, якими є вік особи та її здатність усвідомлювати протиправний характер вчинюваних дій, у службовій деліктоздатності виявляється певний зв'язок між формально визначеною службовою поведінкою особи та протиправними наслідками її службової

діяльності. Визначальною ознакою є те, що вона виникає лише у межах державно-службових відносин.

Службова деліктоздатність посадових осіб органів внутрішніх справ визначена у часі: виникає і припиняється з моменту одночасно з державно-службовими відносинами. Її зміст залежить від виду службової діяльності чи характеру виконуваних службових доручень. Службова деліктоздатність є підставою для віднесення посадової особи органів внутрішніх справ до спеціального суб'єкта службової відповідальності. Встановлення підвищеного ступеня юридичної відповідальності зумовлено наявністю у посадових осіб юридично-владних повноважень з управління відповідною організаційною структурою, охоплюючи і здійснення управління персоналом ОВС.

У юридичній літературі слушно зауважено, що юридична відповідальність має сенс тільки тоді, коли вона є «персоніфікована у конкретній формі» [3, с. 54].

Юридична відповідальність посадових осіб – це правова категорія, яка, з одного боку, є засобом впливу на їх неправомірну поведінку, а з іншого – виступає формою захисту прав, свобод і законних інтересів фізичних і юридичних осіб у державі від неправомірних дій посадових осіб. Юридична відповідальність посадових осіб є реакцією держави на скоєне ними протиправне діяння, що й визначає її державно-правовий характер.

Юридична відповідальність працівників органів внутрішніх справ – це особливий правовий стан їх службово-трудова відносин, який впливає зі змісту загальних і спеціальних правових приписів, покликаних регулювати діяльність осіб рядового та начальницького складу шляхом забезпечення реалізації їх посадових прав і обов'язків.

Передумовами соціально-юридичної відповідальності виступають об'єктивні і суб'єктивні чинники розвитку суспільства і людства. До основних об'єктивних передумов необхідно віднести суспільну природу людини, її соціальну сутність, а також упорядкованість суспільних відносин за допомогою соціальних і юридичних норм. Своєю чергою до суб'єктивних передумов належать свідомість та правосвідомість людини, її свобода волі, вибір варіантів своєї поведінки, ставлення до нормативно-правових приписів. Висновок про те, що причиною більшості адміністративних проступків слугують не деформації особи правопорушника, не його антигромадська мотивація, а конкретна життєва ситуація, яка зазвичай сприймається правопорушником через «призму» раптових бажань, випадкових спонукань і інших поді-

бних прагнень, які створюють можливість прийняття вигідного для нього, але неправомірного рішення, має суттєве значення для активізації відповідними органами роботи з превенції адміністративних проступків [4, с. 204].

Службово-юридична відповідальність, будучи складовою правової системи, виконує в ній важливі галузеві функції. Вона є тим засобом, що локалізує, блокує протиправну поведінку працівників ОВС, стимулює їх до виконання, дотримання встановлених загальних і спеціальних норм, протидіє детермінантам розвитку професійної деформації. Функціонування та розвиток цього різновиду соціальної відповідальності базується на основі діалектичної єдності таких компонентів:

- закріпленого в загальних і спеціальних нормах еталону поведінки суб'єктів службово-трудова відносин;
- свободи вибору працівником варіанту поведінки;
- усвідомлення необхідності дотримання і виконання нормативно закріпленої моделі поведінки;
- фактичної поведінки працівників ОВС;
- оцінки цієї поведінки і її соціально значущих наслідків з боку конкретного уповноваженого органу, службово-трудова колективу, громадських організацій, а також самою особистістю відповідно до юридично закріплених критеріїв;
- застосування заохочень за сумлінне виконання службово-трудова обов'язків або заходів впливу за відхилення від еталону поведінки у негативному розумінні змісту слова, тобто за вчинення правопорушення.

Юридична відповідальність осіб рядового і начальницького складу – це складне соціально-правове явище, розглядати яке необхідно в двох аспектах – активному (перспективному) і пасивному (ретроспективному). Перший виник у кінці 60-х років минулого століття і характеризується «дедалі більшим розширенням і проникненням елементів морального впливу у сферу юридичної відповідальності» [5, с. 521]. Її змістом є усвідомлювана і прийнятна особою соціальна необхідність ініціативного виконання покладеного на неї обов'язку [6, с. 14]. Посадова особа виступає суб'єктом як позитивної, так і ретроспективної відповідальності.

У правовій сфері позитивна відповідальність пов'язана із правовою активністю особи у реалізації правових приписів. Для посадових осіб така «активність», як правило, є обов'язком. У протилежному випадку її поведінку може бути визнано як протиправну бездіяльність.

Саме через це іноді у науковій літературі використовується поняття «активної відповідальності» [3, с. 55].

При позитивній відповідальності, як зазначає О.І. Щербак, проходить «особистісна орієнтація поведінки, самопідпорядкування бажань, прагнень, діяльності посадової особи приписам, які адресовані їй правовими нормами» [7, с. 12]. При цьому особливо наголошується на інтелектуально-вольовому (психологічному) моменті [8, с. 54], який визначає ставлення посадової особи до виконуваних службових завдань та функцій. Значний внесок у дослідженні психологічного аспекту відповідальності посадових осіб зроблено К. Муздибаєвим [9, с. 24–30]. Позитивна відповідальність посадової особи виступає як моральний обов'язок посадової особи виконати відповідний правовий припис без застосування до неї санкції. На цій проблемі акцентує А.А. Горницький [10, с. 5–27; 11, с. 110–113].

Позитивна відповідальність працівників органів, служб та підрозділів внутрішніх справ – органічна єдність її об'єктивної і суб'єктивної сторін, які не можуть функціонувати окремо одна від одної. Об'єктивна сторона позитивної відповідальності охоплює обов'язки, що покладаються на особовий склад загальними і спеціальними правовими приписами, а також їх виконання шляхом правомірної поведінки. Суб'єктивна сторона позитивної відповідальності державних службовців органів системи Міністерства внутрішніх справ обіймає знання працівниками вимог, що ставляться до них нормами загального і спеціального нормативно-правового забезпечення, переконання в необхідності їх високоякісного виконання. Суб'єктивні елементи позитивної відповідальності працівників органів внутрішніх справ України прямо пов'язані з мотивацією позитивних, суспільно важливих і корисних, правомірних вчинків у процесі захисту, охорони й забезпечення прав, свобод та законних інтересів учасників суспільних відносин.

Другим видом є ретроспективна (негативна) відповідальність. Вона є наслідком вчинення посадовою особою протиправного діяння. Позитивний і негативний аспекти діалектично взаємопов'язані: чим вищий рівень відповідальності в позитивному сенсі, тим рідше виникає відповідальність ретроспективна.

Ретроспективний аспект юридичної відповідальності настає лише у тому випадку, коли не спрацював механізм позитивного аспекту юридичної відповідальності.

Ретроспективна юридична відповідальність працівників органів внутрішніх справ настає за скоєне правопорушення, під яким слід ро-

зуміти суспільно небезпечно, протиправне, карне діяння у сфері службово-трудової правоохоронної діяльності щодо захисту, охорони й забезпечення прав, свобод і законних інтересів суб'єктів правовідносин, що має винний та свідомовольовий характер.

Компонентно-структурна конструкція складу правопорушення, що складається з об'єкта і об'єктивної сторони, суб'єкта і суб'єктивної сторони, потребує доповнення ще одним елементом – санкцією за вчинення проступку або злочину, встановлених у нормах загального або спеціального законодавства. Цей висновок впливає з принципу права: «де не передбачена санкція, там немає юридичної відповідальності». Саме санкція, як невід'ємна і необхідна частина складу службово-трудового правопорушення, надає йому особливий якісний стан, що дозволяє конкретному протиправному діянню виконувати роль підстави службово-трудової юридичної відповідальності працівників ОВС. Чинне загальне і спеціальне законодавство не завжди конкретизує склади засад відповідальності тих чи інших категорій працівників органів і підрозділів внутрішніх справ. По суті, лише кримінальне та адміністративне законодавство містить переліки деяких складів правопорушень.

Для досягнення цілей і підвищення ефективності службово-трудової юридичної відповідальності необхідно більш чітко сформулювати склади дисциплінарних, матеріальних та інших видів протиправних діянь.

На суб'єктів управління і насамперед на посадових осіб органів внутрішніх справ покладено завдання забезпечувати службову дисципліну та правомірну поведінку персоналу органів внутрішніх справ під час і в процесі виконання своїх посадових обов'язків щодо захисту, охорони й забезпечення прав, свобод та законних інтересів учасників суспільних відносин. Саме на цьому елементі науковці акцентують значну увагу, досліджуючи питання юридичної відповідальності посадових осіб.

Так, професор П. Стайнов визначає її як сукупність вимог щодо виконання службовцями своїх обов'язків, метою яких є досягнення правомірної поведінки і ефективного здійснення завдань та функцій державної служби [12, с. 220].

Оцінюючи значення державної дисципліни, А.А. Горницький слушно наголосив, що вона встановлює певну координацію і субординацію у поведінці людей, зміцнює існуючі суспільні відносини і сприяє їх удосконаленню [11, с. 6].

Основна роль у забезпеченні державної дисципліни відводиться посадовим особам, оскільки вони володіють владними важелями впливу на інших суб'єктів управлінського процесу.

Посадова особа органів внутрішніх справ несе юридичну відповідальність за дотримання законності і забезпечення дисципліни в процесі виконання службових повноважень. Ця відповідальність має дві сторони: по-перше, відповідальність посадової особи за правопорушення, вчинені нею особисто; по-друге, відповідальність за дії підлеглих по службі осіб. Обидві сторони настільки взаємопов'язані, що вимагають комплексного дослідження.

Наявність владних повноважень та правомочність на вчинення організаційно-розпорядчих функцій зумовлюють специфіку юридичної відповідальності посадової особи ОВС. Посадова особа виконує основну роль у створенні і забезпеченні механізму реалізації прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб. З метою попередження виявів зловживання наданою їй владою та їх усунення законодавцем були закріплені підвищені вимоги до службової поведінки посадових осіб і встановлені підвищені санкції за правопорушення, які пов'язані з виконанням службових завдань.

Характеризуючи особливості юридичної відповідальності посадових осіб, Б.М. Лазарев зазначав, що вони несуть відповідальність за неналежне виконання свого обов'язку у всіх його аспектах: за повну і ефективну реалізацію наданих повноважень; за загальний стан на відповідній ділянці; за результати роботи; досягнення встановленої мети і використання для цього найбільш раціональних шляхів; за організацію і налагодження роботи підлеглих осіб [13, с. 33]. При цьому необхідно зауважити, що поза службовою діяльністю посадові особи органів внутрішніх справ несуть юридичну відповідальність на загальних підставах з іншими громадянами.

Отже, особливості адміністративно-правового статусу посадової особи одночасно визначає і особливості відповідальності у сфері державно-службових відносин. Юридична відповідальність посадових осіб є наслідком неналежного виконання чи невиконання ними службових обов'язків.

Як зазначено у юридичній літературі, вона відображає фактичне співвідношення між обов'язками і правами, які надані посадовій особі у зв'язку з її службовою діяльністю [14, с. 152]. Юридична відповідальність дозволяє виявити стан виконання службових повноважень і встановити відповідність особи займаній посаді.

Щодо характеристики відповідальності як елементу адміністративно-правового статусу посадової особи, та у правовій науці є різні думки. Вказуючи на зв'язок відповідальності і владних повноважень посадових осіб, деякі науковці визначають юридичну відповідальність як елемент правового статусу посадової особи. До них належать: А.А. Горницький, А.М. Костюков, О.В. Петришин [15, с. 65; 10, с. 5–10; 16, с. 24]. Такий підхід характеризує відповідальність як обов'язковий елемент адміністративно-правового статусу, який виступає одним із способів забезпечення виконання посадовою особою службових повноважень і дотримання службової етики.

З таким твердженням не погоджуються І.С. Самощенко і М.Х. Фарукшин, аргументуючи це тим, що юридична відповідальність виступає самостійною категорією, яка не охоплюється поняттям правового статусу особи [17, с. 47–49].

Проте, автори не враховують, що на характер юридичної відповідальності безпосередньо впливають вид і ступінь виконання службових обов'язків, які є безапеляційно віднесені до елементів адміністративно-правового статусу.

Третю позицію з цього приводу висловив О.І. Щербак. Він наголошує на віднесенні відповідальності до статусу посади і обов'язковому врахуванні цього при конструюванні управлінських структур [7, с. 57] та раціональному розподілі виконавців завдань держави. Проте не можна погодитися, що відповідальність в управлінні виступає лише складовою статусу посади, оскільки при цьому нівелюється психологічне відношення правопорушника, яке відображено у суб'єктивній стороні протиправного діяння.

Адміністративно-правовий статус посадової особи виникає з моменту заміщення посади, яка окреслює коло службових повноважень і вимоги щодо службової поведінки особи. Проте, як не можна ототожнювати статус посади із правовим статусом посадової особи, так само не можна ототожнювати відповідальність, яка визначена посадою, із фактичною відповідальністю посадової особи.

В адміністративно-правовій науці виробилась і четверта позиція. Її прихильники розглядають відповідальність одночасно як елемент статусу посади і статусу посадової особи, яка виконує визначені посадою службові повноваження [14, с. 148].

На наш погляд, саме ця позиція дає можливість визначити зміст та особливості відповідальності посадових осіб у сфері державно-службових відносин.

Залежно від ступеня шкідливості чи суспільної небезпеки, які настають у сфері управлінських відносин, розрізняють адміністративну, дисциплінарну, матеріальну, кримінальну відповідальність, суб'єктами яких є посадові особи. Крім цього, державні політичні діячі несуть конституційну відповідальність на підставі Конституції і законів України. Отож, посадова особа виступає спеціальним суб'єктом усіх видів юридичної відповідальності.

У юридичній літературі виділяють ознаки, які характерні для посадової особи, як спеціального суб'єкта юридичної відповідальності:

1) правові норми про відповідальність посадових осіб за порушення по службі враховують особливості служби як виду трудової діяльності;

2) для них установлюється підвищена відповідальність, оскільки наслідки посадових правопорушень негативно виявляються за межами посади;

3) існують спеціальні заходи відповідальності за службові правопорушення (пониження в посаді, пониження в спеціальному званні, позбавлення рангу державного службовця);

4) притягнення службовця до відповідальності за правопорушення не виключає того, що ці ж його дії можуть бути кваліфіковані і як інший вид правопорушення (наприклад, адміністративна відповідальність посадових осіб за порушення правил техніки безпеки може наставати після застосування заходів дисциплінарної відповідальності за це правопорушення) [18, с. 128; 15, с. 73; 13, с. 34–36].

Висновки. Юридична відповідальність є частиною правового статусу посадової особи ОВС. Підвищений рівень відповідальності посадових осіб забезпечує підвищення особистого ставлення до здійснюваних посадових обов'язків. Проведення адміністративної реформи вимагає нормативного врегулювання юрисдикційних відносин і прийняття нових законодавчих актів про адміністративну і дисциплінарну відповідальність державних службовців.

У Кодексі про адміністративні проступки слід визначити критерії розмежування відповідальності посадових осіб і юридичних осіб за порушення адміністративного законодавства, що усуне випадки підміни суб'єкта відповідальності і запобігатиме випадкам безвідповідальності відповідних осіб.

Водночас вимагає удосконалення система заходів дисциплінарної відповідальності посадових осіб ОВС. Урегулювання цих питань певним чином сприятиме виконанню службових обов'язків і здійснен-

ню необхідних заходів щодо забезпечення управління відповідним державним органом, установою чи підприємством.

1. Колпаков В.К. Адміністративне право України: підручник / В.К. Колпаков. – 3-є вид., стер. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 736 с.
2. Чмутов В.Г. К вопросу о понятии должностного лица в советском праве / В.Г. Чмутов. – М.: Юридическая литература, 1982. – 258 с.
3. Кісіль З.Р. Адміністративне право / З.Р. Кісіль, Р.В. Кісіль. – К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2011. – 646 с.
4. Додин Е.В. Акты санкционированного вмешательства в сфере торгового мореплавания / Е.В. Додин, В.В. Серафимов. – Одесса: Юрид. лит., 2008. – 152 с.
5. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 663 с.
6. Алексеев С.С. Общая теория права: учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. / С.С. Алексеев. – М.: Проспект, 2009. – 576 с.
7. Щербак А.И. Социальный механизм юридической ответственности должностных лиц / А.И. Щербак. – К.: Наук. думка, 1986. – 246 с.
8. Венедиктов В.С. Юридична відповідальність працівників ОВС України: монографія / В.С. Венедиктов. – Х.: Вид-во нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 269 с.
9. Негодченко О. В. Організаційно-правові засади діяльності органів внутрішніх справ щодо забезпечення прав і свобод людини: монографія / Олександр Володимирович Негодченко. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського університету, 2003. – 445 с.
10. Воронков А.В. Проблемы теории административного права: сравнительно-правовое исследование / А.В. Воронков. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2001. – 222 с.
11. Государственная служба: теория и организация: курс лекций / под общ. ред. Е.В. Охотского, В.Г. Игнатова. – Р-на-Д.: Феникс, 1998. – 640 с.
12. Спиридонов Л.И. Теория права и государства / Л.И. Спиридонов. – М.: Проспект, 1996. – 197 с.
13. Лавренюк А.В. Субъекты публичного права: теоретико-правовое исследование: автореф. дис. ... на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений / А.В. Лавренюк. – М., 2007. – 20 с.
14. Овсянко Д.М. Государственная служба Российской Федерации / Дмитрий Михайлович Овсянко. – М.: Юрист, 1996. – 456 с.
15. Петришин О.В. Статус службової особи: природа, структура, спеціалізація / О.В. Петришин. – К.: УНКВОО, 1990. – 76 с.
16. Костоюков А.Н. Правовой статус должностного лица (административно-правовой аспект): автореф. дис. на соискание ученой степени канд.

юрид. наук: спец. 12.00.07 – еорія управління; административное право и процесс / А.Н. Костюков. – Л., 1988. – 20 с.

17. Самощенко И.С. О нормативно-правовых средствах регулирования поведения людей / И.С. Самощенко // Правоведение. – 1967. – № 1. – С. 37.

18. Манохин В.М. Служба и служащий в Российской Федерации: правовое регулирование / В.М. Манохин. – М.: Юрист, 1997. – 296 с.

Перепелица А.В. Юридическое содержание служебной деликтоспособности должностного лица органов внутренних дел Украины.

Рассматриваются теоретические, методологические и прикладные проблемы административной ответственности сотрудников ОВД, анализируются основание и механизм реализации ответственности должностных лиц ОВД.

Ключевые слова: административная ответственность, коррупционное деяние, коррупция, профилактика, государственное управление.

Perepelytsia A.V. Legal sense of official tortuous capacity of an officer of Internal affairs of Ukraine.

Theoretical, methodological and applied problems of administrative responsibility of internal affairs of Ukraine officers are examined. Causes and mechanism of administrative responsibility realization of internal affairs of Ukraine officers are analyzed.

Key words: administrative responsibility, corruption act, corruption, prevention, state administration.

Стаття надійшла 14 червня 2012 р.

УДК: 342.721

О.А. Петренко

**КОНТРОЛЬ З БОКУ МІЛІЦІЇ ЗА ВИКОНАННЯМ
ОБОВ'ЯЗКІВ ОСОБАМИ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ
ПІД АДМІНІСТРАТИВНИМ НАГЛЯДОМ**

Проаналізовано позитивні зобов'язання, котрі особи, які перебувають під гласним адміністративним наглядом міліції, повинні неухильно виконувати.

Ключові слова: адміністративний нагляд, міліція, виконання, дотримання.

Постановка проблеми. Правила адміністративного нагляду складаються із сукупності спеціальних заборон, яких піднаглядний повинен дотримуватись, та позитивних зобов'язань, які він повинен виконувати. Означена сукупність правових засобів може називатися правилами адміністративного нагляду або сукупністю правил адміні-

стративного нагляду. Кожне із зазначених правил є самостійним правилом поведінки особи, яка перебуває під адміністративним наглядом, окремим правовим обтяженням, яке піднаглядний повинен зносити.

Мета статті полягає в аналізі позитивних зобов'язань, котрі особа, яка перебуває під гласним адміністративним наглядом міліції, повинна неухильно виконувати.

Стан дослідження. Під час дослідження були проаналізовані праці науковців, які зверталися до спеціальних проблем здійснення адміністративного нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі, а саме: В.М. Трубникова, Д.П. Цвігуна, Х.П. Ярмакі та ін.

Виклад основних положень. У пп. «б», «в», «г» ст. 9 Закону України «Про адміністративний нагляд» зазначені позитивні зобов'язання, а саме: б) з'являтися за викликом міліції у вказаний термін і давати усні та письмові пояснення з питань, пов'язаних із виконанням правил адміністративного нагляду; в) повідомляти працівників міліції, які здійснюють адміністративний нагляд, про зміну місця роботи чи проживання, а також про виїзд за межі району (міста) у службових справах; г) у разі від'їзду в особистих справах з дозволу міліції в інший населений пункт та перебування там більше доби зареєструватися в місцевому органі внутрішніх справ, також не індивідуалізуються, але вони не мають підмножин і поширюються на всю, без винятку, множину піднаглядних, незалежно від того, хто є ініціатором встановлення адміністративного нагляду.

Розглянемо обов'язки піднаглядних, зазначені у ст. 9 Закону України «Про адміністративний нагляд», шляхом аналізу наріжних правових явищ, що є в основі кожного з позитивних зобов'язань.

В нормі права, зазначеної у п. «а» ст. 9 Закону України «Про адміністративний нагляд», йдеться про те, що особи, стосовно яких встановлено адміністративний нагляд, зобов'язані дотримуватись такого правила: перебути у визначений установою виконання покарань термін в обране ними місце проживання і зареєструватися в органі внутрішніх справ. Зазначене правило є наріжним у системі контролю з боку міліції за дотриманням правил нагляду, оскільки містить базові поняття адміністративного нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі.

Отже, диспозиція норми права, зазначеної у п. «а» ст. 9 Закону України «Про адміністративний нагляд», містить або ж має містити три правові чинники, що підлягають дослідженню: 1а) поняття «визначений установою виконання покарань термін (строк), що надасть-

ся для прибуття до обраного місця проживання»; 1б) поняття «визначений міськрайвідділом міліції термін (строк) прибуття до нового місця проживання»; 2) поняття місця проживання; 3) поняття реєстрації в органі внутрішніх справ. Розглянемо наведені правові поняття детальніше.

Першим правовим чинником, з якого формується диспозиція норми права, зазначеної у п. «а» ст. 9 Закону України «Про адміністративний нагляд», та який підлягає дослідженню, є поняття «визначений установою виконання покарань або органом внутрішніх справ термін (строк) прибуття».

Поняття «визначений установою виконання покарань або органом внутрішніх справ термін (строк) прибуття» є складним юридичним явищем, яке містить три аспекти, що повинні бути дослідженими: 1) документальна фіксація календарної дати початку дії строку перебування піднаглядного у дорозі; 2) документальна фіксація календарної дати прибуття піднаглядного до обраного місця проживання; 3) тривалість самого строку перебування у дорозі.

Першим складником юридичного поняття «визначений УВП або ОВС термін (строк) прибуття» є документальна фіксація календарної дати початку дії строку перебування піднаглядного у дорозі під час повернення до обраного місця проживання.

Єдиним документом, що засвідчує юридичний факт закінчення строку перебування в місцях позбавлення волі, є так звана довідка про звільнення. У ч. 3 ст. 153 КВК України [1] йдеться про те, що в день звільнення з особою, яка звільняється, проводиться повний розрахунок, повертаються особисті документи, цінності та речі, які їй належать, видаються гроші, що зберігалися на її особовому рахунку, а також довідка встановленого зразка, де зазначаються підстави звільнення.

Під час звільнення з місць позбавлення волі особам, яким встановлено адміністративний нагляд, як і решті осіб, які звільняються, видаються на руки довідки про звільнення. У довідці зазначається тривалість строку перебування у місцях позбавлення волі, останній день перебування в установі виконання покарань, зазначений у довідці про звільнення, збігається з днем звільнення. Крім того, вказана довідка серед багатьох інших арматурних відомостей містить і дату її видачі, яку також слід вважати датою звільнення та датою відбуття до обраного місця проживання.

Навіть несвоєчасне проведення розрахунку з особою, яка звільняється з місць позбавлення волі, або наявність заборгованості за засу-

дженням та інші причини не впливають на дату дня звільнення і не можуть бути підставою для затримки звільнення.

З наведеного можна зробити висновок, що дата видачі довідки про звільнення, зазначення останнього дня перебування в установі виконання покарань, заповнення дати дня звільнення у корінці довідки та у самій довідці про оголошення особі, яка звільняється з місць позбавлення волі, постанови судді про встановлення адміністративного нагляду є документальними фіксаціями дати початку плинку строку перебування піднаглядних у дорозі під час слідування до обраного місця проживання після звільнення з місць позбавлення волі.

Другим складником юридичного поняття «визначений УВП або ОВС термін (строк) прибуття» є документальна фіксація календарної дати прибуття піднаглядного до обраного місця проживання.

Конкретна дата прибуття та реєстрації в територіальному органі внутрішніх справ має тільки верхню календарну межу. У зазначеній довідці позитивне зобов'язання документально оформлюється так: керівник УВП зобов'язав конкретного піднаглядного прийти і зареєструватися в конкретному органі внутрішніх справ не пізніше конкретної дати. Піднаглядний може прийти до обраного місця проживання та зареєструватися в ОВС і раніше – це не є порушенням, однак прострочення верхньої межі дати, зазначеної в довідці про оголошення особі, яка звільняється з місць позбавлення волі, постанови судді про встановлення адміністративного нагляду, може тягнути за собою кримінальну або адміністративну відповідальність.

У випадку переїзду особи, яка перебуває під адміністративним наглядом, до іншої місцевості зазначається також дата прибуття до нового місця проживання.

Отже, дата прибуття піднаглядного до територіального органу внутрішніх справ або ж дата кінця плинку часу перебування піднаглядного у дорозі процесуально закріплюється і установами виконання покарань, і органами внутрішніх справ у декількох процесуальних документах.

У випадку звільнення піднаглядного з місць позбавлення волі – це дата дня прибуття та реєстрації, що зазначена у корінці довідки та в самій довідці про оголошення особі, яка звільняється з місць позбавлення волі, постанови судді про встановлення адміністративного нагляду. У випадку переїзду піднаглядного до іншої місцевості (місця проживання) – це дата прибуття на реєстрацію, що зафіксована у контрольному листку.

Третім складником юридичного поняття «визначений УВП або ОВС термін (строк) прибуття» є тривалість строку перебування піднаглядного у дорозі під час слідування з місць позбавлення волі до обраного місця проживання або під час слідування з однієї місцевості до іншої.

Значимо, що конкретний розмір строку (відрізку часу), впродовж якого піднаглядний повинен прибути до територіального органу, не встановлений в жодному із нормативних актів, що регулюють відносини адміністративного нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі [2]. Дата звільнення з місць позбавлення волі є об'єктивним чинником і безпосередньо пов'язана із останнім днем відбування покарання у вигляді позбавлення волі. Дата виїзду піднаглядного до іншої місцевості пов'язана з днем, коли йому керівництво ОВС надасть такий дозвіл. Дату ж прибуття до обраного місця проживання як начальник УВП, так і начальник ОВС встановлює на власний розсуд.

Щодо визначення відрізка часу, необхідного на подолання дороги особам, які перебувають під адміністративним наглядом міліції та змінюють місце проживання, у зв'язку з переїздом в іншу місцевість, то в законодавстві він не зазначений. Хоча на цей юридичний факт може бути поширене загальне правило, обумовлене ч. 1 ст. 6 Закону України від 11 грудня 2003 року «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» [3], громадянин України, а також іноземець чи особа без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, зобов'язані впродовж 10 днів після прибуття до нового місця проживання зареєструвати місце проживання. Про матеріальну допомогу з боку держави в цьому випадку не йдеться.

Відрізок часу, необхідний для реєстрації у міськрайвідділі за новим місцем проживання, можна було б співвіднести із 7-денним терміном, якщо посилатися на правову підставу, зазначену у п. 10 колишньої Настанови «З питань оформлення документів і контролю щодо реєстрації місця проживання та перебування фізичних осіб в Україні», затвердженої наказом МВС України від 26 травня 2004 року № 571, дія якої сьогодні призупинена. У цій настанові йдеться про те, що оформлення реєстрації місця перебування здійснюється за зверненням фізичної особи, яке подається впродовж семи днів після прибуття до місця перебування [4].

День явки в орган внутрішніх справ для постановки на облік особи, якій нагляд встановлений за ініціативою міліції, обирається за днями періодичної (від 1 до 4 разів на місце) реєстрації піднаглядних

в міліції. В такому разі повинен закінчитися строк апеляційного оскарження, який відповідно ч. 3 ст. 349 КПК України [5] становить 15 діб і впродовж цього строку згідно з ч. 4 ст. 349 КПК України справа ніким не може бути витребувана із суду [6], оскільки суд зобов'язаний надати сторонам за їх клопотанням можливість ознайомитися з матеріалами справи. У випадку встановлення адміністративного нагляду за ініціативою міліції відрізок часу, відведений для реєстрації піднаглядного в ОВС, може коливатися у межах від 16 до 22 днів.

Другим правовим чинником, який становить диспозицію норми права, зазначеної у п. «а» ст. 9 Закону України «Про адміністративний нагляд», та який підлягає дослідженню, є поняття «місце проживання». Власне, правове явище «місце проживання» не має сенсу розглядати як самостійний чинник окремо від його похідного «місце перебування», оскільки ці інститути конституційного та адміністративного права є такими, що доповнюють одне одного, умовно пов'язуючи місце здійснення адміністративного нагляду з певною адресою, певною адміністративно-територіальною одиницею.

Спочатку процитуємо законодавчі визначення цих понять. У ст. 3 Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» від 11 грудня 2003 року [7] наведено обидві законодавчі дефініції. Перша дефініція – «місце проживання» – це адміністративно-територіальна одиниця, на території якої особа проживає строком понад шість місяців на рік. Друга дефініція – «місце перебування» – це адміністративно-територіальна одиниця, на території якої особа проживає строком менше шести місяців на рік. Ці дві дефініції пов'язують місце проживання та місце перебування з певною адміністративно-територіальною одиницею, а рубіконом, що розділяє місце проживання від місця перебування є строк, впродовж якого особа знаходиться (мешкає) в межах цієї територіальної одиниці.

Водночас аналіз ст. 1 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців» від 15 травня 2003 року дозволяє виокремити третю, дещо розширену, законодавчу дефініцію – «місце проживання фізичної особи» – це житловий будинок, квартира, інше приміщення, придатне для проживання в ньому (гуртожиток, готель тощо) у відповідному населеному пункті, в якому фізична особа проживає постійно, переважно або тимчасово, що знаходиться за певною адресою, за якою здійснюється зв'язок з фізичною особою [8]. Ті ж сентенції простежуються і у дефініції, наведеній у п. 3 «Правил надання та отримання телекомунікаційних послуг», затвер-

джених постановою КМУ від 9 серпня 2005 року № 720 [9]: «місце проживання – це житловий будинок, квартира, приміщення, де строком понад 6 місяців на рік проживає фізична особа, до паспортного документа якої про це внесено відповідні відомості». У цих випадках законодавець пов'язує місце проживання з певним приміщенням та натякає, що проживання може бути постійним, переважним або тимчасовим, знову ж таки відповідно до строку, впродовж якого особа перебуває (проживає) в у певному приміщенні.

З наведеного можна зробити такі висновки: а) місце знаходження особи у певному приміщенні певної адміністративно-територіальної одиниці строком до шести місяців слід вважати місцем перебування; б) місце перебування особи у певному приміщенні певної адміністративно-територіальної одиниці строком понад шість місяців слід вважати місцем проживання. Отже, дефініції «місце проживання піднаглядного» та «місце перебування піднаглядного» повинні повністю збігатися, оскільки такий аспект, як тривалість мешкання для здійснення адміністративного нагляду суттєвого значення не має. Місце проживання (перебування) особи, стосовно якої встановлено адміністративний нагляд, – це приміщення з певною адресою, про що здійснено відповідний запис у розділі I журналу «Реєстрації справ адміністративного нагляду та піднаглядних».

Поняття «місце проживання (перебування) піднаглядного» не слід плутати з поняттям «місце реєстрації проживання піднаглядного». Основною ознакою розмежування цих понять є реєстраційна відмітка у паспорті (колишня прописка). Сторінки 11-16 паспорта громадянина України призначені саме для реєстрації місця проживання [10].

На нашу думку, «місце проживання» особи, яка перебуває під адміністративним наглядом, – це юридична фікція, що означає умовну «прив'язку» фізичної особи до певної адміністративно-територіальної одиниці, до певної адреси, за якою здійснюється контроль з цією особою. Основною відмінністю між поняттями «місце проживання» та «місце перебування» є тільки наявність реєстраційного запису у паспорті за певною адресою. Слід зазначити, що за обсягом регульованих правовідносин поняття «місце перебування» ширше, ніж поняття «місце проживання», оскільки включає аспекти і постійного, і переважно-го, і тимчасового мешкання.

Під місцем постійного проживання піднаглядного слід розуміти житло, що має певну адресу, яка офіційно занесена до розділу I журналу «Реєстрації справ адміністративного нагляду та піднаглядних».

Саме ця адреса зазначена у паспорті піднаглядного як місце реєстрації (колишньої прописки). Іноді автори ототожують поняття місця проживання та місця реєстрації. Наприклад, Х.П. Ярмак зазначає, що «у запиті УВП повинна міститися вимога щодо надання територіальним органом внутрішніх справ даних не тільки про можливі обмеження для піднаглядного, а й інформації щодо можливого місця його проживання (реєстрації)» [110, с. 286].

Під місцем тимчасового проживання піднаглядного слід розуміти житло, що має певну адресу, яка офіційно занесена до розділу II журналу «Реєстрації справ адміністративного нагляду та піднаглядних», у випадках коли піднаглядний, з дозволу ОВС, перебуває за межами адміністративного району, де його офіційно зареєстровано. Іноді тимчасове місце перебування піднаглядного може розташовуватись і в межах району, де він мешкає, наприклад, у разі перебування особи, якій встановлено адміністративний нагляд на стаціонарному лікуванні, у санаторію, будинку відпочинку тощо. Час тимчасового проживання в іншій місцевості особи, яка перебуває під адміністративним наглядом, у разі виїзду з особистих справ не має перевищувати 10 діб, а у разі виїзду зі службових справ – строку відрядження або вахти, то чи не доречніше в цьому випадку вживати термін «місце тимчасового перебування»?

Третім правовим чинником, який становить диспозицію норми права, зазначеної у п. «а» ст. 9 Закону України «Про адміністративний нагляд», та який підлягає дослідженню, є поняття «реєстрація в органі внутрішніх справ».

Контроль за дотриманням піднаглядним певних заборон та виконання покладених на нього обов'язків неможливий без прив'язки останнього до постійної адреси, певної адміністративно-територіальної одиниці, певного міськрайвідділу міліції. Здійснюється ця так звана прив'язка за допомогою обов'язкової «первісної реєстрації» особи, але обов'язково як «піднаглядного» в органі внутрішніх справ у таких випадках: 1) після звільнення з місць позбавлення волі; 2) після встановлення адміністративного нагляду за ініціативою міліції; 3) після зміни місця проживання (перебування).

Під поняттям «постійна (первісна) реєстрація» ми розуміємо комплекс послідовних дій працівників міліції з постановки на облік піднаглядного у своєму міськрайвідділі міліції. Вказані дії зазначені у пп.3.8-3.9.1 Інструкції «Про організацію здійснення адміністративного нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі», затвер-

дженої сумісним наказом МВС та ДДПВП України від 4 листопада 2003 року № 1303/203. Згідно з цими нормами права дільничний інспектор міліції, отримавши спочатку повідомлення про звільнення від відбування покарання особи, щодо якої встановлено адміністративний нагляд, забезпечує спостереження та контроль за її своєчасним прибуттям до обраного місця проживання, своєчасністю реєстрації в органі внутрішніх справ.

Згодом, при отриманні постанови про встановлення адміністративного нагляду, дільничний інспектор міліції оформляє на піднаглядного справу адміністративного нагляду. Після цього справа адміністративного нагляду фіксується в першому розділі журналу реєстрації справ адміністративного нагляду, який зберігається у відділі дільничних інспекторів міліції. У подальшому контроль за веденням справи адміністративного нагляду здійснює начальник відділу дільничних інспекторів міліції, а в разі його відсутності – працівник, який відповідає за організацію роботи дільничних інспекторів міліції з раніше судимими особами.

Другим позитивним зобов'язуванням – правилом адміністративного нагляду, недотримання якого тягне юридичну відповідальність, є зазначена у п. «б» ст. 9 Закону України «Про адміністративний нагляд» [12] норма права. В цій нормі йдеться про те, що особи, яким встановлено адміністративний нагляд, зобов'язані дотримуватись таких правил: з'являтися за викликом міліції у вказаний термін і давати усні та письмові пояснення з питань, пов'язаних з виконанням правил адміністративного нагляду.

Диспозиція норми права, зазначеної у п. «б» ст. 9 Закону України «Про адміністративний нагляд», містить два правових чинники, що підлягають дослідженню, а саме: 1) поняття явка (неявка) за викликом до міліції у вказаний термін (строк); 2) поняття надання (ненадання) усних та письмових пояснень з питань, пов'язаних з виконанням правил адміністративного нагляду. Розглянемо наведені правові поняття.

Поняття «виклик до міліції» повинно бути тісно пов'язаним з процесуальним способом, у який цей виклик здійснюється. Відповідно до п. 3 ст. 11 Закону України «Про міліцію» [13] міліції для виконання покладених на неї обов'язків надається право викликати громадян і службових осіб у справах про злочини та у зв'язку з матеріалами, що знаходяться в її провадженні, у разі ухилення без поважних причин від явки за викликом піддавати їх приводу у встановленому законом порядку. Будемо вважати, що до категорії матеріалів, які знаходяться в

провадженні міліції, належать і справи адміністративного нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі.

Щодо встановлення відрізка часу, впродовж якого особа може бути викликаною до державного органу, то можна, наприклад, послатися на думку фахівця у галузі кримінально-процесуального права О.В. Белькової, яка, дослідивши результати опитування слідчих та громадян, пропонує встановити певні гарантії прав громадян у питаннях визначення часових меж, коли вони зобов'язані з'явитися за викликом слідчого для дачі показань як свідки. Автор, посилаючись на наявність відповідного нормативу у трудовому законодавстві України, пропонує співвіднести ці часові межі з періодом з 8 години ранку до 19 години вечора [14, с. 10].

Стосовно поняття надання усних та письмових пояснень з питань, пов'язаних з виконанням правил адміністративного нагляду, слід зазначити, що увесь загал 82 адміністративних справ, котрі порушені за п. 1 ч. 1 ст. 187 КпАП України, в описах об'єктивної сторони містять тільки ті діяння, що пов'язані виключно з неявкою до міліції.

Підстави для виклику осіб, звільнених з місць позбавлення волі, яким встановлено адміністративний нагляд, до органу внутрішніх справ чи іншого приміщення можуть бути найрізноманітнішими.

Третім позитивним зобов'язуванням – правилом адміністративного нагляду, недотримання якого тягне юридичну відповідальність, є норма права, що зазначена у п. «в» ст. 9 Закону України «Про адміністративний нагляд». В цій нормі йдеться про те, що особи, яким встановлено адміністративний нагляд, зобов'язані повідомляти працівників міліції, які здійснюють адміністративний нагляд, про зміну місця роботи чи проживання, а також про виїзд за межі району (міста) у службових справах.

Диспозиція норми права, зазначеної п. «в» ст. 9 Закону України «Про адміністративний нагляд», містить чотири правових чинники, що підлягають дослідженню, а саме: 1) поняття «зміна місця проживання»; 2) поняття «зміна місця роботи»; 3) поняття «виїзд за межі району у службових справах»; 4) спосіб повідомлення про здійснення вказаних дій.

Розглянемо наведені правові поняття.

Зміна місця проживання особою перебуває під адміністративним наглядом міліції та може тягти за собою як адміністративну відповідальність (п. 2 ч. 1 ст. 187 КпАП України), так і кримінальну (ст. 395 КК України).

Зазначимо, що з восьми правил адміністративного нагляду тільки два мають постійну часово-просторову прив'язку. 1. Піднаглядний, якому встановлено таке обмеження, як періодична реєстрація (від одного до чотирьох разів на місяць), повинен з'явитися в день періодичної реєстрації за адресою міськрайвідділу чи за адресою службового приміщення дільничного інспектора міліції для відмітки у реєстраційному листку. 2. Піднаглядний, якому встановлено таке обмеження, як заборона виходу з будинку у визначений час, повинен саме у цей відрізок часу перебувати у власному помешканні, що має певну адресу, зареєстровану у графі 3 розділу 1 журналу «Реєстрації справ адміністративного нагляду та піднаглядних».

І саме через застосування цих двох правил можна судити, чи ухиляється особа від адміністративного нагляду шляхом самовільного залишення особою місця проживання, чи просто не повідомила про зміну місця проживання. Якщо особа не з'являється на періодичну реєстрацію, відсутня за місцем проживання та не з'являється за викликом як письмовим, так і усним, то є підстава стверджувати, що особа самовільно залишила місце проживання з метою ухилення від адміністративного нагляду та підлягає кримінальній відповідальності за ст. ++395 КК України. Якщо ж піднаглядний справно прибуває на періодичну реєстрацію, з'являється за викликом по мобільному телефону, проте відсутній у визначений час вдома та не відкликається на повістки, то можна зробити висновок, що він змінив місце проживання та не повідомив про це орган внутрішніх справ і підлягає адміністративній відповідальності за п. 2 ч. 1 ст. 187 КпАП України.

Ще одним правовим поняттям, що підлягає детальному аналізу, є поняття зміна місця роботи піднаглядним. У чинному законодавстві можна навіть простежити дефініцію, що відповідає терміну «місце роботи». Відповідно до п. 1.1 Тимчасового положення «Про вахтовий метод організації робіт на підприємствах МНС України», затвердженого наказом МНС України від 20 травня 1999 року № 147, «місцем роботи вважаються об'єкти, на яких здійснюється безпосередня трудова діяльність» [15].

Піднаглядний повинен повідомляти ОВС про виїзд за межі району у службових справах. Поняття ж «виїзд у службових справах» означає залишення місця проживання під час від'їзду у службове відрядження.

Як зазначено у юридичному словнику: «відрядження – у трудовому праві поїздка працівника за розпорядженням керівника підприєм-

ства для виконання службового доручення поза місцем постійної роботи» [16, с. 284].

На нашу думку, під час виїзду піднаглядного за межі адміністративно-територіальної одиниці у службових справах принциповому узгодженню підлягають два відрізки часу. Коли виїзд у службових справах здійснюється впродовж робочого дня, достатньо письмового дозволу начальника ОВС. Наприклад, піднаглядний працює водієм на приміських автомобільних маршрутах. Коли піднаглядний від'їжджає у тривале відрядження або працює за вахтовим методом, то він, повідомляючи орган внутрішніх справ, повинен отримати маршрутний листок.

Четвертим позитивним зобов'язуванням – правилом адміністративного нагляду, недотримання якого тягне юридичну відповідальність, є норма права, що зазначена у п. «г» ст. 9 Закону України «Про адміністративний нагляд». В ній йдеться про те, що особи, яким встановлено адміністративний нагляд, зобов'язані у разі від'їзду в особистих справах з дозволу міліції в інший населений пункт та перебування там більше доби зареєструватися в місцевому органі внутрішніх справ. Слід зазначити, що діяння, спрямовані на порушення зазначеної норми, повинні тягнути лише адміністративну відповідальність, проте жодного протоколу за цією диспозицією ст. 187 КпАП не складено, принаймні серед тих адміністративних справ, що нами досліджені.

Висновки. Розглядаючи позитивні зобов'язання, ми сформулювали два поняття: «місце тимчасового проживання піднаглядного» та «тимчасова реєстрація». Під місцем тимчасового перебування піднаглядного ми розуміємо житло, що має певну адресу, яка офіційно занесена до розділу 2 журналу «Реєстрації справ адміністративного нагляду та піднаглядних», у випадках, коли піднаглядний з дозволу ОВС виїжджає в особистих чи службових справах за межі адміністративного району, де його офіційно зареєстровано, на термін більше однієї доби. Зазначимо, що виїзд особи, яка перебуває під адміністративним надглядом міліції, до місця тимчасового проживання може здійснюватися не тільки в особистих, але й у службових справах.

Отже, якщо місце тимчасового перебування піднаглядного перебуває поза межами території обслуговування міськрайвідділу постійної реєстрації, то він повинен стати на тимчасовий облік. Тимчасова реєстрація здійснюється у будь-якому ОВС, на територію котрого тимчасово прибув піднаглядний, який з дозволу міськрайвідділу виїхав за межі району або міста.

Для офіційного оформлення легального виїзду за межі району (міста) піднаглядному видається маршрутний листок, а під час звернення до міськрайвідділу прибуття піднаглядний реєструється у 2 розділі журналу «Реєстрації справ адміністративного нагляду та піднаглядних».

1. Кримінально-виконавчий кодекс України: Затверджений Законом від 11 лип. 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 3. – Ст. 21.

2. Определение степени гранулярности измерения в группе мер // Электронная документация по SQL Server 2005 (сентябрь 2007 г.) / <http://msdn2.microsoft.com/ru-ru/library/ms166573.aspx>.

3. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні: Закон України від 11 груд. 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 15. – Ст. 232.

4. Настанова з питань оформлення документів і контролю щодо реєстрації місця проживання та перебування фізичних осіб в Україні: Затверджена наказом МВС України від 26 трав. 2004 р. № 571. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uapravo.net/data/base29/ukr29842.htm>.

5. Кримінально-процесуальний кодекс України: Затверджений Законом Української РСР від 28 груд. 1960 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1961. – № 2. – Ст. 15.

6. Костюченко О.Ю. Апеляційне оскарження судових рішень у кримінальному процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / О.Ю. Костюченко. – К.: Акад. адвокатури України, 2005. – 18 с.

7. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні: Закон України від 11 груд. 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 15. – Ст. 232.

8. Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців: Закон України від 15 трав. 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 31. – Ст. 263.

9. Правила надання та отримання телекомунікаційних послуг: Затвержені постановою Кабінету Міністрів України від 9 серп. 2005 р. № 720 // Офіційний Вісник України. – 2005. – № 32. – Ст. 1935.

10. Правила надання та отримання телекомунікаційних послуг: Затвержені постановою Кабінету Міністрів України від 9 серп. 2005 р. № 720 // Офіційний Вісник України. – 2005. – № 32. – Ст. 1935.

11. Ярмакі Х.П. Адміністративно-наглядова діяльність міліції в Україні: монографія / Х.П. Ярмакі. – Одеса: Юридична література, 2006. – 336 с.

12. Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі: Закон України від 1 груд. 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 52. – Ст. 455.

13. Про міліцію: Закон України від 20 груд. 1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 4. – Ст. 20.

14. Белькова О.В. Правовий статус свідка в кримінальному процесі України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / О.В. Белькова. – Х.: Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2005. – 20 с.

15. Тимчасове положення про вахтовий метод організації робіт на підприємствах МНС України: Затверджене наказом МНС України від 20 трав. 1999 р. № 147 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 40. – Ст. 86.

16. Большой юридический словарь / под ред. А.Я. Сухарева, В.Д. Зорькина, В.Е. Крутских. – М.: ИНФРА-М, 1999. – Т. VI. – 790 с.

Петренко О.А. Контроль со стороны милиции за исполнением обязанностей особами, которые пребывают под административным надзором.

Статья посвящена тщательному анализу положительных обязанностей, которые должны исполнять особы, пребывающие под административным надзором.

Ключевые слова: административный надзор, милиция, исполнение, соблюдать.

Petrenko O.A. The control for the fulfilment of duties by the persons, who are under the administrative supervision from the side of militia.

The article is dedicated to the thorough analysis of positive duties, which have to be fulfilled by the persons, who are under the public administrative supervision.

Key words: administrative supervision, militia, fulfilment, to abide.

Стаття надійшла 28 березня 2012 р.

УДК: 342.4:341.222:355.457 (477)

Л.В. Серватюк

ДЕРЖАВНА ПРИКОРДОННА СЛУЖБА УКРАЇНИ ЯК СУБ'ЄКТ ПРОФІЛАКТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЩОДО АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ТА ЗЛОЧИНІВ НА ДЕРЖАВНОМУ КОРДОНІ УКРАЇНИ

Досліджено місце Державної прикордонної служби як суб'єкта профілактичної діяльності адміністративних правопорушень та злочинів на державному кордоні. Проаналізовано правові основи такої діяльності. Розглянуто деякі напрями профілактичної діяльності органів охорони державного кордону.

Ключові слова: Державна прикордонна служба України, профілактична діяльність, профілактичні заходи, органи охорони державного кордону.

Постановка проблеми. Розвиток України як демократичної, правової держави, її входження у європейський та міжнародний простір неможливий без належного правового регулювання і практичного функціонування інституту профілактики адміністративних правопорушень та злочинів (транскордонної злочинності) на державному кордоні.

Стан дослідження. Проблемою профілактики правопорушень правоохоронними органами (органами внутрішніх справ), у тому числі й тих, що посягають на громадський порядок та встановлений порядок управління на державному кордоні, займалися такі вчені: В.К. Колпаков, В.І. Олефір, О.В. Кузьменко, В.О. Хома, В.В. Половников та інші.

Разом з тим питання профілактики правопорушень (транскордонної злочинності) на державному кордоні та роль Державної прикордонної служби України в практичній реалізації такої діяльності детально не вивчалось, тому це питання потребує систематизації та подальшого вдосконалення, що і є **метою** цієї статті.

Виклад основних положень. Відповідно до статті 17 Конституції України роль Державної прикордонної служби України як суб'єкта профілактичної діяльності в механізмі держави полягає не лише в тому, що вона є особливим інструментом держави, яким керує відповідний орган управління, її місце визначається й тим, що вона виконує спеціальну, притаманну лише їй функцію – функцію захисту державного кордону України [1].

Нелегальна міграція, контрабанда товарів, культурних цінностей, торгівля людьми, зброєю, боєприпасами, наркотичними та психотропними речовинами, фінансові махінації, тероризм – це головні вияви транскордонної злочинності, протидію яким законодавством віднесено до компетенції Державної прикордонної служби України [2].

Правову основу профілактичної діяльності органів охорони кордону становить розгалужена система нормативно-правових актів та норм. Насамперед це норми Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України, Кримінально-процесуального кодексу, а також Законів України «Про Державну прикордонну службу України», «Про державний кордон України», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону», «Про військову службу правопорядку у Збройних Силах України», «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю», «Про засади запобігання та протидію корупції» та інші.

Метою профілактичної діяльності органів охорони кордону є діяльність, яка спрямована на досягнення таких цілей:

- попередження та профілактика правопорушень, зміст яких полягає у виявленні причин та умов, що призводять до порушень законодавства про державний кордон України, вжиття в межах своєї компетенції заходів щодо їх усунення;

- припинення правопорушень – це дії примусового припинення правопорушень, запобігання або зменшення їх шкідливих наслідків, застосування запобіжних заходів до правопорушників (у тому числі й фізичної сили, спеціальних засобів та вогнепальної зброї, згідно з чинним законодавством);

- притягнення до відповідальності винних осіб, а саме можливість у межах наданої законодавством компетенції самостійно порушувати та розглядати справи про адміністративне правопорушення, накладати на винних осіб адміністративні стягнення або направити матеріали про адміністративні правопорушення до суду або іншим правоохоронним органам та їх посадовим особам, уповноваженим розглядати відповідні справи по суті;

- розробка та подання для розгляду органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування пропозицій щодо змін законодавства з питань охорони державного кордону України з метою припинення, протидії та усунення передумов до вчинення протиправних діянь на державному кордоні.

Складовими елементами профілактичної діяльності органів охорони кордону Державної прикордонної служби України можна вважати:

- адміністративно-профілактичні заходи, що застосовуються Державною прикордонною службою України в охороні державного кордону України та її виключної (морської) економічної зони;

- заходи адміністративного припинення в діяльності Державної прикордонної служби України;

- заходи забезпечення провадження у справах про адміністративні проступки, протидію яким віднесено до компетенції Державної прикордонної служби України;

- заходи адміністративної відповідальності за порушення законодавства про державний кордон України [5].

Під профілактичними заходами, що застосовуються посадовими особами органів охорони кордонів, слід розуміти діяльність, спрямовану на абсолютне недопущення правопорушень (злочинів) на дер-

жавному кордоні – це у широкому значенні. У вузькому значенні під профілактикою необхідно розуміти діяльність, по-перше, щодо виявлення і усунення детермінант конкретних правопорушень (злочинів); по-друге, виявлення осіб, здатних до вчинення правопорушень (злочинів), і проведення з ними відповідної роботи [4].

У профілактичній діяльності органів охорони кордону провідне місце постає саме запобігання окремим видам правопорушень, ліквідація причин та умов, які їм сприяють, та реалізується через комплекс заходів профілактики й виховання. До них слід віднести: одержання за письмовими запитами керівників відомостей з автоматизованих інформаційних і довідкових систем та банків; супровід транспортних засобів, товарів та предметів; обмеження або тимчасову заборону виконання різних робіт, переміщення транспортних засобів, плавзасобів і доступ осіб на окремі ділянки місцевості чи об'єкти; попередню перевірку правових підстав для в'їзду в Україну.

Виховні заходи профілактики спрямовані безпосередньо (індивідуально) на особу громадянина, його психіку і волю. До них належать: перевірка документів та поставлення в них відміток, тимчасове затримання документів; опитування осіб, взяття на облік, особистий огляд та огляд речей, документів; відмова у пропуску (непропуск) через державний кордон України [5].

Найбільш дієвими адміністративно-профілактичними заходами є ті, які використовують під час виконання функції контролю. Найпоширенішими з них є перевірка документів. Відповідно до статті 20 Закону України «Про Державну прикордонну службу України» військовослужбовцям і працівникам Державної прикордонної служби України надано право: перевіряти в осіб, які прямують через державний кордон, документи на право в'їзду в Україну або виїзду з України, робити в них відповідні відмітки (п. 3); в межах прикордонної смуги (контрольованого прикордонного району) самостійно, а за їх межами разом з органами ДАІ, МВС України перевіряти документи, що посвідчують особу водія транспортного засобу та пасажирів (п. 19); перевіряти документи на право ведення рибного промислу та виконання інших робіт у суден і плавзасобів у виключній (морській) економічній зоні України та територіальному морі (п. 25); перевіряти документи, які посвідчують право на проведення робіт у виключній (морській) економічній зоні, територіальному морі та внутрішніх водах України (п. 27); здійснювати попередню перевірку правових підстав для в'їзду в Україну іноземців та осіб без громадянства (п. 32).

Перевірка документів як захід адміністративного запобігання нерідко передує застосуванню інших заходів, наприклад, адміністративному затриманню, огляду, вилученню тощо, а у випадках вчинення протиправних дій – є заходом забезпечення провадження у справах про адміністративні правопорушення.

Своєчасна та якісна перевірка документів іноземців та осіб без громадянства на державному кордоні дає змогу запобігати подальшому вчиненню різних злочинів, правопорушень на території нашої держави.

За результатами оперативно-службової діяльності органів охорони кордону впродовж 2011 року через державний кордон в установленому порядку пропущено 82,34 млн осіб (2010 р. – 77,12 млн), відмовлено в пропуску 44012 особам, з них за підробними документами – 593, чужими – 115, недійсними – 15257, технічно несправними – 2494, з підробними службовими відмітками правоохоронних органів України – 5768 [8].

Ще одним заходом профілактики, який постійно застосовується посадовими особами органів охорони кордону у своїй службовій діяльності є огляд.

Відповідно до ст. 20 Закону України «Про Державну прикордонну службу України» військовослужбовцям та працівникам ДПС надано право самостійно та у взаємодії з іншими органами проводити огляд транспортних засобів, товарів та інших предметів, що переміщуються через державний кордон України (п. 6); зупиняти та оглядати транспортні засоби та вантаж (п. 19); зупиняти та оглядати судна і плавзасоби, що ведуть промисел риби та інших водних живих ресурсів, здійснюють пошук, дослідження та операції, пов'язані з таким промислом, виконують інші роботи у виключній (морській) економічній зоні України та територіальному морі (п. 25); оглядати штучні острови, установи і споруди, що знаходяться у виключній (морській) економічній зоні, територіальному морі та внутрішніх водах України (п. 27).

Державна прикордонна служба України має право здійснювати огляд різних транспортних засобів – повітряних, морських та річкових суден, поїздів, автомобілів тощо, товарів, інших предметів, що переміщуються через державний кордон України, та певної території, споруд, приміщень та інших об'єктів щодо відповідності їх різним вимогам у зоні її відповідальності та компетенції. Огляд (крім особистого огляду осіб) застосовують як запобіжний захід.

Для органів (підрозділів) прикордонного контролю та їх посадових осіб, відповідно до Закону України «Про прикордонний контроль» зовнішній огляд транспортних засобів, товарів та інших предметів, що переміщуються через державний кордон, є обов'язковим і здійснюється з метою пошуку та затримання осіб, які намагаються незаконно перетнути державний кордон України з використанням обладнаних схованок, а також незаконного переміщення, у тому числі з використанням схованок, через державний кордон зброї, наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, боєприпасів, вибухових речовин, матеріалів і предметів, заборонених для переміщення через державний кордон, виявлення викрадених транспортних засобів [6].

Під час здійснення прикордонного контролю в пункті пропуску через державний кордон, за результатами аналізу й оцінки ризиків та за наявності достовірної інформації щодо спроб перевезення через державний кордон товарів та вантажів заборонених до ввезення в Україну, вивезення з України, посадовими особами Державної прикордонної служби України спільно з зацікавленими контрольними органами може здійснюватись поглиблений огляд транспортних засобів [7]. У такому випадку огляд має на меті не тільки запобігання правопорушенням та їх виявлення, а й припинення правопорушень.

Відповідно до статті 260 КУпАП посадові особи органів охорони кордону мають право проводити особистий огляд, огляд речей та документів як захід забезпечення провадження в справах про адміністративні правопорушення.

Огляд в цьому випадку – це встановлений законодавством правовий обов'язок громадян, які вчинили адміністративне правопорушення, показати на вимогу уповноважених органів та посадових осіб відповідні предмети (речі), документи. У разі їх відмови може бути застосовано примусовий огляд.

Тому оглядові має передувати пропозиція уповноваженої на те особи показати відповідні предмети, речі, документи. Порядок проведення особистого огляду та огляду речей регламентовано статтею 264 КУпАП.

Щороку державний кордон України перетинають понад 17 млн одиниць транспортних засобів, з них транспортних засобів іноземної реєстрації 10,94 млн одиниць. Під час поглибленого огляду виявлено товарів на суму понад 400 млн грн, 871 одиниць зброї, 61 714 шт. боєприпасів, 150 кг наркотичних речовин, 6,18 кг вибухових речовин, 20,972 кг психотропних речовин [8].

Значне місце у профілактичній діяльності органів охорони кордону посідає моніторинг державного кордону та патрульні заходи [7].

Моніторинг державного кордону та прикордонної інфраструктури – систематичне збирання та оброблення інформації про зміни, які відбулися на державному кордоні та елементах прикордонної інфраструктури (комплексу інженерно-технічних споруд та загороджень, які використовуються для дотримання режиму державного кордону).

Моніторинг здійснюється шляхом:

- ретельної перевірки проходження державного кордону на місцевості та недопущенні незаконної зміни його лінії;
- утримання державного кордону у порядку, визначеному міжнародними договорами;
- контролю за дотриманням порядку здійснення усіх видів господарської та іншої діяльності на державному кордоні;
- перевірки контрольних засобів, інженерних споруд та загороджень на державному кордоні, оцінці їх стану та спроможності фіксувати ознаки незаконної спроби порушення державного кордону та іншої протиправної діяльності;
- контролю за плаванням і перебуванням українських та іноземних невійськових суден і військових кораблів у територіальному морі та внутрішніх водах України, заходженням іноземних невійськових суден і військових кораблів у внутрішні води і порти України та перебуванням в них.

Патрульні заходи проводяться з метою своєчасного запобігання, виявлення та припинення правопорушень, протидію яким віднесено до компетенції Державної прикордонної служби України, реалізації отриманої інформації. Під час патрульних заходів, як правило, проводиться огляд місцевості, місцевих предметів, господарських та інших об'єктів, транспортних засобів, можливих місць переховування правопорушників або предметів протиправної діяльності. В окремих випадках може проводитись перевірка документів у осіб, які перебувають або перебувають у прикордонній смузі (контрольованому прикордонному районі) та порядку обліку, утримання та зберігання плавзасобів на пристанях і причалах, опитування громадян та затриманих правопорушників. 24% спроб незаконного переміщення через державний кордон наркотичних, вибухових, психотропних, зброї, боєприпасів, контрабандних товарів та вантажів, 50% нелегальних мігрантів виявляють на «зеленому кордоні» під час моніторингу та патрулювання державного кордону.

Серед адміністративно-запобіжних заходів особливою профілактичною спрямованістю відзначається право органів охорони державного кордону створювати інформаційні системи так званої бази даних щодо осіб, які перетнули державний кордон, осіб, які вчинили правопорушення, протидію яким віднесено до компетенції Державної прикордонної служби України, осіб, яким згідно із законодавством не дозволяється в'їзд в Україну або тимчасово обмежується право виїзду з України, недійсних, викрадених і втрачених документів на право виїзду за кордон та в інших випадках, передбачених законами України [2]. Головна мета створення такої системи – не тільки негативна реакція держави в особі Державної прикордонної служби України на протиправну поведінку особи, але й недопущення такої поведінки в майбутньому.

До загальної інформаційної системи заносяться відомості про осіб, які на законних підставах перетнули державний кордон України, осіб, які вчинили правопорушення, протидію яким віднесено до компетенції Державної прикордонної служби України, осіб, яким згідно із законодавством заборонено в'їзд в Україну або тимчасово обмежується право виїзду з України, здійснюється облік недійсних, викрадених і втрачених документів на право виїзду за кордон.

Посадові особи органів охорони кордону активно використовують інформаційну систему збору та перевірки інформації за відповідними базами даних. Сучасним представником є автоматизована система паспортного контролю «ГАРТ-1П».

Правовими наслідками внесення особи до бази даних осіб, які вчинили правопорушення, протидію яким віднесено до компетенції Державної прикордонної служби України, є не лише застосування більш суворих адміністративних стягнень, але й обмеження реалізації деяких інших особистих прав, зокрема особі може бути відмовлено в наданні дозволу на перетин державного кордону.

Однією із форм профілактичної діяльності Державної прикордонної служби України є проведення співбесіди з особами, які перетинають державний кордон України. Співбесіди з особами в пунктах пропуску через державний кордон України проводяться з метою:

- перевірки законності підстав в'їзду іноземців в Україну та їхнього виїзду з України;
- встановлення та підтвердження мети прибуття в Україну (наявність візи, запрошення, дозволу на працевлаштування, навчання, здійснення комерційної діяльності тощо);

– встановлення осіб, які займаються протиправною діяльністю або здійснили правопорушення (виявлення осіб, які намагаються перетнути державний кордон за підробленими, чужими, недійсними документами, виявлення осіб, яким заборонено в'їзд в Україну, або які розшукуються правоохоронними органами за скоєння злочинів, виявлення спроб перевезення через державний кордон контрабанди, наркотичних речовин та прекурсорів до них, зброї, вибухових речовин тощо);

– виявлення незаконних мігрантів та їх посібників (провідників), встановлення фірм, установ, підприємств, навчальних закладів, причетних до організації нелегальної міграції через територію України [6].

Правом посадових осіб органів охорони кордону проводити співбесіди під час прикордонного контролю не передбачено обов'язок громадян відповідати на всі поставлені запитання або на конкретний їх перелік. Відповідно до статті 14 Міжнародного пакту про громадські та політичні права та статті 63 Конституції України особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів. У зв'язку з цим цілком логічним є право особи поставитись до запитань вибірково або взагалі відмовитись від спілкування і не відповідати на поставлені запитання. Таку колізію необхідно передбачити в законодавстві.

Якщо під час співбесіди встановлено факти, які дають підстави вважати, що особа намагалася ввезти в Україну предмети контрабанди, наркотики, зброю, вибухові речовини або намагалася здійснити інші протиправні дії. Якщо особа є незаконним мігрантом чи під час огляду в неї виявлено докази, що свідчать про її намір незаконної міграції або іншої протиправної діяльності, то здійснюється її адміністративне затримання в порядку, передбаченому законодавством України, та складається протокол адміністративного затримання.

Пропуск через державний кордон України осіб, під час співбесіди з якими, не підтвердилися припущення щодо їхніх намірів незаконно перетнути державний кордон, здійснити інші протиправні дії і стосовно яких немає обмежень щодо в'їзду в Україну та виїзду з України здійснюється у порядку, передбаченому законодавством України.

Особа, стосовно якої прийнято рішення про непропуск через державний кордон, повертається в країну, з якої вона прибула найближчим зворотним рейсом, або передається представникам прикордонної охорони суміжної держави в установленому порядку. На таку особу складається постанова про відмову у перетинанні державного кордону (ст. 14 Закону України «Про прикордонний контроль»).

Відмова в пропуску через державний кордон має запобіжний характер, оскільки її суть полягає в тому, що особа на момент перевірки документів не є правопорушником, але може ним стати у випадку перетину державного кордону. Основною метою відмови в пропуску є запобігання правопорушенням (злочинам) на території України або їх повторення з боку тих осіб, які раніше порушували законодавство України.

За результатами співбесіди лише за 2011 рік посадовими особами органів охорони кордону відмовлено в пропуску через державний кордон майже 18 тис. іноземним громадянам. Більшість іноземців – це потенційні мігранти, яким відмовлено в пропуску через кордон громадяни країн СНД (95%). Загалом 65% незаконних мігрантів не пропущено в пунктах пропуску на російській, білоруській (20%) та молдовській (15%) ділянках кордону.

Висновки. Органи охорони кордону застосовують у своїй діяльності велику кількість адміністративно-запобіжних заходів. Всі вони мають фактичний характер, тобто безпосередньо спрямовані на запобігання, протидію правопорушенням (злочинам) на державному кордоні. Порядок застосування деяких з них не повною мірою врегульовано на законодавчому рівні і таму під час використання цих заходів на практиці виникає багато проблемних питань.

Адміністративно-профілактична діяльність органів охорони державного кордону є невід’ємною частиною загальної системи запобігання правопорушенням на кордоні; ця робота повинна базуватись на ґрунтовних наукових дослідженнях та систематизованих нормативно-правових актах із використанням сучасного досвіду діяльності вітчизняних і зарубіжних правоохоронних структур. Вона потребує відповідного рівня спеціалізованих знань, умінь і навичок персоналу, який здійснює цю діяльність.

1. Конституція України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Правова бібліотека «Інфодиск», 2010. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM): кольор.; 12 см. – («Законодавство України» № 4, 2010). Систем. вимоги: Pentium-226; 32 Мб RAM; CD-ROM Windows 98/2000/NT/XP.

2. Про Державну прикордонну службу України: Закон України від 03.04.2003 р. // Урядовий кур’єр. – 2003. – № 83.

3. Кодекс України про адміністративні правопорушення: чинне законодавство із змінами та доповненнями на 15 квітня 2011 року. – К.: Алерта; ЦУЛ, 2011. – 216 с.

4. Симоненко А.В. Предупреждение правонарушений средствами воспитания / А.В. Симоненко // Закон и право. – 2005. – № 3. – С. 15–18.

5. Половніков В.В. Адміністративно-запобіжні заходи, що застосовуються в правоохоронній діяльності Державної прикордонної служби України / В.В. Половніков // Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні та політичні науки. Вип. 29. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2005. – С. 295–300.

6. Про прикордонний контроль: Закон України від 5 листопада 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Правова бібліотека «Інфодиск», 2010. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM): кольор.; 12 см. – («Законодавство України» № 4, 2010). Систем. вимоги: Pentium-226; 32 Мб RAM; CD-ROM Windows 98/2000/NT/XP.

7. Про затвердження Інструкції з організації оперативно-службової діяльності відділу прикордонної служби Державної прикордонної служби України: Наказ Адміністрації Державної прикордонної служби України № 1040 від 29.12.2009 р.

8. Про основні результати оперативно-службової діяльності Державної прикордонної служби України за 2011 рік // Статистичний бюлетень. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pvu.gov.ua>

Серватюк Л.В. Государственная пограничная служба как субъект профилактической деятельности относительно административных правонарушений и преступлений на государственной границе Украины.

Исследовано место Государственной пограничной службы Украины в механизме государственных органов как субъекта профилактики административных правонарушений на государственной границе. Изучена правовая база такой деятельности. Рассмотрены некоторые направления профилактической деятельности органов охраны государственной границы.

Ключевые слова: Государственная пограничная служба Украины, профилактическая деятельность, профилактические мероприятия, органы охраны государственной границы.

Servatiuk L.V. State border service of Ukraine as a subject of preventive activity of administrative offences and crimes on the state border of Ukraine.

The place of the state border service as a subject of administrative offences and crimes prevention at the state border is investigated. Legal basis for such activity are analyzed. Some areas of state border guard organs preventive activity are considered.

Key words: State border service of Ukraine, preventive activity, preventive measures, state border guard organs.

Стаття надійшла 6 лютого 2012 р.

ПРОЦЕДУРНІ ПИТАННЯ ВИЗНАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ТЕРОРИСТИЧНОЮ (НА ПРИКЛАДІ ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ)

Аналізується механізм визнання організації терористичною та притягнення її до відповідальності, що існує у різних країнах світу, та обґрунтовується можливість запровадження в Україні механізму визнання організації терористичною та притягнення її до відповідальності.

Ключові слова: протидія тероризму, тероризм, терористична діяльність, визнання організації терористичною, антитерористична діяльність.

Постановка проблеми. Суттєвим інструментом впливу на суб'єктів, які припускаються порушень законодавства, завжди були норми, що передбачають відповідальність за такі порушення. Не є винятком й сфера протидії тероризму, але якщо з фізичними особами – причинниками терористичних заходів все зрозуміло, адже в більшості країн наявний суттєвий кримінально-правовий інструментарій, то з організаціями все набагато складніше.

Стан дослідження. На існуванні окремих проблемних аспектів визнання організації терористичною та притягнення такої організації до відповідальності наголошували у своїх працях С.У. Дікаєв, Д.Д. Магомедов, В.М. Цуканов, В.П. Ємельянов, В.Я. Настюк та інші науковці, але процедурний аспект визнання організації терористичною та притягнення її до відповідальності потребує свого суттєвого доопрацювання.

Мета статті – розглянути досвід різних держав (зокрема Сполучених Штатів Америки, Російської Федерації, Республік Білорусь та Казахстан) в цій сфері та запропонувати своє бачення щодо можливості запровадження в Україні механізмів визнання організації терористичною та притягнення її до відповідальності.

Виклад основних положень. Слід зазначити, що пропозиція створення спеціальних списків міжнародних терористичних організацій була запропонована Державним секретарем США у 1996 році. Це було зумовлено тим, що ліберальні американські закони фактично захищали терористів. Для того, щоб заарештувати представника терористичної організації, необхідно було довести в суді не тільки його приналежність до провідників тероризму, а й особисту участь у терактах

проти американських громадян. Ще більше ускладнене для правоохоронних органів становив процес закриття представництва терористичної організації, яке в більшості випадків діяло під назвою благодійного фонду або приватного інституту. Певні труднощі викликала боротьба з фінансуванням тероризму з боку громадян Сполучених Штатів Америки, наприклад, на благодійних вечорах на честь Дня святого Патрика американські ірландці відкрито збирали гроші на підтримку республіканців Північної Ірландії [1, с. 1].

Така ситуація в державі, що пропагує себе як локомотив світової антитерористичної діяльності, була неприйнятною та викликала протести інших держав. Для вирішення зазначених проблем керівництво США прийняло аргументоване рішення про неможливість ефективної протидії тероризму шляхом боротьби з окремими його представниками. Протидія організаціям, що пропагують ідеологію тероризму, вбачається більш реальною та може привести до позитивних результатів.

У законодавство США стосовно боротьби з тероризмом були внесені відповідні зміни й з 1997 року Державний департамент США почав вести списки іноземних терористичних організацій щодо діяльності яких вводилися юридичні обмеження. Станом на жовтень місяць 2011 року у цей список внесені 49 іноземних терористичних організацій [2].

Ідея протидії тероризму шляхом переважної боротьби з терористичними організаціями поширилася після терористичних актів у США 11 вересня 2001 року. Сьогодні такі списки формуються на міжнародному, регіональному й національному рівнях. Слід підкреслити, що кожна країна самостійно вирішує, якими ознаками керуватися під час складання списків терористичних організацій.

Безпосередня процедура визнання організації терористичною у США відбувається так: Бюро координатора з контртероризму Державного департаменту США вивчає діяльність терористичних груп у міжнародному масштабі та визначає ті групи, які підпадають під встановлені ознаки. Такими ознаками переважно є: а) причетність такої групи до вбивства американського громадянина; б) терористична діяльність організації загрожує національній безпеці (національній обороні, міжнародним зносинам або економічним інтересам) США. Визначивши такі групи, Бюро координатора з контртероризму Державного департаменту США готує звіт, що підтверджує необхідність внесення такої терористичної групи до урядового списку іноземних терористичних організацій. Після ознайомлення з вищевказаним звітом Державний

секретар США узгоджує з Міністром фінансів та Генеральним прокурором питання про внесення терористичної групи до переліку іноземних терористичних організацій. Після цього справа надається до Конгресу США, який у семиденний строк повинен її розглянути. На цій стадії Державний секретар США доводить до відома Співкера, представників партій більшості та меншості, членів відповідних комітетів палати представників та Сенату, а також Президента США про намір включити ту чи іншу організацію до переліку іноземних терористичних організацій та обґрунтовує таку необхідність. Якщо від вказаних суб'єктів не надійшло заперечень, то повідомлення про включення терористичної групи до переліку іноземних терористичних організацій оприлюднюється у періодичному урядовому друкованому виданні та набуває чинності [3].

Необхідно зазначити, що відповідно до статті 1189 восьмого титулу зводу законів США [3] рішення про внесення до переліку іноземних терористичних організацій можна оскаржити впродовж 30 діб у Апеляційному суді округу Колумбія, якщо організація вважає, що рішення Державного секретаря США:

- було прийнято довільно, самовільно, зі зловживанням правом на розсуд, або іншим способом не відповідає закону;
- суперечить конституційному праву, владі, привілею або імунітету;
- прийнято без достатніх підстав або в процесі прийняття рішення було допущене перевищення повноважень;
- недостатньо підтверджено адміністративними записами або конфіденційними документами, переданими суду;
- було прийнято не відповідно до процедури, передбаченої законом.

Слід підкреслити, що максимальний термін дії рішення про включення організації до переліку іноземних терористичних організацій становить п'ять років. Після закінчення такого терміну Державний секретар повинен розглянути ситуацію та прийняти рішення про необхідність його продовження або про видалення організації з такого переліку. Окрім цього, Державний секретар США може у будь-який час анулювати рішення про внесення організації до переліку іноземних терористичних організацій з таких підстав:

- обставини, що були підставою для внесення організації до переліку іноземних терористичних організацій, змінилися так, що дасть можливість проводити анулювання;

– це є необхідним для забезпечення національної безпеки Сполучених Штатів Америки.

Слід визнати, що в законодавстві США процедурний аспект проблеми визнання організації терористичною фактично вирішений. Проте необхідно зазначити, що законодавче врегулювання процедурних питань визнання організації терористичною є проблемою не лише в нашій державі, адже навіть країни, що кожен день стикаються з фактами терористичної діяльності на своїй території, не мають чітких «правил гри» у цій сфері.

Так, наприклад, у Російській Федерації у Федеральному законі «Про протидію тероризму» від 06.03.2006 р. № 35-ФЗ [4], а саме – у статті 24, передбачений такий механізм притягнення до відповідальності організації, причетної до тероризму:

1. Організація визнається терористичною й підлягає ліквідації (її діяльність – забороні) за рішенням суду на підставі заяви Генерального прокурора Російської Федерації або підлеглого йому прокурора у випадку, якщо від імені або в інтересах організації здійснюються організація, підготовка й здійснення злочинів, передбачених статтями 205–206, 208, 211, 220, 221, 277 – 280, 282.1, 282.2 і 360 Кримінального кодексу Російської Федерації, а також у випадку, якщо зазначені дії здійснює особа, яка контролює реалізацію організацією її прав і обов'язків. Рішення суду про ліквідацію організації (заборону її діяльності) поширюється на регіональні й інші структурні підрозділи організації.

2. Майно, що залишилося після задоволення вимог кредиторів, підлягає конфіскації й зверненню у дохід держави в порядку, встановленому Урядом Російської Федерації. Рішення про конфіскацію зазначеного майна і його звернення у дохід держави вноситься судом одночасно з рішенням про ліквідацію організації.

3. Федеральний орган виконавчої влади у сфері забезпечення безпеки веде єдиний федеральний список організацій, у тому числі іноземних і міжнародних організацій, визнаних судами Російської Федерації терористичними. Зазначений список підлягає опублікуванню в офіційних періодичних виданнях, визначених Урядом Російської Федерації.

Зважаючи на аналіз процесуального законодавства Російської Федерації, можна зробити висновок про відсутність чіткого механізму залучення до суду організації для визнання її терористичною та притягнення до відповідальності. Фактично з розглянутого вище порядку була нормативно врегульована лише стадія опублікування переліку

таких організацій. Таким актом є Розпорядження Уряду Російської Федерації «Про офіційне періодичне видання, яке здійснює опублікування єдиного федерального переліку організацій, визнаних судами Російської Федерації терористичними» від 14.07.2006 р. № 1014-р [5], яким була визначена «Російська газета» як офіційне періодичне видання, яке здійснює опублікування єдиного федерального переліку організацій, у тому числі іноземних та міжнародних організацій, визнаних судами Російської Федерації терористичними.

Окрім цього, якщо звернутися до граматичного способу у тлумаченні статті 24 Федерального закону «Про протидію тероризму» від 06.03.2006 р. № 35-ФЗ [4], то можна зробити висновок, що суб'єктом подання заяви про визнання організації терористичною й притягнення її до відповідальності, окрім Генерального прокурора, може бути будь-який територіальний прокурор й така заява може бути подана в суд будь-якого рівня. Але на практиці був сформований інший механізм. Так, відповідно до російської практики визнання організації терористичною федеральна служба безпеки на підставі власної інформації стосовно діяльності терористичних груп, а також матеріалів, які були представлені іншими силовими відомствами, готує пропозиції у Генеральну прокуратуру Російської Федерації про заборону діяльності тих терористичних груп, які загрожують безпеці Російської Федерації. Генеральний прокурор Російської Федерації подає позовну заяву у Верховний суд Російської Федерації, який виносить рішення про визнання організації терористичною [6]. Сьогодні Верховний суд Російської Федерації визнав терористичними й заборонив діяльність 19 організацій.

Найбільш значних успіхів у врегулюванні процедурних питань визнання організації терористичною на пострадянському просторі досягла Республіка Казахстан. Якщо проаналізувати її законодавство, то можна зробити висновок про наявність процесуального базису провадження у справі про визнання організації терористичною та притягнення її до відповідальності, яке відбувається в межах цивільного процесу. У Цивільному процесуальному кодексі Республіки Казахстан від 13.07.1999 р. № 411-І [7] міститься окрема глава, яка присвячена провадженню за заявою про визнання іноземної чи міжнародної організації, яка здійснює екстремізм або терористичну діяльність на території Республіки Казахстан та (або) іншої держави, екстремістською чи терористичною, у тому числі про встановлення зміни нею свого найменування. Відповідно до положень цієї глави заява про визнання

іноземної чи міжнародної організації, яка здійснює екстремізм на території Республіки Казахстан та (або) іншої держави, екстремістською, у тому числі про встановлення зміни нею свого найменування, а також про визнання екстремістськими інформаційних матеріалів, що поширюються на території Республіки Казахстан, подається прокурором у суд за місцезнаходженням прокурора, який заявив такі вимоги, або за місцем виявлення таких матеріалів. Заява про визнання міжнародної організації, яка здійснює терористичну діяльність на території Республіки Казахстан та (або) іншої держави, терористичною, у тому числі про встановлення зміни нею свого найменування, подається прокурором в суд за місцезнаходженням прокурора, який заявив такі вимоги. В такій заяві повинні бути викладені обставини, що підтверджують факт здійснення іноземною чи міжнародною організацією на території Республіки Казахстан та (або) іншої держави діяльності, яка може бути визнана екстремістською або терористичною, чи факт зміни нею свого найменування. Матеріали, що містяться у заяві прокурора про визнання іноземної або міжнародної організації екстремістською або терористичною, в тому числі про встановлення зміни нею свого найменування, можуть містити також фактичні дані, які були отримані від компетентних органів іноземних держав, а також судові рішення міжнародних судів та національних судів відповідних держав. Рішення суду слугує підставою для включення відомостей про іноземну або міжнародну організацію, яка здійснює екстремізм або терористичну діяльність на території Республіки Казахстан та (або) іншої держави, в систему спеціальних обліків державного органу, що здійснює в межах своєї компетенції статистичну діяльність у сфері правової статистики та спеціальних обліків.

Можна зазначити, що в Республіці Казахстан були закладені базові положення розвитку механізму визнання організації терористичною та притягнення її до відповідальності. Законодавець створив юридичні підстави для визнання організації екстремістською або терористичною навіть тоді, коли вона була причетна до здійснення екстремізму чи терористичної діяльності за межами Республіки Казахстан. Такі норми слід визнати позитивними, адже існують всі підстави для визнання організації терористичною та притягнення її до відповідальності не чекаючи розвитку такої діяльності на національній території.

Якщо проаналізувати досвід Республіки Білорусь стосовно визнання організації терористичною, то можна зробити висновок про тотожність процедури практиці Російської Федерації в цій сфері.

Визнання відбувається у судовому порядку через Верховний Суд Республіки Білорусь, а заяву щодо визнання організації терористичною подає Генеральний прокурор Республіки Білорусь. Але необхідно зазначити, що процедура ведення та опублікування переліку терористичних організацій у Республіці Білорусь врегульована більш детально. Відповідно до Постанови Ради Міністрів Республіки Білорусь «Про порядок ведення та опублікування переліку терористичних організацій» від 19.08.2006 р. № 1061 [8] ведення переліку терористичних організацій здійснюється Комітетом державної безпеки на підставі рішень Верховного Суду про визнання організацій терористичними. Організації, що були визнані рішенням Верховного Суду терористичними вносяться до переліку терористичних організацій у день надходження копії такого рішення у Комітет державної безпеки. У триденний термін Комітет державної безпеки спрямовує інформацію для опублікування у газетах «Республіка», «Народна газета» та «Зірка», які публікують перелік терористичних організацій впродовж трьох днів з дня його отримання з Комітету державної безпеки.

Висновки. Можна зробити висновок, що у зарубіжній практиці визнання організації терористичною використовуються два механізми такого визнання – політичний та судовий. Політичний механізм передбачає активну участь у такій процедурі відповідних органів державної влади, як правило, це провідні політичні партії, уряд, парламент, глава держави тощо.

У судовому механізмі провідну роль у визнанні організації терористичною відіграє суд. Політичний механізм є характерним для США, Великобританії, Канади. Судовий механізм активно використовується на пострадянському просторі, зокрема у Російській Федерації, Республіці Казахстан, Республіці Білорусь.

На нашу думку, саме судовий механізм, з огляду на ментальні, культурні та інші ознаки є характерним для вітчизняної правової практики. В Україні процедура визнання організації терористичною знаходиться на стадії розвитку, адже проблемними ще залишаються питання щодо суб'єктів ініціювання такого механізму, судової інстанції та судового процесу, який буде застосовуватися в цьому випадку.

1. В списках не значатся. Отсутствие единого понимания терроризма мешает объединению международных усилий по борьбе с ним // Военно-промышленный курьер. – № 33 (100). – 7–13 сентября 2005г. – С. 1, 9.

2. Foreign Terrorist Organizations. Office of the coordinator for counterterrorism U.S. Department of State // [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.state.gov/s/ct/rls/other/des/123085.htm>

3. Sec. 1189, Title 8 – Aliens and Nationality: U.S. Code // [Electronic resource]. – Access mode: <http://uscode.house.gov/download/pls/08C11.txt>

4. О противодействии терроризму: Федеральный закон от 06.03.2006 г. № 35-ФЗ // Собрание законодательства РФ. – 2006. – № 11. – Ст. 1146.

5. Об официальном периодическом издании, осуществляющем публикацию единого федерального списка организаций, признанных судами Российской Федерации террористическими: Распоряжение Правительства РФ от 14.07.2006 г. № 1014-р // Собрание законодательства РФ. – 2006. – № 29. – Ст. 3283.

6. Список террористов: деловая газета «Взгляд». [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vz.ru/politics/2006/7/28/43235.html>

7. Цивільний процесуальний кодекс Республіки Казахстан від 13.07.1999 р. № 411-І. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pavlodar.com/zakon/?dok=00105&ogl=04041&og=1>

8. О порядке ведения и опубликования перечня террористических организаций: Постановление Совета министров Республики Беларусь от 19.08.2006 г. № 1061. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.lawbelarus.com/repub2008/sub12/text12038.htm>

Трофимов С.А. Признание организации террористической и привлечения ее к ответственности (на примере иностранных государств).

В статье анализируется механизм признания организации террористической и привлечения ее к ответственности, который существует в различных странах мира и обосновывается возможность введения в Украине механизма признания организации террористической и привлечения ее к ответственности.

Ключевые слова: противодействие терроризму, терроризм, террористическая деятельность, признание организации террористической, анти-террористическая деятельность.

Trofimov S.A. Procedural questions of the organization recognition as terroristic (on the example of the foreign states).

The mechanism of the organization recognition as terroristic and bringing it to responsibility, which exists in the different countries of the world is analysed. The possibility of introducing the mechanism of the organization recognition as terroristic and bringing it to responsibility in Ukraine is grounded.

Key words: terrorism counteraction, terrorism, terrorist activity, the recognition of the organization as terroristic, anti-terroristic activity.

Стаття надійшла 19 січня 2012 р.

ВЗАЄМОБМІН ІНФОРМАЦІЄЮ У МЕХАНІЗМІ ВЗАЄМОДІЇ СУБ'ЄКТІВ ПРИВАТНОЇ ОХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ З ОРГАНАМИ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Визначено теоретичні та практичні засади функціонування механізму взаємодії приватних охоронних структур з органами внутрішніх справ. Доведена взаємна доцільність обміну оперативною інформацією.

Ключові слова: взаємодія з органами МВС, охоронні структури, інформаційна безпека.

Постановка проблеми. Збільшення кількості підприємств, які здійснюють приватну охоронну діяльність в Україні, – об'єктивний процес, зумовлений ринковими відносинами, які зміцнюються у нашому суспільстві.

У зв'язку зі зростаючою мережею приватних правоохоронних формувань, розширенням напрямів їхньої діяльності, повноважень приватних охоронців неминуче виникає питання про взаємодію органів внутрішніх справ (далі – ОВС) і приватних охоронних організацій у сфері забезпечення правопорядку.

Необхідність такої взаємодії обумовлюється низкою обставин:

- спільністю завдань, які постають перед ОВС, і підприємствами, що здійснюють приватну охоронну діяльність у сфері охорони правопорядку;
- різним обсягом повноважень підприємств, що здійснюють приватну охоронну діяльність та ОВС у сфері охорони громадського порядку і забезпечення громадської безпеки;
- особливістю призначення сил і засобів, що застосовуються для вирішення відповідних завдань;
- спорідненістю методів їхньої діяльності щодо забезпечення захисту життя, здоров'я та власності громадян, а також попередження правопорушень;
- характером заходів, здійснюваних з метою забезпечення безпеки особистості та власності;
- взаємозалежністю кінцевих результатів їхньої спільної діяльності.

Отож, основною метою взаємодії підприємств, які здійснюють приватну охоронну діяльність і ОВС є досягнення найефективнішого функціонування суб'єктів, що беруть участь у забезпеченні безпеки особистості та захисту власності в сучасних умовах.

Стан дослідження. Останніми роками різним аспектам взаємодії правоохоронних органів присвячена велика кількість публікацій. Ніким не заперечується положення про те, що взаємодія державних органів, зокрема ОВС, з іншими правоохоронними структурами та підрозділами, з підприємствами, які здійснюють приватну охоронну діяльність, є необхідною передумовою успішного виконання покладених на них завдань.

Практика доводить, що завдяки організованій та виваженій взаємодії поліпшуються результати у забезпеченні правопорядку. Водночас, загальна оцінка стану взаємодії з багатьох напрямів потребує удосконалення.

В основу написання цієї статті, зокрема щодо розробки правових, організаційних основ взаємодії приватних охоронних підприємств із органами МВС України, автором проаналізовані праці Ю.М. Антоняна, М.М. Бабасва, К.К. Горяїнова, А.Є. Жалинського, М.П. Журавльова, А.Г. Сачаво, Ф.Ш. Ізмайлової, М.І. Ковальова, Н.Ф. Кузнєцової, Є.І. Петрова, В.П. Угарова, Л.В. Шебаршина та багатьох інших.

Необхідність активного обміну оперативною інформацією між приватними охоронними організаціями та ОВС обумовлена як наявністю єдиного інформаційного простору з приводу правопорушень, що готуються, так і існуванням об'єктивної обмеженості джерел такої інформації у кожній зі сторін. Багато приватних охоронних підприємств створили свої інформаційні системи, які дозволяють не лише мати в необхідних випадках інформацію про клієнтів, але й проводити аналіз угод, що укладаються. Проте досі чітко не визначено як межі інформації, здатної стати предметом обміну, так і форми та механізми такої взаємодії.

Метою статті є загальнотеоретичний аналіз пріоритетних засад взаємодії організацій, які здійснюють приватну охоронну діяльність з ОВС України.

Виклад основних положень. Основу взаємодії приватних охоронних організацій із державними, у тому числі правоохоронними, органами у сфері попередження правопорушень становить взаємообмін інформацією та інформаційними даними про злочини й правопорушення, що плануються і готуються стосовно життя, здоров'я та май-

на клієнтів приватних охоронних організацій. Незмінною рисою нашого часу, в якому інформація стає важливішою за матеріальні чи енергетичні ресурси, є збільшення її впливу на всі галузі людської діяльності, зокрема на приватну охоронну діяльність.

У сучасних умовах виділяють такі форми взаємодії підприємств, які здійснюють приватну охоронну діяльність, з ОВС [1, с. 32]:

- спільна діяльність (проведення заходів) правоохоронної спрямованості;
- надання взаємодопомоги та підтримки один одному;
- обмін інформацією з питань попередження та припинення різних правопорушень.

Державні органи та посадові особи також зобов'язані сприяти міліції і приватним охоронцям у виконанні ними своїх обов'язків з охорони правопорядку.

Як відомо, важливе значення для взаємодії зацікавлених суб'єктів має з'ясування принципів, на яких вона ґрунтується. Це пояснюється тим, що в основі будь-якої діяльності лежать основні ідеї, якими керуються люди, організації та інші учасники правоохоронної діяльності.

До розряду важливих принципів взаємодії належать: законність, самостійність і розмежування компетенції.

Законність – принцип принципів, що є складовою частиною найбільш загальних конституційних положень, які мають визначальне значення для діяльності всіх органів держави.

Цей принцип передбачає суворе дотримання всіма органами, посадовими особами й громадянами законів та інших нормативних актів держави [2, с. 48].

Отже, діяльність суб'єктів взаємодії має ґрунтуватися на точному та неухильному дотриманні законодавства, що регламентує як організацію взаємодії, так і компетенцію, форми й методи функціонування взаємодіючих організацій.

Ще одним принципом взаємодії є самостійність. Його сутність полягає в тому, що суб'єкти взаємодії не перебувають в адміністративному взаємопідпорядкуванні й вирішують свої завдання за допомогою індивідуальних методів і засобів, причому кожний з них самостійний та незалежний від іншого.

У процесі здійснення взаємодії необхідно дотримуватися розмежування компетенції. Це означає, що суб'єкт взаємодії не повинен здійснювати невластиві йому функції. Тим самим виключається

не лише дублювання дій, але й підвищується ефективність спільної діяльності.

За допомогою організації взаємодії ОВС і суб'єкти приватної охоронної діяльності, як зазначалося, досягається максимально повне використання можливостей кожної із взаємодіючих сторін, які використовують різні засоби й методи вирішення завдань, що стоять перед ними.

Цим врешті-решт і забезпечується успішне досягнення загальних цілей.

Серед комплексу причин, що підтверджують вищезазначене, спеціалісти виділяють такі [1, с. 48]:

а) злочинність є одним із основних факторів, які завдають шкоди державі й суспільству. Її вплив негативно позначається і на темпах економічного росту, і на міжнародному авторитеті України. Природно, що завдання протидії злочинності стає однією із пріоритетних для всієї державної системи і вимагає докладання зусиль усіх правоохоронних сил;

б) основна сила, здатна реально протидіяти злочинності, забезпечувати силову підтримку в період нестабільності – ОВС. Крім того, вони є одним із головних носіїв інформації про стан кримінальної обстановки. У зв'язку з цим відчувається прагнення підприємств, які здійснюють приватну охоронну діяльність, налагодити інформаційні, організаційні зв'язки з ОВС, сприяти їм у матеріально-технічному й іншому забезпеченні.

Оптимальними напрямками підтримки та удосконалювання взаємодії ОВС і приватних охоронних організацій є:

а) створення системи обміну інформацією між спільно діючими органами;

б) узагальнення та поширення позитивного досвіду, розробка методичних рекомендацій з організації взаємодії;

в) здійснення контролю за встановленим порядком взаємодії.

Належним чином організована взаємодія ОВС із суб'єктами, що беруть участь у вказаній сфері діяльності, дозволить максимально використовувати їхні сили й засоби, сприяти один одному і надавати підтримку в розв'язанні завдань, що стоять перед ними.

Забезпечення безпеки особистості можливо лише при належній взаємодії ОВС з іншими державними органами, суспільними об'єднаннями, а також із підприємствами, які здійснюють приватну охоронну діяльність.

Виконуючи у взаємодії свої функції, ОВС і підприємства, які здійснюють приватну охоронну діяльність, одержують додаткові можливості для ефективного використання властивих їм форм і методів роботи з забезпечення безпеки особистості й охорони власності, що дозволяє уникнути дублювання і вузьковідомчого підходу до забезпечення правопорядку. У зв'язку з цим уявляється необхідним у межах теми дослідження розглянути правові підвалини та основні форми діяльності суб'єктів взаємодії.

У процесі взаємодії ОВС і підприємств, які здійснюють приватну охоронну діяльність, спостерігається злиття характеру й змісту їх дій щодо охорони правопорядку в країні. Тому відсутність в одній зі сторін конкретних поставлених завдань, невідповідність до процедури взаємодії, відсутність довіри до іншої сторони унеможливають установлення реального співробітництва або робить його значною мірою неефективним.

Розширення масштабів приватного сектора у сфері забезпечення безпеки особистості та власності зумовлює актуальність питання про налагодження ділового співробітництва між приватними охоронними службами та ОВС. Детально продумана і раціонально організована взаємодія зазначених суб'єктів є однією з найважливіших складових ефективності надання послуг охоронного характеру.

Відносини, які виникають між ОВС України і приватними охоронними службами (підприємствами), можна умовно диференціювати на лінійні та функціональні.

Існування лінійного взаємозв'язку обумовлено насамперед чинниками, які діють у цій галузі законодавства, зокрема Законом України «Про міліцію», які наділяють співробітників ОВС низкою владно-розпорядчих повноважень стосовно суб'єктів приватної охоронної діяльності.

Такий взаємозв'язок має постійний і обов'язковий характер та здебільшого виявляється у здійсненні ОВС України ліцензування та контролю за діяльністю підприємств, які здійснюють приватну охоронну діяльність, а також деяких інших функцій.

Функціональна взаємодія юридично не має обов'язковий характер та становить добровільне ділове співробітництво ОВС із підприємствами, які здійснюють приватну охоронну діяльність, у процесі здійснення ними тих чи інших видів професійної діяльності.

Необхідність і доцільність установлення такого співробітництва обумовлена низкою чинників. З одного боку, вона ґрунтується на

наявності значної кількості загальних рис, властивих як державним правоохоронним органам, так і підприємствам, які здійснюють приватну охоронну діяльність. Зазначені структури поєднують такі позиції: мета й завдання, загальні, а іноді й сфери професійної діяльності, які збігаються наявність певної totoжності у методах їхньої роботи. А з іншого боку, існує об'єктивна необхідність використання всіх наявних у сторін засобів і ресурсів: людських, інформаційних, технічних тощо. Продумана та правильно організована взаємодія ОВС із приватними охоронними службами, які діють у сфері забезпечення безпеки, дозволить не лише підвищити ефективність їхньої роботи, але й істотно розширити можливості кожної із взаємодіючих сторін, що особливо важливо в умовах напруженої криміногенної обстановки.

Ці тенденції вказують на необхідність організації взаємодії приватних охоронних структур з ОВС України на якісно новому рівні, насамперед за рахунок створення на комерційних підприємствах особливих служб безпеки.

Однак лише створення подібних підрозділів у низці випадків не дає очікуваного ефекту. Існує чимало прикладів, коли бізнесмени, маючи високооплачувані служби безпеки, залишаються фактично беззахисними перед недобросовісними конкурентами, викрадачами комерційних секретів і т. д. Причини цього різні. Проте водночас не можна нехтувати істотним фактором – необхідністю тісної взаємодії приватних охоронних служб із державними правоохоронними органами, у тому числі ОВС, на правовій основі. Ймовірно, що обидві сторони зацікавлені один в одному. До співробітництва їх підштовхує чимало обставин.

В обох сторін загальний основний функціональний обов'язок – протидія злочинним посяганням. Приватним службам безпеки регулярно, як показують дослідження, доводиться протидіяти протиправним посяганням. Водночас юридичні права цих служб обмежені. Крім того, їм заборонено здійснювати оперативно-розшукові дії, віднесені законом до компетенції міліції та інших правоохоронних органів. Власні оперативні можливості не завжди достатні, і служби безпеки просто змушені звертатися по допомогу до ОВС, а у визначених законом випадках зобов'язані передавати інформацію про факти, що містять ознаки злочинів.

З іншого боку, взаємодія приватних охоронних організацій з ОВС істотно розширює можливості системи правопорядку. Добре розвинута мережа приватних охоронних організацій звільняє правоохо-

ронну систему від рутинних заходів, зокрема профілактичного порядку, що дає можливість ОВС більш гнучко маневрувати людськими та матеріальними ресурсами.

Суб'єктивні передумови взаємодії підприємств, які здійснюють приватну охоронну діяльність, виявляються в тому, що певна частина персоналу цих підприємств представлена колишніми співробітниками правоохоронних органів. Вони професійно володіють знаннями про структуру, форми й методи діяльності правоохоронних органів, їх можливості, підтримують тісні особисті зв'язки, що значною мірою сприяє взаємодії.

Однак обидві сторони (ОВС і підприємства, які здійснюють приватну охоронну діяльність) допускають, на наш погляд, дуже серйозний прорахунок. Об'єктивно будучи союзниками, вони часто не можуть усвідомити загальні інтереси і найчастіше діють не як партнери, а як суперники [2, с. 10]. Не налагоджена належним чином система двостороннього обміну інформацією. Деякі комерсанти вважають, що правоохоронна система зобов'язана захищати їх без усяких попередніх умов та інформації. У результаті дані про погрози на адресу тих чи інших осіб не доводяться вчасно до відома правоохоронних органів, зокрема ОВС, а стають їм відомими лише після вчинення злочину. Правоохоронні органи, часто керуючись застарілими уявленнями, не довіряють підприємствам, які здійснюють приватну охоронну діяльність, і в результаті не завжди стратегічно правильно вибудовують лінію роботи з ними [4, с. 11].

Закордонний досвід доводить – взаємодія цих сторін на надійній правовій основі має за результат не лише спільне докладання зусиль і можливостей, але й їхнє примноження. У закордонних державах простежується чіткий розподіл обов'язків між державними та приватнопідприємницькими організаціями, які займаються питаннями забезпечення безпеки комерційної діяльності.

У національних системах безпеки ці органи представляють, так би мовити, першу лінію сигнальної системи про можливу підготовку злочинів і конкретну протиправну діяльність. Одержавши інформацію, приватні служби безпеки, як правило, передають її до правоохоронних органів як первинний сигнал.

Останні, виконуючи функції безпосередньої розробки злочинних груп, становлять другий рівень системи безпеки. Багато країн світу в питаннях забезпечення правопорядку і безпеки більш орієнтовані не тільки на державні органи, але й на приватні охоронні агентства, що

залучаються до досліджень різних аспектів боротьби з правопорушеннями. У деяких випадках приватні фірми, які спеціалізуються у сфері безпеки, використовуються спецслужбами навіть у заходах із забезпечення охорони закордонних державних діячів під час їхніх офіційних візитів [5, с. 39].

Звичайно, існує і стихійна взаємодія. Проте за відсутністю багатолітніх традицій і не будучи досконало регламентованою у правовому аспекті, вона часто набуває перекручених, навіть протиправних форм, узалежнює деяких державних співробітників від приватних фірм і організацій, є одним із джерел корупції у правоохоронних органах. Як свідчить практика, чимало служб безпеки комерційних підприємств одержують незаконний доступ до службової інформації закритого характеру, нелегально користуються іншими послугами та можливостями державних органів.

Отож, можна погодитись із А. Сачаво про існування двох основних видів інформаційного обміну між представниками приватних охоронних організацій і ОВС [6, с. 15]:

- а) обмін методичною та науково-аналітичною інформацією;
- б) обмін оперативною інформацією під час виконання приватними охоронними організаціями та ОВС своїх професійних функцій.

Здійснення першого виду інформаційного обміну може здійснюватися у різних формах: проведення заходів щодо обміну досвідом, спільних засідань, конференцій, «круглих столів», семінарів і т. д. Практикується також видання та поширення серед адресатів відповідного профілю роботи спеціальної літератури з питань приватної охоронної діяльності, яка висвітлює проблеми щодо взаємовідносин її суб'єктів з державними правоохоронними органами (інформаційні бюлетені, довідники, брошури і т. д.).

Здійснення зазначених заходів і видання спеціальної літератури нині є основним способом спілкування представників приватних охоронних служб та державних правоохоронних органів, зокрема ОВС, а також дуже важливим моментом у налагодженні ділових контактів між ними.

Як свідчить практика, приватні охоронні підприємства уже розробили визначений механізм співробітництва між собою, що ґрунтується на створенні різних об'єднань, центрів, асоціацій тощо, у межах яких відбувається активний обмін інформацією та послугами [7, с. 14].

Зазначений механізм апробований і показав високі результати. Водночас доводиться констатувати, що державні правоохоронні органи,

зокрема ОВС, практично не беруть участь в роботі вищезазначених організацій, хоча переваги такого співробітництва очевидні. Тому пропонується:

а) розширити коло учасників діючих об'єднань приватних охоронних організацій за рахунок представників державних правоохоронних органів;

б) створити нові структури за спільною участю представників державних і приватних правоохоронних організацій, що мають за мету встановлення тісних ділових взаємоконтатів між ними. Зазначені системи спроможні здійснювати обмін досвідом та інформацією, чого доволі важко досягти навіть шляхом діалогу між двома розрізненими структурами.

Якщо стосовно першого виду інформаційного обміну (обмін методичною та науково-аналітичною інформацією) можна говорити про наявність помітних позитивних зрушень, то процес обміну оперативною інформацією за суттю є значно складнішим, пов'язаним зі значними труднощами.

Висновки. Підсумовуючи, наголосимо, що взаємодія між ОВС і організаціями, які здійснюють приватну охоронну діяльність, лише розпочинає формуватися.

Безумовно, оптимального рівня така взаємодія досягне не скоро, причому тільки після вирішення багатьох значущих проблем: правового регулювання, кадрового забезпечення тощо.

На етапі становлення варто керуватися вже напрацьованим практикою досвідом взаємодії ОВС з державними та іншими організаціями у справі охорони правопорядку. Можна констатувати майже однаковий ступінь бажання і готовності до взаємодії як ОВС, так і підприємств, які здійснюють приватну охоронну діяльність. А за таких умов важливий вияв ініціативи.

Вважається, буде більш доцільно і результативно, якщо така ініціатива виходитиме, насамперед від ОВС, хоча зауважимо, що ця ініціатива не повинна відображати винятково відомчі інтереси.

З уваги на сформовану практику та інтереси державних правоохоронних органів і недержавних охоронних організацій у проекті до Закону «Про недержавну охоронну діяльність» необхідно чітко сформулювати взаємодію та координацію між ними за такими напрямками:

- забезпечення безпеки особистості та суспільної безпеки;
- захист майна власників і підприємницької діяльності;

- охорона громадського порядку, припинення злочинів і адміністративних правопорушень на територіях, прилеглих до охоронюваних приватними охоронними організаціями об'єктів;
- співробітництво щодо проведення профілактичних заходів на територіях, які прилягають до охоронюваних приватними охоронними організаціями об'єктів;
- захист прав і законних інтересів недержавних охоронних організацій, забезпечення власної безпеки охоронців;
- співробітництво у галузі підготовки та перепідготовки кадрів для приватних охоронних організацій;
- співробітництво у галузі обміну інформації;
- взаємодія у забезпеченні безпеки при проведенні групових, масових заходів;
- взаємодія у галузі охорони вантажів клієнтів приватних охоронних організацій при їхньому транспортуванні;
- залучення до спільної охоронної діяльності співробітників державних правоохоронних структур на договірній основі.

1. Сачаво А.Г. Адміністративно-правові основи діяльності приватних охоронних структур та їх взаємодія з ОВС України / А.Г. Сачаво. – К.: Науковий світ, 2006. – 114 с.

2. Забезпечення законності в діяльності органів внутрішніх справ України: збірник наукових праць. – К.: Українська академія внутрішніх справ, 2003. – 212 с

3. Звягинцев В. Прав тот, кто прав: [Взаимоотношения между правоохранительными органами и частн. охранниками] / В. Звягинцев // Частн. сыск. Охрана. Безопасность. – 2009. – № 7. – С. 10–11.

4. Онисьев В.А. Взаємодія правоохоронних органів у розкритті легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза / В.А. Онисьев. – К., 2010. – 16 с.

5. Крысин А.В. Частные сыскные и охранные агентства за рубежом: практика создания, функционирования и подбора кадров / А.В. Крысин. – Екатеринбург, 2009. – 184 с.

6. Сачаво А.Г. Адміністративно-правові основи діяльності приватних охоронних структур та їх взаємодія з ОВС України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / А.Г. Сачаво // Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2004. – 18 с.

7. Курило В.І. Організаційно-правові засади надання охоронних послуг: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 –

адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право / В.І. Курило. – Ірпінь, 2003. – 20 с.

Чистоклетов Л.Г. Взаимообмен информацией в механизме взаимодействия субъектов частной охранной деятельности с органами внутренних дел Украины.

Определены теоретические и практические основы функционирования механизма взаимодействия частных охранных структур с органами внутренних дел. Доказана взаимная целесообразность обмена оперативной информацией.

Ключевые слова: взаимодействие с органами МВД, охранные структуры, информационная безопасность.

Chystokletov L.H. Interchange of the information in the mechanism of private security activity interaction with the organs of internal affairs of Ukraine.

Theoretical and practical principles of the mechanism of private security agencies interaction function with the organs of internal affairs are defined. Mutual expedience of operational information exchange is proved.

Key words: interaction with the Ministry of Internal Affairs, security agencies, informative safety.

Стаття надійшла 8 червня 2012 р.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ. КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.132:004:343.8

О.В. Батюк,
М.П. Климчук

ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЇ ПРО ОСОБУ ЗАСУДЖЕНОГО ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ВЧИНЕНИХ У МІСЦЯХ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

Зроблено спробу розкрити особливості використання інформації про особу засудженого під час розслідування злочинів, вчинених у місцях позбавлення волі.

Ключові слова: *інформація, особа, засуджений, жаргон, татуювання, місце позбавлення волі.*

Постановка проблеми. Для отримання повної та достовірної інформації від осіб, які раніше відбували покарання у місцях позбавлення волі, під час розкриття та розслідування злочинів співробітникам правоохоронних органів необхідно пам'ятати про те, що на цю категорію осіб впливає тюремна субкультура, і значна кількість осіб, звільнених з місць позбавлення волі, на все життя залишилися під впливом цієї субкультури. Ці особи далеко не завжди здатні адекватно реагувати на спроби входження в спілкування з боку сторонніх осіб. Натрапивши на негативну реакцію, громадяни мають право перервати свої спроби поспілкуватися з особами, які раніше відбували покарання у місцях позбавлення волі. Але слідчий не має права обмежуватися марними спробами отримання інформації, значущої для розслідування конкретного злочину.

Стан дослідження. Лише окремі аспекти використання тактичних прийомів під час допиту були предметом досліджень таких науковців, як А.І. Алексєєв, Д.А. Корєцький, І.В. Шмаров.

Метою статті є розкриття особливостей використання інформації про особу засудженого під час розслідування злочинів, учинених у місцях позбавлення волі.

Виклад основних положень. Певними знаннями і навичками встановлення контакту з особами, які раніше відбували покарання у місцях позбавлення волі, мали досвідчені слідчі, які передавали свої знання молодим співробітникам. Однак останніми роками кадровий апарат слідчих підрозділів сильно помолодшав, і досвідчених співробітників у ньому можна перелічити на пальцях. Якщо зважати на те, що у слідчих підрозділах при органах внутрішніх справ працюють в основному фахівці, що не мають слідчого стажу понад п'ять років, то становище в цих слідчих підрозділах можна визнати складним. Як нам видається, співробітник, який не знає особливостей формування тюремної субкультури, не зможе налагодити психологічний контакт із представником цієї субкультури.

Якщо на допиті особа, що належить до тієї категорії, про яку йдеться і яка підозрюється у вчиненні злочину, переконується в тому, що вона фактично викрита у скоєному, то, як правило, ця особа дає показання і надалі сприяє діяльності слідчого.

Зазначимо, що часто слідчий не має достатньо часу для того, щоб вивчити особу допитуваного, тому йому на допомогу приходять особиста спостережливість і знання найбільш характерних прикмет, які свідчать про причетність допитуваного до кримінального світу. Про це, зокрема, можна зробити висновок, аналізуючи промову, інтонацію, жести, міміку, поведінку допитуваного. Не менш інформативними є і татуювання на тілі допитуваного.

Правильні висновки можуть бути засновані на знанні кримінальної та тюремної субкультури.

Проводячи дослідження щодо використання інформації про особу під час розслідування злочинів, вчинених у місцях позбавлення волі, особливе значення, на наш погляд, має класифікація осіб засуджених. У науковій літературі пропонуються класифікаційні поділи засуджених:

- засуджені, які визнали вину, позитивно себе зарекомендували, але виявили нейтральне ставлення до виправлення (відбувають покарання у звичайних умовах);

- засуджені, які визнали вину, розкаялися в злочині, позитивно себе зарекомендували, що виявили прагнення регулювати свою поведінку і достроково звільнитися (переводяться в полегшені умови утримання);

- засуджені, які не визнали вину, не розкаялися у вчиненні злочинів, зарекомендували себе злісними порушниками режиму;

– засуджені, що виношують наміри вчинити злочин або виявили себе лідерами негативних угруповань, або дотримуються злочинських традицій;

– особливо небезпечні засуджені;

– засуджені, які мають відхилення у психіці або мають заразні захворювання: туберкульоз, СНІД тощо (містяться в лікувальних в'язницях чи лікарнях) [1, с. 23].

За ступенем ідентифікації зі злочинним світом виділяються чотири неформальні категорії засуджених: засуджені, які ідентифікують себе зі злочинним світом («блатні»); засуджені, які нейтрально ставляться до злочинного світу («мужики»); засуджені, які негативно ставляться до злочинного світу («активісти»); засуджені, відкинуті самим злочинним світом («скривджені» і «опущені») [2, с. 33].

На наш погляд, цей поділ на неформальні категорії найбільш влучний. Засуджені ділять себе на субкультурні групи залежно від моделі поведінки, якою керується особа, опинившись у місцях позбавлення волі (заперечення, нейтралітету, пристосування і деперсоналізації).

Субкультурна група засуджених, які заперечують соціальну ізоляцію, в тюремній субкультурі має різні назви (блатні, свояки, шляхові, порядні або правильні арештанти).

Нині в теорії кримінології розрізняють «старих злодіїв» і «нових злодіїв» [3, с. 651].

У кримінальній субкультурі постійно триває прихована боротьба між «реформаторами» (злочинними авторитетами, багато з яких купили звання злодіїв у законі) і «традиціоналістами» – злодіями в законі старої формації (їх ще називають непманськими злодіями). Злодії в законі старої формації вимагають неухильного дотримання злочинського закону, не бажають «лізти» в політику, категорично відкидають будь-яку співпрацю з владою. Нова генерація злочинних авторитетів, своєю чергою, вимагає пристосування до існуючої реальності, допускає співпрацю з владою в інтересах злочинних співтовариств. Нині між традиціоналістами і реформаторами спостерігається хитке перемир'я, хоча між ними періодично відбуваються розбірки. Тут необхідно зазначити, що позиції «злодіїв в законі» та «традиціоналістів» останнім часом значною ослабли. Їм дедалі більше відводиться почесна роль арбітрів, королів без королівств [4, с. 8].

«Злодії в законі» уходять до тієї категорії засуджених, яка відрізняється високим ступенем нормативного самоконтролю. Вони зму-

шені постійно зіставляти свої дії та вчинки з нормами злочинної субкультури [5, с. 452].

«Нові злодії» є лідерами організованих злочинних організацій та угруповань. Хоча неправильно було б їх називати «новими злодіями», оскільки рід їх злочинної діяльності не має нічого спільного з крадіжками, норми «злодійського закону» ними не дотримуються, а «злодіями в законі» вони називають себе через наявність якогось романтичного ореолу навколо цього титулу.

Ще одне елітне «звання» – «положенець». Мабуть, ця назва обумовлена статусом злочинця, який перебуває в становищі «злодія в законі» і володіє його повноваженнями. «Положенець» – кримінальний авторитет, призначений «злодієм у законі» або групою «злодіїв» [6, с. 260–261].

Обсяг повноважень у «положенця» майже такий же, як у «злодія в законі», але він не має права вирішального голосу під час прийняття рішення злодіями в законі.

До «авторитетів» засуджені відносять злочинців, які мають дотримуватися неформальних норм і мають високий особистий статус серед засуджених, які заперечують соціальну ізоляцію.

Це поняття має подвійний смисл. З одного боку, слово «авторитет» використовується як збірне поняття для позначення «злодія в законі», «положенця», «наглядача» та інших впливових осіб у кримінальному середовищі. З іншого боку, «авторитет» – це засуджений, який консулює і надає допомогу неформальним лідерам асоціальної частини засуджених. «У касті блатних є головний – пахан, авторитет. При «пахані» – щось на кшталт політбюро, кілька блатних, кожен з яких займається своєю справою: один доглядає за «мужиками», інший – відповідає за общак, третій – ще за чим-небудь. Їх теж можуть називати «авторитетами».

Ця група відрізняється високою криміногенністю і соціальним паразитизмом. Соціальний паразитизм обумовлює і модель поведінки, якою керується ця група засуджених «в'язниця – дім рідний», де не треба нічого робити, де безкоштовно нагодують, одягнуть і нададуть притулок.

Засуджені, що пристосувалися до соціальної ізоляції, також представляють неформальну еліту, цілі якої збігаються з цілями адміністрації. Це був варіант пристосування в умовах соціальної ізоляції, для полегшення умов відбування покарання, якнайшвидшого звільнення.

Серед «активістів», тобто засуджених, що пристосувалися до соціальної ізоляції, можна виділити: ідейних «активістів»; простих «активістів»; прихованих «активістів»; нестійких «активістів».

Ідейний «активіст» – це засуджений, який відкрито, активно і добровільно допомагає адміністрації установи попереджати і розкрити правопорушення.

Простий «активіст» – це засуджений, який виконує роботу, що засуджується неформальними нормами. Існують повинності, на які ярлик «активіст» прикріплюється автоматично.

Прихований «активіст» – це особа, яка таємно співпрацює з представниками адміністрації у справі попередження та розкриття правопорушень. До прихованих «активістів» належать особи, які, як правило, входять до інших субкультурних груп, але виконують окремі доручення представників адміністрації.

Нестійкі «активісти» – це «активісти», які в минулому входили до субкультурної групи засуджених та заперечують соціальну ізоляцію. У тюремній субкультурі їх називають по-різному: «Відмінною особливістю цього типу взаємодії є, насамперед, консолідація керівників самодіяльних формувань з лідерами угруповань з поведінкою негативною спрямованістю. У неформальному співтоваристві засуджених така консолідація визначається терміном «крилаті блатні» [7, с. 39].

Ще однією субкультурною групою, яку варто розробляти у процесі розслідування злочину, є засуджені, що змирилися із соціальною ізоляцією, – «мужики». У юридичній літературі представників цієї групи засуджених називають «нейтральними». «Найчисленніша група серед засуджених, так звані «нейтральні», вони «тягнуть» план, становлять ту саму «мовчазну більшість», яка схвалює політику тієї групи, яка створює їм умови для безконфліктного існування, дозволяє користуватися обсягом благ, які є в інших» [8, с. 81].

Отож, можна зробити висновок, що ця група відрізняється низькою криміногенністю, вона складається з декількох соціальних груп, яким чужа тюремна субкультура, але для спокійного відбуття покарання вони лояльні до вимог формальних і неформальних норм. Унаслідок цього до них зазвичай прихильно ставлять як «зłodійські авторитети», так і адміністрація УВП. За своїм становищем «мужики» не мають права втручатися у вирішення конфліктів, що виникають між «зłodіями» і «фраєрами». Скаржитися на образу «мужики» можуть тільки «зłodієві в законі», якщо останній відсутній, то особі, залишеній «зłodієм» за себе («наглядчєві») [5, с. 455].

І останньою субкультурою групою є засуджені, деперсоналізовані в умовах соціальної ізоляції («відторгненні»). Це особи, не адаптовані до умов виправних закладів. Життя їх у злочинному світі обмежене низкою заборон, які принижують їх людську гідність і роблять їх своєрідними вигнанцями.

Ця група з'явилася в місцях позбавлення свободи в 30-х роках: «Становище в 30-40 роках відрізнялося від описаного тільки тим, що «розбещення» не вимагало зазвичай спеціальної процедури залицяння, досить було пригрозити ломом, саме тоді гомосексуальним розбещенням піддавалися багато малолітніх дітей, яких за тодішніми законами поміщали в загальні табори з 12-річного віку» [9, с. 21].

За іншими даними, мужолозтво набуло поширення з кінця 4-х років. Аналіз обставин надзвичайних подій, що виникли в пенітенціарних установах в кінці 40-х і початок 50-х років, свідчить, що половина з них трапилася саме в результаті прагнення кримінальників-рецидивістів вести паразитичний спосіб життя за рахунок інших. Вони користувалися своїми звичайними прийомами: побиттям, іноді вбивствами, а найчастіше – здійсненням насильницьких актів мужолозтва. Останній призив до появи нової категорії ув'язнених, яка в злочинному середовищі називалася по-різному: «ображеними», «опущеними», «дівками». Їм неписаними правилами заборонялося сидіти в одній камері з іншими засудженими, їсти за одним столом з «людьми» («зłodіями», «мужиками», «фраєрами»), виконувати певні види робіт. [10, с. 15–26]. Хоча сексуальне насильство засуджені один щодо одного застосовували завжди: «Говорячи про тюремні розваги, згадаю і мужолозтво, вельми поширене здавна в тюрмах і на каторзі (а нині і в таборах)», оскільки його не може не бути в одностатевих колективах, члени якого не обтяжені норовливістю [9, с. 27].

Про причини сексуального насильства докладно писав Ю.М. Антонян: «Жертвами такого жорстокого та принизливого ставлення можуть бути особи, які вчинили сексуальні злочини проти дітей і підлітків, їх вбивства, нанесення їм тяжких тілесних пошкоджень, що сприяли правоохоронним органам або мають родичів в цих органах; займаються мужолозтвом в пасивній формі; порушують правила особистої гігієни в силу інтелектуальної недостатності, соматичних захворювань; помічені в дворушництві або крадіжці речей або продуктів харчування у інших засуджених. Виганятися з середовища злочинців можуть навіть люди з жіночними рисами обличчя або тіла, просто слабкі за характером і фізично, які не здатні протистояти загрозам

і насильству. Усі вони утворюють строго ізольовану групу відкинутих» [11, с. 6].

Терпимість засуджених один до одного в колоніях суворого і особливого режиму виражається в наявності проміжних і субкультурних груп.

Зауважимо, що в процесі вивчення особи засудженого під час розслідування злочинів у місцях позбавлення волі також важливим елементом, на який варто слідчому звернути особливу увагу, є татуювання, жаргон і клички, вивчення і розуміння яких мають велику цінність для співробітників правоохоронних органів під час розкриття та розслідування злочинів.

Незнання тюремної субкультури співробітниками ОВС, які щоденно стикаються зі злочинним елементом, обумовлює і відповідне ставлення до татуювань. На жаль, оперативні працівники та слідчі далеко не завжди використовують татуювання як ключ до розшуку та вивчення особи підозрюваних та обвинувачуваних. Як показує досвід, у татуюваннях міститься багато інформації, яка має велике значення в успішній організації розшуку і слідства [12, с. 4].

Ч. Лоброзо зауважував, що, безперечно, татуювання, як і інші типові риси злочинців, можна зустріти і серед звичайних людей, але серед них немає такого великого відсотку, немає розповсюдженості цього явища. У звичайної людини не спостерігається особливого відбитку цинізму, безладного, нерозумного марнославства злочинцем [13, с. 75].

Для розпізнання особи, яка відбувала покарання у місцях позбавлення волі, насамперед, має значення кримінальне татуювання, яке, як правило, наноситься у місцях позбавлення волі [14, с. 51].

За визначенням Л.Г. Броннікова, «татуювання – це наколоті на тілі різного роду малюнки, тексти, символічні елементи, пам'ятні дати і візерунки» [12, с. 10].

Більш удалим вважається визначення Р.С. Белкіна: «Татуювання – нанесення малюнків наколюванням і втиранням в шкіру фарбувальних речовин» [15, с. 223].

У злочинному світі татуювання мають не тільки специфічний, часто прихований сенс, але й нові назви. Так, В.Ю. Шепітько вказує на такі назви татуювання в злочинному середовищі, як «картинка», «наколка», «прошивка», «регалка» [16, с. 110–111]. В.Ф. Пирожков указує, що виділяються три типи татуювань: «регалки», «портачки», «нахабні» [17, с. 76].

– регалки (регалії – відзнака) – наносять зазвичай «еліті» злочинного світу фахівці-художники за допомогою сучасних інструментів та дефіцитних фарбувальних речовин (закордонної туші, барвників тощо). Вони відрізняються високою якістю малюнка і нормами «злочинського життя», що відповідає статусу особи;

– портачки (партачити – псувати) – це, як правило, самоділки, виготовлені «кустарно» (в поняттях злочинного середовища) за допомогою підручних засобів та інструментів у порушення «злочинської етики». Їх відрізняє низька художність і примітивність якості малюнків і невідповідність їх змісту статусу особистості в кримінальній ієрархії;

– нахабні (або ганебні) – це татуювання, зроблені злочинцем насильно (нахабно) або під загрозою застосування сили, що виконують функцію ганебного клейма (стигми). Вони наносяться за будь-які провини, відступництво від «злочинської віри», а також особам «нижчого стану» злочинного світу [4, с. 9].

Мода на татуювання у злочинному середовищі зберігалася приблизно до середини 80-х років. Нині мода на кримінальні татуювання минула. Останнім часом татуювання наносять собі здебільшого неповнолітні в'язні, причому, часто не знаючи, який зміст вони несуть. Крім того, значна частина молоді роблять «імпортні» татуювання, тобто татуювання, які зовсім не означають щось причетне до кримінальної субкультури». Залежно від мотивів нанесення татуювання, в літературі розрізняють різні його види: релігійне (обрядове), побутове, пам'ятне, декоративне (художнє), кримінальне та інші. В.А. Сас виділяє три основні групи татуювань: декоративно-побутове, наслідувальне-блатне та кримінальне (набувається, як правило, в місцях позбавлення волі) [14, с. 51].

Найбільш повно мотиви нанесення татуювань злочинцями в місцях позбавлення волі відобразили польські дослідники. Вони виділяють:

– бажання мати на шкірі мотив, який подобався б цій людині і міг би сподобатися її оточенню як на свободі, так і у виправній установі;

– потреба висловитися за допомогою знаків, що є формою комунікації в злочинному середовищі, що підтверджують приналежність до цієї спільноти;

– вплив оточення, в якому особа перебуває в хвилини бездіяльності, а також в періоди актуалізації моди на татуювання; така ситуація впливає на виконання мотивів, які є «модними»;

– відображення суспільної стратифікації, що панує як у виправній установі, так і на волі в злочинному середовищі; деякі з цих зразків наносяться добровільно, деякі – під тиском оточення;

– внутрішній бунт проти вимушеної ситуації, в яку потрапив ув'язнений, в результаті такої ситуації виникають мотиви і гасла, що символізують протест, боротьбу і обіцянку помститися гнобителям;

– задоволення еротичних потреб за допомогою виконання мотивів непристойного характеру, або тих, що символізують секс;

– задоволення естетичних потреб за допомогою виконання модних і захоплюючих мотивів;

– біографічні дані, які реєструють найбільш важливі події в житті цієї особи [17, с. 139].

Вітчизняні науковці (А.І. Капітанський та В.І. Литвин) шляхом систематизації дослідженого ними «кримінального» татування за його змістовним значенням виокремили 26 основних «блоків сигнальної інформації про особу злочинця»: відомості персонографічного характеру (дата народження; рік засудження і звільнення з місць позбавлення волі; номери виправно-трудова установ, в яких засуджений відбував покарання; місцевість, в якій відбував покарання); соціальне становище (сирота, без певного місця проживання, жебрак тощо); пам'ятні події у житті засудженого («прописка в зоні», прийняття злочинської «присяги» тощо); ставлення до злочинських правил та звичаїв (підтримка «воровської» ідеї, відмова від суспільно корисної праці, протидія адміністрації установи тощо); етапи злочинної діяльності засудженого (кількість судимостей, строк позбавлення волі); вид режиму (загальний, посилений, суворий, особливий, відбування покарання у тюрмі), на якому відбував покарання засуджений; вид виправно-трудова установи (виховно-трудова колонія, виправно-трудова колонія, колонія-поселення, тюрма), в якій відбував покарання засуджений; склад вчиненого злочину (хуліганство, крадіжка, пограбування тощо); злочинну спеціалізацію та кваліфікацію (крадій, грабіжник, конокрад, «ведмежатник», «гастролер», «кидала» тощо); спосіб та місце вчинення злочину засудженим; наявність злочинного досвіду; статус у злочинній ієрархії («вор в законі», «авторитет», «пахан», «мужик» тощо); належність до конкретного злочинного угруповання; причини злочинного образу життя; наявність негативних звичок (алкоголік, наркоман тощо); сексуальну орієнтацію; ставлення до оточуючих (презирство, підозрілість, агресія); особистісні якості (сміливий, жорстокий, незалежний, хитрий тощо); особистісні поведінкові

установки (злісне порушення режиму утримання, схильність до втечі з місць позбавлення волі, зупинення чи продовження злочинної діяльності); ставлення до соціальних інститутів та норм (держави, законів, правоохоронних органів тощо); психологічний стан (скорбота, надія, безвихідність тощо); естетичні уподобання; ставлення до релігії, віросповідання [18, с. 21–22].

Проте, як слушно зазначає А.П. Гель, цей перелік інформації про особу засудженого – носія татуювання – не є вичерпним і може бути продовжений, що обумовлюється існуванням розмаїття варіацій «кримінального» татуювання [19, с. 119].

Якщо татуювання наносяться в різні періоди, то причини нанесення татуювань можуть бути найрізноманітніші. Першою причиною може бути задоволення естетичних потреб за допомогою виконання модних і захоплюючих мотивів (наприклад, зображення пірата або жінки), причому, татуйований не завжди знає сенс татуювання. Таким мотивом може бути відображення соціальної стратифікації (зірки на колінах, що означає «не стану на коліна», або зірки на плечах, що означає «не одягну погони»). А третьою причиною може бути відображення біографічних даних (зображення собору з відповідною кількістю куполів, де собор позначає покарання у вигляді позбавлення волі, а кількість куполів – кількість років, проведених у місцях позбавлення волі за цей термін). Можна вказати і на такий мотив нанесення татуювання, як бажання приховати або знищити зовнішній вигляд або смислове навантаження татуювання, знищити помітну прикмету.

На думку деяких учених, класифікувати зміст кримінальних татуювань украй проблематично [20, с. 49]. Ми повністю поділяємо цю точку зору, тому що важко класифікувати фантазію художника і потенційного власника кримінального татуювання. Цим пояснюється наявність кількох класифікацій кримінальних татуювань.

На нашу думку, найбільш повною є класифікація Ю.П. Дубягіна. Вона охоплює:

- чоловічі та жіночі портрети, голови, фігури, окремі частини тіла, очі, комбіновані зображення людей і поєднання малюнків;
- числа, точки, аббревіатури, слова і словосполучення, тексти, а також тексти з ілюстраціями, імена, іноземні написи;
- птахи, орли, орли-символи, тварини, комахи, метелики, жуки-символи, павуки-символи, змії-символи;
- сюжети на теми легенд, міфів, «картини» відомих художників, книги;

– храми, церкви, монастирі, хрести (хрести з розп'яттям), могили, пам'ятники-символи, факели-символи, дзвони-символи, ліки святих, ангели, амури;

– холодна зброя (ножі, кинджали, стріли), вогнепальна (револьвери і т. д.).

– атрибути гангстерської тематики (літаки, гармати), професійної тематики (знаряддя виробництва тощо);

– місяць, зірки, погони, еполети;

– сонце, сонце з променями, півколо сонця до лінії горизонту, серп;

– рослини: квіти, дерева, листя тощо;

– комбіновані поєднання (троянди і ґрати, троянди і руки, троянди і колючий дріт);

– морська символіка, маяки, якір, якір із рятувальним колом, якір і прапор тощо; піратська тематика, черепи і кістки;

– символи наркоманів і гомосексуалістів: карти, гроші, пляшки, шприци, їх комбінації і поєднання з текстами.

Незважаючи на те, що класифікація Ю.П. Дубягіна є найбільш повною, в ній не відображені деякі кримінальні татуювання. Так, у ній не зазначено татуювання низької якості, так звані «портачки», заштриховані татуювання, татуювання-прикраси (персні), татуювання-псевдоприкраси (наручники, кайдани).

Хоча кримінальна і тюремна субкультура останнім часом зазнали серйозних змін, низка сучасних учених продовжує відносити татуювання до обов'язкового атрибуту кримінального світу.

Локалізація татуювань і їх вигляд різний, що підтверджується і даними дослідженням [21, с. 23].

Наприклад: «смерть з косою» – засуджений за особливо тяжкий злочин; персні на правому безіменному пальці – означає схильність до створення злочинної групи; п'ять точок на лівій кисті – перебував у місцях позбавлення волі; «ангел на хмарі, а в руках дзвін» – відбув термін до дзвінка; тюремна решітка, троянда і кинджал – термін за хуліганство у ВТК; руки в кайданах, що тримають троянду – 18 років зустрів у ВТК; павук у павутині – татуювання наркоманів; кіт – корінний мешканець в'язниці; вітрильник – гастролер (іноді число вказує на кількість судимостей) та ін.

Отже, на відміну від інших особливих прикмет кримінальне татуювання може бути джерелом такої значної за обсягом інформації, яка дозволяє отримати відомості не тільки про фізичні властивості

особи – ознаки її зовнішності та їх особливості, а й про інші (соціальні, психологічні властивості та ознаки особи тощо).

Ставлення до кличок, як і до інших елементів кримінальної субкультури, суттєво змінилося. Ось як ставилися до кличок злочинці за часів культу особи: «Вибір клички – невід’ємний акт переходу в злочинський світ (своєрідний «постриг»). Кожен злочинець має кличку, він татує її або її символ на тілі і не змінює її навіть тоді, коли вона стає відомою кримінальному розшуку, коли це явно шкодить йому, коли завдяки їй стають відомими всі його старі судимості. Більшість кличок свідчить про будь-які переваги злочинця, і тільки в якості покарання за злочинцем затверджується кличка, яка його губить і не дає піднятися складними сходами злочинної ієрархії на шкоду всім його зусиллям» [22, с. 357]. Клички мають практично всі. Кличка, як правило, дається одна на все життя, але трапляються випадки, коли засуджений має декілька кличок, кожна з яких відображає щось своє в його характері, манері поведінки. Позбутися від присвоєної клички дуже важко, практично неможливо. Водночас спостерігається таке явище, як зміна клички. Зазвичай кличку змінюють, якщо підвищується або знижується статус засудженого в кримінальній «табелі про ранги» [17, с. 147]. Зараз немає такого трепетного ставлення до клички.

З уваги на актуальність кличок у тюремній субкультурі можна виділити таку класифікацію кличок засуджених:

1. Залежно від статусу клички бувають:
 - а) престижні (елітні) («король», «золотий», «цар» і т.д.);
 - б) нейтральні («білий» (не має татуювань), «розписаний» (має багато татуювань), «цвях» (злочин-одиночка) і т.д.);
 - в) клички-образи, ганебні клички («бацила», «глиста», «криса» і т.д.);
2. За походженням:
 - а) клички, похідні від імені, прізвища, по батькові («ворон» – Воронов, «коваль» – Кузнецов і т.д.);
 - б) клички, що відображають психологічні особливості особи («шизик», «дурень» і т.д.);
 - в) клички, що відображають фізичні особливості особистості («лопух», «міліція», «очкарик» і т.д.);
 - г) клички, що відображають біографічні дані особи («хохол», «узбек» тощо).

Престижні клички даються авторитетним засудженим. Як правило, це засуджені, які посідають або посідали в кримінальному світі

верхні щаблі. Найбільш типовими престижними кличками є дворянські титули: «граф», «князь», «барон»; назва дорогоцінних каменів і металів («золотий», «діамант»). Також до престижних кличок слід відносити похідні від імен та по батькові. У місцях позбавлення волі, як і у великих колективах (школа, армія), звичним є звернення один до одного за прізвиськом. Звернення на ім'я або по батькові показує про шанобливе ставлення і тому слід розглядати кличку, похідну від імені або по батькові, як престижну.

Нейтральні клички не відображають статус особи в злочинній субкультурі, вони можуть бути найрізноманітнішими (похідними від прізвиська, відображати психологічні та фізичні особливості, біографічні дані особи).

Клички-образи і ганебні клички не трапляються серед осіб, що належать до еліти злочинного світу. Клички-образи даються в основному за особливості зовнішності і характеру (похідними від прізвиська; свідчити про психологічні і фізичні особливості особи). Ганебна кличка присвоюється за грубе порушення неформальних норм (наприклад, «криса» – за крадіжку особистих речей іншого засудженого).

До специфічних функціональних ознак людини, які виявляються під час її діяльності, належить також вживання особами, які раніше перебували у місцях позбавлення волі, особливої мови – «злочинного (кримінального) жаргону» та застосування «мови злочинних жестів» як засобів комунікації у злочинному середовищі. У злочинців існує старовинний спосіб передавати свої думки жестами. На це обґрунтовано звертають увагу В.С. Кузьмичов та Ю.В. Москвін, зазначаючи, що комунікативна сфера злочинної діяльності функціонує відповідно до загальних правил спілкування між людьми. Водночас, цій діяльності притаманні виключно свої, специфічні правила і засоби комунікації, до яких можна віднести своєрідний злочинний жаргон і лексикон, різноманітні татуювання, які мають конкретний зміст і спрямованість, певні манери поведінки, правила «злочинного» спілкування тощо [23, с. 65].

Висновки. Зауважимо, що інформація про особу засудженого, що використовується у процесі розслідування злочину у місцях позбавлення волі, може міститися у матеріалах архівної кримінальної справи про злочин, розслідування якого стало підставою для винесення обвинувального вироку та засудження особи до покарання у виді позбавлення волі. Така кримінальна справа після закінчення судового розгляду по суті, винесення обвинувального вироку та набрання ним законної сили, зберігається в архіві того суду, який розглядав кримінальну

справу у першій інстанції. Строки та порядок зберігання розглянутих судами кримінальних справ, у яких вироки набрали законної сили, визначаються відомчими нормативними актами Міністерства юстиції України.

-
1. Южанин В. Прием осужденных в исправительные учреждения: как оптимально его организовать / В. Южанин // Преступление и наказание. – 1999. – № 7. – С. 23.
 2. Блохин Ю.И. Организационно-правовые меры нейтрализации негативного влияния групп осужденных отрицательной направленности в тюрьмах: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юр. наук: спец. 12.00.08. / Ю.И. Блохин. – Ростов-на-Дону, 1999. – 23 с.
 3. Долгова А.И. Криминология / А.И. Долгова. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 1999. – 272 с.
 4. Александров Ю.К. Очерки криминальной субкультуры / Ю.К. Александров. – М.: Права человека, 2002. – 110 с.
 5. Гаврилин Ю.В. Криминалистическая методика расследования отдельных видов преступлений: курс лекций / Ю.В. Гаврилин, Н.Г. Шурухнов. – М.: Изд-во Книжный мир, 2004. – 480 с.
 6. Кудрявцев В.Н. Криминология / В.Н. Кудрявцев, В.Е. Эминов. – М.: Юрист, 1997. – 512 с.
 7. Белоус Г.Н. Особенности взаимодействия осужденных в условиях лишения свободы / Г.Н. Белоус, В.А. Верещагин, А.И. Мокрецов // Личность преступника и исполнение уголовных наказаний: сборник научных трудов. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1991. – С. 39.
 8. Хохряков Г.Ф. Парадоксы тюрьмы / Г.Ф. Хохряков. – М.: Юрид. лит, 1991. – 224 с.
 9. Чалидзе В. Уголовная Россия / В. Чалидзе. – М.: Изд-во Терра, 1990. – 400 с.
 10. Анисимков В.М. Тюрьма и ее законы / В.М. Анисимков. – Саратов: СГАП, 1998. – 105 с.
 11. Антонян Ю.М. Что же такое лишение свободы? / Ю.М. Антонян // Личность преступника и исполнение уголовных наказаний: сборник научных трудов. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1991. – С. 6.
 12. Бронников А.Г. Татуировки осужденных. Их классификация и криминалистическое значение: альбом (учебно-популярное пособие) / А.Г. Бронников. – М.: Динамо, 1980. – 233 с.
 13. Ломброзо Ч. Новейшие успехи науки о преступнике / Ч. Ломброзо. – СПб., 1892. – 160 с.
 14. Сас В.А. Одержання і використання інформації про татуювання як один з проявів екзогенних пігментацій шкіри людини при підготовці і проведеної слідчих дій / В.А. Сас // Право України. – 2000. – № 9. – С. 49–53.

15. Белкин Р.С. Криминалистика: учебный словарь-справочник / Р.С. Белкин. – М.: Юристъ, 1999. – 268 с.

16. Шепитько В.Ю. Криминалистика: курс лекцій / В.Ю. Шепитько. – Х.: Одиссей, 2003. – 352 с.

17. Пирожков В.Ф. Законы преступного мира молодежи (криминальная субкультура): научно-популярное издание / В.Ф. Пирожков. – Тверь: Приз, 1994. – 320 с.

18. Капитанский А.И. Литвин В.И. Искусство криминальной татуировки. Книга-альбом. – К.: Логос, 1998. – 116 с.

19. Гель А.П. Криміналістичний аспект дослідження особи засудженого до позбавлення волі: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. / А.П. Гель. – К.: Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка, 2002. – 244 с.

20. Егоров Р.И. Дао татуировки / Р.И. Егоров. – М.: Изд-во ФАИР-ПРЕСС, 2001. – 208 с.

21. Алферов Ю.А. Пенитенциарная социология: аудиовизуальная диагностика (татуировки, жаргон, жесты): учебное пособие. – в 2-х ч. / Ю.А. Алферов. – Домодедово: РИПК МВДРФ, 1994. – Ч. 2. – 205 с.

22. Лихачев Д.С. Черты первобытного примитивизма воровской речи. Словарь тюремно-лагерно блатного жаргона (речевой и графический портрет советской тюрьмы) / [Д.С. Лихачев, Д.С. Балдаев, В.Н. Белько, И.М. Юсупов]. – М.: Края Москвы, 1992. – 368 с.

23. Кузьмічов В. Криміналістичне вивчення злочинної діяльності / В. Кузьмічов, Ю. Москвін // Право України. – 1999. – № 5. – С. 65–67.

Батюк О.В., Климчук М.П. Использование информации об осужденному во время расследования пре ступлений, совершенных в местах лишения свободы.

Сделана попытка раскрыть особенности использования информации о лице осужденного во время расследования преступлений совершенных в местах лишения свободы.

Ключевые слова: информация, лицо, осужденный, жаргон, татуировка, места лишения свободы.

Batiuk O.V., Klimchuk M.P. Use of information about convicted person during investigation of crimes committed in places of imprisonment.

An attempt to expose the features of the use of information about the convicted person during investigation of crimes committed in the places of imprisonment is made.

Key words: information, person, convict, jargon, tattoo, places of imprisonment.

Стаття надійшла 27 січня 2012 р.

ПРО ІЄРАРХІЮ ТИПІВ СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖ СКЛАДАМИ ЗЛОЧИНІВ ЗІ СПІЛЬНИМИ ОЗНАКАМИ (*продовження*)

Доведено наявність ієрархії між типами співвідношення складів злочинів зі спільними ознаками, котра полягає у об'єктивній пріоритетності одних типів співвідношення над іншими.

Ключові слова: пріоритетний тип співвідношення між складами злочинів, суміжні склади злочинів, конкуренція загальної і спеціальної норм, конкуренція норм як частини і цілого.

Постановка проблеми. Аналіз Особливої частини КК показує, що конструкції багатьох складів злочинів зі спільними ознаками створюють видимість одночасного існування кількох типів співвідношень між ними. Кожен тип співвідношення визначає застосування правил кримінально-правової кваліфікації, відмінних від правил, що існують для іншого типу співвідношення між складами злочинів зі спільними ознаками. У кримінально-правовій літературі даються суперечливі рекомендації щодо кримінально-правової кваліфікації в таких випадках, а на практиці виникає неоднакове застосування закону, насамперед щодо тієї категорії справ про злочинні посягання, відповідальність за які глибоко диференційована. Тому об'єктивно існує потреба дослідити, чи дійсно можливим є одночасне існування кількох типів співвідношення між складами злочинів зі спільними ознаками, що у кримінально-правовій кваліфікації тягне кількаразове застосування правил подолання різних видів конкуренції; чи є підстави вважати певний тип співвідношення пріоритетним і відповідно мають застосовуватися лише одні правила кримінально-правової кваліфікації залежно від цього типу співвідношення. Обґрунтування наявності ієрархії між типами співвідношення між складами злочинів зі спільними ознаками і є **метою** цієї праці.

Питання про ієрархію типів співвідношення між складами злочинів зі спільними ознаками постає тоді, коли у одній ситуації правозастосування у співвідношенні між одними й тими самими складами злочинів виявляються ознаки, кожна з яких, взята окремо, відособлено від інших ознак, визначає різний тип співвідношення між складами злочинів, що мають спільні ознаки. Маються на увазі, наприклад, си-

туації, коли конструкція одного й того ж складу злочину поряд з розмежувальною ознакою містить специфічну конкретизуючу ознаку, або коли специфічні конкретизуючі ознаки містяться у складі злочину, що співвідноситься з іншим як частина.

Стан дослідження. Саме в такому аспекті це питання досі не піднімалось у кримінально-правовій літературі. Проте до цієї проблеми зверталися Л.В. Іногамова-Хегай [1, с. 137–146] та В.О. Навроцький [2, с. 433–434], але кожен з них розглядав її в дещо іншому ракурсі, не як проблему ієрархії між типами співвідношення складів злочинів зі спільними ознаками, й відповідно, намагався вирішити, виходячи з інших теоретичних засад, ніж пропонує автор цих рядків. Зокрема, В.О. Навроцький, окресливши ситуацію як проблему «кваліфікації злочинів, «складених» з посягань, щодо яких виділені «кваліфікуючі ознаки», пропонував кваліфікувати, як сукупність злочинів, вчинення діяння, що містить складений склад злочину за наявності у вчиненому ознак, що відповідають кваліфікуючим ознакам того складу злочину, основний склад якого передбачений нормою про частину, але, щоб уникнути подвійного інкримінування, вважає, що «за наявності сукупності скоєне не слід кваліфікувати за частиною статті про кваліфікований або особливо кваліфікований вид складеного злочину» [2, с. 433–434]. Висунуте цим вченим правило кваліфікації ґрунтується на його висновку, що «кваліфіковані та особливо кваліфіковані види злочинів не поглинаються диспозицією статті про складений злочин». Така позиція науковця базується, як він сам стверджує, на тому, що типова суспільна небезпека того чи іншого посягання виражена саме в частині статті, яка передбачає простий вид злочину. Але запропонована В.О. Навроцьким у руслі обґрунтованого ним підходу кваліфікація заподіяння державному або громадському діячу в зв'язку з їх державною або громадською діяльністю тяжкого тілесного ушкодження способом, що має характер особливо мучення за сукупністю: за ч. 1, а не ч. 2 ст. 346 КК та ч. 2 ст. 121 КК не лише нівелює встановлену самим законодавцем диференціацію кримінальної відповідальності за відповідні злочини, суперечить принципу точності кримінально-правової кваліфікації, а й є порушенням принципу законності кримінально-правової кваліфікації. Адже, у диспозиції ч. 1 ст. 346 КК як суспільно небезпечне діяння названо погрозу вбивством, заподіянням шкоди здоров'ю, знищенням або пошкодженням майна, а також викраденням або позбавленням волі щодо відповідних потерпілих, тобто описане не те діяння, котре піддається кваліфікації. Уникаючи подвій-

ного інкримінування тяжкого тілесного ушкодження, В.О. Навроцький пропонує поставити у вину особі вчинення діяння, якого вона взагалі не вчиняла. Крім того, не можна погодитись, що ст. 346 КК є статтею про складений злочин, й, відповідно, що з нормою про умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121 КК) норма про умисне заподіяння тяжкого тілесного ушкодження державному чи громадському діячу (ч. 3 ст. 346 КК) співвідноситься як ціле з частиною. Щодо норми про основний склад умисного тяжкого тілесного ушкодження (ч. 1 ст. 121 КК), то вона є спеціальною за ознаками потерпілого та мотиву. А з нормою про кваліфікований склад умисного тяжкого тілесного ушкодження, що має характер особливого мучення (ч. 2 ст. 121 КК), норма про умисне заподіяння тяжкого тілесного ушкодження державному чи громадському діячу (ч. 3 ст. 346 КК) перебуває у потенційній конкуренції кількох спеціальних норм з обтяжуючими ознаками. Критерієм, що визначає спеціальний характер норми, передбаченої ч. 2 ст. 121 КК, у співвідношенні розглядуваних норм є спосіб вчинення злочину, а норми, закріпленої у ч. 3 ст. 346 КК, – потерпілий та мотив. Перевагу у кваліфікації у разі конкуренції такого виду, як відомо, має норма з тією ознакою, в якій відображено вищий ступінь суспільної небезпеки злочину. У розглядуваному співвідношенні – закріплена у ч. 3 ст. 346 КК.

Також, ґрунтуючись на висунутих В.О. Навроцьким для кваліфікації вчиненого в наведеній вище ситуації теоретичних підходах, не можна запропонувати однозначну кваліфікацію втручання в діяльність державного діяча, вчиненого з використанням службового становища працівником правоохоронного органу, про що зазначив сам вчений [2, с. 433–434].

Насправді, всі наведені вище приклади зводяться до проблеми подолання конкуренції кількох спеціальних норм.

Дати ж найбільш оптимальну відповідь щодо кваліфікації діянь у ситуації, коли є видимість одночасного існування кількох різних типів співвідношення між складами злочинів, в тому числі й щодо «кваліфікації злочинів, «складених» з посягань, щодо яких виділені кваліфікуючі ознаки», про яку говорив В.О. Навроцький, можна, керуючись підходом, який полягає у визнанні та визначенні ієрархії типів співвідношення між складами злочинів, що буде показано нижче.

Л.В. Іногамова-Хегай стверджувала про одночасне існування у одній ситуації кількох видів конкуренції кримінально-правових норм. Авторка пропонувала вирішувати проблему шляхом неодноразового застосування правил конкуренції загальної і спеціальної норм, частини

і цілого, тобто одночасного застосування правил двох видів конкуренції в одній ситуації [1, с. 137–146]. Л.В. Іногамова-Хегай зазначала не про ієрархію, як пріоритет певного типу співвідношення між складами злочинів, що мають спільні ознаки, а про можливість одночасного існування кількох видів конкуренції у одній ситуації правозастосування, що потребують послідовного подолання. Дослідниця запропонувала правила кваліфікації щодо кожної з трьох виділених нею типових ситуацій співвідношення складів злочинів, коли одне й те саме діяння, згідно з її позицією, одночасно передбачене як мінімум трьома нормами, між якими існує кілька видів конкуренції. Проте кожна з наведених Л.В. Іногамовою-Хегай трьох типових ситуацій неодноразового застосування правил конкуренції норм, насправді мають різну природу. Перша і третя типові ситуації потребують правильного визначення типу співвідношення між складами злочинів, що є в основі правильного визначення виду конкуренції кримінально-правових норм у конкретній ситуації правозастосування. У другій з наведених нею ситуацій запорукою правильної, тобто з дотриманням принципів, кримінально-правової кваліфікації вчиненого, є врахування і визначення ієрархії типів співвідношень між складами злочинів.

Виклад основних положень. Ієрархія типів співвідношення між складами злочинів є похідною від ієрархії ознак за їхніми функціями у розмежуванні складів злочинів. Вона полягає в тому, що поєднання у одному складі злочину (співвідношенні між одними й тими самими складами злочинів) функцій ознак, властивих для кількох типів співвідношення, не може скасувати певного пріоритетного типу співвідношення, доки в законодавчому порядку не буде змінена первинна суть відмінності між складами злочинів. Пріоритетність певного типу співвідношення між складами злочинів є об'єктивною і визначається законами формальної логіки, на яких ґрунтуються правила співвідношення понять. Для кожного типу співвідношення вона виявляється уже на рівні порівняння законодавчих конструкцій. Вона не залежить від конкретної ситуації правозастосування. Варто підкреслити, що йдеться про ієрархію саме між типами співвідношення між складами злочинів зі спільними ознаками, а не про ієрархію правил кваліфікації, що властиві і відрізняються для кожного типу співвідношення. Пріоритетність того чи іншого типу співвідношення між складами злочинів є первинною і зумовлює застосування саме того правила кримінально-правової кваліфікації, яке існує для цього типу співвідношення.

Звісно, що в межах кожного виду конкуренції існує своя ієрархія і правила подолання конкуренції для кожного її виду давно відомі. Наприклад, *lexspecialisderogatlegigenerali*. Ієрархія норм в межах одного виду конкуренції, в тому числі у випадку багатоступеневої конкуренції, не те саме, що ієрархія між різними типами співвідношення складів злочинів зі спільними ознаками. Далі йтиметься саме про ієрархію стосовно різних типів співвідношення складів злочинів, й, відповідно, норм, що їх закріплюють.

Першим у цій ієрархії, домінуючим над всіма іншими, є співвідношення суміжності складів злочинів. Так, суміжні склади злочинів, незважаючи на наявність у конструкції котрогось із них поряд із розмежувальними однієї або кількох ознак, що конкретизують зміст хоча б однієї з ознак одного складу злочину порівняно з відповідними ознаками іншого з суміжних складів злочинів всеодно залишаються суміжними складами злочинів до тих пір, доки в законодавчому порядку не буде ліквідоване співвідношення диз'юнкції між відповідними ознаками, кожна з яких є приналежністю одного з суміжних складів злочинів. Наявність специфічних конкретизуючих ознак не перетворює такий склад злочину у той, що передбачений спеціальною нормою. За таких самих умов наявність додаткових ознак, що в іншій ситуації могли б визначати склад злочину, передбачений нормою про ціле, не може спричинити відповідний вид конкуренції між нормами. Перешкодою цьому є співвідношення диз'юнкції, що виникає між відповідними ознаками складу злочину, а у зв'язку з цим і співвідношення диз'юнкції між поняттями, що відображають відповідні склади злочинів. Це, наприклад, співвідношення складів, передбачених спеціальними щодо загальної норми про умисне вбивство зі складом необережного вбивства і зі складами, передбаченими спеціальними нормами щодо норми про необережне вбивство. Врешті-решт всі різновиди умисного вбивства є суміжними складами злочинів зі складом вбивства через необережність та усіма іншими складами злочинів, передбаченими нормами, що є спеціальними щодо норми про вбивство через необережність.

Співвідношення між складами злочинів, як цілого і частини, є пріоритетнішим за співвідношення їх як загального і спеціального. Саме така ієрархія визначається закономірностями співвідношення системи та її підсистем. Це означає, що норма про частину, котра одночасно містить специфічні конкретизуючі ознаки, у потенційній конкуренції залишається нормою частини. Образно це можна показати на прикладі співвідношення понять, що відображають побутові предмети.

Так, поняття «стіл» є загальним щодо «спеціального» поняття «різьблений стіл». Але поняття «різьблена ніжка стола», незважаючи на наявність такої особливості, завжди відобразить частину щодо поняття «стіл». Якщо ж для ілюстрації звернутися до законодавчих конструкцій, то теза про те, що норма про основний склад умисного тяжкого тілесного ушкодження (ч. 1 ст. 121 КК) співвідноситься як частина з цілим з нормою про кваліфікований вид розбою (ч. 4 ст. 187 КК) ні в кого не викликає сумніву. Визначення ж співвідношення між нормою про кваліфікований вид умисного тяжкого тілесного ушкодження (ч. 2 ст. 121 КК) і нормою про кваліфікований вид розбою (ч. 4 ст. 187 КК) викликає дискусію. З огляду на ієрархічний підхід можна стверджувати, що вони також співвідносяться як частина з цілим. Однак, це твердження потребує уточнення.

Конкретизація і деталізація змісту тих ознак умисного тяжкого тілесного ушкодження, що характеризують його як наслідок насильства, що є способом заволодіння чужим майном, не призведе до того, що норма, в котрій він закріплений (ч. 2 ст. 121 КК), стане спеціальною щодо норми про кваліфікований склад розбою (ч. 4 ст. 187 КК), структурною частиною якого є заповідання тяжкого тілесного ушкодження. Це означає, що заповідання тяжкого тілесного ушкодження в результаті застосування до потерпілого насильства, спрямованого на заволодіння чужим майном, повинно кваліфікуватись лише за ч. 4 ст. 187 КК, навіть, якщо воно було вчинене, до прикладу, способом, що має характер особливого мучення. Інша справа, що така конкретизація і деталізація зменшує ймовірність виникнення конкуренції, як частини і цілого, між такими нормами в конкретній ситуації правозастосування, оскільки звужує коло випадків, на які може поширюватись норма з конкретизованими ознаками.

Не змінюється ієрархія типів співвідношень між складами злочинів й щодо ситуацій, коли замах на злочин з матеріальним складом одночасно передбачений нормою про закінчений злочин з формальним складом, котрий включає специфічні конкретизуючі ознаки. Проілюструвати це можна на прикладі співвідношення основного та кваліфікованих складів ухилення від сплати податків, зборів, обов'язкових платежів (ст. 212 КК) з основним та кваліфікованим складом шахрайства з фінансовими ресурсами (ст. 222 КК). У кримінально-правовій літературі по-різному підходили до визначення співвідношення наведених складів злочинів, й, відповідно, обґрунтовувалась доцільність застосування різних правил кваліфікації [3; 4, с. 91; 5, с. 33–35; 6, с. 108–110;

7, с. 151–161]. В більшості публікацій співвідношення між наведеними складами злочинів визначалося як співвідношення загального і спеціального. Спеціальною називали норму про шахрайство з фінансовими ресурсами. Розглядаючи співвідношення наведених складів злочинів під кутом зору ієрархії типів співвідношення між складами злочинів, можна констатувати, що основний склад шахрайства з фінансовими ресурсами (ч. 1 ст. 222 КК) містить ознаку, а саме: надання завідомо неправдивої інформації названому в диспозиції адресату з метою одержання пільг щодо податків, яка, по суті, визначає специфіку одного зі способів вчинення цього злочину порівняно з основним та кваліфікованими складами ухилення від сплати податків, зборів, обов'язкових платежів (ст. 212 КК), щодо яких спосіб вчинення злочину взагалі не зазначений у відповідних диспозиціях. Отже, розглядувана ознака визначає специфіку норми про шахрайство з фінансовими ресурсами порівняно з нормою про ухилення від сплати податків, звужуючи сферу її застосування. Водночас через свою формальність основний склад шахрайства з фінансовими ресурсами є частиною щодо основного складу ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів. Якщо в результаті надання суб'єктом злочину завідомо неправдивої інформації з метою одержання пільг щодо податків не настане шкода, що відповідає наслідкам злочину, передбаченим ч. 1 ст. 212 КК, з причин, що не залежали від волі винного, тобто за наявності ознак замаху на злочин, то вчинене треба кваліфікувати як замах на той злочин, наслідки якого охоплювались умислом винного – за відповідною частиною ст. 212 КК. Надання ж завідомо неправдивої інформації з метою одержати пільги щодо податків є лише етапом в розвитку іншого злочину і самостійній кваліфікації не підлягає. Такий підхід узгоджується з принципом повноти кримінально-правової кваліфікації, оскільки у кваліфікації відображаються не лише всі діяння винної особи, а й спрямованість її умислу (всі її суб'єктивні прагнення). Водночас цей підхід не суперечить принципу недопустимості подвійного ставлення у вину. За такого підходу норма про шахрайство з фінансовими ресурсами в частині спрямованості відповідного діяння на одержання пільг щодо податків взагалі не підлягає застосуванню. Наведений алгоритм кваліфікації є ще одним аргументом на користь пропозиції, що давно вже висувалася у кримінально-правовій літературі, про недоцільність на законодавчому рівні визначати різновидом шахрайства з фінансовими ресурсами поведінку, спрямовану на незаконне отримання пільг з оподаткування [8, с. 103–105].

Окремо потрібно розглянути ситуацію, коли в одній і тій самій юридичній конструкції поєднуються й додаткові ознаки, й специфічні конкретизуючі ознаки, тобто, коли норма про ціле одночасно є спеціальною нормою щодо однієї й тієї самої норми. Проілюструвати ситуацію можна на прикладі співвідношення складу злочину, передбаченого ст. 227 КК «Умисне введення в обіг на ринку України (випуск на ринок України) небезпечної продукції» зі складами, закріпленими відповідно до ст. 251 КК «Порушення ветеринарних правил», ст. 275 КК «Порушення правил, що стосуються безпечного використання промислової продукції або безпечної експлуатації будівель і споруд» та ст. 327 КК «Заготівля, перероблення або збут радіоактивно забруднених продуктів харчування чи іншої продукції». Відмінність між названими складами злочинів вдало визначив О.М. Готін. Цей автор вів мову про співвідношення між складом злочину, передбаченим ст. 227 КК, ще коли ця стаття діяла у попередній редакції і мала назву «Випуск або реалізація недоброякісної продукції». Незважаючи на те, що у зв'язку з новою редакцією ст. 227 КК, запровадженою Законом України «Про загальну безпечність нехарчової продукції» від 2 грудня 2010 р. [9], змінилося формулювання предмета цього складу злочину, співвідношення між розглядуваними складами злочинів та критерії його визначення залишилися такими самими. З визначення безпечної нехарчової продукції та його антипода небезпечної харчової продукції, що містяться у ст. 1 Закону України «Про загальну безпечність нехарчової продукції» від 2 грудня 2010 р. випливає, що поняття «недоброякісна, тобто така, що не відповідає встановленим стандартам, нормам, правилам і технічним умовам, або некомплектна продукція та товари», яким відображувався предмет злочину у диспозиції ст. 227 КК в її попередній редакції та поняття «небезпечна продукція, тобто така продукція, що не відповідає вимогам щодо безпечності продукції, встановленим нормативно-правовими актами», котрим відображено предмет злочину в чинній редакції ст. 227 КК, є тотожними. «Предметом злочинів, передбачених ст. ст. 251, 275, 327 КК України, можуть бути недоброякісна продукція та товари, які не відповідають не будь-яким техніко-економічним показникам якості (як це спостерігається у випадку вчинення випуску або реалізації недоброякісної продукції), а саме небезпечна продукція й товари, тобто в результаті використання яких створюється загроза життю та здоров'ю людини. Такою продукцією, приміром, є промислова продукція (ст. 275 КК), продукція тваринного походження (ст. 251 КК), продукти харчування чи інша продукція,

радіоактивно забруднені понад допустимі рівні (ст. 327 КК)» [10, с. 208]. Кримінально-правові норми про наведені склади злочинів, за умови, що вчинене в реальній дійсності діяння за масштабністю (розміром) не поступається діянню, що є ознакою складу злочину, передбаченого ст. 227 КК, можуть бути спеціальними щодо норми про склад злочину, закріпленої у ст. 227 КК. Ознакою, що визначає спеціальний характер кожної з них, є предмет. Водночас наведені норми містять матеріальні склади, склад же злочину, зафіксований у ст. 227 КК, – формальний. Якщо вчинений злочин містить ознаки, що відповідають специфічним ознакам предмета, котрогось зі складів злочинів, закріплених у ст. ст. 251, 275, 327 КК, і одночасно настали наслідки, що передбачені як ознака відповідного складу злочину, то виникає ситуація одночасної конкуренції кримінально-правових норм і загальної зі спеціальною, і частини з цілим. Оскільки пріоритетні статуси норми цілого і спеціальної норми поєднуються в одній і тій самій кримінально-правовій нормі, то колізії і проблем у кваліфікації не виникає. Якщо ж в результаті вчинення злочину з таким специфічним предметом наслідки злочину не констатовані, через те, що наслідки є обов'язковою ознакою основного складу, то конкуренції кримінально-правових норм як частини і цілого не виникає, бо немає всіх ознак «цілого».

Не виникає в такому випадку й ситуація конкуренції загальної і спеціальної норм, бо наслідки є обов'язковим атрибутом складу злочину, зафіксованого у спеціальній нормі. Тоді діє відоме у кримінальному праві правило: якщо вчинене не охоплюється жодною зі спеціальних норм, то застосовується загальна норма. Щоправда, загальною її можна назвати лише умовно, оскільки, як обґрунтував О.К. Марін, в законі закладені лише передумови конкуренції норм, реально вона виникає або не виникає у конкретній ситуації правозастосування. Відповідно, кваліфікувати вчинене слід за ст. 227 КК «Умисне введення в обіг на ринку України (випуск на ринок України) небезпечної продукції». Якщо ж масштабність вчинених діянь не досягає розміру, зазначеного у примітці до ст. 227 КК, за умови, що не настала шкода, передбачена у ст. ст. 251, 275, 327 КК, застосовуються відповідні адміністративно-правові норми. Залежно від конкретних обставин справи це можуть бути ст. 107 КУпАП «Порушення правил щодо карантину тварин та інших ветеринарно-санітарних вимог», ст. 42 КУпАП «Порушення санітарно-гігієнічних і санітарно-протиепідемічних правил і норм», ст. 42-1 КУпАП «Виробництво, заготівля, реалізація сільсько-господарської продукції, що містить хімічні препарати понад гранично

допустимі рівні концентрації», ст. 42-2 КУпАП «Заготівля, переробка або збут радіоактивно забруднених продуктів харчування чи іншої продукції», ст. 42-3 КУпАП «Виробництво, зберігання, транспортування або реалізація продуктів харчування чи продовольчої сировини, забруднених мікроорганізмами та іншими біологічними агентами понад гранично допустимі рівні».

Включення до версії кримінально-правової кваліфікації норми, закріпленої у ст. 227 КК, зумовлене тим, що мисленний перехід у кримінально-правовій кваліфікації вчиненого до наведених адміністративно-правових норм здійснюється з врахуванням цієї кримінально-правової норми, тобто залежить від наявності чи відсутності у вчиненому ознак передбаченого нею складу злочину. Це обумовлено знову ж таки ієрархією типів співвідношення між нормами. Наведені адміністративно-правові норми, незважаючи на те, що в них закріплені певні специфічні ознаки, зокрема ті, що стосуються предмета складу правопорушення, співвідносяться з нормою, зафіксованою у ст. 227 КК як частина щодо цілого. І у разі конкуренції перевагу має кримінально-правова норма.

Ситуація у правозастосуванні, яка дає підстави мовити про наявність ієрархії типів співвідношення між складами злочинів та відповідними кримінально-правовими нормами, не тотожна явищу багатоступеневої конкуренції, яке описав В.О. Навроцький [2, с. 421]. Адже багатоступенева конкуренція виникає в межах одного виду конкуренції між нормами (загальна – спеціальна – «спеціальніша»). У певній ситуації правозастосування може виникнути необхідність визначити ієрархію між видом конкуренції, в межах якого існує багатоступеневість, та іншими типами співвідношення складів злочинів зі спільними ознаками. Наприклад, посягання на життя працівника правоохоронного органу, вчинене з особливою жорстокістю¹. Виникає питання про послідовність логічних операцій у разі необхідності встановити пріоритетність між типами співвідношення складів злочинів, в межах одного з яких існує багатоступеневість. Системний підхід передбачає, що впорядкування має бути здійснено спочатку на внутрівидовому рівні, а пізніше мають вирішуватися питання міжвидового відношення. Тобто, спочатку визначається пріоритетна норма у багатоступеневій конкуренції одного виду, а потім визначається ієрархія між типами співвідношення. Результатом щодо наведеного прикладу є кваліфікація як умисного

¹ Детальніше цей приклад розглядався автором [11, с. 178–192].

вбивства, вчиненого з особливою жорстокістю за п. 4 ч. 2 ст. 115 КК, тобто за нормою, яка є пріоритетною у конкуренції кількох спеціальних норм з обтяжуючими ознаками.

Поза межами ієрархії між типами співвідношення складів злочинів зі спільними ознаками знаходиться колізія. Ця теза потребує окремого обґрунтування, зважаючи на те, що колізія також є одним із типів співвідношення між складами злочинів зі спільними ознаками, й, відповідно, між нормами, що закріплюють ці склади злочинів.

Склади, передбачені колізійними нормами, потрібно відрізнити від суміжних складів злочинів. Подібність їх полягає в наявності ознак з тотожним змістом. Суть цієї відмінності така сама, як між конкуруючими нормами і колізійними нормами, яка достатньо повно висвітлена у кримінально-правовій літературі [12, с. 57–58].

Суміжні склади злочинів завдяки наявності у кожному з них хоча б однієї ознаки, що перебуває у логічному відношенні несумісності з відповідною ознакою з іншого складу злочину, не можуть виникати щодо однієї й тієї ж події злочину. Але, якщо їх розглядати у статистиці, як законодавчі конструкції, то вони не перебувають між собою у логічному відношенні несумісності. Істинність кожного з них як логічного судження не спричиняє хибності іншого. Так, саме собою судження, що крадіжка – це таємне викрадення чужого майна автоматично не означає хибності іншого судження, що грабіж – це відкрите викрадення чужого майна. Інша справа, що одне й те саме діяння не може бути одночасно визнане і крадіжкою, і грабежем.

Що стосується колізійних ситуацій, то для них властивим є те, що судження (склади злочинів) уже в статистиці знаходяться у логічному відношенні суперечності. Полягає воно в тому, що сукупність змістово одних і тих самих ознак в одній статті названа одним складом злочину, у іншій – іншим. Проте найчастіше такі випадки колізії виникають між певними складами злочинів з одного боку та відповідними їм складами адміністративних правопорушень.

У разі виявлення колізії між нормами діє відоме колізійне правило – застосовується норма, що «усі неузгодженості в законі вирішуються на користь особи, діяння якої піддається кваліфікації» [13, с. 429].

Сама суть такого явища, як колізія несумісна з існуванням у співвідношенні між складами злочинів, що перебувають у колізії, ознак, що характерні для будь-якого з інших – конструктивних типів співвідношення. Якщо у співвідношенні в межах певної групи складів злочинів зі спільними ознаками є ще й ознаки, властиві для будь-якого з конструктивних типів співвідношення, наприклад, ті, що визначають

спеціальний характер одного складу злочину порівняно з іншим, то це унеможливило колізію в цьому випадку.

Перебування колізії поза межами ієрархії типів співвідношення між складами злочинів пояснюється тим, що про ієрархію йдеться щодо тієї групи складів злочинів зі спільними ознаками, де наявними є кілька ознак, кожна з яких властива для іншого типу співвідношення між складами злочинів. Тобто тоді, коли існує проблема вибору, який же із типів співвідношення виникає між певними складами злочинів. Оскільки, у разі виявлення ознак будь-якого з конструктивних типів співвідношення між складами злочинів, питання про колізію між цими складами злочинів поставати не може, то й проблема ієрархії не постає.

Висновки. Отже, пріоритет у ієрархії співвідношень між складами злочинів зі спільними ознаками мають такі типи: суміжних складів злочинів над всіма іншими, частини і цілого над співвідношенням загального і спеціального. Наявність пріоритетного типу співвідношення унеможливило інші типи співвідношення між тими самими складами злочинів. Ієрархічний підхід заперечує можливість кваліфікації вчиненого як ідеальної сукупності. Тобто виявлення одночасного існування ознак кількох типів співвідношення між складами злочинів зі спільними ознаками, між якими існує ієрархія, свідчить про неможливість ідеальної сукупності таких складів злочинів.

1. Иногамова-Хегай Л.В. Конкуренция норм уголовного права / Л.В. Иногамова-Хегай. – М.: Изд-во «Щит-М», 1999. – 288 с.

2. Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації / В.О. Навроцький. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 704 с.

3. Про деякі питання застосування законодавства про відповідальність за ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів: постановою Пленуму Верховного Суду України від 8 жовтня 2004 р. № 15. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www.http://www.scourt.gov.ua](http://www.scourt.gov.ua)

4. Берзін П.С. Кількісні характеристики наслідків та їх вплив на кваліфікацію окремих злочинів у сфері господарської і службової діяльності за кримінальним кодексом України / П.С. Берзін // Наука і правоохорона. – 2009. – № 1–2. – С. 90–94. – С. 91.

5. Брич Л.П. Кримінально-правова кваліфікація ухилення від оподаткування в Україні / Л.П. Брич, В.О. Навроцький. – К.: Атіка, 2000. – 288 с. – С. 33–35.

6. Брич Л.П. Розмежування ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів з іншими складами злочинів / Л.П. Брич // Відповідальність за злочини у сфері господарської діяльності: матеріали науково-

практичної конференції (м. Харків); ред. В.В. Сташис та ін. – Харків: Кроссроуд, 2006. – С. 108–110.

7. Мойсик В.Р. Кримінальна відповідальність за шахрайство з фінансовими ресурсами в Україні: аналіз правотворчості та правозастосування / В.Р. Мойсик. – К.: Атіка-Н, 2010. – 244 с.

8. Дудоров О.О. Співвідношення ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів та шахрайства з фінансовими ресурсами / О.О. Дудоров // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 8. – С. 103–105.

9. Про загальну безпечність нехарчової продукції: Закон України від 2 грудня 2010 р. № 2736-VI. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2736-17.

10. Готін О.М. Випуск або реалізація недоброякісної продукції в умовах ринкової економіки: проблеми кримінальної відповідальності / О.М. Готін. – Луганськ: РВВ ЛАВС, 2004. – 288 с.

11. Брич Л.П. Розмежування складів злочинів, спільною ознакою яких є суспільно-небезпечні наслідки у вигляді смерті людини / Л.П. Брич // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2008. – Вип. 46. – С. 178–192.

12. Марін О.К. Кваліфікація злочинів при конкуренції кримінально-правових норм / О.К. Марін. – К.: Атіка, 2003. – 224 с. – С. 57–58.

13. Навроцький В.О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації / В.О. Навроцький. – К.: Атіка, 1999. – 464 с. – С. 429.

Брич Л.П. Об иерархии типов соотношения между составами преступлений с общими признаками (продолжение).

Обосновано наличие иерархии между типами соотношения составов преступлений с совместными признаками, которая состоит в объективной приоритетности одних типов соотношения над другими.

Ключевые слова: *приоритетный тип соотношения составов преступлений, смежные составы преступлений, конкуренция общей и специальной норм, конкуренция норм как части и целого.*

Brych L.P. On a hierarchy of types of correlation between corpus delicti and common characteristics (continued).

The presence of a hierarchy between the types of corpus delicti and common characteristics, which lies in the objective priority of one types of correlation over others is proved in the article.

Key words: *priority type of correlation between corpus delicti, contiguous corpus delicti, general and special norms rivalry, rivalry of norms as a part and the whole.*

Стаття надійшла 2 березня 2012 р.

КОРИСЛИВИЙ МОТИВ ТА КОРИСЛИВА МЕТА ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ВЛАСНОСТІ

Аналізуються норми чинного кримінального закону в частині, що стосується мотивації та спрямованості злочинів проти власності; визначаються поняття корисливого мотиву та корисливої мети злочину; здійснюється порівняльна характеристика суспільної небезпеки корисливих та некорисливих злочинів проти власності. Досліджуються окремі проблемні питання, які пов'язані із цією тематикою та пропонуються способи їх вирішення.

Ключові слова: кримінальне право України, злочини проти власності, корисливий мотив, корислива мета.

Постановка проблеми. Загальнопоширеним у науці кримінального права є поділ злочинів проти власності на дві групи: корисливі та некорисливі. Однак дискусійними залишаються питання про те, чи є обов'язковими ознаками суб'єктивної сторони складів корисливих злочинів проти власності корисливий мотив та корислива мета; чи є корисливі злочини проти власності більш суспільно небезпечними, аніж некорисливі; чи слід визнавати корисливий мотив та мету ознакою, що впливає на ступінь суспільної небезпеки злочинів?

Стан дослідження. На монографічному рівні злочини проти власності були предметом розгляду таких українських науковців, як О.О. Дудоров, В. П. Ємельянов, М.Й. Коржанський, П.С. Матишевський. Широко досліджуються проблеми злочинів проти власності за чинним Кримінальним кодексом Російської Федерації, зокрема у працях А.Г. Безверхова, А.І. Бойцова, Л.Д. Гаухмана, Л.Л. Круглікова, Н.А. Лопашенко, С.В. Максимова, В.І. Плохової, Е.М. Плотіної, О.Г. Соловйова, С.А. Солодовнікова, В.С. Устинова, А.М. Шаріпова, І.Г. Шевченка А.В. Шульги. В Україні після прийняття чинного КК питання, що є об'єктом цього дослідження, висвітлюються переважно на рівні підручників та науково-практичних коментарів.

Метою цієї статті є дослідження понять корисливого мотиву та корисливої мети злочину; вирішення питання про обов'язковість цих ознак у складах корисливих злочинів проти власності, а також про доцільність визнання їх ознаками, що впливають на суспільну небезпеку та караність діянь; здійснення порівняльної характеристики суспільної небезпеки корисливих та некорисливих злочинів проти власності.

Виклад основних положень. Поділ злочинів проти власності на корисливі та некорисливі не є новим для науки кримінального права. Так, ще 1867 року з цього приводу А.Н. Лохвицький зауважував: «злочини проти власності поділяються на два основні види – знищення і викрадення. Відмінність зрозуміла з самих назв – в першому немає мети збагатитись за рахунок другого» [1, с. 619].

Радянською кримінально-правовою наукою запроваджено поділ злочинів проти власності на три групи (розкрадання, корисливі злочини, що не містять ознак розкрадання, та некорисливі злочини), який розглядався більшістю науковців поряд із поділом цих злочинів на злочини проти державної, колективної власності та злочини проти індивідуальної власності громадян. Для радянського кримінального права поділ злочинів проти власності на корисливі та некорисливі мав ще й ідеологічне значення. Так, наприклад, Ю.І. Ляпунов уже наприкінці існування Радянського Союзу в праці, опублікованій 1989 року під назвою «Корыстные правонарушения нетерпимы», визнавав незаконне збагачення в результаті вчинення корисливих злочинів виявом соціального паразитизму та психології «иждивенчества, рвачества и потребительства» [2, с. 3–5].

Сучасна наука кримінального права у питаннях класифікації злочинів проти власності також здебільшого послуговується таким критерієм, як корисливий мотив та мета злочину, копіюючи при цьому, як видається, «радянський» підхід. Єдиною відмінністю є відмова від уживання поняття «розкрадання».

Оскільки термін «розкрадання» в чинному КК України не згадується, то і у науці кримінального права при класифікації злочинів проти власності його не вживають (натомість цю групу злочинів, як правило, називають корисливими злочинами проти власності, що пов'язані із оберненням чужого майна на свою користь чи на користь інших осіб).

Отож, домінуючим у сучасній доктрині кримінального права є підхід, згідно з яким злочини проти власності поділяються на дві групи: корисливі та некорисливі. Корисливі злочини, своєю чергою, поділяються на дві підгрупи: ті, що пов'язані із оберненням чужого майна на свою користь чи на користь інших осіб, та ті, що не пов'язані із таким оберненням. При цьому більшість авторів визнають, що корисливий мотив та/або корислива мета є обов'язковими ознаками суб'єктивної сторони складів корисливих злочинів проти власності [3; 4, с. 461–463; 5, с. 343–344; 6, с. 165–166].

Видається, що така точка зору (як і сам поділ злочинів проти власності на корисливі та некорисливі) наділена певним ступенем умовності з уваги на такі основні аргументи.

Загальноновизнаним є віднесення мотиву та мети до факультативних ознак суб'єктивної сторони складу злочину. Факультативними є ознаки, які не притаманні всім без винятку складам злочинів, а набувають значення обов'язкових лише в тому випадку, якщо вони прямо вказані у статті Особливої частини КК або якщо вони прямо впливають із її змісту. Зі змісту статей розділу VI Особливої частини КК («Злочини проти власності») впливає таке. На мету заволодіння чужим майном прямо вказано лише в статті 187 КК (однак мета заволодіння чужим майном не є тотожною корисливій меті); про мотив злочину не згадується в жодній зі статей цього розділу. Отож, корислива мета та корисливий мотив прямо не вказані у жодній зі статей КК, якими передбачено відповідальність за злочини проти власності.

Чи можна вважати, що корислива мета та корисливий мотив прямо впливають із таких законодавчих термінів, як «викрадення», «вимога передачі», «заволодіння», «привласнення», «розтрата», «заподіяння майнової шкоди»? На наш погляд, смислове навантаження цих термінів не охоплює однозначний висновок про корисливі мотиви та мету такої діяльності. Адже мотив – це внутрішнє спонукання, рушійна сила вчинку людини, що визначає його зміст і допомагає більш глибоко розкрити психічне ставлення особи до вчиненого, а мета – це уявлення про бажаний результат, якого прагне особа, що визначає спрямованість діяння [7]. Користь – це одержання майнової вигоди, задоволення будь-яких особистих потреби матеріального характеру [8, с. 22].

Відтак корисливий мотив злочину – це внутрішнє спонукання суб'єкта злочину задовольнити особисті потреби матеріального характеру; корислива мета – це спрямованість діяння суб'єкта злочину на збагачення, одержання майнової вигоди для себе чи для інших.

Очевидно, що на практиці більшість крадіжок, грабежів, розбоїв, вимагань, шахрайств учиняються з корисливих спонукань. Однак, як видається, не в кожному випадку викрадення чи іншого протиправного заволодіння чужим майном йдеться про прагнення особи збагатитись за рахунок цього майна. Наприклад, винний із задрощів чи з помсти викрадає у потерпілого якусь річ і одразу ж викидає її у смітник. Мотив задрощів чи помсти в цьому випадку поєднується з метою позбавити потерпілого певного майна, а не з метою власного збагачення.

Ще одним можливим варіантом викрадення чужого майна без корисливих мотивів та мети є випадок, описаний в одній із задач Практикуму з Кримінального права України за редакцією С.С. Яценка. На шосе Деревцов підійшов до Войкової і почав тягнути її в лісопосадку, пропонуючи вступити в статеві зносини. Вона вчинила опір, їй вдалось вирватись, але на місці події залишилась її сумка з грошима і різними речами. Деревцов підняв сумку й зі словами: «Підеш зі мною – віддам, а не підеш – не віддам» – пішов у лісопосадку. Коли Войкова зупинила автомобіль, Деревцов із місця події втік, залишивши сумку. Корислива мета тут також відсутня; заволодіння майном в цьому випадку вчинялось з метою змусити потерпілу до певної поведінки; мотивом посягання було прагнення задовольнити свої статеві, а не матеріальні потреби.

Проте, у вказаних вище випадках заподіюється шкода власності як об'єкту кримінально-правової охорони. Залишення схожих випадків посягань на чуже майно без кримінально-правової оцінки означатиме нехтування законними інтересами потерпілої особи – власника, для якого істотного значення немає – чи скористався винний її майном, чи просто викинув його.

Тому видається, що корисливу мету та корисливий мотив не слід визнавати обов'язковими ознаками жодного зі злочинів, що передбачені статтями розділу VI Особливої частини КК, а випадки вчинення посягань на власність без таких мотивів та мети слід кваліфікувати за відповідними статтями цього розділу (залежно від способу вчинення цих посягань).

Під час поділу злочинів проти власності на корисливі та некорисливі окрему увагу слід звертати на умовність такого поділу, оскільки, як зазначалось вище, злочини, які традиційно відносились до корисливих, можуть вчинятись без корисливих мотивів та мети. Водночас, вчиняючи традиційно некорисливі злочини проти власності (зокрема знищення або пошкодження чужого майна), винний може керуватись корисливими мотивами та метою. Наприклад, виконавець такого злочину може діяти на замовлення іншої особи та мати на меті одержання матеріальної винагороди.

Цікавим аспектом досліджень, витоки яких можна знайти у наукових працях кінця 19 століття, є оцінка суспільної небезпечності некорисливих злочинів проти власності та її порівняння із суспільною небезпечністю корисливих посягань на власність. В основу такої оцінки було закладено поділ знищення майна на «нижчі» та «вищі»

види. Критерієм цього поділу виступав елемент, що лежав поза майном і навіть поза прямим умислом злочинця, – безпека для життя людини. При цьому «нижчі» види знищення майна визнавались менш суспільно небезпечними, ніж корисливі злочини, а «вищі» види знищення (ті, що вчинялись загальнонебезпечними способами) розцінювались як більш суспільно небезпечні не лише порівняно з крадіжкою, але порівняно з будь-яким іншим способом викрадення майна [1, с. 619].

У сучасній теорії кримінального права загально визнано, що ознакою злочинного діяння є його суспільна безпека, яка виконує домінуючу роль серед чинників (обставин) криміналізації діяння. Зміст суспільної безпеки діяння виявляється в тому, що воно заподіює або може заподіяти істотну шкоду фізичній чи юридичній особі, суспільству, державі.

Як справедливо зазначає Є.Л. Стрельцов, «знищення, пошкодження та інші подібні дії містять у собі значну суспільну небезпеку, об'єктивно не меншу, ніж корисливі злочини» [9, с. 126]. «Порушуючи принцип недоторканості власності, підриваючи стимули до активної підприємницької та іншої економічної діяльності, викликаючи соціальну напруженість і провокуючи ріст конфліктів у суспільстві, ці правопорушення підривають стабільність і стійкість економічної системи, серйозно перешкоджають економічному росту, порушують нормальне функціонування основних економічних процесів» [10, с. 187].

Згідно з найбільш усталеним підходом щодо співвідношення суспільної небезпечності корисливих та некорисливих злочинів проти власності, корисливі злочини визнаються більш суспільно небезпечними, аніж некорисливі.

Найперше це пояснюється тим, що корисливі злочини кількісно переважають як у загальній структурі злочинності, так і серед посягань на власність. Також такий підхід ґрунтується на положеннях чинного КК, зокрема, такий висновок випливає із порівняння санкцій статей КК, які передбачають відповідальність за корисливі та некорисливі злочини проти власності.

Так, наприклад, за вчинення основного складу крадіжки як мінімальне покарання КК передбачає штраф від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, тоді як мінімальним покаранням за умисне знищення або пошкодження майна у великих розмірах є штраф до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Крадіжка, вчинена у великих розмірах, карається позбав-

ленням волі на строк від п'яти до восьми років, грабіж, вчинений у великих розмірах, – до десяти років, тоді як за умисне знищення майна у великих розмірах як максимальне покарання КК передбачає позбавлення волі на строк до трьох років. Отож, відсутність корисливого мотиву сприймається як обставина, що свідчить про нижчий рівень суспільної небезпеки (порівняно із корисливими посяганнями на власність).

Проте, в теорії кримінального права висловлювалось діаметрально протилежне твердження, згідно з яким знищення і пошкодження майна, за інших рівних умов, є більш суспільно небезпечним, ніж корисливі злочини, «оскільки при цьому із економічного обігу і споживання суспільства (законного і незаконного) майно вилучається назавжди або ж воно в такий обіг повертається лише за умови суттєвих затрат на його відновлення, а схоронність, збереженість майна, з точки зору соціально-економічного підходу, є фактором благополуччя не лише окремого власника, але й суспільства в цілому» [11, с. 4–5]. Насправді, майно, здобуте злочинним шляхом, не втрачає свої споживчі властивості, тобто здатність задовольняти матеріальні та нематеріальні потреби членів суспільства. Воно зберігає свою мінову вартість, економічну цінність, залишається в майновому обігу, може бути вилучене власником із чужого незаконного володіння. Тоді як у результаті умисного чи необережного знищення майна речі припиняють своє існування, виключаються із майнового обігу, втрачають свої споживчі якості, мінову та економічну цінність. Право власності в результаті знищення майна припиняється (п. 4 ч. 1 ст. 346 ЦК), оскільки при цьому зникає сам об'єкт права власності.

У цьому аспекті найбільш обґрунтованим видається підхід, згідно з яким суспільна небезпечність корисливих та некорисливих злочинів проти власності співвідносяться між собою як приблизно рівні величини. Однакова суспільна небезпечність цих посягань обґрунтовується низкою факторів. По-перше, «з урахуванням економічних реалій, законодавець не повинен корисливий характер злочинів проти власності визнавати обставиною, що посилює відповідальність, і встановлювати більш суворі покарання на підставі виключно корисливої мотивації та цілеспрямованості останніх» [10, с. 149].

Йдеться про те, що в умовах ринкової економіки користь, як прагнення вигоди, збагачення, – це основні мета та мотив економічної поведінки всіх учасників економічних відносин. А те, що визнається нормальним у легальному секторі економіки і відповідає сучасним

економічним закономірностям, не може розглядатися як обставина, що посилює юридичну відповідальність у нелегальному секторі економіки. «Оскільки нажива, як і отримання прибутку, в умовах ринкових відносин є природним атрибутом економічного життя людей і суспільства, то можливою є зміна кримінально-правової оцінки користі, що лежить в основі вчинення цілої низки злочинів» [12, с. 220].

По-друге, як уже зазначалось вище, для учасників економічних відносин не має принципового значення, з яких саме мотивів (корисливих чи некорисливих) вчиняються посягання на їх майнові права та інтереси.

По-третє, з огляду на розуміння об'єкта злочинів проти власності, як економічних відносин із забезпечення оптимального задоволення потреб їх учасників при раціональному використанні матеріальних благ, також не впливає висновок про те, що корисливі посягання є більш суспільно небезпечними, аніж некорисливі.

З огляду на це, цікавою видається законодавча оцінка суспільної небезпечності такого некорисливого злочину проти власності, як умисне знищення або пошкодження майна.

З 1 січня 2012 року злочинним визнається лише таке умисне знищення або пошкодження майна, яким заподіяна реальна майнова шкода у розмірі $1073 : 2 \times 250 = 134125$ гривень (з урахуванням розміру податкової соціальної пільги). З 1 січня 2012 року крадіжка є кримінально-караним діянням, коли вона вчинена у розмірі 107,3 грн. Отже, викрадення чужого майна на суму 107,3 грн за ступенем суспільної небезпеки прирівняне до умисного знищення або пошкодження майна на суму 134125 грн (оскільки санкції за ці два злочини встановлені на однаковому рівні).

Чинна редакція статті 194 КК призводить до того, що на практиці виникають парадоксальні ситуації, коли кримінально-правова кваліфікація зводиться до абсурду.

Прикладом цього може слугувати ухвала Колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 31 серпня 2010 року. Цією ухвалою підтверджено вирок Чигиринського районного суду Черкаської області від 21 грудня 2009 року в частині кваліфікації дій засудженого за ч. 2 ст. 194 КК (як умисного знищення чужого майна, вчиненого шляхом підпалу). Проте виключено з «кваліфікації його дій за ч. 2 ст. 194 КК таку кваліфікуючу ознаку, як заподіяння шкоди у великих розмірах» [13]. Підставою такого рішення ВСУ було визнано те, що заподіяна потерпілій матеріальна шкода в

сумі 24 311,83 грн не становила великої шкоди, оскільки на момент вчинення злочину розмір шкоди, який вважався великим, мав становити суму більшу 75625 грн.

У цьому випадку, як видається, колегія суддів цілком правильно оцінила ступінь суспільної небезпеки вчиненого діяння та не змогла залишити його безкарним. Але така оцінка відбулась на «інтуїтивному рівні» з порушенням чинного КК та призвела до нехтування правилами кримінально-правової кваліфікації. Адже суд кваліфікував дії підсудного за ч. 2 ст. 194 КК (визнав наявність у його діях кваліфікованого складу), при цьому заперечуючи наявність ознак основного складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 194 КК.

На основі цих аргументів закріплений в кримінальному законодавстві підхід до оцінки суспільної небезпеки умисного знищення або пошкодження майна видається таким, що не відповідає вимогам часу та потребує змін.

Додатково це підтверджується ще й відсутністю статті КпАП, яка б встановлювала відповідальність за адміністративне правопорушення, що полягає в умисному знищенні чи пошкодженні чужого майна.

Умисне знищення чи пошкодження чужого майна на суму, меншу ніж 134 125 грн тягне за собою виключно цивільну відповідальність. Вихід із цієї ситуації вбачається у встановленні кримінальної відповідальності за умисне знищення чи пошкодження чужого майна, що завдало значної шкоди потерпілому та адміністративної відповідальності за такі ж діяння, якими не заподіяно значної шкоди потерпілому.

Висновки. Корислива мета та корисливий мотив не є обов'язковими ознаками жодного із злочинів, що передбачені статтями розділу VI Особливої частини КК, а випадки вчинення посягань на власність без таких мотивів та мети слід кваліфікувати за відповідними статтями цього розділу (залежно від способу вчинення цих посягань). Під час поділу злочинів проти власності на корисливі та некорисливі окрему увагу слід звертати на умовність такого поділу.

Суспільна небезпечність корисливих та некорисливих злочинів проти власності співвідносяться між собою як приблизно рівні величини. Одним із шляхів урахування цієї обставини на законодавчому рівні є встановлення кримінальної відповідальності за умисне знищення чи пошкодження чужого майна, що завдало значної шкоди потерпілому.

Висновки, зроблені в цій статті, можуть бути покладені в основу правотворчої діяльності, а також слугувати підґрунтям для подальших наукових розвідок, що стосуються кримінально-правової характеристики злочинів проти власності.

1. Лохвицкий А.Н. Курс русского уголовного права / А.Н. Лохвицкий. – СПб.: Типография Правительствующего Сената, 1867. – С. 619. – 988 с.
2. Ляпунов Ю.И. Корыстные правонарушения нетерпимы / Ю.И. Ляпунов. – М.: Сов. Россия, 1989. – 128 с.
3. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: pravoznavec.com.ua/books/162/12238/28/#chapter
4. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 4-те вид., переробл. та доповн. / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Юридична думка, 2007. – 1184 с.
5. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 4-те вид., переробл. та доповн. / відп. ред. С.С. Яценко. – К.: А.С.К., 2006. – 848 с.
6. Кримінальне право України. Особлива частина: підручник. – Вид. 2-ге, переробл. та допов. / за ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. – К.: Атіка, 2008. – 712 с.
7. Бажанов М.І. Кримінальне право України / М.І. Бажанов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: pravoznavec.com.ua/books/letter/25/%C1/1511
8. Тищенко В.В. Корыстно-насильственные преступления: криминалистический анализ: монографія / В.В. Тищенко. – М.: Юридическая литература, 2002.
9. Стрельцов Е.Л. Економічні злочини: внутрідержавні та міжнародні аспекти. – Одеса: Астропринт, 2000. – 476 с.
10. Безверхов А.Г. Уничтожение и повреждение имущества: вопросы истории, теории, практики: монографія / А.Г. Безверхов, И.Г. Шевченко. – М.: Юрлитинформ, 2010. – 192 с.
11. Файзрахманова Л.М. Уголовная ответственность за уничтожение или повреждение чужого имущества по УК России: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук / Л.М. Файзрахманова. – Ижевск, 2002. – 17 с.
12. Козаченко И.Я. Содержательно-функциональная дифференциация корысти (состояние и перспектива) / И.Я. Козаченко // Пять лет действия УК РФ: итоги и перспективы: материалы II Международной научно-практической конференции (30–31 мая 2002 г.). – М.: ЛексЭст, 2003. – С. 219–222.
13. Ухвала Колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного суду України від 31 серпня 2010 року.

Газдайка-Василишин И.Б. Корыстный мотив и корыстная цель пре ступлений против собственности.

Анализируются нормы действующего уголовного закона в части, касающейся мотивации и направленности преступлений против собственности; определяются понятие корыстного мотива и корыстной цели преступлений; осуществляется сравнительная характеристика общественной опасности корыстных и некорыстных преступлений против собственности. Исследуются отдельные проблемные вопросы, связанные с данной тематикой и предлагаются способы их решения.

Ключевые слова: уголовное право Украины, преступления против собственности, корыстный мотив, корыстная цель.

Gazdayka-Vasylyshyn I.B. Mercenary motive and mercenary purpose of crimes against property.

Norms of existing criminal law on the issues relating to motivation and direction of crimes against property are analyzed; the concepts of mercenary motive and mercenary purpose of the crime are defined; comparing characteristic of social danger of mercenary and non-mercenary crimes against property is carried out. Separate problematic issues, connected with the subject under study are investigated and methods of their solving are introduced.

Key words: criminal law of Ukraine, crimes against property, mercenary motive, mercenary purpose.

Стаття найшла 17 лютого 2012 р.

УДК 343.2.01:351.74

**В.П. Захаров,
В.Л. Ортинський, І.Ф. Хараберюш**

**ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА
В УМОВАХ ВИКОРИСТАННЯ
СПЕЦІАЛЬНОЇ ТЕХНІКИ**

Розглядаються питання, пов'язані з можливістю порушення або обмеження основних прав і свобод людини через застосування засобів спеціальної техніки під час здійснення оперативно-розшукової діяльності і кримінального судочинства та можливі шляхи їх вирішення.

Ключові слова: правоохоронна діяльність, кримінальний процес, оперативно-розшукова діяльність, спеціальна техніка.

Постановка проблеми. Захист конституційних прав і свобод людини і громадянина є одним із найважливіших критеріїв, що характеризують ступінь цивілізованості і демократичності будь-якої держа-

ви. Відповідно до ст. 3 Конституції України: «Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави».

З уваги на положення Кримінально-процесуального кодексу України, Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», а також низки інших законів, постанов Кабінету Міністрів України, відомчих і міжвідомчих наказів і інструкцій, застосування спеціальної техніки при розкритті і розслідуванні злочинів безпосередньо стосується прав громадян, перелічених у ст.ст. 27–32 Конституції України, до яких уходить: право на життя; право на повагу гідності; право на свободу та особисту недоторканість; право на недоторканність житла; право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції; право на недоторканність особистого і сімейного життя.

Гарантія недоторканності приватного життя, особистої і сімейної таємниці міститься не тільки у нормах Конституції України, але й у галузевому законодавстві. В ньому встановлюються конкретні підстави, умови і порядок одержання відомостей, що стосуються особистої і сімейної таємниці, чим створюються перешкоди для втручання в приватне життя, насамперед, з боку державних органів. Так, органи внутрішніх справ, СБУ, інші правоохоронні структури мають право втручатись у приватне життя громадян із використанням спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації лише при проведенні ними відповідно до Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» [1, ст.ст. 5, 8] оперативно-розшукових заходів і в зв'язку з розслідуванням скоєних ними злочинів, або за наявності достатньої інформації про злочини, що готуються або вчинені, а також для забезпечення особистої безпеки громадян і державної безпеки (ст. 11 Закону України «Про міліцію»; ст. 25 Закону України «Про Службу безпеки України»; ст. 20 Закону України «Про Державну прикордонну службу України» та ін.) [2, ст. 11; 3, ст. 25; 4, ст. 20].

Право на недоторканність приватного життя тісно пов'язане з іншим правом людини – на захист своєї честі і доброго імені, тобто таких елементів характеристики особистості, що, визначаючи право людини на пошану, повагу, визнання, є основою його становища в суспільстві. Захист честі і доброго імені вимагає недопущення:

– поширення без відома людини відомостей, що стосуються його особистого і сімейного життя, якщо ці відомості можуть підірвати його репутацію в суспільстві;

- тенденційного висвітлення тих або інших рис особистості, що створює про неї однобічне враження;
- поширення відомостей про людину, його особисте і сімейне життя, про професійну і політичну діяльність, які не відповідають дійсності.

Порушення перелічених вимог може спричинити як застосування передбачених законом способів захисту цивільних прав, аж до компенсації моральної шкоди (п. 1 ст. 3, ч. 3 ст. 13, п. 9 ч. 2 ст. 16, п. 4 ч. 2 ст. 23, ст. 301 ЦК України) [5], так і кримінальну, адміністративну або іншу відповідальність (ст. 182 КК України; ст. 37 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні»; ст. 49 Закону України «Про інформацію» і ін.) [6; 7; 8].

Стан дослідження. Актуальність і значущість для кримінального судочинства питань правового регулювання захисту конституційних прав і свобод учасників кримінального процесу підтверджується значною кількістю наукових праць із цієї тематики. Суттєвий внесок у розробку проблеми захисту прав і свобод людини і громадянина при розкритті і розслідуванні злочинів зробили: В.К. Антонов, О.М. Бандурка, Р.С. Белкін, Т.В. Варфоломеева, К.Г. Волинка, В.І. Галаган, Ю.М. Грошевой, І.В. Гамалій, О.Ф. Долженков, І.П. Козаченко, М.К. Кузьменко, О.Р. Михайленко, В.В. Назаров, О.В. Негодченко, Д.Й. Никифорчук, В.Л. Нор, В.Л. Ортинський, С.В. Познишев, М.А. Погорельський, О.П. Снігерьев, С.М. Стахівський, С.В. Слінько, В.М. Тертишник, О.Р. Туманянц, Л.Д. Удалова, І.О. Фойницький, Г.І. Чангулі, Л.В. Черечукіна, М.Є. Шумило та ін.

Незважаючи на значну розробленість конституційних і процесуально-правових аспектів цієї проблеми, залишаються практично не дослідженими питання, пов'язані з можливістю порушення або обмеження основних прав і свобод людини через застосування засобів спеціальної техніки при проведенні оперативно-розшукової діяльності і кримінального судочинства, що і є **метою** цієї статті.

Виклад основних положень. Конституційне положення про неприпустимість збирання, збереження, використання і поширення інформації про приватне життя особи є однією з гарантій закріпленого в ст. 32 Конституції права на недоторканність приватного життя. Особливе значення у світлі розглянутої проблеми ця конституційна норма набуває через її безпосереднє відношення до засобів спеціальної техніки, призначених для негласного отримання інформації, що використовуються при розкритті і розслідуванні злочинів, а також систем, ство-

рюваних на основі використання засобів обчислювальної техніки і зв'язку, що дозволяють перехоплювати, накопичувати і певним чином обробляти значні масиви інформації.

Окремої уваги потребують персональні дані, які Законом України «Про захист персональних даних» віднесені, крім знеособлених персональних даних, до інформації з обмеженим доступом [9, ч. 2 ст. 5], прийнятим відповідно до Конвенції про захист осіб стосовно автоматизованої обробки даних особистого характеру, прийняту Радою Європи 28 січня 1981 року, та Додаткового протоколу до Конвенції щодо органів нагляду та транскордонних потоків даних, які ратифіковані Україною [10].

Насамперед привертає увагу відсутність у системі національного права України єдиної правової термінології понятійного апарату інформації про особу (персональні дані). Так, Закон України «Про Всеукраїнський перепис населення» відносить до них склад та родинні стосунки членів домогосподарства, стать, вік, дату і місце народження, сімейний стан, етнічне походження, мовні ознаки, громадянство, освіту, джерела засобів існування, зайнятість, міграційну активність, житлові умови [11]. На наш погляд, точніше цей термін визначає новий Закон України «Про захист персональних даних». Відповідно до нього *персональні дані – це відомості чи сукупність відомостей про фізичну особу, яка ідентифікована або може бути конкретно ідентифікована.*

Актуальність розгляду цього питання обумовлена необхідністю, поряд із створенням умов для розвитку інформаційно-телекомунікаційних технологій, впроваджувати засоби протидії протиправному використанню інформації про громадян. Нові можливості дедалі більше втягують громадян України у віртуальне життя, збільшуючи обсяги персональної інформації про них, їхню діяльність та оточення в мережі [12]. На жаль, ці відомості не завжди можуть бути використані на благо людини. Старанно зібрана, збережена, певним чином опрацьована інформація, залишена людиною в мережі, може використовуватись як потужне знаряддя впливу на особистість.

Проблемам правового регулювання захисту інформації про особу (персональних даних) присвячені роботи Ю.К. Базанова, А.А. Баранова, В.М. Брижка, В.С. Цимбалюка, Р.А. Калюжного, М.Я. Швеця та інших, проте організаційно-правові питання захисту персональних даних, що отримуються при використанні сучасних інформаційно-телекомунікаційних технологій, розкриті недостатньо. Тому набрання Законом України «Про захист персональних даних»

чинності дозволило створити умови для захисту персональних даних у країні і сприятиме подальшому розвитку інформаційного суспільства.

Зважимо, що закон встановлює режим обмеженого доступу до відомостей про фізичну особу та забороняє обробку персональних даних про расове або етнічне походження, політичні, релігійні або світоглядні переконання, членство в політичних партіях та професійних спілках, а також даних, що стосуються здоров'я чи статевого життя [9, ч. 1 ст. 7].

Погоджуємося з ученими [13], що у зв'язку із ймовірним значним ступенем небезпеки, який може виникнути у випадку витоку інформації із бази персональних даних, потрібно змінити процедуру отримання дозволу від уповноваженого державного органу з питань захисту персональних даних, яка регулюється у ст. 9 зазначеного закону [9, ст. 9]. Стаття передбачає заявочно-реєстраційний характер дозвільної процедури, і підставою для відмови у реєстрації є тільки та обставина, що заява про реєстрацію не відповідає визначеним до неї вимогам щодо змісту, таких як інформація про володільця бази персональних даних, про найменування і місцезнаходження бази персональних даних, про розпорядників бази персональних даних. Однак, жодної уваги законодавець не приділив *питанням програмного, апаратного, організаційного захисту баз персональних даних*. Убачається, що діяльність володільців та розпорядників баз персональних даних може проводитись лише *після отримання ліцензії*. Уповноважений державний орган з питань захисту персональних даних має визначити ліцензійні умови здійснення цього виду діяльності, розпочинаючи з питань організації доступу до приміщень, в яких мають розміщуватися програмно-апаратні комплекси або картотеки з персональними даними, можливість приєднання комп'ютерів із відповідними даними до локальних (глобальних) мереж, встановленого програмного забезпечення тощо. Також має бути визначений порядок перевірки володільців та розпорядників баз персональних даних на відповідність ліцензійним умовам.

Тому передбачена в законі вимога підтвердження зобов'язання щодо виконання вимог захисту персональних даних не надає гарантій захисту і не регулює відносини з приводу відшкодування збитків у разі витоку інформації з бази персональних даних суб'єкту персональних даних. У законі також потребує більш детального пропису повноваження правоохоронних органів для здійснення контррозвідувальної та оперативно-розшукової функцій стосовно суб'єктів протиправної

діяльності щодо використання інформації з баз персональних даних, у тому числі з використанням засобів спеціальної техніки.

Насправді, викликає стурбованість діяльність певних суб'єктів, які несанкціоновано проводять збирання інформації в Інтернеті щодо користувачів певних сервісів, таких як пошукові системи, соціальні мережі тощо. На сьогодні з розвитком інтернет-технологій відбувається стрімке наповнення мережі Інтернет різноманітною інформацією, збільшується кількість користувачів всесвітньої мережі. Обсяг даних, що зберігаються в Інтернеті, впритул наблизився до 500 млрд Гбайт, та подвоюється приблизно кожні півтора роки. Цікава для аналізу інформація, за оцінками експертів, становить близько 30%, із збільшенням цього показника до 45% у 2012 році [14]. Аудиторія Інтернет-користувачів в Україні за 2009 рік зросла на 2,2 млн. осіб і становила 10,4 млн. користувачів (28% українців) [15].

Разом із питаннями правового регулювання захисту інформації про особу виникають питання забезпечення ефективності інформаційно-аналітичної діяльності правоохоронних органів. Сьогодні існуючі в Україні інформаційні бази даних не складають повну та цілісну систему інформаційного забезпечення діяльності державних органів. Формати представлення даних не співпадають, відсутні можливості експорту-імпорту даних між базами, не існує засобів одночасної обробки інформації, що зберігається в різних базах за єдиними запитамі. Шляхи подолання цих проблем полягають у *системній побудові єдиного банку реєстраційних даних усього населення держави* [16].

Збирання конфіденційної інформації правоохоронними органами передбачається, зокрема, КПК України, Законами України «Про міліцію», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про Службу безпеки України». Так, у п. 3 ч. 1 ст. 64 КПК України встановлено, що при провадженні в кримінальній справі підлягають доказуванню обставини, що характеризують особу обвинувачуваного. Відповідно до Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» збирання відомостей про особу може вестись шляхом проведення оперативно-розшукових заходів, у тому числі з використанням спеціальних технічних засобів, призначених для негласного отримання інформації. Проведення оперативно-розшукових заходів можливе лише за наявності передбачених Законом підстав (ст. 6) і не повинне виходити за межі конкретних потреб.

Збереження інформації про приватне життя особи повинне здійснюватися таким чином, щоб при цьому виключалася можливість

її втрати або несанкціонованого використання. Особливий характер цієї інформації вимагає, щоб після вирішення завдань, у зв'язку з якими вона збиралася, ця інформація була знищена і не могла бути використана в інших цілях усупереч інтересам відповідної особи. Частиною 11 ст. 9 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» передбачається, що одержані внаслідок оперативно-розшукової діяльності відомості, що стосуються особистого життя, честі, гідності людини, якщо вони не містять інформації про вчинення заборонених законом дій, зберіганню не підлягають і повинні бути знищені. Відомості, одержані внаслідок оперативно-розшукової діяльності, щодо підготовки до терористичних актів чи їх вчинення окремими особами та групами, зберігаються до 5 років.

Чинне законодавство найбільш детально регламентує порядок використання і поширення інформації, що збирається у зв'язку з виявленням, розкриттям і розслідуванням злочинів, що цілком зрозуміло, якщо врахувати її характер і призначення [1, ч. 12 ст. 9].

Згідно з ч. 3 ст. 5 Закону України «Про міліцію», міліція не має права розголошувати відомості, що стосуються особистого життя людини, принижують її честь і гідність, якщо виконання обов'язків не вимагає іншого. Хоча ця норма якоюсь мірою і стримує протизаконне поширення інформації про приватне життя, однак, навряд чи її можна визнати достатньою з погляду захисту інтересів особистості. *З огляду на різноманіття функцій міліції, поняття «виконання обов'язків» може тлумачитися доволі вільно і не здатне виконувати роль реальної гарантії захисту інтересів особистості.*

Положення, що забезпечують конфіденційність інформації, отриманої в результаті застосування спеціальної техніки, закріплюються також у низці інших нормативних актів. Так, згідно з ч. 1 ст. 5 Закону України «Про Службу безпеки України», діяльність Служби безпеки України здійснюється на основі дотримання прав і свобод людини. Органи і співробітники Служби безпеки України повинні поважати гідність людини і виявляти до неї гуманне ставлення, *не допускати розголошення відомостей про особисте життя людини.*

У виняткових випадках з метою припинення та розкриття державних злочинів окремі права та свободи особи можуть бути тимчасово обмежені у порядку і межах, визначених Конституцією та законами України. З метою недопущення розповсюдження відомостей, що стосуються приватного життя громадян, КПК України передбачає недопустимість розголошення даних досудового слідства (ст. 121),

а також розгляд кримінальних справ у закритих судових засіданнях (ч. 1 п. 10 ст. 253).

Особливий порядок ознайомлення із зібраними щодо особи матеріалами закріплений у кримінально-процесуальному законодавстві. Відповідно до ст. 43, 45, 255 КПК України після закінчення досудового слідства та після призначення справи до судового розгляду обвинувачуваному, підсудному і його захисникові повинно бути надане право ознайомитися з усіма зібраними матеріалами справи.

Передбачене у ст. 31 Конституції України право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції також є однією з найважливіших гарантій прав на недоторканність приватного життя людини, його особисту і сімейну таємницю.

Однак це право може виходити за межі приватного життя і деякою мірою поширюватись на сферу службових і інших суспільних відносин. Такий висновок можна зробити, зокрема, аналізуючи зміст ст.ст. 1 та 6 Закону України «Про поштовий зв'язок» [17, ст.ст. 1, 6], який з посиланням на розглянуту конституційну норму гарантує це право користувачам, передбачаючи, що «поштова безпека – визначений законодавством комплекс заходів, спрямованих на захист таємниці інформації у поштовому зв'язку, збереження поштових відправлень, грошових коштів та засобів поштового зв'язку... Таємниця поштових відправлень, у тому числі листування та іншої письмової кореспонденції, електронних повідомлень, що пересилаються (передаються) засобами зв'язку, гарантується Конституцією та законодавством України».

Положення Конституції України, згідно з яким обмеження права на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції допускається тільки на підставі судового рішення, нині одержують дедалі більше закріплення і розвиток у законодавстві України. Так, згідно з ч. 3 ст. 6 Закону України «Про поштовий зв'язок», «вїмка та огляд письмової кореспонденції, вкладень в інших поштових відправленнях, одержання будь-яких довідок щодо них заборонено, крім випадків, визначених законом».

Це право може бути порушено уповноваженими органами при проведенні оперативно-розшукової діяльності з застосуванням спеціальних технічних засобів, призначених для негласного отримання інформації. Тому Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» не тільки передбачає, що оперативно-розшукові заходи, що обмежують закріплені в ст. 31 Конституції України права громадян, допускаються лише на підставі судового рішення [18], але

і встановлює умови, коли таке судове рішення може бути прийнято [1, ч. 14 ст. 9].

У випадку порушення кримінальної справи щодо особи, телефонні й інші переговори якого прослухуються відповідно до чинного Закону «Про оперативно-розшукову діяльність», складається протокол з відповідними додатками і передаються слідчому для залучення до кримінальної справи як джерело доказів. Подальший порядок їхнього використання визначається кримінально-процесуальним законодавством України.

Додатковою гарантією прав громадян від необґрунтованого їхнього обмеження шляхом застосування спеціальних технічних засобів для прослуховування телефонних і інших переговорів, що робить безглуздими подібні порушення при проведенні оперативно-розшукових заходів, є Указ Президента України від 7 листопада 2005 року № 1556/2005 «Про додержання прав людини під час проведення оперативно-технічних заходів».

Цей Указ є кроком до створення централізованої системи проведення оперативно-технічних заходів окремими суб'єктами оперативно-розшукової діяльності і підтверджує висновки, зроблені нами щодо необхідності та напрямів удосконалення законодавства щодо оперативно-розшукової діяльності.

Відповідно до вимог вказаного вище Указу Президента України була визначена процедура отримання дозволу суду на здійснення оперативно-технічних заходів, які тимчасово обмежують права людини, зокрема на негласне проникнення до житла чи іншого володіння особи, застосування технічних засобів добування інформації, зняття її з каналів зв'язку, установлення контролю за листуванням, телефонними розмовами, телеграфною та іншою кореспонденцією особи, а також використання інформації, отриманої під час здійснення оперативних заходів, яка визначається постановою Кабінету Міністрів України від 26 вересня 2007 року № 1169 «Про Порядок отримання дозволу суду на здійснення заходів, які тимчасово обмежують права людини, та використання добутої інформації» [18].

При прийнятті цієї Постанови Кабінет Міністрів України не лише уніфікував порядок отримання дозволів оперативними підрозділами різних органів виконавчої влади, а, знявши гриф обмеження доступу з указаних відомчих актів, зробив значний крок у напрямі покращення відкритості та прозорості діяльності правоохоронних органів, надавши можливість суспільству здійснювати більш ефективний де-

мократичний контроль за діяльністю оперативних підрозділів, що, своєю чергою, сприятиме їхній ефективній діяльності і виконанню покладених на них функцій.

Норма про недоторканність житла, яка закріплена у ст. 30 Конституції України, є однією з основних гарантій передбаченого ч. 1 ст. 32 Конституції права на недоторканність приватного життя. Уважаємо, саме в такому контексті зазначену конституційну норму потрібно розглядати, з огляду на положення п. 1 ст. 17 Міжнародного пакту про цивільні і політичні права, у якому вказується на необхідність забезпечення державою в законодавчому порядку захисту громадян від необґрунтованого або незаконного втручання в їх особисте і сімейне життя, а також необґрунтованого або незаконного посягання на недоторканність їхнього житла.

З уваги на ці положення, на наш погляд, і повинне визначатися поняття «недоторканність житла» щодо розглянутого кола правовідносин. Однак, нині тлумачення таких понять, як «недоторканність» і «житло», не повною мірою відповідають змістові, закладеному в Міжнародному пакті про цивільні і політичні права, що призводить до спрощеного і перекрученого тлумачення ст. 30 Конституції України у сучасному кримінально-процесуальному законодавстві.

До останнього часу поняття «житло» у законодавстві не розкривалося, і єдиним документом, яким можна було керуватися при розгляді питань, пов'язаних із застосуванням ст. 30 Конституції України і відповідної ст. 162 КК України, була постанова Пленуму Верховного Суду СРСР № 11 від 5 вересня 1986 року «О судебной практике по делам о преступлениях против личной собственности» зі змінами від 30 листопада 1990 року, що, незважаючи на зміни законодавства про злочини проти власності, тривалий час не втрачало свого інструктивного значення.

Зважаючи на цю постанову, під *житлом* необхідно було розуміти *приміщення, призначене для постійного або тимчасового проживання людей (індивідуальний будинок, квартира, кімната в готелі, дача, садовий будиночок і т. ін.), а також ті його складові, що використовуються для відпочинку, збереження майна, або задоволення інших потреб людини (балкони, засклені веранди, комори і т. п.)*. Водночас, житлом не могли визнаватися приміщення, не призначені і не пристосовані для постійного або тимчасового проживання (наприклад, відокремленні від житлових будівель погребі, амбари, гаражі й інші господарські приміщення).

У чинному законодавстві України і зараз немає чітко визначеного поняття «житло». Науковці та правники розуміють його по-різному. Так, М.О. Потебенько і В.Г. Гончаренко під житлом розуміють будь-яке приміщення, *приспосоване* для постійного або тимчасового проживання особи (кімната, квартира, приватний будинок). Іншим володінням вони вважають будь-яке приміщення (сарай, будка, погріб тощо), що непристосовані для проживання людей, а використовуються в побутових цілях. Також до володіння особи ними віднесені і будь-які належні їм предмети (сумки, рюкзаки, корзини тощо) [19, с. 153].

М.І. Мельник та М.І. Хавронюк житлом визнають житловий будинок чи житлове приміщення, які *призначені* для постійного (приватний будинок, квартира, кімната в будинку, квартирі чи гуртожитку) чи тимчасового (кімната в готелі, санаторії, казармі чи кубрику військово-службовців, палата в лікарні чи іншому закладі охорони здоров'я, дачний чи садовий будинок, палатка, вагончик) проживання людей, а також їх частини, які використовуються для відпочинку, зберігання майна або задоволення інших потреб людини (балкон, веранда, комора тощо). До іншого володіння особи вони відносять і транспортні засоби [20, с. 452].

І.О. Зінченко вважає, що під житлом слід розуміти приміщення, яке належить до житлового фонду і *призначене* для постійного чи тимчасового проживання людей, а також ті його частини, які використовуються для відпочинку, зберігання майна або задоволення інших потреб людини [21, с. 466].

У Росії порівняно недавно Федеральним законом РФ від 20 березня 2001 року № 26-ФЗ «Про внесення змін і доповнень у деякі законодавчі акти Російської Федерації в зв'язку з ратифікацією Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод» ст. 139 Кримінального кодексу РФ була доповнена приміткою, що законодавчо визначило поняття «житло». Відповідно до цього виправлення, під *житлом* треба розуміти *індивідуальний житловий будинок із належними до нього житловими і нежилими приміщеннями, житлове приміщення незалежно від форми власності, що входить у житловий фонд і придатне для постійного або тимчасового проживання, а також інше приміщення або будівля, що не входять у житловий фонд, але призначені для тимчасового проживання*. Аналогічне тлумачення поняття «житло» надане у ч. 10 ст. 5 КПК РФ, однак у кримінально-процесуальному законодавстві фраза «*придатне для постійного або тимчасового проживання*» замінена на фразу «*використовуване для*

постійного або тимчасового проживання», що, очевидно, значно розширює коло об'єктів, який можна вважати житлом.

Поряд із переліченими, у чинному законодавстві трапляється ще кілька інших тлумачень поняття «житло». Так, наприклад, Цивільний кодекс України визначає житлом фізичної особи житловий будинок, квартиру, інше приміщення, призначені та придатні для постійного проживання в них [5, ст. 379], а у ч. 1 ст. 3 Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» можна також простежити поняття «місце проживання», що, на наш погляд, тотожно поняттю житло, однак, відповідно до цього закону, має дещо інший зміст. До «місця проживання» належить адміністративно-територіальна одиниця, на території якої особа проживає строком понад шість місяців на рік [22, ч. 1 ст. 3].

У Російському законодавстві «місце проживання» – це житлові будинки, квартири, службові житлові приміщення, спеціалізовані будинки (гуртожитки, готелі-притулки, будинки маневреного фонду, будинки-інтернати для самотніх старих, інвалідів і ін.), а також інші житлові приміщення, у яких громадяни постійно або переважно проживають як власники, за договором наймання (піднаймання), договором оренди, або на інших підставах, передбачених законодавством [23, ч. 3 ст. 2].

Деякі російські вчені до житла, за правовим статусом, також прирівнюють транспортні засоби, купе вагонів, каюти пароплава, гаражі, господарські будівлі, земельні ділянки, що прилягають до будинку [24, с. 121]. І такий підхід не позбавлений логіки, оскільки асоціюється з тим місцем, де громадянин існує (живе) у часі.

Зазначимо, що і поняття «проникнення», про яке говориться в ст. 162 КК України, не є однозначним і законодавчо визначеним, а єдиним документом, у якому зроблена спроба його визначення, є та ж постанова Пленуму Верховного Суду СРСР № 11. Відповідно до цієї постанови, під *проникненням*, стосовно злочинів проти власності рекомендовано вважати *вторгнення в житло з метою скоєння крадіжки, грабежу або розбою*. Воно може відбуватися не тільки таємно, але і відкрито, як з подоланням перешкод або опору людей, так і безперешкодно, а рівно за допомогою пристосувань, що дозволяють винному витягати предмети, що викрадаються, без проникнення в житло.

Однак, на наш погляд, сучасний рівень розвитку технічних засобів дозволяє проникати в житло не тільки без безпосереднього проникнення до нього людини, але і без порушення недоторканності в

тому розумінні, що прийнято в кримінально-процесуальному законодавстві. Так, наприклад, викрадення предметів з житла може проводитися за допомогою дистанційно керованих механізмів, а спостереження за тим, що відбувається усередині житла, як за допомогою технічних засобів, вмонтованих у стіни, стелю, підлогу, системи вентиляції, технологічні отвори, щілини тощо, так і дистанційно, без механічного контакту з межами житлового приміщення.

Отож, для розв'язання розглянутої проблеми надзвичайно важливим є законодавче визначення і закріплення поняття «недоторканність», що використовується у ст. 30 Конституції України. Однак, це поняття, покликане гарантувати закріплене в ній право громадян на недоторканність житла, досі не тільки не визначено, але навіть і не згадується у ст. 162 КК України.

На нашу думку, поняття «недоторканність», означене в Конституції України, місткіше, ніж поняття «проникнення», яким воно замінюється у ст. 162 КК України. В результаті такого спрощеного розуміння поняття недоторканності, використаного в КК України, стаття з назвою «Порушення недоторканності житла» насправді захищає громадян тільки від одного з видів порушення недоторканності – незаконного проникнення в житло фізичних осіб, а власне саму недоторканність стаття і не гарантує. Водночас, *недоторканність*, тобто захист житла від будь-якого (усякого) посягання з боку будь-кого, може бути порушена використанням спеціальних технічних засобів, призначених для негласного отримання інформації, не тільки без фізичного проникнення в житло, але навіть без безпосереднього контакту з ним.

У зв'язку з наведеним вище, вважаємо, що гарантії недоторканності повинні поширюватися не тільки на житло, у матеріальному його розумінні, але і на всю інформацію, що у цьому житлі знаходиться і передається. Тому порушенням недоторканності житла ми пропонуємо вважати не тільки відкрите або таємне вторгнення в це житло сторонніх осіб з метою проживання або з іншими цілями, але також і установлення в ньому засобів спеціальної техніки, що дозволяють вести прослуховування розмов, що там ведуться, або візуальне спостереження за подіями, що відбуваються у цьому житлі.

Порушення недоторканності житла виникне й у тих випадках, коли за допомогою спеціальних технічних засобів, установлених за межами житла, ведеться спостереження за тим, що відбувається усередині його. Тут, на наш погляд, варто використовувати досвід кримінально-процесуального законодавства США [25], в якому вже доволі

давно спостереження за тим, що відбувається у житлі і прослуховування, у тому числі з використанням технічних засобів, які знаходяться поза його межами, прирівнюється до обшуку (з відповідним порядком судового санкціонування і процесуальним статусом одержуваних у результаті прослуховування і спостереження матеріалів).

Як було зазначено, порушення недоторканності житла (у визначені ст. 162 КК України), відповідно до його характеру і наслідків, може спричинити для винних у цьому порушенні осіб настання дисциплінарної, адміністративної або навіть кримінальної відповідальності. Одночасно чинне законодавство передбачає певну кількість ситуацій, у яких порушення недоторканності житла, без дозволу проживаючих там осіб, визнається правомірним [1, ч. 14 ст. 9].

Специфічні гарантії недоторканності житла передбачені чинним законодавством щодо окремих категорій осіб, чия діяльність має потребу в особливому забезпеченні. Наприклад, відповідно до ст. 27 Закону України від 17 листопада 1992 року «Про статус народного депутата України» народні депутати впродовж усього терміну повноважень мають недоторканність, що поширюється, зокрема, і на їхнє житлове приміщення. Відповідно до цієї статті Конституції будь-які дії, сполучені з обмеженням недоторканності житла, можуть бути проведені лише після одержання на те згоди Верховної Ради України [26, ст. 27]. Трохи інші умови, за яких можливо законне проникнення в житлове приміщення судді, передбачаються Законом України від 15 грудня 1992 року «Про статус суддів» [27, п. 4 ст. 13].

Висновки. Отже, в українському законодавстві доволі багато норм, які забезпечують гарантії прав і свобод громадян від необґрунтованого їхнього обмеження при проведенні державними органами процесуальної й оперативно-розшукової діяльності. Однак, як показує проведений аналіз, більшість з них були розроблені і прийняті практично без урахування можливості використання спеціальних технічних засобів, призначених для негласного отримання інформації для порушення конституційних прав громадян.

Крім того, деякі з перелічених правових норм, наприклад, неодноразово згадувана ст. 162 КК України, не тільки не враховують сучасний рівень розвитку спеціальної техніки, і не містять інформацію про них, але і не відповідають своїй назві і положенням Конституції, з яких випливають. У зв'язку з цим вважаємо необхідним внести в законодавчі норми, що гарантують розглянуті права і свободи громадян, виправлення, що враховують сучасний рівень розвитку технічних

засобів і упорядковують їх відповідно до змісту, закладеного у положеннях Конституції України, виконання яких вони покликані забезпечувати.

1. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 лют. 1992 р., № 2135-X11 // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 22. – Ст. 304.

2. Про міліцію: Закон України від 20 груд. 1990 р., № 565-X11 // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 4. – Ст. 20.

3. Про Службу безпеки України: Закон України від 25 берез. 1992 р., № 2229-X11 // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 27. – Ст. 383.

4. Про Державну прикордонну службу України: Закон України від 3 квіт. 2003 р., № 661-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 27. – Ст. 208.

5. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року, № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.

6. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року, № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.

7. Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні: Закон України від 16 листопада 1992 року № 2782-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 1. – Ст. 2.

8. Про інформацію: Закон України від 2 жовтня 1992 року № 2657-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650.

9. Про захист персональних даних: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – N 34. – Ст. 481.

10. Про ратифікацію Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних та Додаткового протоколу до Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних стосовно органів нагляду та транскордонних потоків даних: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 46. – Ст. 542.

11. Про Всеукраїнський перепис населення // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 51–52. – Ст. 446.

12. Еляков А.Д. Электронное хищение информации / А.Д. Еляков // Актуальные проблемы правоождения. – 2009. – № 1 (22). – С. 155–166.

13. Безрученко В.С. Використання інформації про особу: організаційно-правовий аспект / В.С. Безрученко // Актуальні проблеми адміністративного права та адміністративної діяльності: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Донецьк, 10 грудня 2010 року). – 2010.

14. Парамонов В. Объем интернет-контента удваивается каждые полтора года / В. Парамонов. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://net.compulenta.ru/427223/>.

15. Аудитория Уанета, ноябрь 2009: значительный рост активности пользователей. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gemius.com/ua/aktualnosci/2009-12-25/01> – Назва з екрану.

16. Безрученко В.С. Визначення концептуальних засад запровадження тотального фінансового моніторингу як ефективного засобу протидії тіньовій економіці / В.С. Безрученко // Вісник Інституту економічного прогнозування. – 2003. – С. 77–82.

17. Про поштовий зв'язок: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 6. – Ст. 39.

18. Про затвердження Порядку отримання дозволу суду на здійснення заходів, які тимчасово обмежують права людини, та використання добутої інформації: Постанова Кабінету Міністрів України від 26.09.2007 № 1169 // Офіційний вісник України від 08.10.2007 р. – Київ, 2007. – № 73. – Ст. 2725.

19. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу / [під заг. ред. М.О. Потебенька, В.Г. Гончаренка]. – К.: Форум, 2001. – 942 с.

20. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / [за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка]. – К.: Каннон, А.С.К., 2001. – 1104 с.

21. Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / [Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гаврик та ін.]; за заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Вид. 4-е, доп. – Х.: Одісей, 2008. – 1208 с.

22. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні: Закон України від 11 груд. 2003 р., № 1382-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 15. – Ст. 232.

23. О праве граждан Российской Федерации на свободу передвижения, выбор места пребывания и жительства в пределах Российской Федерации: Закон РФ от 25 июня 1993 г. № 5242-1 // ВСНД и ВС РФ. – 1993. – № 32. – Ст. 1227.

24. Научно-практический комментарий к Конституции Российской Федерации / под ред. В.В. Лазарева, – М.: Спарк, 1997. – 908 с.

25. Пешков М. Прослушивание и электронное наблюдение в уголовном процессе США / М. Пешков // Российская юстиция. – 1997. – № 4. – С. 55–56.

26. Про статус народного депутата України: закон України від 17 листопада 1992 року, № 2790-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 3. – Ст. 17.

27. Про статус суддів: Закон України від 15 грудня 1992 року, № 2862-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 8. – Ст. 56.

Захаров В.П., Ортинский В.Л., Хараберюш И.Ф. Права и свободы человека и гражданина в условиях использования специальной техники.

Рассматриваются вопросы, связанные с возможностью нарушения или ограничения основных прав и свобод человека при применении средств специальной техники в оперативно-розыскной деятельности и уголовном судопроизводстве и возможные пути их решения.

Ключевые слова: правоохранительная деятельность, уголовный процесс, оперативно-розыскная деятельность, специальная техника.

Zakharov V.P., Ortinskiy V.L., Kharaberyush I.F. Human and civil rights and freedoms in the use of special technology.

Problems connected with possibility of violation or restriction to the main human rights and freedoms by using the facilities of special technology in operative-search activity and criminal proceedings as well as possible ways of their solving are considered in the article.

Key words: law-enforcement activity, criminal procedure, operative-search activity, special technology.

Стаття надійшла 18 квітня 2012 р.

УДК 343. 23

О.О. Кваша

ФІЛОСОФСЬКЕ ЗНАЧЕННЯ КАТЕГОРІЙ «НЕОБХІДНІСТЬ» І «ВИПАДКОВІСТЬ» ДЛЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ КОНЦЕПЦІЇ ПРИЧИННОСТІ

Визначено, що в кримінальному праві філософські категорії «необхідність» і «випадковість» використовуються в межах теорії необхідного спричинення. У філософії «необхідність» і «випадковість» – це універсальні категорії, які мають важливе методологічне та гносеологічне значення. Інтерпретація необхідності і випадковості визначає світоглядну спрямованість будь-якої філософської системи.

Ключові слова: детермінація, причинність, необхідність, випадковість.

Постановка проблеми. Теорія кримінального права розвивається на основі застосування категоріального апарату філософії. Загальні філософські категорії – детермінізм, причинність, необхідність та випадковість, можливість і дійсність – мають ключове значення для вирішення кримінально-правової проблеми причинного зв'язку. Поняття «необхідність» і «випадковість» узалежнені від тлумачення причинного зв'язку, водночас виконуючи в становленні детермінізму провідну роль. Значення категорій необхідності і випадковості полягає у тому, що та чи інша інтерпретація необхідності і випадковості часто визначала спрямованість всієї філософської системи, орієнтацію її на той чи інший тип світогляду [1, с. 26].

Історично склалося, що висунута у першій половині ХХ ст. видатним ученим А.А. Піонтковським теорія «необхідного спричинення» є і сьогодні домінуючою у кримінальному праві України та інших пострадянських держав. А.А. Піонтковський у методологічному розумінні спирався на систему категорій матеріалістичної діалектики, важливе місце в якій належить категоріям необхідності та випадковості. Також слід враховувати позицію правознавців, що до діалектики як універсального методу наукового пізнання слід ставитися виважено й обережно, з огляду на наявність альтернативних методологічних підходів [2, с. 28].

Водночас сучасне соціально-економічне, політичне і духовне життя збагачує зміст категорій необхідності і випадковості. Тому актуальним є осмислення змісту та значення цих логічних категорій в контексті сучасних соціально-історичних реалій, нового суспільного досвіду, досягнень теоретичного пізнання, духовного і предметного перетворення світу. Як відомо, детермінізм передбачає насамперед породження, однак не тільки цим обмежується його розвиток. До детермінантів відносять і умови, за яких причина діє, і роль необхідності та випадковості, можливості та дійсності та їх співвідношення в процесі детермінації тощо. У філософії категорія випадковості протистоїть категорії необхідності [3, с. 34]. Необхідність та випадковість відображають процес детермінації в його становленні.

Разом з тим непоодинокими є випадки, коли вчені в галузі кримінального права тлумачать категорії необхідності і випадковості так, що спотворюється їх первинний філософський зміст. Суперечливі наукові підходи призводять до помилкових теоретичних узагальнень та висновків і ускладнюють правозастосовну практику.

Стан дослідження. Значний внесок у розробку вказаної проблеми зробили правознавці С.Р. Багіров, С.О. Єфремов, М.І. Ковальов, О.М. Костенко, В.М. Кудрявцев, В.Г. Макашвілі, В.Б. Малінін, П.С. Матишевський, В.А. Мисливий, А.А. Музика, В.А. Нерсесян, А.А. Піонтковський, Т.Л. Сергєєва, О.Б. Сахаров, М.Д. Сергієвський, О.Я. Светлов, М.С. Таганцев, А.А. Тер-Акопов, Г.В. Тімейко, А.Н. Трайнін, Т.В. Церетелі, М.Д. Шаргородський, О.Л. Тимчук, С.Д. Шапченко, М.П. Яблоков, Н.М. Ярмиш, С.С. Яценко та інші. Так, український вчений І.П. Лановенко відзначав, що розмежування необхідності та випадковості як об'єктивних категорій – це основа вирішення всієї проблеми причинності [4, с. 121]. Серед філософів досліджували аналізовані категорії М.О. Парнюк, М.В. Пилипенко, А.А. Бекбоев,

М.О. Булатов, В.А. Марков, В.В. Кизима, Е.П. Причепій та інші. Водночас не проводився комплексний аналіз універсальних філософських категорій необхідності і випадковості, їх становлення та взаємозв'язку та значення для кримінально-правових досліджень, тому саме ця проблема і є **метою** цієї статті.

Виклад основних положень. В науці кримінального права паує концепція необхідного спричинення, яка була обумовлена історичними, гносеологічними, ідеологічними факторами. Уявлення про необхідність і випадковість пройшли довгий шлях розвитку і формування, починаючи з абстрактних образів до сучасного наукового розуміння. Донауковий світогляд охоплював єдність реального і містичного. Така єдність засновувалась на відсутності систематизованих детерміністських уявлень, оскільки міфологічне мислення не розділяло необхідного і випадкового [5, с. 17]. Багато видатних мислителів минулого визначали зміст цих категорій, аналізували їх вияви в суспільному житті та загалом історичному розвитку. Про найважливіші етапи у становленні аналізованих категорій йтиметься далі. Роль випадкового в оточуючому світі обговорюється з незапам'ятних часів – з тих пір, коли первісний мисливець спіткнувся об камінь, що підвернувся під ноги [6, с. 2]. Водночас науковці зробили висновок, що у вченнях різних древньокитайських філософських шкіл не містилось єдиного поняття необхідності, а наявність випадковостей у світі більшість древньокитайських філософів заперечувало [7, с. 12–13].

З цього питання століттями точилась боротьба, яка велась між представниками різних напрямів у філософії, починаючи з найдавніших часів і досі. Історія поглядів на випадковість еволюціонувала від її повного заперечення до абсолютизації. Джерела філософського осмислення випадковості можна знайти в атомістиці насамперед Левкіппа та Демокріта. Загалом в системі античної атомістики категорії необхідності і випадковості посідають важливе місце, будучи практично основними принципами побудови цієї системи. Античні філософи трактували випадковість по-різному. Демокріт першим звів причинність до зовнішніх зіткнень атомів, виключивши випадковість. Вважається, що древньогрецький філософ Демокріт визнавав в характеристиці причинності лише необхідність, розглядаючи ці категорії у взаємозв'язку. Критикували такий підхід Демокріта дослідники його наукової спадщини, відзначаючи, що він тлумачив необхідність як причинність, як породження причиною наслідку, як процес спричинення, замість того, щоб покласти причинність в основу необхідності, помилково зводив

необхідність до причинності [8, с. 188]. Однак В.П. Горан наголошує, що Демокріт категорично не заперечував об'єктивну випадковість. На думку вченого, Демокріт розробляв трактовку випадковості як перетинання незалежних рядів спричинення, саме він вніс істотний вклад у формування концепції необхідного як результату внутрішніх причин і випадкового – як результату зовнішніх причин [9, с. 88]. В.П. Горана підтримують й інші вчені. А.А. Бекбоев наголошує, що з людського життя Демокріт виключає міфічну долю, а не випадковість, сама випадковість має необхідний характер [10, с. 17]. В.Ф. Асмус відмічав, що Демокріт заперечує можливість випадковостей у сенсі безпричинності, але, з іншого боку, він визнає можливість випадковості в іншому значенні – не в сенсі безпричинності, а в сенсі того, що протилежне доцільності [11, с. 147].

Саме проблема статусу випадковості стала критерієм, щодо якого ще серед атомістів відбулося розмежування – на вчення Демокріта та Епікура. Тому слід звернутись і до розгляду позиції іншого видатного представника древньої атомістики Епікура, опонента Демокріта у поглядах на необхідність та випадковість. Творчо продовжуючи ідеї атомістичного вчення Демокріта, Епікур розвинув природничо-наукове розуміння світу. Основні положення його концепції: абсолютизація «нічим не визначеної» випадковості у розвитку світу – індетермінізм; визнання випадковості об'єктивною формою детермінації дійсності. Епікур писав: «хто говорить, що все відбувається в силу необхідності, той не може дорікнути тому, хто говорить, що все відбувається не в силу необхідності» [12, с. 260]. Тобто філософ надавав надто великого значення випадковості у розвитку природи [7, с. 18]. З огляду на причинно-наслідкове пояснення дійсності, атомісти вперше дали аргументовану теорію всезагального причинного зв'язку: все має свою причину, безпричинних явищ не існує, і в цьому сенсі все без виключення визначається в силу необхідності. Розуміння необхідності і випадковості в філософії Древньої Греції та Риму було суперечливим.

На багато сторіч визначили напрям пошуків факторів, які детермінують розвиток, погляди Арістотеля. Видатний філософ підвів підсумки досягненням учених і філософів античної Греції, узагальнивши їх праці, визначив необхідність як явище, без якого ніщо не відбувається. Арістотель визнавав і реальне існування випадковості, даючи визначення випадкового як наслідку перетинання незалежних причинних рядів і, відповідно, необхідного як наслідку перетинання причинних рядів у чомусь пов'язаних, залежних. Випадок, за визначенням

філософа, – це причина за збігом для подій, які відбуваються за попереднім вибором мети [13, с. 39]. Джерело необхідності Аристотель вбачав не в самій природі, а поза нею, приділяючи значну увагу проблемі віднесення випадку і мимовільності до числа причин.

У Новій філософії все звелось до однієї причини і наслідку, причому причина ототожнювалася із необхідністю, випадковість – із непізнаною причинністю. Зауважимо, що саме Демокрит започаткував метафізичну трактовку детермінізму, який і було розвинуто у працях Ф. Бекона, Т. Гоббса, Б. Спінози, Р. Декарта, Д. Прістлі, Д. Локка та інших філософів Нового часу. Ф. Бекон визнавав причинність і тісно пов'язану із нею необхідну закономірність у природі. Б. Спіноза визнавав і випадковість, але розглядав її лише як суб'єктивну категорію: випадковими слід називати речі чи явища лише в тому випадку, якщо ми не знаємо причин їх виникнення [14, с. 23].

Логічне продовження цей напрям детермінізму знайшов у вченні П. Лапласа, який справедливо вважається найбільш яскравим виразником концепції механістичного детермінізму. Філософ наголошував, що лише незнання тих зв'язків, які об'єднують закони природи із системою світу у цілому, примушує людей звертатися до «кінцевих» причин чи «випадку». Випадковість, пов'язана із незнанням причин, посіла своє місце в концепції лапласівського детермінізму. Протиставлення необхідності і випадковості були в основі боротьби лапласівського детермінізму з індетермінізмом. П. Лаплас зазначав, що точні причини явищ або невідомі, або надто складні, щоб можна було піддати їх вирахуванню, крім того, їх дія часто порушується випадковими і непостійними причинами. П. Лаплас визнавав об'єктивний характер випадковості, яку тлумачив як подію, обумовлену непостійними причинами [15, с. 204–205].

Французькі матеріалісти XVIII сторіччя Д. Дідро, П. Гольбах, Л. Гельвецій (як і прибічники механістичного детермінізму, зокрема П. Лаплас) ототожнювали необхідність із причинною залежністю, вони заперечували об'єктивну випадковість. Так, Л. Гольбах зауважував: «ніщо в природі не може відбутися випадково; все слідує певним законам; ці закони є лише необхідним зв'язком певних наслідків з їх причинами» [16, с. 35]. Французькі матеріалісти розглядали необхідність як однозначну *неминучість*. Зауважимо, що подібне тлумачення характерне і для сучасної вітчизняної філософії. Так, М.О. Парнюк визначає необхідність як такі визначення дійсності, які *неминуче* породжуються достатньою сукупністю головних, істотних опосередковуючих

факторів, ступенем розвитку сутності, існують самі собою завдяки своїй основі [17, с. 85]. Взаємозв'язок необхідності з неминучістю аналізується і у вітчизняних кримінально-правових дослідженнях причинного зв'язку [18, с. 63, 95, 107].

В історії філософії тривалий час випадковості надавався феноменальний, суб'єктивний характер. Значний внесок у розробку аналізованих категорій зробили Кант, Гегель, Фейєрбах. Наприкінці XVIII ст. Кант продовжив суб'єктивістську лінію Юма у розумінні причинності, необхідності та випадковості. Кант не вбачав діалектного зв'язку між останніми, протиставляв їх. Гегель же вважав, що необхідність і випадковість причинно обумовлені, що нічого в природі не відбувається без природної необхідності, в природі панує всеохоплюючий причинний зв'язок: «коли мова іде, щоб зрозуміти деякий зміст як необхідне, то розсудлива рефлексія бачить своє завдання у зведенні цього змісту головним чином до причинного відношення» [19, с. 256–257]. Гегель виокремлював необхідність формальну, реальну та абсолютну. Вища форма необхідності – абсолютна, оскільки вона втілює єдність буття і сутності.

Зазначимо, що сучасне визначення випадковості має у своїй основі ще гегелівський підхід. Саме Гегель дав традиційне визначення випадковості: «випадковість як дещо таке, що може бути, а може також не бути... , може бути таким, а також і іншим...».

На відміну від Канта, вслід за французькими матеріалістами, Фейєрбах визнавав об'єктивний характер причинності, закономірності, необхідності і випадковості: «наука повинна досліджувати не лише необхідність, але й «таємницю випадку» [20, с. 224]. Суть нової версії концепції лапласівського детермінізму у XIX столітті полягає у тому, що в світі все визначено, однак є і випадкові зв'язки, які виражають відносини між незалежними причинними лініями. У XIX столітті виникає більш діалектичне розуміння співвідношення випадковості і необхідності.

Отже, у філософських поглядах Канта, Гегеля, Фейєрбаха категорії необхідності і випадковості тлумачаться не просто по-різному, але й діаметрально протилежно. Кант тлумачить їх в межах суб'єктивно-ідеалістичної концепції, не визнаючи їх взаємозв'язку. Тоді як Гегель відстоював їх взаємозв'язок, а Фейєрбах визнавав об'єктивний характер причинності, необхідності і випадковості.

У XX ст. відбувається зміна в інтерпретації категорії випадковості. Випадковість залишається формою вияву та доповнення необхідності, свобода – усвідомленням необхідності.

Ключове місце категорії необхідності і випадковості посідають у діалектико-матеріалістичній філософії. Детермінізм у діалектичному матеріалізмі визначається як відносна необхідність, як універсальна взаємодія.

Необхідність неминуче впливає з певного кола умов і причин, здійснюється тільки так, а не інакше; вона завжди у кінцевому результаті пробиває собі дорогу через випадковості. Як протилежність необхідності, випадковість за певних умов – це річ, явище, ізольовані від інших, внутрішній зв'язок яких ще не розкрито, не доведено [7, с. 82]. Визнання об'єктивного характеру необхідності, випадковості базуються на ключовому положенні діалектико-матеріалістичної філософії про те, що природа і суспільство є первинним, що об'єктивна реальність існує до свідомості, поза нею і незалежно від неї. Відзначимо, що і марксистсько-ленінська філософія ґрунтувалася не лише на визнанні об'єктивного характеру цих категорій, але і на їх єдності, діалектичному взаємозв'язку.

Категорії «необхідність» і «випадковість», будучи в залежності від тлумачення причинності, відіграють провідну роль у становленні детермінізму як засадничого світоглядного і методологічного принципу. Виокремлюють такі інтерпретації співвідношення причинності і необхідності: необхідність і причинність повністю збігаються (притаманний лапласівському детермінізму, коли всі детермінуючі зв'язки відносились до причинно-наслідкових); необхідність – категорія більш широка, ніж причинність, і включає в себе непричинні зв'язки (склався на більш пізньому етапі, після відкриття непричинних типів детермінації); причинність ширша від необхідності, оскільки включає в себе і випадкові зв'язки.

Інші вчені найбільш правильним визнають те, що обсяги аналізованих понять збігаються лише частково [21, с. 69; 22, с. 89]. Цей підхід враховує діалектику співвідношення необхідності, випадковості і причинності, а саме: випадковість, як і необхідність, може визначати і причинні, і непричинні типи детермінації. Причини, які викликають зміни того чи іншого об'єкта, можуть бути щодо цього об'єкта і його умов не лише необхідними, але й випадковими.

Щодо важливості категорії випадковості вчені відзначають таке: не знайдеться ще такої категорії діалектики, яка грала б настільки важливу й іноді суперечливу роль як у пізнавальній, так і в практичній діяльності людей. Ідея випадковості буквально пронизує всі сфери людської життєдіяльності... [23, с. 3].

Вітчизняні вчені також надають великого значення цій категорії: є поняття складні, багатогранні, неоднозначні, таємничі й загадкові, як саме життя. Одне з них – випадковість [24, с. 33]. Випадковість – це категорія, яка уособлює неповторний збіг обставин, унікальне сполучення багатьох невідомих чинників як перетин причинно-наслідкових ланцюгів.

Будь-який причинно-наслідковий ряд є необхідним, випадковим же є його перетин з іншими причинно-наслідковими рядами. Випадковість виникає у момент перетину необхідних причинно-наслідкових рядів. Наявність необхідного зв'язку між причиною і наслідком не виключає об'єктивного існування випадковостей, які зі своїми причинами пов'язані теж. Не може бути випадкових наслідків, а існують випадкові причини, які, своєю чергою, з необхідністю породжують певні наслідки.

Очевидно, що необхідність і випадковість не можуть існувати одне без одного, доповнюють один одного (як можливість та дійсність). Будь-яка річ є діалектичною єдністю необхідності і випадковості. В одному випадку вона необхідна, а в іншому стає випадковою. Взаємоперехід необхідності і випадковості відображає ту особливість, що межі дійсності рухливі і речі чи явища у процесі розвитку перетворюються у свої протилежності, а різниця між необхідністю і випадковістю відносна.

Одна із найбільш відомих учених-дослідниць причинного зв'язку у кримінальному праві Т. Церетелі відзначала, що випадковість є формою вияву необхідності [25, с. 94–95].

Саме у цьому відображається їх єдність та сутність. Випадковість на відміну від необхідності не утворюється такою сукупністю детермінуючих факторів, вона незалежна і відмінна від них. Випадковість на відміну від необхідності пов'язана із можливістю, яка не завжди може стати дійсністю.

Отже, зміст категорії випадковості розкривається у точках перетинання з іншими категоріями, насамперед – із необхідністю, а також можливістю, дійсністю тощо.

Висновки. Отже, інтерпретація необхідності і випадковості означає світоглядну спрямованість будь-якої філософської системи. З проведеного історичного огляду очевидно, що ставлення філософів і загалом людей до випадковості у різні часи було неоднозначним. Випадковість у давні часи розглядалася як відхилення від порядку, як річ, по суті, негативна.

Сьогодні випадковість розглядається як форма вияву та доповнення необхідності. Отримані висновки сприятимуть вдосконаленню кримінально-правової концепції причинності.

-
1. Огородников В.П. Мировоззренческое значение принципа и теории детерминизма / В.П. Огородников // Детерминизм и современная наука: межвузовский сборник научных трудов. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1987. – С. 23–37.
 2. Тимчук О.Л. Причинний зв'язок як ознака об'єктивної сторони складу злочину: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / Олексій Леонідович Тимчук. – Запоріжжя, 2005. – 232 с.
 3. Гулидов А.И. Диалектика необходимого–случайного в свете концепции динамического хаоса / А.И. Гулидов, Ю.И. Наберухин // Философия науки. – 2001. – № 1 (9). – С. 33–46.
 4. Лановенко И.П. Уголовно-правовая охрана трудовых прав граждан / И.П. Лановенко, Г.И. Чангули. – К.: Наукова думка, 1989. – 280 с.
 5. Богомолов А.С. Диалектический логос: Становление античной диалектики / А.С. Богомолов. – М.: Мысль, 1982. – 263 с.
 6. Пригожин И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс: пер с англ. / общ. ред. В.И. Аршинова, Ю.Л. Климонтовича и Ю.В. Сачкова. – М.: Прогресс, 1986. – 432 с.
 7. Пилипенко Н.В. Диалектика необходимости и случайности / Н.В. Пилипенко. – М.: Мысль, 1981. – 263 с.
 8. Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии / А.Н. Чанышев. – М.: Высшая школа, 1981. – 374 с.
 9. Горан В.П. Необходимость и случайность в философии Демокрита / В.П. Горан; отв. ред. М.Г. Федоров. – Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1984. – 208 с.
 10. Бекбоев А.А. Концепция необходимости и случайности в учении античных и восточных мыслителей / А.А. Бекбоев. – Фрунзе: Илим, 1989. – 132 с.
 11. Асмус В.Ф. Античная философия / В.Ф. Асмус. – М.: Высшая школа, 1976. – 543 с.
 12. Античные философы. Свидетельства. Фрагменты. Тексты. – К., 1955. – 356 с.
 13. Аристотель. Физика / Аристотель; пер. В. Карпова. – М., 1937. – 65 с.
 14. Спиноза Б. Этика / Б. Спиноза. – М.–Л.: Соцэргиз, 1932. – 223 с.
 15. Лаплас П. Опыт философии теории вероятностей. Популярное изложение основ теории вероятностей и ее приложений / П. Лаплас. – М.: Типо-лит. Кушнерев, 1908. – 208 с.
 16. Гольбах П.А.Д. Избранные антирелигиозные произведения. / П.А.Д. Гольбах. – М.: Гос. антирел. изд-во, 1934. – 659 с.

17. Необходимость и случайность / М.А. Парнюк, Е.П. Причепий, В.В. Кизила и др. – К.: Наукова думка, 1988. – 311 с.

18. Багіров С.Р. Причинний зв'язок у злочинах, що вчиняються через необережність: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / Сергій Рамізович Багіров. – К., 2005. – 222 с.

19. Гегель. Сочинения / Гегель. – М.; Л.: Госиздат, 1929–1958: в 14 т. – Т. 1. – 1929. – 367 с.

20. Фейербах Л. Избранные философские произведения: в 2-х т. / Л. Фейербах. – Т. 2. – М.: Полит. лит-ра, 1955. – 942 с.

21. Возможность и действительность / [М.А. Парнюк, А.С. Кирилук, В.В. Кизима и др.] / редкол.: М.А. Парнюк (отв. ред.). – К.: Наукова думка, 1989. – 288 с.

22. Огородников В.П. Познание необходимости: детерминизм как принцип научного мировоззрения / В.П. Огородников. – М.: Мысль, 1985. – 206 с.

23. Шуков В.А. Оправдание случайности / В. Шуков, Г. Хон. – М.: Наука, 1990. – 155 с.

24. Заглада В. Про розвиток природничо-наукових уявлень про випадковість / В. Заглада // Sententiae. Наукові праці Спільки дослідників модерної філософії (Паскалівського товариства). – 2007. – Випадковість в сучасному світі: діалог науки, релігій, культур. – Вінниця: Універсум. – С. 33–43.

25. Церетели Т.В. Причинная связь в уголовном праве / Т.В. Церетели. – Тбилиси: Изд-во Тбилисского гос. ун-та, 1957. – 276 с.

Кваша О.О. Философское значение категорий «необходимость» и «случайность» для уголовно-правовой концепции причинности.

В статье определено, что в уголовном праве философские категории «необходимость» и «случайность» используются в рамках теории необходимого причинения. В философии «необходимость» и «случайность» – это универсальные категории, которые имеют важное методологическое и гносеологическое значение. Интерпретация необходимости и случайности определяет мировоззренческую направленность любой философской системы.

Ключевые слова: детерминация, причинность, необходимость, случайность.

Kvasha A.A. Philosophical significance of the categories of «necessity» and «chance» in the criminal concept of causality.

The article states that in criminal law philosophical categories of «necessity» and «chance» are used in the framework of the necessary cause. In philosophy «necessity» and «chance» are universal categories that have important methodological and epistemological significance. The interpretation of necessity and chance determines the ideological orientation of any philosophical system.

Key words: determination, causality, necessity, chance.

Стаття надійшла 12 березня 2012 р.

СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ КОНКУРЕНЦІЇ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ НОРМ ПРИ ПРИЗНАЧЕННІ ПОКАРАННЯ У НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Висвітлюються основні наукові напрацювання вчених, які займалися дослідженням проблем конкуренції кримінально-правових норм при призначенні покарання, та вказується на ті питання, що були залишені ними поза увагою або ж були вивчені недостатньо повно.

Ключові слова: конкуренція кримінально-правових норм при призначенні покарання, види конкуренції норм, правила подолання конкуренції кримінально-правових норм, колізія норм.

Постановка проблеми. Питання, пов'язані із конкуренцією кримінально-правових норм, стали предметом дослідження багатьох науковців вже починаючи з середини минулого століття. Пов'язано це насамперед із виникненням проблем у правозастосуванні кримінального закону, оскільки дуже часто на практиці виникали ситуації, коли, наприклад, правоохоронні органи та суди стикалися із випадками, де вирішення конкретного питання було врегульовано декількома кримінально-правовими нормами. У зв'язку з цим виникає необхідність більш детального дослідження конкуренції норм кримінального права під час призначення покарання.

Метою цієї статті є висвітлення основних наукових здобутків, якістосуються питань конкуренції кримінально-правових норм при призначенні покарання та звернення уваги на ті аспекти цього правового явища, що не аналізувались взагалі або піддавались вивченню лише частково.

Стан дослідження. Найбільше уваги проблемам, що пов'язані із конкуренцією кримінально-правових норм при призначенні покарання, приділяли такі російські науковці, як Л.В. Іногорова-Хегай та В.М. Гарманов. Окремі аспекти цієї проблематики розглядалися в роботах В.П. Малкова, Є.В. Благова, В.Б. Шакіна, В.М. Василяша та ін.

Виклад основних положень. Одним із перших, хто звернув увагу на конкуренцію як правове явище в межах кримінального права, був німецький вчений Францфон-Ліст, який у своїй праці «Учебник уголовного права. Общая часть» зазначав, що труднощі виникають

тоді, коли, на перший погляд, злочин підпадає під дію декількох різних кримінальних законів, тобто коли одне і те ж діяння порушує декілька кримінальних законів. В таких випадках, як зазначає автор, відбувається збігання не декількох злочинів, а декількох порушених кримінальних законів і саме тому виникає не сукупність злочинів, а конкуренція законів [1, с. 267]. Пізніше А. А. Герцензон, досліджуючи питання кваліфікації злочинів, у своїй роботі «Квалификация преступлений» звернув увагу на конкуренцію кримінально-правових норм. Конкуренція норм, на думку автора, – це наявність двох або більше кримінальних законів, які рівною мірою передбачають караність такого діяння [2, с. 21]. Згодом відомий радянський вчений-криміналіст В.М. Кудрявцев у своїй монографії «Теоретические основы квалификации преступлений», яка була видана за результатами його докторської дисертації, дає більш ґрунтовне визначення конкуренції кримінально-правових норм, яке і сьогодні має вагоме значення та є підґрунтям для вивчення всіх пов'язаних з ним правових явищ. Так, на думку автора, під час конкуренції норм вчиняється один злочин (на відміну від сукупності, повторності та рецидиву), який одночасно містить ознаки двох або більше кримінально-правових норм. Але виникає питання, яку з норм потрібно застосувати для кваліфікації вчиненого [3, с. 243]. Отже, конкуренція норм в теорії кримінального права первинно була предметом дослідження в межах проблеми кваліфікації злочинів.

Першим із вчених-криміналістів, хто звернув увагу на той факт, що внаслідок застосування кримінального закону може бути місце конкуренція кримінально-правових норм при призначенні покарання, був А.А. Піонтковський. Аналізуючи положення ст. 29 Кримінального кодексу РРФСР 1922 року, в якій зазначалося, що у випадку, коли у вчиненому обвинуваченим діянні містяться ознаки злочинів, передбачених різними статтями кодексу, суд призначає покарання за статтею, яка встановлює найбільшу караність, автор заперечив позицію Н.А. Стручкова, який вважав, що положеннями цієї статті регулюється порядок призначення покарання за ідеальною сукупністю [4, с. 57]. Натомість припис ст. 29 КК РРФСР 1922 року, як зазначав А.А. Піонтковський, вирішує питання не про ідеальну сукупність злочинів, а про відповідальність при конкуренції законів [5, с. 620]. Наврядчи можна не погодитись із зазначеною позицією А.А. Піонтковського, що у наведеному вище випадку виникає конкуренція норм. Однак для більш повного з'ясування суті наведеного наукового спору слід підкреслити, що законодавче положення ст. 29 КК РРФСР 1922 року містило прави-

ло, відповідно до якого суд при призначенні покарання особі, яка вчинила злочин, що підпадає під декілька статей кримінального закону, керується тією статтею, яка передбачає найбільш сувору санкцію, тобто у запропонованій ситуації наведено приклад конкуренції норм кримінального права у процесі призначення покарання та спосіб її вирішення, а саме правило, яким суд повинен керуватися під час призначення покарання особі, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, відповідальність за яке передбачено різними статтями кримінального закону.

Позиція А.А. Піонтковського про те, що конкуренція норм можлива і при вирішенні питань, пов'язаних із призначенням покарання, стала основою для подальших наукових розробок як у радянський, так і в пострадянський періоди. Тому дослідження проблеми конкуренції кримінально-правових норм при призначенні покарання пропонуємо провести в хронологічному порядку з виділенням цих двох зазначених періодів.

В межах першого – радянського періоду, одним із перших, хто вказав на те, що конкуренція норм кримінального права виникає і у процесі призначення покарання, був В. П. Малков. Так, досліджуючи питання сукупності злочинів, автор у своїй монографії «Совокупность преступлений (вопросы квалификации и назначения наказания)» прийшов до висновку, що конкуренцію кримінально-правових норм найчастіше доводиться долати при кваліфікації злочинів, тобто у процесі застосування норм Особливої частини. Але на практиці, як зазначає вчений, є випадки, коли перед правозастосовними органами виникає питання про конкуренцію норм, які належать до Загальної частини, а також норм Загальної та Особливої частин [6, с. 180]. Однак більш глибоке дослідження питання конкуренції кримінально-правових норм автор здійснив у своїй науковій статті «Конкуренция уголовно-правовых норм и ее преодоление». Так, В.П. Малков вказує, що під конкуренцією в кримінальному праві розуміють такий стан, коли при кваліфікації злочинного діяння або вирішенні іншого питання виявляється, що на застосування до такого конкретного випадку претендують дві або більше кримінально-правові норми, які збігаються або розходяться за змістом і розраховані на врегулювання з однаковою або різною повнотою розглядуваного питання, а правозастосовному органу необхідно вирішити, яка з наявних норм є пріоритетною перед іншими [7, с. 61]. Важко не простежити із зазначеної дефініції, що автор допускає наявність конкуренції не тільки при кваліфікації, а й при призначенні покарання. Підтвердженням цього є наявність словосполучення

«вирішенні іншого питання» у наведеному вище понятті конкуренції норм. Крім того, для підтвердження своєї позиції, що конкуренція кримінально-правових норм виникає і при призначенні покарання, В.П. Малков наводить приклад конкуренції норм Загальної і Особливої частин, а саме випадок притягнення до кримінальної відповідальності за умисне вбивство при обтяжуючих обставинах неповнолітнього. Як зазначає автор, норми Загальної частини (ч. 2 ст. 23 і ч. 2 ст. 24, ч. 4 ст. 25 КК РРФСР), які встановлюють, що під час призначення покарання особі, яка не досягнула до моменту вчинення злочину 18-літнього віку, не може бути призначена смертна кара, заслання, а строк позбавлення волі не може перевищувати 10 років, конкурують із санкцією статті 102 КК, що передбачає позбавлення волі від 8 до 15 років із засланням чи без такого або смертну кару [7, с. 62]. Проте слід відзначити, що В.П. Малков зробив висновок, що конкуренція кримінально-правових норм можлива і при призначенні покарання, але основна його увага була спрямована на конкуренцію в межах кваліфікації, оскільки, проводячи розмежування конкуренції норм з іншими правовими явищами, він називає ті правові явища, які вивчаються в теорії кримінально-правової кваліфікації. Наводячи види конкуренції та правила їх подолання, він знову ж таки робить це через призму кваліфікації злочинів.

Позицію В.П. Малкова щодо виникнення у процесі призначення покарання конкуренції кримінально-правових норм підтримала і в своїй роботі К.С. Хахуліна. Як зазначає автор, значно частіше конкуренцію доводиться долати при застосуванні норм Особливої частини кримінального закону, однак це не виключає можливості виникнення конкуренції між нормами Загальної частини. Доводячи свою позицію, К.С. Хахуліна наводить подібний приклад до того, який був вже наведений В.П. Малковим [8, с. 78]. Займаючись вивченням проблем, пов'язаних із конкуренцією кримінально-правових норм, К.С. Хахуліна досліджувала питання методології застосування норм кримінального права, здійснила розмежування конкуренції норм від суміжних правових явищ, навела її дефініцію та розгорнуту класифікацію за дуже багатьма критеріями і залежно від різновидів розробила правила подолання та усунення останніх [8; 9]. Однак, незважаючи на це, автор майже всю свою увагу, як і В.П. Малков, приділила конкуренції норм при кваліфікації злочинів.

Отже, радянський період характеризується значними науковими розробками питань, пов'язаних із проблемами конкуренції криміналь-

но-правових норм. Проте вчені того часу акцентували увагу на конкуренції в межах кримінально-правової кваліфікації злочинів. Що ж стосується проблем конкуренції норм кримінального права під час призначення покарання, то це питання було тільки поставлено без глибокого наукового дослідження.

В пострадянський період конкуренція норм при призначенні покарання піддавалась вже більш детальному аналізу. Такі російські науковці, як Л.В. Іногамова-Хегай та В.М. Гарманов обрали її безпосереднім предметом свого дослідження. Окремі аспекти цієї проблематики піддавались аналізу в роботах Є.В. Благова, В.Б. Шакіна, А.Е. Арзуманяна, які є представниками російської правової науки, а також в працях О.К. Маріна та В.М. Василяша, де останні представляють українську школу кримінального права.

В такій послідовності і пропонуємо визначити внесок кожного із цих вчених в розвиток досліджуваного нами правового явища. Так, Л. В. Іногамова-Хегай, досліджуючи питання конкуренції норм в кримінальному праві, обґрунтовує своє розуміння поняття «конкуренція норм», формулює її дефініцію, називає конкретні види конкуренції кримінально-правових норм при призначенні покарання із наведенням прикладів до кожного із них, відповідно до положень кримінального закону Російської Федерації пропонує правила подолання та причини виникнення останніх, формулює дефініцію колізійної норми, колізійного принципу та наводить їх різновиди [10, с. 17–72, 181–223; 11; 12; 13]. В КК Російської Федерації, як зазначає автор, передбачено низку новел, що пов'язані із призначенням покарання: за наявності пом'якшуючих обставин (ст. 62), при рішенні присяжних засідателів про поблажливість (ст. 65), за незакінчений злочин (ст. 66), при рецидиві злочинів (ст. 68) неповнолітнім (ст. 88), у виді позбавлення волі на строк від 20 до 25 років за сукупністю злочинів і не більше 30 років за сукупністю вироків (ч. 4 ст. 56) та ін. Введення таких новел призвело до появи раніше невідомих видів конкуренції [10, с. 190]. Проте авторське розуміння конкуренції, яке пов'язане із отождненням її з колізією правових норм, викликає певні зауваження як в науці кримінального права, так і в теорії права. На наш погляд, такий підхід є не зовсім правильним та підлягає науковому вдосконаленню.

Найбільш вагомий внесок у розробку конкуренції кримінально-правових норм при призначенні покарання було зроблено В.М. Гармановим, оскільки він присвятив цій проблематиці свою кандидатську дисертацію «Конкуренция уголовно-правовых норм при назначении

наказання». До основних здобутків автора слід віднести те, що лише він формулює своє визначення поняття конкуренції кримінально-правових норм при призначенні покарання, називає види такої конкуренції та причини її виникнення, відмежовує її від колізії, а також пропонує колізійні правила, які допомагають визначити яку із декількох норм, що вступають у відношення конкуренції необхідно застосувати. Одним із найвагоміших здобутків В.М. Гарманова є розгляд питання, що стосується форм конкуренції кримінально-правових норм при призначенні покарання, де останнє виступає чи не найбільшою науковою новизною автора, яка раніше, в межах вчення про конкуренцію норм, ніколи не розглядалась [14]. Дослідник зробив висновок, що розробка алгоритмів процесу призначення покарання зможе зробити помітний вплив на вдосконалення практики призначення покарання, в тому числі і при конкуренції норм [15, с. 20]. Але В.М. Гарманов недостатньо уваги приділяє ознакам конкуренції, проводить відмежування останньої тільки від колізії правових норм, не звертаючись до інших суміжних правових явищ. Наведена вченим наукова конструкція, яка стосується форм конкуренції правових норм під час призначення покарання та видів останніх, на наш погляд, викликає певні зауваження і потребує подальшого дослідження.

Аналізуючи проблему застосування спеціальних засад призначення покарання, Є.В. Благов робить висновок, що в такій ситуації існує можливість виникнення конкуренції кримінально-правових норм. На підтвердження цього автор наводить три приклади такої конкуренції норм при призначенні покарання, а саме: 1) конкуренція виникає між приписами загальних засад про призначення покарання в межах санкцій статей Особливої частини та нормами Загальної частини, які забороняють застосовувати, в деяких випадках, певні види покарань повністю або понад встановлені межі; 2) конкуренція виникає між положеннями загальних засад щодо призначення покарання в названих межах і правилами, що передбачають застосовування, в деяких випадках, певні види і розміри покарань, які не зазначені в санкції або понад встановлені її нижні межі; 3) конкуренція наявна між загальними вимогами ч. 3 ст. 60 КК Російської Федерації про врахування особи винного, у тому числі пом'якшуючих та обтяжуючих покарання обставин, і конкретними вимогами спеціальних засад. Крім цього, вчений здійснює поділ конкуренції норм кримінального права, що виникає у процесі призначення покарання, на виправдану і невиправдану [16, с. 139–142].

Звертає увагу на конкуренцію кримінально-правових норм при призначенні покарання і В.Б. Шакін. Розглядаючи питання, які пов'язані із конкуренцією кримінально-правових норм взагалі, без прив'язки до будь-якого інституту – чи то при кваліфікації злочинів, чи то при призначенні покарання, чи то при вирішенні іншого питання, вчений частково звертається до конкуренції норм при призначенні покарання, здійснюючи аналіз останньої або ж наводячи приклади такої конкуренції. Дослідник формулює видове поняття конкуренції кримінально-правових норм, проводить відмежування конкуренції норм від конкуренції складів злочинів та колізії законів. Звертає увагу автор і на види конкуренції, аналізуючи всі відомі класифікації конкуренції кримінально-правових норм і запропоновані для цього критерії. Вчений обґрунтовує висновок про безпідставність виділення просторової (територіальної), ієрархічної, темпоральної (часової) конкуренції. Заперечує науковець і можливість існування таких видів конкуренції, як конкуренція частини і цілого, а також конкуренція загальної чи спеціальної та виключної норми. Однак найбільша заслуга В. Б. Шакіна зводиться до того, що вчений пропонує найширший перелік ознак, які характеризують конкуренцію як кримінально-правове явище, а також те, що автор ґрунтовно висвітлює способи подолання такої конкуренції [17; 18; 19].

Досліджуючи проблему видів конкуренції норм в межах теорії права, А.Е. Арзуманян вказує, що в такому виді конкуренції можна виділити конкуренцію норм про обтяжуючі і пом'якшуючі обставини, що передбачені Загальною і Особливою частинами КК Російської Федерації; конкуренцію норм при призначенні покарання як в межах санкції статті Особливої частини КК, так і за її межами [20, с. 36–40].

Серед українських вчених-криміналістів, які займались вивченням проблем, що пов'язані із конкуренцією кримінально-правових норм, слід відзначити О.К. Маріна. Хоча й автор вважає, що у процесі призначення покарання чи вирішення іншого питання, пов'язаного із застосуванням кримінально-правових норм, які не стосуються кваліфікації злочинів, конкуренція не виникає [21, с. 74–82], науковець робить вагомий внесок у розвиток конкуренції в межах кримінального права, який може бути використаний під час дослідження цього правового явища і під час призначення кримінального покарання. Автор зупиняється на з'ясуванні проблем, які стосуються ознак та дефініції конкуренції кримінально-правових норм. Він насамперед розглядає семантичне значення слова «конкуренція», дає визначення поняття через

родово-видове співвідношення, з'ясовує генетичне визначення конкуренції, вказує на значення дескриптивного визначення, пише про багатаспектність конкуренції, визначає статичний і динамічний аспект конкуренції, а також формує систему істотних ознак конкуренції із роз'ясненням змісту кожної із них та відзначає, що функціональний взаємозв'язок між конкуруючими нормами є найістотнішою ознакою цього явища, тобто конкуренції кримінально-правових норм. Крім цього, дослідник встановлює співвідношення конкуренції кримінально-правових норм з іншими кримінально-правовими поняттями та явищами, які визнаються наукою суміжними з нею, а також наводить конкретний перелік видів конкуренції норм кримінального права та способи їх вирішення. Але О.К. Марін однобічно обґрунтовує неможливості існування конкуренції норм у процесі призначення покарання. Аргументи, які наводить автор про те, що конкуренція між нормами Загальної і Особливої частинами неможлива є правильними, однак така конкуренція виникає між нормами Загальної частини, особливості яких науковець не враховує [22].

Єдиним українським дослідником, який вказує на можливість виникнення конкуренції норм при призначенні покарання, є В.М. Василяш. Досліджуючи питання про призначення покарання за наявності двох чи більше спеціальних правил призначення покарання, автор приходить до висновку, що, призначаючи покарання за наявності двох чи більше спеціальних правил призначення покарання слід користуватися правилом конкуренції кримінально правових норм, тобто конкуренція ч. 2 ст. 68 і ст. 69-1 КК України повинна вирішуватися на користь ч. 2 ст. 68 КК України, а конкуренція між ч. 3 ст. 68 і ст. 69-1 КК країни повинна вирішуватися на користь ст. 69-1 КК України [23, с. 291].

Висновки. Можна зробити висновок, що проблеми, пов'язані із конкуренцією кримінально-правових норм взагалі і під час призначення покарання зокрема, неодноразово досліджувалися як російськими науковцями, так частково його вивченням займалися і українські вчені. Варто наголосити, що питання, які стосуються поняття, форм, видів конкуренції кримінально-правових норм при призначенні покарання та способів вирішення останніх, а також сутність суміжних з такою конкуренцією правових явищ і сьогодні залишаються дискусійними в теорії кримінального права. Однак такі дискусії спостерігаються між російськими дослідниками, які присвятили цій проблематиці більше уваги. Проте, з огляду на те, що російське кримінальне законодавство, механізм діяльності їх правоохоронних органів та судів істотно відрізняється

від цього в українській державі, викликає неабияку актуальність дослідження конкуренції кримінально-правових норм при призначенні покарання і в подальшому.

1. Франц фон-Лист. Учебник уголовного права. Общая часть / Франц фон-Лист; разрешенный авт. пер. с 12 перераб. изд. Ф. Ельяшевича. – М.: Товарищества А.И. Мамонтова, 1903. – 334 с.

2. Герцензон А.А. Квалификация преступлений / А.А. Герцензон. – М.: РИО ВЮА, 1947. – 112 с.

3. Кудрявцев В.Н. Теоретические основы квалификации преступлений / В.Н. Кудрявцев. – М.: Госюриздат, 1963. – 324 с.

4. Стручков Н. А. Назначение наказания при совокупности преступлений / Н. А. Стручков. – М.: Госюриздат, 1957. – 142 с.

5. Пионтковский А.А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву. Курс советского уголовного права: Общая часть / А.А. Пионтковский. – М.: Госюриздат, 1961. – 666 с.

6. Малков В.П. Совокупность преступлений (вопросы квалификации и назначения наказания) / В.П. Малков. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1974. – 308 с.

7. Малков В.П. Конкуренция уголовно-правовых норм и ее преодоление / В.П. Малков // Советское государство и право. – 1975. – № 3. – С. 59–66.

8. Хахулина К.С. Конкуренция уголовно-правовых норм и ее преодоление в процес ее применения: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / Капиталина Степановна Хахулина. – Казань, 1984. – 205 с.

9. Хахулина К.С. Понятие конкуренции уголовно-правовых норм / К.С. Хахулина // Сборник аспирантских работ. Общественные науки. Право. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1976. – С. 33–38.

10. Иногамова-Хегай Л.В. Конкуренция норм уголовного права: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08 / Людмила Валентиновна Иногамова-Хегай. – М., 1999. – 333 с.

11. Иногамова Л.В. Конкуренция норм при назначении наказания в пределах санкции статьи Особенной части Уголовного кодекса / Л.В. Иногамова // Государство и право. – 1999. – № 8. – С. 63–71.

12. Иногамова-Хегай Л.В. Конкуренция уголовно-правовых норм о назначении наказания / Л.В. Иногамова-Хегай // Государство и право. – 2001. – № 5. – С. 61–68.

13. Иногамова-Хегай Л.В. Понятие конкуренции уголовно-правовых норм / Л.В. Иногамова-Хегай // Правоведение. – 2001. – № 2. – С. 133–146.

14. Гарманов В.М. Конкуренция уголовно-правовых норм при назначении наказания: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / Гарманов Виктор Михайлович. – Тюмень, 2002. – 205 с.

15. Гарманов В.М. Конкуренция уголовно-правовых норм при назначении наказания: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук:

спец. 12.00.08 – уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право / В. М. Гарманов. – Тюмень, 2002. – 26 с.

16. Благов Е. В. Назначениенаказания: (теория и практика) / Е. В. Благов. – Ярославль: Изд-воЯросл. гос. ун-ту, 2002. –176 с.

17. Шакин В.Б. Преодолениеконкуренциуголовно-правовых норм при квалификациипреступлений: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Виталий Борисович Шакин. – М., 2004. – 206 с.

18. Шакин В.Б. Конкуренция и коллизияуголовно-правовых норм / В.Б. Шакин // Сибирский юридический вестник. – 2001. – № 1. – С. 68–71.

19. Шакин В.Б. Квалификацияпреступлений и конкуренцияуголовно-правовых норм / В. Шакин // Сибирский юридический вестник. – 2002. – № 1. – С. 54–58.

20. Арзуманян А.Э. Конкуренция норм российского права: Вопросы теории и практики: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Арам Эдвардович Арзуманян. – Саратов, 2009. –187 с.

21. Марін О.К. Кваліфікація злочинів при конкуренції кримінально-правових норм / О.К. Марін. – К.: Атіка, 2003. – 224 с.

22. Марін О.К. Конкуренція кримінально-правових норм: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Марін Олександр Костянтинович. – Львів, 2002. – 235 с.

23. Василяш В. Призначення покарання за наявності двох чи більше спеціальних правил призначення покарання / В. Василяш // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: мат. XVIII регіон. наук.-практ. конф. (26–27 січня 2012 р.). – Львів: Юрид. фак. ЛНУ ім. Ів. Франка, 2012. – С. 288–291.

Кричківський О.М. Состояние исследования конкуренции уголовно-правовых норм при назначении наказания в научной литературе.

В работе освещаются основные научные наработки ученых, которые занимались исследованием проблем конкуренции уголовно-правовых норм при назначении наказания, и указывается на вопросы, оставленные ими без внимания или которые были изучены недостаточно полно.

Ключевые слова: конкуренция уголовно-правовых норм при назначении наказания, виды конкуренции норм, правила преодоления конкуренции уголовно-правовых норм, коллизия норм.

Krychkiivskiy O.M. State of research of rivalry of criminal standards for punishment appointment in scientific literature.

The research reflects the main scientific achievements of scientists who were engaged in research of rivalry issues of criminal standards for punishment appointment and indicates on the issues which were left without attention or there was a lack of awareness.

Key words: rivalry of criminal standards for punishment appointment, kinds of rivalry norm, overcoming rules of rivalry criminal standards, collision norms.

Стаття надійшла 28 лютого 2012 р.

ОСОБЛИВОСТІ КОНКРЕТИЗАЦІЇ ТЯЖКИХ НАСЛІДКІВ ЩОДО ОКРЕМИХ СКЛАДІВ ЗЛОЧИНІВ

Конкретизується зміст поняття «тяжкі наслідки» щодо окремих складів злочинів, наводяться правила, які слід враховувати конкретизуючи зміст поняття «тяжкі наслідки» у кожному окремому випадку, досліджуються наявні у кримінально-правовій літературі підходи до конкретизації змісту поняття «тяжкі наслідки».

Ключові слова: *тяжкі наслідки, конкретизація змісту, правила конкретизації, склад злочину.*

Постановка проблеми. Однією із ключових проблем під час проведення кримінально-правової кваліфікації злочинів, ознакою складів яких є тяжкі наслідки, є їх конкретизація, а також співвідношення понять «тяжкі наслідки», «інші тяжкі наслідки» та «особливо тяжкі наслідки». У теорії кримінального права справедливо зазначають, що недотримання правил законодавчої техніки може ускладнити або взагалі унеможливити застосування окремих норм без їх подальшої зміни. Внаслідок цього на рівні окремих розділів Особливої частини чинного КК України зміст більшості використаних термінів та понять, що позначають наслідки як ознаку відповідних складів злочинів, так і залишається не розкритим [1, с. 243]. Як відомо, поняття «тяжкі наслідки» у різних складах злочинів мають різні кількісні та якісні параметри, а отже, беззаперечно потребують конкретизації у кожному окремому випадку.

Стан дослідження. Питанню конкретизації змісту поняття «тяжкі наслідки» щодо окремих складів злочинів приділялась певна увага. Частково у своїх працях конкретизацію поняття «тяжкі наслідки» щодо конкретних складів злочинів проводили П.С. Берзін, Л.П. Брич, В.В. Мальцев, Ю.В. Мантуляк, В.А. Робак, Є.М. Товмазова, М.І. Хавронюк та інші. Проте більшість із цих досліджень мають фрагментарний характер і поза їх увагою залишаються правила, за яким слід проводити конкретизацію цього поняття, та проблемні питання, пов'язані із конкретизацією досліджуваного поняття.

Мета статті – дослідити особливості конкретизації поняття «тяжкі наслідки» щодо окремих складів злочинів, виробити загальні

правила проведення такої конкретизації, вирішити на теоретичному рівні проблемні питання, які виникають під час проведення такої конкретизації.

Виклад основних положень. Не викликатиме заперечень той факт, що конкретизація поняття «тяжкі наслідки» залежатиме від визначення родового та безпосереднього об'єктів посягання, виду злочину, складу та законодавчої конструкції норми (способу опису суспільно небезпечного діяння, суспільно небезпечних наслідків тощо). На це вказує і Пленум Верховного Суду України. Зокрема, у Постанові «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини проти безпеки виробництва» від 12 червня 2009 р. [2, с. 112] зазначається, що «тяжкість ймовірних наслідків визначається залежно від цінності благ, які поставлено під загрозу, кількості осіб, які можуть постраждати від небезпечних дій, розміру можливої матеріальної шкоди тощо».

Тому аналізоване поняття не може мати однакового значення у всіх складах злочинів. У кримінально-правовій літературі з цього приводу зазначають, що такий стан речей суперечить принципу системності, не сприяє засвоєнню положень чинного КК особами, яким належить його застосовувати [3, с. 237].

Постановою Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про перевищення влади або службових повноважень» під «тяжкими наслідками» від 26 грудня 2003 р. № 15 визнаються заподіяння потерпілому тяжких тілесних ушкоджень або смерті, доведення його до самогубства, спричинення матеріальних збитків, які у 250 і більше разів перевищують неоподатковуваний мінімум доходів громадян, розвал діяльності підприємства, установи, організації, їх банкрутство, створення аварійної ситуації, що потягла людські жертви, тощо [2, с.156].

Щодо злочинів, які в чинному КК передбачені статтями розділу «Злочини проти довкілля», Пленум Верховного Суду України, не диференціюючи поняття «тяжкі наслідки» та «інші тяжкі наслідки», роз'яснює їх як єдине поняття: «...загибель чи масове захворювання людей, істотне погіршення екологічної обстановки, в тому чи іншому регіоні (місцевості); зникнення, масові загибель чи тяжкі захворювання об'єктів тваринного і рослинного світу; неможливість відтворити протягом тривалого часу ті чи інші природні об'єкти або використовувати природні ресурси в певному регіоні; відтворити протягом тривалого часу ті чи інші природні об'єкти або використовувати природні

ресурси в певному регіоні; генетичне перетворення тих чи інших природних об'єктів; заповідання матеріальної шкоди в особливо великих розмірах тощо» [2, с. 178].

Отже, Пленум Верховного Суду України у роз'ясненнях щодо тлумачення поняття «тяжкі наслідки», «особливо тяжкі наслідки», «інші тяжкі наслідки» виходить із широкого розуміння цих понять як таких, що охоплюють як фізичну шкоду людині, так і шкоду іншого характеру. Це тягне за собою розбіжності у судовій практиці та може призвести до неправильної кримінально-правової кваліфікації.

Проте аналіз кримінального закону показав, що поняття «тяжкі наслідки» законодавцем позначаються як безальтернативні, натомість поняття «інші тяжкі наслідки» – це завжди наслідки альтернативні. Відповідно, обсяг останнього поняття залежить від тих понять, що позначають суспільно небезпечні наслідки, в поєднанні з якими воно назване у відповідній диспозиції статті чинного кримінального закону.

У теорії кримінального права вказують, що юридична конструкція «інші тяжкі наслідки» позначає меншу шкоду, ніж та, котра позначена терміном, що передує «іншим тяжким наслідкам» у комбінації альтернативних наслідків того чи іншого складу злочину [3, с. 236]. Про правильність такої позиції свідчить аналіз чинного кримінального закону, де альтернативним наслідком поряд з «іншими тяжкими наслідками» законодавець використовує «загибель людей» (ч. 2 ст. 283, ст. 291, ч. 2 ст. 326, ч. 2 ст. 327, ч. 2 ст. 347, ч. 2 ст. 352, ч. 2 ст. 378, ч. 2 ст. 411, ч. 2 ст. 412, ч. 2 ст. 414, ст. 417, ч. 2 ст. 439, ч. 2 ст. 446), смерть особи (ч. 2 ст. 381).

Але, якщо абстрагуватись із вищезазначеної думки, то виходить, що безплідність як альтернативний наслідок «інших тяжких наслідків» за вчинення статевих зносин з особою, яка не досягла статевої зрілості (ч. 2 ст. 155 КК України), є більш небезпечним наслідком, ніж самогубство, захворювання тяжкою хворобою, у тому числі і психічною, оскільки останні охоплюються поняттям «інші тяжкі наслідки» згідно з Постановою Пленуму Верховного Суду «Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи» [2, с. 195].

Представники кримінально-правової доктрини правильно зазначають, що закон має бути лаконічним, але не всупереч його зрозумілості і точності [3, с. 240]. Тому більш вдалою видається позиція З.А. Тростюк, яка зводиться до того, що у «статтях Особливої частини КК України, де поєднуються в одну логіко-граматичну конструкцію

звороти «загибель людей» та «інші тяжкі наслідки», необхідно розуміти лише заподіяння певної фізичної шкоди потерпілому» [4, с. 169].

Відповідно, у тих статтях, де альтернативою «інших тяжких наслідків» є «загибель людей», перший вид наслідків охоплюватиме шкоду такого характеру як смерть одного потерпілого (ч. 2 ст.ст. 283, 291 тощо). Натомість, якщо юридична конструкція «інші тяжкі наслідки» є альтернативою спричинення смерті одній особі (ч. 2 ст. 137; ч. 2 ст. 381 КК), то за таких умов смерть потерпілого не може охоплюватися поняттям «інші тяжкі наслідки».

Отже, поняття «інші тяжкі наслідки», які є альтернативою «загибелі людей», не можуть охоплювати, наприклад, заподіяння шкоди у великих або особливо великих розмірах. З цього приводу Л.П. Брич вказує, що «...таке тлумачення поняття «інші тяжкі наслідки» поширюється тільки на випадки, коли «загибель людей» названа у диспозиції статті (частини статті) Особливої частини КК як єдина альтернатива іншим тяжким наслідкам» [3, с. 241].

Проте з аналізу КК України зрозуміло, що в окремих випадках законодавець фактично прирівнює настання наслідку у виді загибелі людей з такими наслідками, як заподіяння майнової шкоди в особливо великих розмірах (ч. 2 ст.ст. 194, 270), масова загибель тварин (ч. 2 ст. 245), масова загибель об'єктів тваринного і рослинного світу (ч. 2 ст.ст. 242, 243).

Можна зробити висновок, що законодавець «ставить на одну вагу» такий наслідок, як «загибель людей» та інші менш значущі наслідки, що навряд чи є правильним. В такому випадку поняття «інші тяжкі наслідки» охоплюватимуть не тільки фізичну шкоду потерпілому, але й шкоду такого характеру, яка є однопорядковою із майновою шкодою в особливо великому розмірі (наприклад, ч. 2 ст. 270 «Порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки»). Поняття «інші тяжкі наслідки» не може мати однакового значення для всіх складів злочинів.

Також, своєю чергою, під час конкретизації поняття тяжких наслідків, які є кваліфікуючою ознакою, велике значення має з'ясування того, яка шкода заподіяна об'єкту посягання в основному складі злочину. Коли основний склад злочину в результаті вчинення певних дій передбачає як наслідок заподіяння середньої тяжкості тілесних ушкоджень, то, відповідно, настання «тяжких наслідків» у кваліфікованому складі злочину не може охоплювати настання таких наслідків, а відноситиме до тяжких наслідків тяжкі тілесні ушкодження, смерть потер-

пілого, самогубство, самокалічення тощо (ч. 2 ст. 406 КК). Проте у законодавстві спостерігаються і певні суперечливі аспекти. Зокрема, істотна шкода під час зловживання військовою службовою особою владою або службовим становищем (ч. 1 ст. 423 КК) включає в себе заподіяння як легкого, так і середньої тяжкості тілесного ушкодження. Натомість до складу «тяжких наслідків» в аналізованому посяганні входить заподіяння тяжких та середньої тяжкості тілесних ушкоджень. Така ж ситуація спостерігається і в інших суспільно небезпечних посяганнях (ч.ч. 2, 3 ст. 424; ч.ч. 1, 2 ст. 426 КК).

Необхідно зауважити, що для позначення наслідків, що полягають у фізичній шкоді людині, слід відмовитись від використання таких багатозначних понять, як «особливо тяжкі наслідки» та «інші тяжкі наслідки», зміст яких потрібно визначати по-іншому щодо кожного складу злочину, враховуючи зміст і структуру безпосереднього об'єкта злочину.

Зокрема, наслідки, що полягають у шкоді здоров'ю, потрібно уточнювати, тобто конкретизувати, наприклад, позначивши їх термінами, що мають чітко визначений і відомий всім зміст: тяжкі чи середньої тяжкості тілесні ушкодження, смерть потерпілого, загибель людей (наприклад, ст. 196 «Необережне знищення або пошкодження майна», ст. 276 «Порушення правил безпеки руху або експлуатації залізничного, водного чи повітряного транспорту», ч.ч. 2, 3 ст. 282 «Порушення правил використання повітряного простору», ст. 286 «Порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами», ч.ч. 2, 3 ст. 314 «Незаконне введення в організм наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів», а також інших статтях кримінального закону).

Своєю чергою, Є.М. Товмазова на прикладі злочину «Неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей» (ч. 2 ст. 137) зазначає, що кримінальні закони окремих зарубіжних держав, описуючи тяжкі наслідки аналогічного складу злочину, відійшли від оціночних понять і конкретно прописали відповідні наслідки суспільно небезпечного діяння.

Окрім того, зауважує, що така конкретизація суспільно небезпечних наслідків є значним кроком вперед і дозволяє уникати помилок під час кваліфікації та відмежування такого злочину від інших суміжних складів [5, с. 470].

Існує ще більш вдалий вихід із зазначеної ситуації. В.О. Навроцьким, на наш погляд, влучно запропоновано відмовитись від вказівки

на наслідки, які полягають у заповіданні смерті одній чи кільком особам в диспозиціях статей кримінального закону, котрі передбачені розділами Особливої частини (виняток становить розділ «Злочини проти життя і здоров'я»). За таких умов заповідання смерті завжди буде кваліфікуватись за сукупністю з відповідними статтями розділу II Особливої частини КК [6, с. 47].

Для прикладу, проаналізуємо зміст статті 238 (ч. 2) «Приховування або перекручення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення» КК України. Так, санкція відповідної статті за спричинення загибелі людей або настання інших тяжких наслідків передбачає міру покарання у виді обмеження волі на строк від двох до п'яти років або позбавлення волі на той же строк, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

Порівнюючи санкцію ч. 2 ст. 238 із ч. 2 ст. 119 «Вбивство через необережність» (позбавлення волі на строк від п'яти до восьми років), можна помилково зробити висновок, що приховування або перекручування відомостей про екологічний стан або захворюваність населення, що спричинило загибель людей, є менш тяжким посяганням, ніж кваліфіковане вбивство через необережність, що навряд чи відповідає дійсності.

Дещо схожа ситуація спостерігається щодо таких злочинів, як «Забруднення або псування земель» (ч. 2 ст. 239), «Порушення правил охорони надр» (ч. 2 ст. 240), «Забруднення атмосферного повітря» (ч. 2 ст. 241), «Порушення правил охорони вод» (ч. 2 ст. 242), «Забруднення моря» (ч. 2 ст. 243) та низки інших посягань. За таких умов зрозуміло, що було б більш логічно кваліфікувати дії злочинця, який вчинив одне із вищеназаних посягань, за сукупністю із ч. 2 ст. 119 КК.

Таке нововведення, на наш погляд, було б обґрунтованим та відповідало б ступеню суспільної небезпеки вчиненого. Водночас у кримінально-правовій літературі стверджують, що наявність таких статей (коли в одній статті Особливої частини кримінального закону встановлена відповідальність за злочин, кожен з яких охоплюється іншою статтею КК) відображає реальну криміногенну ситуацію. Це також спрощує застосування кримінального закону, адже під час кваліфікації таких випадків та визначення їх правових наслідків потрібно звертатися не до двох чи більше статей Особливої частини, а лише до однієї. Також, своєю чергою, зазначається, що існування статей про складені злочини породжує конкуренцію між цими статтями та стат-

тями, які регламентують відповідальність за окремі злочини, які утворюють «складений» [7, с. 249].

Окрім того, вважаємо, що правило, яке запропоноване В.О. Нароцьким, необхідно застосовувати і щодо такого виду спричинення тяжких наслідків, як доведення до самогубства, заподіяння середньої тяжкості та тяжких тілесних ушкоджень потерпілому та кваліфікувати дії винного за сукупністю зі статтями, які передбачають відповідальність за спричинення відповідних наслідків.

У теорії кримінального права зазначають, що поняття «загибель людей» та «тяжкі наслідки» є казуїстичними, у зв'язку з чим вважають, що у разі розуміння під останнім поняттям загибелі хоча б однієї людини, цілком логічним є розуміння під таким загибелі і декількох осіб. Тому з метою усунення у законодавстві казуїстичних понять та уникнення розбіжностей у тлумаченні цих понять пропонують відмовитися від використання такого поняття, як «загибель людей» [8, с. 238].

Що стосується терміна «особливо тяжкі наслідки», то сам факт наявності його у кримінальному законодавстві показує, що існують ще наслідки, крім смерті, котрі законодавцем вважаються більш тяжкими, ніж «тяжкі наслідки». У теорії кримінального права стверджують, що «виходячи із усіх суспільно небезпечних наслідків, передбачених Особливою частиною КК, особливо тяжкими наслідками слід визнавати такі, що виражені поняттями «загибель людей» і «смерть людини» [9, с. 354], оскільки такі наслідки є найбільш небезпечними.

Варто звернути увагу на те, що Пленум Верховного Суду України («Про судову практику у справах про злочини проти статеві свободи та статеві недоторканості особи») також не оминув своєю увагою визначення поняття «особливо тяжкі наслідки», яке охоплює смерть або самогубство потерпілої особи, втрата нею будь-якого органу чи втрата органом його функцій, психічна хвороба або інший розлад здоров'я, поєднаний зі стійкою втратою працездатності не менше ніж на одну третину, неоправне знівчення обличчя, переривання вагітності чи втрата репродуктивної функції, а так само зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби, що є небезпечною для життя людини, які сталися внаслідок зґвалтування або насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом.

Натомість до «інших тяжких наслідків» вищезазначена Постанова відносить ті ж діяння, які охоплюються поняттям «особливо тяж-

кі наслідки) (самогубство, безплідність, зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншою невиліковною інфекційною хворобою тощо). Отже, використання у кримінальному законі цього терміна є недоцільним та не виправданим, оскільки дії, які притаманні юридичній конструкції «особливо тяжкі наслідки», охоплюються в окремих диспозиціях статей поняттями «тяжкі наслідки» та «інші тяжкі наслідки». Як слушно зауважила Л.П. Брич, термінологічна відмінність між ознаками не завжди означає змістовну відмінність між ними [10, с. 72].

Висновки. Проведене дослідження допомогло виділити правила, яких слід дотримуватись, проводячи конкретизацію поняття «тяжкі наслідки»:

– найперше необхідно з'ясувати, яке місце посідає відповідне посягання, ознакою складу якого є «тяжкі наслідки», «особливо тяжкі наслідки», «інші тяжкі наслідки» у системі чинного кримінального закону, тобто визначити його родовий об'єкт, який дозволяє з'ясувати соціальну сутність злочину та з'ясувати його суспільно небезпечні наслідки;

– встановити в якому складі злочину міститься досліджувана ознака. Такий підхід має значення тоді, якщо поняття «тяжкі наслідки» є ознакою кваліфікованого або особливо кваліфікованого складів злочинів. Їх конкретизація ґрунтуватиметься на тих суспільно небезпечних наслідках, які містяться в основному або кваліфікованому складах злочинів. Своєю чергою, якщо злочином заподіяна шкода, наприклад, у вигляді тяжких тілесних ушкоджень, які передбачені в основному складі злочину, то, безумовно, в кваліфікованому «тяжкі наслідки» не можуть охоплювати такий вид наслідків. Тобто, до обсягу досліджуваного поняття в кваліфікованому чи особливо кваліфікованому складах злочину повинна включатися шкода, яка за ступенем суспільної небезпеки є більшою, ніж та, яка передбачена в основному або кваліфікованому;

– визначити у відповідній диспозиції статті чи «тяжкі наслідки» є самостійними чи альтернативними поряд з іншими суспільно небезпечними наслідками. Відповідно, у тих випадках, де поняття «інші тяжкі наслідки» є альтернативою поряд з іншими наслідками, то заподіяна шкода повинна бути однопорядковою.

Також варто зазначити, що використання у кримінальному законодавстві України одночасно понять «тяжкі наслідки», «особливо тяжкі наслідки», «інші тяжкі наслідки» навряд чи є обґрунтованим, оскільки не закріплено ознак, на основі яких потрібно розділяти досліджувані поняття.

За таких умов пропонуємо:

1) відмовитись від використання у законі понять «особливо тяжкі наслідки» та «інші тяжкі наслідки», вказуючи у відповідній диспозиції статті лише на термін «тяжкі наслідки». Таке нововведення, по-перше, є цілком логічним, оскільки, як ми попередньо зазначали, поняття «особливо тяжкі наслідки» та «інші тяжкі наслідки» поряд з «тяжкими наслідками» в окремих диспозиціях статей не відрізняються за своїм обсягом. По-друге, вище запропонований підхід значно спростить понятійний апарат чинного КК України, оскільки термін «інші тяжкі наслідки» використовується у кількох десятках статей;

2) відмовитись від віднесення фізичної шкоди потерпілому (смерть, загибель кількох осіб, доведення до самогубства, заподіяння середньої тяжкості тілесних ушкоджень та тяжких тілесних ушкоджень) до поняття «тяжкі наслідки» у відповідній диспозиції статті. Тобто, у разі вчинення посягання, яке призвело до одного із вище перелічених наслідків, дії винного кваліфікувати за сукупністю (наприклад ч. 1 ст. 134 «Незаконне проведення абортів» та ст. 128 «Необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження»).

1. Берзін П.С. Наслідки як елемент складів злочинів у сфері господарської діяльності: основні аспекти юридичної техніки / П.С. Берзін // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки». Т. 22 (61). – 2009. – № 2. – С. 243–249.

2. Постанови Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах / упор. П.С. Берзін. – К.: Видавничий дім «Скіф», 2010. – 392 с.

3. Брич Л.П. Розмежування складів злочинів, спільною ознакою яких є суспільно небезпечні наслідки у вигляді шкоди здоров'ю людини: Зміст спільних ознак / Л.П. Брич // Вісник Львівського ун-ту. Серія юридична. Вип. 50. – Львів, 2010. – С. 230–243.

4. Тростюк З.А. До проблеми негативного прояву латентності тексту Кримінального кодексу України / З.А. Тростюк // Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення. Прогалини у кримінальному законодавстві: міжнародний симпозіум (12–13 вересня 2008 р.): тези і реферати доповідей, тексти повідомлень. – Львів, 2008. – С. 167–170.

5. Товмазова Є.М. Особливості суспільно-небезпечних наслідків неналежного виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей / Є.М. Товмазова // Митна справа. – 2011. – № 1 (73). – Ч. 2. – С. 479–484.

6. Навроцький В.О. «Загибель людей» як вид злочинних наслідків: проблеми встановлення змісту та кваліфікації / В.О. Навроцький // Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи: матер. наук.-практ. конф. (22–23 квітня 2004 р., Харків). – К.-Х.: Юрінком Інтер, 2004. – 726 с.

7. Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації: навч. посібник / В.О. Навроцький. – 2-ге вид. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – 512 с.

8. Робак В.А. Юридичне визначення поняття «загибель людей» у кримінальному законодавстві України / В.А. Робак // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки». Т. 22 (61). – 2009. – № 1. – С. 236–239.

9. Мантуляк Ю. Питання конкретизації понять «інші тяжкі наслідки» та «особливо тяжкі наслідки» при кваліфікації злочинів, що вчинюються особами, які виконували спеціальне завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації / Ю. Мантуляк // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XI регіональної наук.-практич. конф. (3–4 лютого 2005 р.) – Львів: Юридичний факультет Львівського нац. у-ту ім. І. Франка, 2005. – С. 354–357.

10. Брич Л.П. Закономірності розмежування складів злочинів / Л.П. Брич // Життя і право. – 2004. – № 7. – С. 72 (с. 67–75).

Лемеха Р.И. Особенности конкретизации содержания понятия «тяжкие последствия» по отдельным составам преступления.

Конкретизируется содержание понятия «тяжкие последствия» по отдельным составам преступления, приводятся правила, которые следует учесть конкретизируя содержание понятия «тяжкие последствия» в каждом отдельном случае, исследуются имеющиеся в уголовно-правовой литературе подходы к конкретизации содержания понятия «тяжкие последствия»

Ключевые слова: *тяжелье, последствия, конкретизация содержания, правила конкретизации, состав преступления.*

Lemekha R. The content specification of the term «grave consequences» according to the particular crime.

The article deals with the content of the term «grave consequences» according to the particular crime has been concretized. The regulations, which should be taken into the consideration while the specification the meaning (content) of the term «grave consequences» in each case have been given. The approaches towards specification the content of the term «grave consequences» presented in the criminal-legal literature have been investigated.

Key words: *grave consequences, content specification, specification rules, body of the crime (corpus delicti lat.).*

Стаття надійшла 15 грудня 2011 р.

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТРАНСПЛАНТАЦІЇ ОРГАНІВ І ТКАНИН ЛЮДИНИ

Досліджено історію становлення законодавчого регулювання трансплантації органів і тканин людини, акцентовано на періодизації нормативно-правових документів у цій сфері та сформульовано власні висновки і пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства України з питань регулювання трансплантації органів і тканин людини.

Ключові слова: трансплантація, право, регулювання, органи, тканини, людина.

Постановка проблеми. Досягнення сучасної медицини дозволяють у багатьох випадках зберегти життя або поліпшити його якість. Одним із найбільш ефективних і реальних способів досягнення таких результатів є трансплантація (пересадка). Відображенням клінічної ефективності такого методу лікування є показники річного виживання. У провідних клініках цей показник дорівнює для нирки 90–95%; серця – 85%; печінки – 80%. Ці дані підтверджують вихід трансплантацій із стадії медичного експерименту. Вона стала визнаною частиною медичних послуг, які пропонуються населенню. Саме питання трансплантації та її правового регулювання сьогодні є найбільш актуальними. Це зумовлює необхідність уваги до цих проблем з боку медичних працівників і юристів, що вивчають медичне право.

Стан дослідження. Рівень наукового дослідження законодавчого регулювання трансплантації органів і тканин людини є недостатнім та викликає на практиці низку питань як у медичних працівників, так і у юристів. Окремі кримінально-правові дослідження були викладені у дисертаційних працях С.В. Гринчака, О.В. Сапронова, Г.В. Чеботарьової, проте вони є вузькоспеціалізованими і не розкривають проблем правового регулювання в адміністративному, цивільному, медичному та інших галузях права. Необхідно зауважити, що закордонні вчені-юристи, а саме А.П. Громов, М.І. Ковальов, Д.П. Коб'яков, В.П. Сальніков, В.А. Саганович, С.Г. Стеценко, С.С. Тихонов, більш детально розкривають у своїх працях як історичні, так і теоретико-правові аспекти.

Мета наукової статті полягає у тому, щоб дослідити історію становлення законодавчого регулювання трансплантації органів і тканин людини, акцентувати увагу на періодизації нормативно-правових документів у цій сфері та сформулювати власні висновки і пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства України з питань регулювання трансплантації органів і тканин людини.

Виклад основних положень. Хронологічно процес становлення і розвитку трансплантології у світовій практиці визначався такими основними етапами:

у 1902 р. Е. Ульман у Відні (Австрія) виконав першу пересадку нирки в експерименті;

у 1933 р. Ю.Ю. Вороной в Харкові провів першу пересадку нирки від людини до людини;

у 1954 р. Д. Мюррей в Бостоні (США) виконав першу успішну пересадку нирки в клінічних умовах;

у 1963 р. Г. Александер (Франція) провів перше вилучення нирок в умовах мозкової смерті.

У СРСР перша успішна трансплантація нирки виконана Б.В. Петровським в Москві в 1965 р. Що ж до України, то перша успішна трансплантація нирки в клінічних умовах здійснена професором В.С. Карпенком в місті Києві у 1972 році.

Зауважимо, що першу в історії медицини операцію з пересадки серця провів 3 грудня 1967 року професор Крістіан Барнард в Кейптауні (Південно-Африканська Республіка). Тоді серце смертельно пораненої 25-річної жінки було трансплантовано 55-річному хворому. Всього Крістіан Барнард зробив шість таких операцій. Останній його пацієнт прожив з «чужим» серцем 23 роки і помер не від серцевих хвороб.

Досліджуючи періодизацію становлення трансплантації органів і тканин людини, варто зауважити, що розвиток трансплантології в СРСР почався в 20–30-ті роки ХХ сторіччя, коли в клінічній практиці почали застосовуватися різні пересадки органів і тканин. Саме це робило дедалі актуальнішою «проблему донора» – питання про джерела отримання будь-яких тканин і органів для трансплантації. Учені закономірно зацентували на тканинах і органах померлих людей. Вперше в СРСР і в світі було створено відділення із заготівки трупної крові в Науково-дослідному інституті ім. Н.В. Скліфосовського [1, с. 7].

Радянські учені проводили численні дослідження з трансплантації тканин і органів померлих. Так, В.П. Філатов (1931) вперше в

світі почав проводити в клініці пересадки рогівки від померлих, а потім й інших тканин – слизової оболонки (1935), шкіри (1937). Н.М. Міхельсон (1935) першим у світі використовував в клінічній практиці трансплантацію хряща померлої людини. Д.А. Арапів (1931–1934) здійснював (у експерименті і в клініці) пересадки ендокринних залоз.

Проте перед вченими в СРСР, крім важких біологічних і медичних проблем, відразу ж виникли складні організаційно-юридичні питання. Річ у тому, що жодних законодавчих або нормативних актів з отримання у донорів тканин і органів у той час не існувало.

Відгукуючись на вимоги практики, в Україні 1932 року була зроблена спеціальна інструкція для взяття рогівки ока від трупа – «Інструкція про використання очей померлих для операції пересадки рогівки сліпим». Використання очей померлих для пересадки рогівки, як це важливо для практики, було окремим випадком великої проблеми отримання для пересадок найрізноманітніших тканин і органів. Необхідно було комплексно вирішувати цю проблему, ухвалювати відповідні законодавчі і нормативні акти щодо взяття органів і тканин від померлих людей. Це істотно розвинуло б трансплантологію в СРСР, дало б можливість ширше застосовувати не тільки в експерименті, але і в клінічній практиці пересадки тканин і органів. Важливим було і те, що до цього часу медицина в СРСР вже вступила в «еру трансплантації»: радянський хірург Ю.Ю. Вороной ще в 1933 р. вперше в світі провів в клініці пересадку кадаверної нирки – життєво важливого органу, взятого від трупа [2, с. 115].

У СРСР провідним нормативним правовим актом, що регламентує можливість вилучення органів з організму трупа з метою їх трансплантації, була ухвала Ради народних комісарів СРСР № 1607 від 15 вересня 1937 року «Про порядок проведення медичних операцій» [3]. У цій ухвалі йшлося про те, що Народному Комісаріату охорони здоров'я надано «право видавати обов'язкові для всіх установ, організацій і осіб розпорядження про порядок здійснення лікувальних і хірургічних операцій з пересадки рогівки ока від померлих, переливання крові, пересадки окремих органів і тому подібне». В нім надавалося право судово-медичному експертові в окремих випадках давати дозвіл на вилучення трупного матеріалу для медичних установ, провідну заготівку і консервацію тканин з метою їх трансплантації. В ухвалі не були регламентовані питання констатації смерті донора, не було конкретних вказівок про того, хто встановлює таку смерть, який порядок вилучен-

ня органів тощо. На підставі цієї ухвали Міністерством охорони здоров'я СРСР були прийняті укази, інструкції і правила з окремих питань трансплантації. Так, 1 грудня 1937 р. була видана нова «Інструкція Наркомздора СРСР про використання очей померлих людей для операції пересадки рогівки сліпим», виданий також Наказ Міністра охорони здоров'я СРСР № 88 від 16 лютого 1954 р. «Про широке впровадження в практику окулістів операції пересадки рогівки» [4].

Одночасно з виданням наказу була затверджена інструкція Міністерства охорони здоров'я СРСР «Про використання очей померлих людей для операцій з пересадки рогівки сліпим» [4].

Розвиток медичної науки призвів до того, що в медичній практиці для трансплантації почали використовуватися й інші тканини.

У листі Головного судово-медичного експерта міністерства охорони здоров'я СРСР № 392 від 12 квітня 1957 р. «Про надання інститутам травматології і інститутам переливання крові деяких тканин від трупів померлих людей» наголошується про початок розробки консервації деяких тканин від трупів і велику значущість такого заходу в науковому і практичному аспекті, його величезне значення в справі врятування життя і збереження здоров'я радянських людей [4]. Лист зобов'язував судово-медичну експертизу надавати відповідним інстанціям всемірну допомогу в отриманні необхідного біологічного матеріалу. Тому з'явилися окремі норми, що регламентують питання трансплантації інших трупних тканин. Ці норми містилися в «Правилах напряму, прийому, порядку дослідження, зберігання і видачі трупів в судово-медичних моргах».

Ці правила були додатком до Наказу Міністра охорони здоров'я СРСР № 166 від 10 квітня 1962 р. «Про заходи поліпшення судово-медичної експертизи в СРСР» [5]. Ст. 20 «Правил» допускала вилучення трупних тканин (шкіра, реброві хрящі, кістки та ін.) для медичних установ, провідних роботи щодо заготівки і консервації деяких тканин з метою їх трансплантації. Вилучення тканин від частин тіла (прикритих одягом) було можливе тільки у випадках, коли це не перешкоджало правильному судово-медичному дослідженню під час первинного і, можливо, повторного дослідження трупа. Спотворення трупа заборонялося; за необхідності повинна була проводитися подальша реставрація. На вилучення тканин дозволу родичів не потрібно. Щодо трупів, які підлягають експертизі, була необхідна згода і присутність судово-медичного експерта, а трупів, доставлених в морг, які не підлягають експертизі – згода завідувача моргом. Про вилучення

тканин склався акт, що підписується лікарями і судово-медичним експертом.

Такі документи мали істотний недолік: у них не знайшли віддзеркалення питання пересадки органів від трупів і пересадки органів і тканин від живих донорів.

Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про охорону здоров'я 1969 р. не містили спеціальних норм, регулюючих питання трансплантації [6]. Водночас ст. 34 містила низку положень, які дозволяли використовувати науково обгрунтовані новітні методи діагностики і лікування, недопущені до загального застосування в медичній практиці.

Порядок застосування вказаних методів лікування встановлювався Міністерством охорони здоров'я СРСР. У зв'язку з цим був виданий спеціальний наказ Міністра охорони здоров'я СРСР – № 600 від 2 серпня 1966 р., який встановив, що у всіх медичних установах СРСР, незалежно від їх відомчої приналежності, пересадка органів (нирок, печінки та ін.) від людини, трупів або тварин людині може проводитися тільки з дозволу Міністерства охорони здоров'я СРСР.

Саме ці нормативні документи стали тим юридичним фундаментом, відповідно до якого приймалися подальші акти. Ці накази і правила формували основоположні ідеї, тобто принципи правового регулювання трансплантації.

Спроба вирішити питання в організаційно-правовому відношенні спочатку була зроблена щодо пересадки нирок. Як нормативні акти, що вирішують вилучення нирок для трансплантації, може розглядатися Наказ міністерства охорони здоров'я СРСР № 255 від 23 березня 1977 р. «Про роботу Всесоюзного центру консервації і тіпірованя органів» і «Тимчасова інструкція для визначення біологічної смерті і умов, що допускають вилучення нирки для трансплантації» (додаток до наказу міністерства охорони здоров'я СРСР № 255 від 23 березня 1977 р.) [7]. Саме цією інструкцією керувалися тривалий час трансплантаційні центри Радянського Союзу. Проте її тимчасовий характер, а також твердження тільки на рівні Міністерства охорони здоров'я дозволяє розглядати її лише як крок до ухвалення законодавства, що створює правову базу для лікування методом трансплантації.

Необхідно зазначити, що в 70-х роках в СРСР виникла бурхлива дискусія з приводу окремих правових аспектів пересадки органів і тканин, в яку активно включилися представники медицини і юриспруденції. Цьому сприяли досягнення світової медичної практики, оскільки в

1968 р. було зроблено вже більше 100 операцій з пересадки серця. У зв'язку з успіхами клінічної трансплантології стали актуальними юридичні і морально-етичні аспекти пересадки органів і тканин. Вони обговорювалися не тільки в медичних і юридичних журналах, але і в загальній пресі. Важливого значення мали виступи у пресі судових медиків М.І. Авдєєва і А.П. Громова, хірургів Б.В. Петровського і В.В. Кованова, юристів М.Д. Шаргородського, Н.І. Гореліка та ін.

Згодом, не дивлячись на настійну потребу, розробка правових проблем трансплантації органів і тканин в СРСР була припинена на тривалий термін.

Міністр охорони здоров'я СРСР, видатний радянський хірург Б.В. Петровський в 1968 р. писав: «Успішна розробка пересадки серця представляє відомий інтерес, але ця проблема дуже складна і не вийшла із стадії експерименту» [8]. У іншій статті в 1971 р. він же підкреслював, що: «Пересадка серця може бути здійснена в окремих випадках за найстрогішими свідченнями і в тих наукових центрах, які мають всі умови для забезпечення її виконання на високому рівні» [9, с. 12].

Негативну роль, мабуть, тут виконали невдачі вітчизняної медицини під час проведення операцій з пересадки органів, які за кордоном вже були переведені з медичного експерименту на рівень клінічних методів лікування. У 1968 році в Ленінграді, в клініці Військово-медичної академії, знаменитий хірург Олександр Вишнєвський першим зважився зробити операцію з пересадки серця. Проте операція закінчилася трагічно – хворий помер на операційному столі. Головний хірург Міністерства охорони здоров'я СРСР академік Б.В. Петровський видав наказ, що забороняє робити такі операції. Лунали заяви про те, що пересадка серця суперечить матеріалізму і комуністичній ідеології.

В результаті настійні рекомендації фахівців про необхідність законодавчого регулювання суспільних відносин у сфері пересадки органів і тканин і визначення меж відповідальності за протиправні посягання у сфері трансплантології були залишені без жодного реагування. Заборона була знята лише через двадцять років.

У 1987 р. в СРСР кардіохірург Валерій Шумаков зробив таку першу успішну операцію.

Після розпаду СРСР процес розвитку цієї технології загальмувався у всіх країнах СНД. Україні довелося розробляти технологію операцій з пересадки серця за повної відсутності засобів, виключно на ентузіазмі українських хірургів, а також корифеїв української серцево-

судинної хірургії, таких як Амосов та ін. І лише після цільового виділення засобів, в кінці 90-х років ці експерименти вступили в практичну площину, яка і призвела до першої операції трансплантації серця в Україні (2 березня 2001 р.).

Весь цей час правова регламентація трансплантації в Україні мала відомчий характер.

Питання трансплантації регламентувалися інструкціями і наказами Міністерства (Народного комісаріату) охорони здоров'я СРСР і наказами Міністерства охорони здоров'я України. Останніми нормативно-правовими актами, що регулювали відносини з приводу трансплантації органів і тканин на території України до ухвалення Закону України «Про трансплантацію органів і інших анатомічних матеріалів людині», були: Наказ Міністерства охорони здоров'я Української РСР від 17.02.1987 р. № 236 «Про подальший розвиток клінічної трансплантації в республіці» і Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 18.05.1993 р. № 107 «Про організацію трансплантації нирки в Україні на етапі реорганізації медичної служби». Юридична сила таких нормативно-правових актів не відповідала значущості регульованої проблематики.

В результаті не було достатньої легальної бази для повної і всесторонньої регламентації правовідносин з донорства і трансплантації. Внутрівідомчі розпорядження стали кроком вперед в усуненні «білих плям» в регулюванні трансплантації. Проте, як би не були правильні по суті і адекватні потребам охорони здоров'я, вони не створювали належного відношення до їх змісту. Для набуття загальнообов'язкового характеру необхідно було, щоб ці правила стали нормами, що охороняються силою державного примусу.

Цьому сприяло ухвалення в Україні Основ законодавства України про охорону здоров'я 1992 р., згідно з яким у нашій країні застосування методу пересадки від донора реципієнтові органів й інших анатомічних матеріалів здійснювалося у встановленому законодавством порядку за наявності їх згоди або згоди їх законних представників за умови, якщо використання інших засобів і методів для підтримки життя, відновлення або поліпшення здоров'я не дає бажаних результатів, а заподіяний в такому разі збиток донорові менший, ніж той, що загрожував реципієнтові (ст. 47) [10].

Особливе значення має ухвалення Верховною Радою України Закону «Про трансплантацію органів і інших анатомічних матеріалів людині» від 16 липня 1999 р. [11].

Цей закон визначає умови і порядок застосування трансплантації як спеціального методу лікування з урахуванням сучасних досягнень науки і медичної практики, а також рекомендацій Всесвітньої організації охорони здоров'я. Закон знаходиться на стику різних проблем: правовою, медичною, етичною.

Цей закон регулює такі питання: здійснення права лікування методом трансплантації, про безвідплатне донорство органів, визначення моменту узяття трансплантата, значення згоди донора і реципієнта на пересадку органів і тканин, право отримання трансплантата від живого донора, право вилучення органу у трупа, відшкодування збитку під час спричинення шкоди донорові, порядок ухвалення медичного висновку про вилучення і трансплантацію органів і тканин, перелік органів і тканин людини, які можуть використовуватися для трансплантації, значення прижиттєвої згоди на роль донора у разі смерті, відповідальність за порушення законодавства про трансплантацію.

На наш погляд, Закон України «Про трансплантацію органів і інших анатомічних матеріалів людині» має величезне значення як для розвитку трансплантології, так і для удосконалення правової регламентації трансплантації органів і тканин.

Для виконання цього Закону Міністерство охорони здоров'я України прийняло Наказ № 226 від 25 вересня 2000 р. «Про затвердження нормативно-правових документів по питаннях трансплантації» [12] із змінами, внесеними Наказом Міністерства охорони здоров'я України № 257 від 3 липня 2001 р. «Про внесення змін і доповнень до інструкцій, затверджених наказом МОЗ України від 25.09.2000 р. № 226» [12].

Основне значення цього наказу полягає в тому, що він затверджує інструкцію з приводу констатації смерті людини на підставі смерті мозку. Без наявності такої інструкції подальший розвиток трансплантології в Україні був би вкрай складним. Наказ затвердив також:

інструкцію з приводу вилучення органів людини з донора-трупа;

інструкцію з приводу вилучення анатомічних утворень, тканин, їх компонентів і фрагментів у донора-трупа;

перелік органів людини, дозволених для вилучення у донора-трупа;

перелік анатомічних утворень, тканин, їх компонентів і фрагментів, фетальних матеріалів, дозволених до вилучення у донора-трупа і мертвого плоду людини;

інструкцію з приводу виготовлення біоімплантів;
умови забезпечення збереження анатомічних матеріалів під час їх транспортування.

Інструкція з приводу смерті мозку закріпила той факт, що смерть мозку прирівнюється до смерті людини. Дасться визначення смерті мозку. Інструкція встановлює також умови для постановки діагнозу смерті мозку, комплекс клінічних критеріїв, присутність яких обов'язкова для встановлення діагнозу смерті мозку, тести, які додатково до клінічних критеріїв повинні проводитися під час встановлення діагнозу смерті мозку, тривалість спостереження, а також порядок постановки діагнозу смерті мозку. Важливо, що діагноз смерті мозку встановлюється консиліумом лікарів.

Варто зауважити, що основними документами, які регулюють це питання, є Протокол встановлення смерті мозку, який підписується всіма лікарями, які брали участь в консиліумі, і Акт констатації смерті людини на підставі смерті мозку формою № 012/0, затверджені наказом МОЗ України від 26 липня 1999 р. № 184 «Про затвердженні форм облікової статистичної документації, що використовується в стаціонарах лікувально-профілактичних установ».

Відповідальність за діагноз смерті людини на підставі смерті мозку покладається на лікарів, які встановлюють смерть мозку, тієї лікувальної установи, де помер хворий.

Потрібно наголосити, що сферу трансплантації органів і тканин також регулюють:

«Резолюція про відношення лікарів до проблеми трансплантації людських органів», прийнята 46-ою Генеральною асамблеєю ВМА (Стокгольм, Швеція, вересень 1994 р.) [13];

«Державна цільова соціальна програма «Трансплантація» на період до 2012 року», затверджена ухвалою Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 2008 р. № 894 [14];

«Порядок перевезення анатомічних матеріалів людини в межах України і вивозу їх за межі України», затверджений наказом Міністра охорони здоров'я України від 4 травня 2000 р. № 96 [15];

«Порядок узяття, зберігання і використання кісткового мозку», затверджений наказом Міністра охорони здоров'я України від 4 травня 2000 р. № 96 [15].

Висновки. Проаналізовані вище нормативно-правові акти ґрунтуються на міжнародних принципах правового регулювання трансплантації органів і тканин людини та донорства крові. Саме міжнародно-

правові акти роблять великий вплив на внутрідержавне правове регулювання цих питань, формуючи зокрема і політику держав у сфері кримінально-правової охорони вказаних відносин.

1. Прозоровский В.И. Актуальные вопросы трансплантации и медико-правовые аспекты ее регулирования / В.И. Прозоровский, Л.С. Велишева [и др.] // Судебно-медицинская экспертиза. – 1979. – № 3. – С. 7–10.

2. Мирский М.Б. Из истории разработки в советской медицине нормативных актов по взятию кадаверных тканей и органов / М.Б. Мирский // Актуальные проблемы трансплантологии и искусственных органов. Научные труды НИИТ и ИО МЗ СССР. – М., 1980. – С. 115–118.

3. О порядке проведения медицинских операций: Постановление Совета народных комиссаров СССР № 1607 от 15 сентября 1937 года // Собрание законодательства СССР. – 1937. – № 62. – Ст. 274.

4. Сборник организационно-методических материалов по судебно-медицинской экспертизе. – 2-е изд. / сост. В.И. Прозоровский и Э.И. Кантер. – М.: Медгиз, 1960. – 480 с.

5. О мерах улучшения судебно-медицинской экспертизы в СССР: Приказ министра здравоохранения СССР № 166 от 10 апреля 1962 г. // Сборник организационно-методических материалов по судебно-медицинской экспертизе. – М., 1962. – С. 36–42.

6. Основы законодательства СССР и союзных республик о здравоохранении 1969 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1969. – № 52. – Ст. 466.

7. О работе Всесоюзного центра консервирования и типирования органов: Приказ Министра здравоохранения СССР № 255. – М., 1977. – С. 1–3.

8. Петровский Б.В. Пересадка органов / Б.В. Петровский // Правда. – 1968. – 1 февраля.

9. Петровский Б. В защиту донора / Б. Петровский // Клиническая медицина. – 1990. – № 8. – Т. 68. – С. 12–15.

10. Основы законодательства СССР и союзных республик о здравоохранении 1969 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1969. – № 52. – Ст. 466.

11. Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини: Закон України від 16 липня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України, 1999. – № 41. – Ст. 377.

12. Перелік органів людини, дозволених до вилучення у донора-трупа: Наказ міністра охорони здоров'я України № 226 від 25.09.2000 р. // Офіційний вісник України. – 2000. – № 42. – С. 304–317.

13. Права человека и профессиональная ответственность врача в документах международных организаций. – М., 1998. – 346 с.

14. Про затвердження Державної програми розвитку трансплантації на період до 2012 року: Постанова Кабінету міністрів України № 894 від 08.10.2008 р. // Офіційний вісник України. – 2008. – № 78. – С. 103, ст. 2608.

15. Порядок узяття, зберігання і використання кісткового мозку: Наказ міністра охорони здоров'я України № 96 від 4 травня 2000 р. // Офіційний вісник України. – 2000. – № 41. – С. 131–134.

Мищук И.В. Исследование истории развития законодательного регулирования трансплантации органов и тканей человека.

В научной статье автор исследовал историю становления законодательной регуляции трансплантации органов и тканей человека, акцентировал внимание на периодизации нормативно правовых документов в этой сфере, и сформулировал собственные выводы и предложения по совершенствованию действующего законодательства Украины по вопросам регуляции трансплантации органов и тканей человека.

Ключевые слова: трансплантация, право, регулирование, органы, ткани, человек.

Mishchuk I.V. The research of the history of the development of the legislative adjusting of the transplantation of the organs and the fabrics of a man.

The article deals with the history of the becoming of the legislative adjusting of the transplantation of the organs and the fabrics of a man. The attention was paid to the division into periods normatively legal documents in this sphere. The conclusions and suggestions on the perfection of the current legislation of Ukraine on the questions of adjusting of transplantation of the organs and the fabrics of a man were formulated.

Key words: transplantation, right, adjusting, organs, fabrics, man.

Стаття надійшла 27 січня 2012 р.

УДК 343.225

В.Ф. Примаченко

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПЕРЕВИЩЕННЯ ЗАХОДІВ, НЕОБХІДНИХ ДЛЯ ЗАТРИМАННЯ ОСОБИ, ЯКА ВЧИНИЛА ЗЛОЧИН

Досліджено проблемні питання кримінальної відповідальності за перевищення заходів, необхідних для затримання особи, яка вчинила злочин, та запропоновано шляхи їх законодавчого вирішення.

Ключові слова: затримання особи, яка вчинила злочин, обставина, що виключає злочинність діяння, вбивство, тяжке тілесне ушкодження, середньої тяжкості тілесне ушкодження.

Постановка проблеми. Охорона життя і здоров'я особи є одним із найголовніших завдань вітчизняного кримінального законодавства, оскільки Конституція України проголошує їх з-поміж інших найвищою соціальною цінністю. Проте не всі злочини проти життя і здоров'я особи мають однаково високий ступінь суспільної небезпечності. Серед них є так звані привілейовані склади, до яких відносяться злочини, вчинені при затриманні особи, яка вчинила злочин. Кримінальна відповідальність за перевищення заходів, необхідних для затримання особи, яка вчинила злочин, згідно з ч. 2 ст. 38 КК України настає лише у двох випадках: 1) умисного вбивства у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця (ст. 118 КК України); 2) умисного заподіяння тяжких тілесних ушкоджень у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця (ст. 124 КК України).

За ці злочини встановлено більш м'яку відповідальність порівняно з іншими складами умисного вбивства та умисного тяжкого тілесного ушкодження. Така позиція обумовлена тим, що умисне вбивство чи умисне тяжке тілесне ушкодження, вчинені при затриманні осіб, які вчинили злочини, мають значною мірою нижчий ступінь суспільної небезпечності внаслідок суспільної корисності самого акту, направленого на затримання злочинця.

КК України 1960 року не передбачав кримінальної відповідальності за перевищення заходів, необхідних для затримання особи, яка вчинила злочин. Рекомендації щодо кваліфікації таких дій давав ПВСУ у своїй постанові «Про практику застосування судами законодавства, яке забезпечує право на необхідну оборону від суспільно небезпечних посягань» від 28.06.1991 року № 4. Згідно з роз'ясненнями п. 7 цієї постанови заподіяння шкоди особі, яка вчинила злочин, під час правомірного затримання за правовими наслідками прирівнювалось до необхідної оборони [1, с. 32].

Тому випадки умисного вбивства чи заподіяння умисних тяжких тілесних ушкоджень при перевищенні заходів, необхідних для затримання злочинця прирівнювались до відповідних дій, вчинених при перевищенні меж необхідної оборони, і кваліфікувались за ст. 97 або ст. 104 КК України 1960 року.

Такий стан вирішення питання щодо кримінально-правової оцінки перевищення заходів, необхідних для затримання особи, яка вчинила злочин, був зумовлений неоднозначністю поглядів науковців та практиків на саме затримання злочинця, як обставину, що виключає злочинність діяння.

З моменту прийняття нового КК України поступово почала формуватися юридична практика застосування ст. 118 та ст. 124 КК України. Але проведене нами вивчення відповідних статистичних даних МВС України показало, що кількість умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень, вчинених при перевищенні заходів, необхідних для затримання злочинця, фактично встановити неможливо. Головною ж причиною такої ситуації є поєднання в ст. 118 і ст. 124 КК України інститутів затримання особи, яка вчинила злочин, та необхідної оборони.

Статистична звітність виділяє лише окремі статті КК України та їх частини. Як і раніше, регламентація кримінальної відповідальності за перевищення меж необхідної оборони та перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця, за своїм змістом не змінилася. Законодавець закріпив ті положення, що застосовувалися раніше, а саме знову прирівняв затримання особи, яка вчинила злочин, до необхідної оборони.

Порівняння вказаних обставин у ст. 118 та ст. 124 КК України негативно впливає не тільки на якість відповідних обліків і доступність використання статистичних даних у наукових дослідженнях, а й підкреслює невідповідність Загальної й Особливої частин КК України щодо регламентації дій із затримання особи, яка вчинила злочин, та необхідної оборони.

Стан дослідження. Вивченням цієї проблеми у вітчизняній науці кримінального права займалися такі вчені: Ю.В. Александров, П.П. Андрушко, М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.О. Глушков, В.К. Гришук, В.П. Діденко, М.Т. Куц, О.М. Литвак, П.С. Матишевський, О.М. Миколенко, В.О. Навроцький, В.І. Осадчий, А.О. Пінаєв, Л.М. Подкоритова, А.М. Ришелюк, А.В. Савченко, П.Л. Фріс, М.І. Хавронюк, С.О. Харитонов, П.В. Хряпінський та інші.

Роботи цих науковців є значною науковою і практичною цінністю. У них розглянуто багато питань кримінально-правового регулювання затримання особи, яка вчинила злочин, вирішення яких стало важливим здобутком у науці кримінального права. Разом з тим багато аспектів цієї теми, як і раніше, залишаються дискусійними і вирішуються суперечливо.

Тому **метою** статті є розробка законодавчих пропозицій щодо вдосконалення кримінально-правових норм у частині кримінальної відповідальності за перевищення заходів, необхідних для затримання особи, яка вчинила злочин.

Виклад основних положень. Перевищення заходів, необхідних для затримання особи, яка вчинила злочин, повинно базуватися на правомірності самого затримання та заподіяння в такому разі шкоди. Без таких передумов виникне злочин, не пов'язаний із кримінально-правовим затриманням. Під час затримання злочинця, особа, яка його здійснює, обов'язково повинна дотримуватися правових підстав, передбачених ст. 38 КК України, та фактичних підстав, зумовлених конкретною ситуацією. Якщо вона умисно вчинить вбивство особи, яка скоїла злочин, чи умисно заподіє їй тяжке тілесне ушкодження і буде встановлено, що така шкода не відповідає вчиненому затримуваним посяганням чи обставині затримання, ми можемо говорити про перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця та ставити питання про кримінальну відповідальність затримуючого за ст.ст. 118 та 124 КК України. В інших випадках перевищення не буде кримінально караним, а саме маються на увазі:

1) умисні середньої або легкої тяжкості тілесні ушкодження; 2) удари, побої інші насильницькі дії, які завдали фізичного болю і не спричинили тілесних ушкоджень; 3) позбавлення особи волі; 4) умисне знищення чи пошкодження майна; 5) будь-яка необережна шкода (у тому числі й заподіяння смерті людині чи тяжких тілесних ушкоджень).

Перевищення заходів затримання, що пов'язані із позбавленням затримуваного життя, потребує вирішення низки питань, у яких випадках вбивство є правомірним, коли воно вчинене при перевищенні заходів, необхідних для затримання особи, яка вчинила злочин, та коли його слід оцінювати на загальних підставах.

У кримінально-правовій літературі існують різні погляди щодо правової оцінки позбавлення життя особи, яка вчинила злочин і ухилиється від затримання.

Ю.В. Баулін зазначає, що позбавляти злочинця життя допустимо, але не при скоєнні будь-якого злочину. Правовою підставою позбавлення його життя може бути лише вчинення ним особливо тяжких злочинів [2, с. 128].

С.В. Бородін вказує, що заподіяння смерті особі, яка вчинила злочин, при її затриманні, може бути виправдане, коли затримуваний є особливо небезпечним злочинцем, який вчинив вбивство, розбій, зґвалтування або інший тяжкий чи особливо тяжкий злочин [3, с. 272].

А.О. Пінаєв дотримується дещо протилежної позиції і пише, якщо можливість заподіяння затримуваній особі тяжких тілесних

ушкоджень не викликає заперечень, то не можна замовчувати надану законом можливість позбавити злочинця при затриманні життя [4, с. 255].

Аналогічну думку з цього питання має і П.П. Андрушко, особливо підкреслюючи, що умисне позбавлення життя затримуваної особи, яка вчинила суспільно небезпечне посягання, незалежно від його небезпечності, тяжкості та інших обставин, завжди повинно кваліфікуватись як перевищення заходів, необхідних для затримання, тобто як умисний злочин [5, с. 216–217]. Підтримує його у цьому й Л. Остапенко, визнаючи правомірність умисного вбивства лише внаслідок відвернення чи припинення посягання, тобто необхідної оборони [6, с. 68].

Наведені наукові позиції зводяться до двох основних положень. Перше – умисне заподіяння смерті особі, яка вчинила злочин, при її затриманні є правомірним, але тоді, коли була відсутня можливість затримати її без заподіяння такої шкоди і якщо вона вчинила тяжкий чи особливо тяжкий злочин. Друге – умисне позбавлення життя особи, яка вчинила злочин, при її затриманні, навіть при дотриманні всіх правових та фактичних підстав та незалежно від виду умислу завжди є перевищенням заходів, необхідних для затримання, оскільки такий результат суперечить головній меті інституту – доставити особу відповідним органам влади.

Ми є прихильниками точки зору, згідно з якою позбавлення життя особи, яка вчинила злочин, при її затриманні може бути правомірним. Ця позиція може бути підтверджена так:

1) КК України не вказує на абсолютну чи іншу заборону заподіювати смерть особі, яка вчинила злочин, при її затриманні;

2) умисне вбивство не завжди суперечить кінцевій меті затримання – доставити особу у відповідні органи влади. Наприклад, за наявності у затримуючої особи непрямого умислу на вбивство така мета може зберігатись.

Що стосується останньої тези, то необхідно відзначити, що вона не є новою, наприклад, її притримується О.М. Попов [7, с. 408]. Проте деякі вчені вважають, що з боку затримуючої особи у певних ситуаціях правомірним буде і прямий умисел стосовно позбавлення життя затримуваного. Так, колектив авторів одного із томів Енциклопедії кримінального права, який присвячений обставинам, що виключають злочинність діяння, відзначає, що такі дії виключають вину затримуючого у випадках прийняття рішення знищити терориста, який втікає, бандита, серійного вбивцю, насильника тощо [8, с. 197–198].

Якщо обстановка затримання вимагає саме таких дій, що можуть призвести до смерті особи, яка вчинила злочин, і всі інші підстави правомірності затримання дотримані, то затримуюча особа може позбавити злочинця життя, але тільки з непрямым умислом. Прямий умисел дійсно суперечить основній меті затримання – доставити злочинця відповідним органам влади. Як правильно відзначає Л.Д. Гаухман, необхідно відрізнити мету як складову частини «бажання» як вольового моменту прямого умислу від мети як самостійної ознаки суб'єктивної сторони злочину. У першому випадку мета є відображенням об'єктивної сторони, має матеріальне об'єктивне втілення в ознаках останньої, вказаних у диспозиції статті Особливої частини КК. Мета ж як самостійна ознака суб'єктивної сторони злочину не має такого втілення. Вона характеризується психічним ставленням винної особи до наслідків, які виходять за межі складу злочину, тобто до тих, які не є ознаками такого конкретного складу [9, с. 168]. При евентуальному умислі затримуючий, передбачаючи суспільно небезпечні наслідки своїх дій, не бажає їх настання і лише свідомо допускає, а це, на наш погляд, не суперечить кінцевій меті затримання. Байдуже ставлення особи, яка затримує злочинця, до настання смерті останнього звичайно присутнє при непрямому умислі, але воно має особливий характер, оскільки свідчить про розрахунок на певну позитивну обставину, а саме на те, що вчинюється суспільно корисна дія – затримання особи, яка вчинила злочин. Прямий умисел щодо вбивства затримуваної особи у свідомості затримуваного передбачав би наявність злочинної мети – заподіяти смерть, а не затримати злочинця та доставити його у відповідні органи влади.

Ще одне питання, яке необхідно розглянути у цій статті, стосується передбаченого ст. 124 КК України умисного заподіяння тяжких тілесних ушкоджень у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця. Проте такі дії за своєю структурою подібні до умисного вбивства при затриманні особи, яка вчинила злочин, і суттєво відрізняються лише об'єктом посягання та наслідками.

Диспозиція вказаного злочину має відсильний характер. Тобто вона базується на змісті і юридичному значенні ст. 38 КК України, що урівнює її зі ст. 118 КК України. Але наявність такої обставини, що виключає злочинність діяння, як затримання особи, яка вчинила злочин, тільки пом'якшує відповідальність особи, яка заподіла умисне тяжке тілесне ушкодження. Сам факт наявності цього суспільно небезпечного діяння у будь-якому випадку потребує, щоб ми звернулися до

базової норми, яка визначає, що таке умисне тяжке тілесне ушкодження, а саме до ст. 121 КК України.

Проте виникає питання, як кваліфікувати заподіяне при кримінально-правовому затриманні умисне тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть потерпілого.

У ст. 121 КК України такі наслідки є кваліфікуючою ознакою і специфіка цього злочину полягає в тому, що він вчинюється з двома формами вини, тобто характеризується умисною формою вини у вигляді прямого чи непрямого умислу відносно тяжкого тілесного ушкодження та необережністю у вигляді злочинної самовпевненості чи недбалості до смерті потерпілого.

Відповідно до п. 22 постанови ПВСУ «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 07.02.2003 року № 2 для відмежування умисного вбивства від умисного заподіяння тяжкого тілесного ушкодження, яке спричинило смерть потерпілого (ч. 2 ст. 121 КК), суди повинні ретельно досліджувати докази, що мають значення для з'ясування змісту і спрямованості умислу винного. Питання про умисел необхідно вирішувати з уваги на сукупність всіх обставин вчиненого діяння, зокрема враховувати спосіб, знаряддя злочину, кількість, характер і локалізацію поранень та інших тілесних ушкоджень, причини припинення злочинних дій, поведінку винного і потерпілого, що передувала події, їхні стосунки. Визначальним є суб'єктивне ставлення винного до наслідків своїх дій: при умисному вбивстві настання смерті охоплюється умислом винного, а в разі заподіяння тяжкого тілесного ушкодження, яке спричинило смерть потерпілого, ставлення винного до її настання характеризується необережністю.

Щодо ст. 124 КК України, то наслідки у вигляді смерті потерпілого повинні кваліфікуватися також з врахуванням положень вищенаведеної постанови ПВСУ. Якщо буде встановлено, що умисел винного був спрямований на позбавлення життя затриманого злочинця, то його дії необхідно кваліфікувати за ст. 118 КК України, оскільки він знаходився у стані затримання особи, яка вчинила злочин. При заподіянні смерті з необережності відповідальність повинна наступити лише за ст. 124 КК України.

Необережне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, як і вбивство через необережність при перевищенні заходів, необхідних для затримання злочинця, не є кримінально караними, якщо в діях особи не міститься інший склад злочину.

Досліджуючи проблеми, пов'язані з кримінальною відповідальністю за заподіяння шкоди при перевищенні заходів, необхідних для затримання особи, яка вчинила злочин, доцільно зупинитися і на наслідках у вигляді умисного середньої тяжкості тілесного ушкодження. Хоча у КК України про відповідальність за їх заподіяння при кримінально-правовому затриманні нічого не вказано.

Якщо виходити безпосередньо зі змісту ч. 2 ст. 38 КК України, то шкода, що характеризує перевищення заходів, необхідних для затримання особи, яка вчинила злочин, є саме умисною і тяжкою, тобто до неї можна віднести тільки умисне вбивство або тяжкі тілесні ушкодження, що і підтверджується. Але виникає запитання, чому законодавець відмовився від оцінки умисного середньої тяжкості тілесного ушкодження, що також може явно не відповідати небезпечності посягання або обстановці затримання злочинця.

У сучасних коментарях до ст. 38 КК України деякі автори цілком логічно щодо вказаної норми пишуть, що: «Заподіяння злочинцю при перевищенні заходів, необхідних для його затримання, умисних легких чи середньої тяжкості тілесних ушкоджень чи умисне нанесення йому побоїв не тягне кримінальної відповідальності» [10, с. 101]. А дехто навіть більш категорично вказує на те, що: «...заподіяння злочинцю при його затриманні легких або середньої тяжкості тілесних ушкоджень у будь-якому випадку не визнається злочином і не є підставою для притягнення до кримінальної відповідальності» [11, с. 229].

Наприклад, в ч. 2 ст. 38 КК РФ вказано, що перевищення меж, необхідних для затримання особи, яка вчинила злочин, має наслідком кримінальну відповідальність тільки у випадках умисного заподіяння шкоди. Про характер шкоди у цій нормі, як бачимо, нічого не сказано, але ст. 108 та ст. 114 вказаного Кодексу встановлюють кримінальну відповідальність за вбивство та умисне заподіяння тяжкої або середньої тяжкості шкоди при перевищенні заходів, необхідних для затримання особи, яка вчинила злочин. Особливістю ст. 114 є те, що вона, хоч і має назву «Заподіяння тяжкої або середньої тяжкості шкоди здоров'ю при перевищенні меж необхідної оборони або при перевищенні заходів, необхідних для затримання особи, яка вчинила злочин», але на відміну від аналогічної української норми ділиться на дві частини, які передбачають різні санкції (менш суворі для необхідної оборони і більш суворі для затримання злочинця) і встановлює відповідальність за перевищення меж необхідної оборони тільки у разі заподіяння тяжкої шкоди, а для перевищення заходів, необхідних для затримання

злочинця, – у разі заподіяння як тяжкої, так і середньої тяжкості шкоди. Тобто назва і зміст ст. 114 не збігаються, що говорить про недосконалість такої конструкції [12, с. 79; 266].

Більш вдало побудовані відповідні норми про затримання злочинця білоруськими законодавцями. Так, у ч. 2 ст. 35 КК Республіки Білорусь зазначено, що кримінальна відповідальність за перевищення заходів, необхідних для затримання особи, яка вчинила злочин, може бути тільки у випадках умисного позбавлення життя або заподіяння тяжкого або менш тяжкого (що відповідає нашому середньої тяжкості тілесному ушкодженню) тілесного ушкодження. Далі статті Особливої частини КК Республіки Білорусь про кримінальну відповідальність за перевищення меж необхідної оборони та заходів, необхідних для затримання злочинця, розташовані у такому порядку: ст. 142 «Вбивство при перевищенні заходів, необхідних для затримання особи, яка вчинила злочин»; ст. 143 «Вбивство при перевищенні меж необхідної оборони»; ст. 151 «Умисне заподіяння тяжкого або менш тяжкого тілесного ушкодження при перевищенні заходів, необхідних для затримання особи, яка вчинила злочин»; ст. 152 «Умисне заподіяння тяжкого тілесного ушкодження при перевищенні меж необхідної оборони» [13, с. 53; 124; 128].

Як бачимо, у КК Республіки Білорусь випадки перевищення відповідних заходів або меж при затриманні злочинця та необхідній обороні закріплені в окремих статтях, що видається правильним. Оскільки вищенаведені норми встановлюють відповідальність за окремі злочини, то це, своєю чергою, підкреслює, що затримання особи, яка вчинила злочин, та необхідна оборона є самостійними обставинами, що виключають злочинність діяння. У КК Білорусі та КК РФ, як уже частково вказувалося, санкції за перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця, та за перевищення меж необхідної оборони – різні і з цим не можна не погодитися, тому що ці дві обставини за своїм значенням є неоднаковими і без заперечення перевага у суспільній користості належить необхідній обороні, що і повинно зумовлювати більш м'яке покарання за перевищення її меж. Очевидним є те, що питання кримінальної відповідальності за перевищення заходів, необхідних для затримання особи, яка вчинила злочин, в Україні повинно бути врегульовано, виходячи з різниці між необхідною обороною та затриманням злочинця.

Щодо питання встановлення кримінальної відповідальності за умисне заподіяння середньої тяжкості тілесних ушкоджень при перевищенні заходів, необхідних для затримання особи, яка вчинила зло-

чин, то слід відзначити, що, не дивлячись на наявний приклад наших сусідів, такий шлях для українського суспільства є не актуальний, оскільки:

1) не відповідає сучасному стану правосвідомості наших співвітчизників;

2) буде перешкоджати і так не високому рівню активності та ініціативи громадян у боротьбі зі злочинністю;

3) не узгоджується із принципом економії кримінальної репресії.

Висновок. Отже, пропонується безпосередньо у ст.ст. 118 та 124 КК України, виходячи із різниці ступеня суспільної небезпечності необхідної оборони та затримання особи, яка вчинила злочин, виключити вказівку на дії, вчинені при перевищенні заходів, необхідних для затримання злочинця, та закріпити їх в окремих нормах. А саме:

1. «Умисне заподіяння смерті при перевищенні заходів, необхідних для затримання особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, передбачене цим Кодексом, –

карається...»

2. «Умисне тяжке тілесне ушкодження, вчинене при перевищенні меж необхідної оборони, –

карається...».

1. Постанови Пленуму Верховного Суду України (1963–2000): Офіц. вид.: у 2 т. / за заг. ред. В.Ф. Бойка. – К.: А.С.К., 2000. – Т. 2.

2. Баулин Ю.В. Право граждан на задержание преступника / Ю.В. Баулин. – Х.: Вища школа, 1986.

3. Бородин С.В. Преступления против жизни / С.В. Бородин. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2003.

4. Пинаев А.А. Курс лекций по общей части уголовного права: в 2 кн. / А.А. Пинаев. – Х.: Харьков юридический, 2001. – Кн. 1: О преступлениях.

5. Кримінальне право України. Загальна частина / [Г.В. Андрусів, П.П. Андрушко, В.В. Бенківський та ін.]; за ред. П.С. Матишевського та ін. – К.: Юрінком Інтер, 1997.

6. Остапенко Л. Проблемні питання кваліфікації умисного вбивства при перевищенні меж необхідної оборони / Л. Остапенко // Підприємство, господарство і право. – 2003. – № 6.

7. Попов А.Н. Преступления против личности при смягчающих обстоятельствах / А.Н. Попов. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001.

8. Энциклопедия уголовного права: в 35 т. / Издание профессора Малинина. – СПб.: ГКА, 2007. – Т. 7: Обстоятельства, исключющие преступность деяния.

9. Гаухман Л.Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика / Л.Д. Гаухман. – М.: Центр ЮрИнфоР, 2001.

10. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. – 2-ге вид., переробл. та доповн. – К.: Дакор, 2008.

11. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 кн. / за заг. ред. М.О. Потєбенька, В.Г. Гончаренка. – К.: ФОРУМ, 2001. – Кн. 1.

12. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / под общ. ред. Ю.И. Скуратова, В.М. Лебедева. – 3-е изд., изм. и доп. – М.: Издательство НОРМА, 2000.

13. Уголовный кодекс Республики Беларусь. Принят Палатой представителей 2 июня 1999 года. – Мн.: Амалфея, 2001.

Примаченко В.Ф. Уголовная ответственность за превышение мер, необходимых для задержания лица, совершившего преступление.

Исследовано проблемные вопросы уголовной ответственности за превышение мер, необходимых для задержания лица, совершившего преступление и предложено пути их законодательного решения.

Ключевые слова: задержание лица, совершившего преступление, обстоятельство, исключающее преступность деяния, убийство, тяжкое телесное повреждение, средней тяжести телесное повреждение.

Primachenko V.F. Criminal responsibility for the exceeding of the measures which are necessary for the detention of a person who has committed a crime.

The article deals with the problem questions of the criminal responsibility for the exceeding of the measures which are necessary for the detention of a person who has committed a crime and the ways of their legislative decision are offered.

Key words: detention of person who has committed a crime, circumstance eliminating criminality of act, murder, severe bodily harm, middle weight bodily harm.

Стаття надійшла 28 березня 2012 р.

УДК 343.61

Л.І. Тицька

ЗМІСТ ПОНЯТТЯ ЖОРСТОКОСТІ

Досліджуються ознаки поняття жорстокості у кримінально-правовій літературі; визначається з якою формою вини вчиняються злочини, ознакою складів яких є жорстокість; аналізується природа заподіяння страждань внаслідок жорстокості.

Ключові слова: жорстокість, особлива жорстокість, катування, мучення.

Постановка проблеми. Розкриття змісту поняття жорстокості вимагає виділення і проведення характеристики істотних та необхідних його ознак. На основі такого аналізу можна знайти спільні або відмінні ознаки жорстокості із тотожними чи синонімічними поняттями. Необхідність дослідження обумовлена тим, що від його вирішення залежатиме однозначність правозастосовної практики в частині встановлення кримінальної відповідальності за жорстоке поводження.

Стан дослідження. Зміст поняття жорстокості у кримінально-правовій літературі не аналізувався комплексно жодним автором з урахуванням усіх ознак, які притаманні досліджуваному поняттю. Основна увага акцентувалася на визначенні обсягу жорстокого поводження. Проте в одних роботах вказувалось на ознаки суб'єкта вчинення злочину [1, с. 18], в інших зазначалось, що жорстоке поводження може бути як одноразовим виявом, так і систематичним [2, с. 103]. Також деякі автори аналізували форму вини, з якою вчиняються злочини, ознакою складів яких є жорстокість [3, с. 10–11]. Як бачимо, у вищезазначених кримінально-правових дослідженнях висвітлюються тільки фрагментарно окремі проблеми, які пов'язані із з'ясуванням змісту поняття жорстокості.

Мета статті – проаналізувати зміст досліджуваного поняття, тобто виділити його істотні та необхідні ознаки. Реалізація мети передбачає вирішення таких основних завдань: з'ясувати семантичний зміст досліджуваного поняття; проаналізувати позиції науковців з приводу трактування змісту поняття жорстокості; на основі істотних та необхідних ознак запропонувати дефініцію поняття «жорстокість».

Виклад основних положень. Очевидно, що висвітлення змісту поняття жорстокості доцільно почати із опрацювання довідникових, зокрема енциклопедичних видань. Так, одні словники дають коротке визначення поняттю «жорстокість», розглядаючи його як жорстокий вчинок, поводження [4, с. 177], суворість, різкість, високий ступінь, велика сила вияву чого-небудь [5, с. 480], безжалісність, лютість, нелюдяність, садизм, варварство, звірство, шкуродерство [6, с. 137–138]. Цікаве тлумачення поняття «жорстокість» ми знаходимо в «Психологічному словнику», яке означає таку морально-психологічну рису, що є протилежною душевності, доброті, людяності. Така людина не тільки не співчуває іншим, а й свідомо принижує їхню гідність, завдає болю [7, с. 59]. Найбільш поглиблене тлумачення, на наш погляд, дається у «Юридичній енциклопедії» за редакцією Ю.С. Шемшученка. Вказується, що жорстоке поводження виявляється в заподіянні страждань

особам (групі осіб) і тваринам, також звернено увагу на те, що потерпілому можуть спричинити фізичні чи моральні страждання [8, с. 44].

У кримінально-правовій літературі жорстоке поводження тлумачиться надзвичайно широко і різноманітно. У найзагальнішому вигляді його характеризують як «безжалісну, грубу поведінку, яка завдає фізичних і психічних страждань» [9, с. 72]. У зв'язку з цим розроблено кілька підходів з приводу з'ясування змісту досліджуваного поняття. Один із них зводиться до того, що жорстокість – це крайня суворість, безжалісність, нещадність [10, с. 63]. Такий аналіз здійснюється з огляду лише на граматичне тлумачення, яке подане в довідниках та тлумачних словниках.

Інший полягає у визначенні жорстокості як ознаки об'єктивної сторони складу злочину, яка є способом вчинення злочину [11, с. 10–13]. Про правильність саме цієї точки зору свідчать наявність статей у КК України, в яких жорстоке поводження розглядається як спосіб вчинення суспільно небезпечного діяння. Проте вказівка лише на вищезазначену ознаку не розкриває змісту поняття жорстокості, оскільки така характеристика може стосуватися багатьох злочинних діянь, де спосіб є однією із обов'язкових ознак складу злочину. Окрім того, автори зазначеної позиції опускають суб'єктивний момент – психічне відношення злочинця до вчинюваних ним суспільно небезпечних діянь, мотив, мету вчинення злочину.

У теорії кримінального права виражений ще й такий підхід, який полягає у тому, що жорстокість охоплює не тільки заподіяння страждань, мучень людям або тваринам, що виражається в діях, бездіяльності, але й також фантазування певного змісту. Автори зазначеної позиції також звертають увагу на те, що вияв жорстокості може бути умисним або імпульсивним, свідомим або несвідомим [12, с. 11], проте аргументів на користь свого твердження не наводять. На наш погляд, вказівка на те, що жорстокість може виявлятися шляхом фантазування певного змісту є абсурдною, оскільки саме фантазування не є кримінально караним.

Вчені визначають жорстокість, відносячи її до об'єктивної сторони складу злочину або до суб'єкта злочину. У кримінально-правовій літературі справедливо зазначають, що чим потужніше розроблена система наукових визначень, тим менше праці залишається для законодавця [13, с. 14–16]. Наявні ж роз'яснення не розкривають суті цього поняття як в практичному, так і в теоретичному аспекті. Незважаючи на те, що питанням жорстокості та її виявам приділяли багато уваги в

різноманітних теоретичних розробках, деякі їхні аспекти залишилися досі недостатньо дослідженими.

Своєю чергою, не знаходить однозначного вирішення питання щодо визнання жорстокого поводження як одноразовим виявом, так і систематичним [9, с. 55] чи тільки систематичним [2, с. 103]. Якщо ж насильницькі дії застосовуються систематично, визнання такої поведінки жорстоким поводженням, звісно, не викликає заперечень. Натомість прихильники визнання «разової жорстокості» аргументують свою позицію тим, що «коли законодавець хотів би обмежити поняття жорстокого поводження тільки випадками систематичного його застосування, то він це прямо застеріг би у тексті статті» [14, с. 55]. Проте, на наш погляд, вказівка на систематичність щодо жорстокості у КК України є зайвою, оскільки жорстоке поводження слід розуміти як процес, а не як одиничний акт. Окрім того, використання у кримінальному законі словосполучення «систематичне жорстоке поводження» становило б собою таку ж тавтологію, як, наприклад, «відкритий грабіж» чи «таємна крадіжка».

Під час вирішення поставленого питання слід виходити з аналізу окремих злочинів, ознакою складів яких є жорстокість. Якщо брати до уваги такий злочин, як доведення до самогубства, то у такому випадку жорстокість щодо потерпілого може мати і одноразовий характер. Про це свідчить і судова практика (наприклад, коли чоловік у присутності гостей побив дружину за те, що вона відмовилася йти за горілкою [14, с. 55] або вигнав вагітну дружину з дому [15, с. 37]).

Варто зазначити, що не у всіх аналізованих нами злочинах жорстоке поводження може мати одноразовий вияв. Таке твердження базується на аналізі змісту поняття «катування», яке вчиняється шляхом мучення. Як ми раніше зазначали, у Правилах судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень мучення визначається як тривале позбавлення людини їжі, пиття чи тепла, залишанні її в шкідливих для здоров'я умовах та інші подібні дії [16]. Якщо брати до уваги таке трактування змісту поняття «мучення», то очевидним є те, що воно виникає за умови систематичного позбавлення їжі, пиття тощо. Одноразові ж дії (позбавлення їжі, пиття тощо) навряд чи будуть вважатися кримінально караними. Виняток може становити одноразове позбавлення людини ліків, яка хворіє, наприклад, на астму або цукровий діабет. Отже, з вищезазначеного твердження можна зробити висновок, що жорстокість характеризується як систематичними, так і одноразовими виявами насильства.

Розділились думки науковців щодо природи заподіяних страждань потерпілій особі внаслідок жорстокого поводження. З цього приводу існує два підходи. Один із них зводиться до того, що жорстоке поводження призводить до заподіяння тільки фізичних страждань [17, с. 258]. Інший – як фізичних, так і психічних [9, с. 72]. На наш погляд, найбільш правильною видається друга позиція. Мабуть, той факт, що жорстоким поводженням спричиняються фізичні страждання, не викликає жодних заперечень, адже нам усім добре відомі такі вияви жорстокості, як катування, мучення тощо, внаслідок яких потерпілій особі спричиняються такі страждання.

Можна навести численні приклади заподіяння психічних страждань (наприклад, зґвалтування дочки на очах її батьків, оголошення потерпілого тощо). Такої ж думки притримується Пленум Верховного Суду України № 2 від 07.02.2003 р., де у Постанові «Про судову практику у справах про злочини проти життя та здоров'я» вказується, що жорстоким поводженням потерпілому можуть бути заподіяні фізичні чи психічні страждання. Натомість чинний КК України містить норму, в якій передбачена відповідальність за заподіяння катуванням фізичних чи моральних страждань (ч. 1 ст. 127). У зв'язку з тим, що людина є єдністю двох взаємодіючих підструктур – біологічної та надбіологічної (психічної), жорстоке поводження може мати як наслідки заподіяння психічних травм, так і наслідками впливу на психіку можуть бути порушення фізіологічних функцій організму, зокрема паралічі, тремтіння, судорожні випадки, розлади слуху, мови і навіть смерть людини [18, с. 70]. Отже, жорстоке поводження виражається не тільки у фізичному впливі, але й психічному.

Під час з'ясування змісту поняття жорстокого поводження слід зазначити, що воно може вчинятися як шляхом дії (передбачає контакт винного з потерпілим, здійснення негативних змін у його фізичному стані з використанням певних засобів), так і шляхом бездіяльності (заподіяння страждань потерпілій особі без зовнішнього впливу на його організм). Наприклад, винна особа перестає годувати паралізовану людину, про яку вона зобов'язана піклуватися, в результаті чого настає її смерть. Відповідно, потерпілий повільно вмираючи, зазнає фізичних (голод, спрага тощо) та психічних (відчуття страху, безпорадності тощо) страждань.

Не менш дискусійним є питання, чи слід вважати виявом жорстокості вчинення вбивства кількох осіб (одного за одним). З цього приводу у кримінально-правовій літературі є дві позиції. Одні автори

переконані, що вбивство людей один за одним необхідно відносити до особливої жорстокості [19, с. 61], натомість інші дотримуються протилежної позиції і вважають, що закон передбачає окрему відповідальність за вчинення вбивства двох або більше осіб [1, с. 16].

Під час вирішення цієї проблеми необхідно зважати на конкретні обставини справи. В цьому випадку варто враховувати спосіб вчинення вбивства попередньої особи, обстановку, в якій перебувають потерпілі, їхній стан здоров'я, вік, тривалість проміжку часу між попереднім і наступним вбивством (якщо винний вчинив постріл у голову одного потерпілого, а за кілька секунд вбив інших тим же способом, то, безперечно, за такий проміжок часу потерпілим не могли бути спричинені страждання, які є виявом жорстокого поводження), психічний стан потерпілого (якщо потерпіла особа хворіла на хронічне психічне захворювання, то, мабуть, вона не усвідомлювала небезпечності ситуації). Якщо ж суб'єкт злочину перед позбавленням життя потерпілої особи знущався над нею, заподіював фізичний біль на очах інших потерпілих і такі ж способи вчинення злочину застосовувала до них через тривалий проміжок часу, то слід вважати, що вчинення вбивства кількох осіб (одним за одним) є виявом жорстокості.

З'ясування змісту поняття жорстокості викликає необхідність проаналізувати суб'єктивну сторону вчинення відповідних посягань за досліджуваною ознакою. У теорії кримінального права не має спільності думок стосовно того, з якою формою вини діє винний, вчиняючи злочин, ознакою складів якого є жорстокість. Деякі науковці вважають, що жорстоке поводження може вчинятися тільки умисно [9, с. 10–11], інші ж переконані, що такі діяння можуть бути як умисними, так і необережними [12, с. 11].

Своєю чергою, С.В. Бородін стверджує, що види умислу винної особи на позбавлення життя та її ставлення до особливої жорстокості можуть не збігатися. Автор акцентує увагу на тому, що можливі випадки вчинення вбивства з прямим умислом і байдужого ставлення до особливої жорстокості, що свідчить про непрямий умисел [20, с. 108–109].

Правильність першої позиції підтверджується такими аргументами:

1) в диспозиціях статей, де міститься вказівка на жорстоке поводження, законодавець використовує термін «умисно» (п. 4 ч. 2 ст. 115, ч. 2 ст. 121, ст.ст. 126, 127), а також вказує на мету вчинення злочину (ст. 300). Загальновизнано, що прямий умисел властивий для тих злочинів, обов'язковою ознакою складу яких є мета, яка збігається

зі злочинними наслідками – прагнучи досягти мети, винний тим самим бажає настання таких наслідків [21, с. 500]. Натомість аналіз інших статей, де жорстокість є ознакою складів злочинів, дає змогу зробити висновки, що такі злочини вчиняються також тільки з прямим умислом;

2) інтелектуальний момент умислу вчинення злочинів, ознакою складів яких є жорстокість, характеризується тим, що винна особа усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння та передбачає його наслідки, тобто розуміє, що своїми діями заподіює потерпілій особі фізичні та (або) психічні страждання, а також в багатьох випадках припиняє її честь і гідність. Суб'єкт злочину також розуміє, що для вчинення, наприклад, такого злочину, як незаконне позбавлення волі або викрадення людини, вбивства для досягнення злочинного результату немає необхідності заподіювати потерпілому фізичні страждання. Розуміючи це, винний тим самим усвідомлює суспільно небезпечний характер вчинюваних дій, спрямованість їх проти життя, здоров'я, честі та гідності потерпілого, а також кримінальну караність вчиненого.

Що стосується вольового моменту умислу при вчиненні злочинів за аналізованою ознакою, то суб'єкт злочинів завжди бажає діяти саме в такий спосіб. Про такі наміри може свідчити використання різних знарядь (розплавлене залізо, залізний прут тощо), тривалість заподіяння фізичного болю, локалізація тілесних ушкоджень тощо. Винний розуміє неминучість заподіяння страждань потерпілому, а усвідомлення неминучості шкоди, як визнано в теорії кримінального права, означає бажання її заподіяння [21, с. 230]. Отже, характер дій, знаряддя, спосіб вчинення злочину, а також його вольове ставлення до суспільно небезпечних наслідків вказують на те, що злочини, ознакою складів яких є жорстокість, вчиняються тільки з прямим умислом.

У теорії кримінального права правильно зазначають, що об'єктивна сторона злочину не відокремлена бар'єром від суб'єктивної, що самий поділ злочинного діяння на зовнішню і внутрішню сторони – умовний [22, с. 76]. Зміст об'єктивної сторони виражає її суб'єктивну сторону. Винна особа, заподіюючи фізичні та (або) психічні страждання потерпілому, усвідомлює характер свого діяння, передбачає його суспільно небезпечні наслідки і бажає їх настання.

Під час дослідження змісту аналізованого поняття певну роль може відіграти з'ясування мотиваційної структури вчинення злочинів, ознакою складів яких є жорстокість. У теорії кримінального права зазначають, що так можна з більшою повнотою і обґрунтованістю встановити форму вини у вчиненому діянні і на цій підставі правильно

провести кримінально-правову кваліфікацію і призначити винному покарання [22, с. 75]. Своєю чергою, кримінальний закон передбачає мотив як одну з обов'язкових ознак жорстокого поводження із тваринами (хуліганський мотив – ч. 1 ст. 299). У всіх інших статтях, де вказується на жорстоке поводження, законодавець не виділяє мотивів вчинення злочинів, оскільки вони не впливають на кваліфікацію і їх перелік не є вичерпним.

Вказівка на спосіб вчинення злочину, ознакою складів яких є жорстокість, умисел та мотив, дає можливість стверджувати, що жорстоке поводження є актом поведінки людини. За таких умов не можна визнавати жорстоким поводженням, наприклад, багаторазові укуси собаки чи акули. Окрім того, жорстоке поводження завжди спрямоване проти іншої особи та всупереч її волі. Проте не кожна людина може виразити свою волю. Наприклад, можна навести жорстоке поводження щодо особи, яка хворіє на тяжкий ступінь розумової недорозвиненості (ідіотія). Слід зазначити, що заподіяння шкоди самому собі (наприклад, тривале позбавлення себе їжі, сну, виривання зубів тощо) не буде оцінюватись як жорстоке поводження. Такі дії навіть не можна вважати кримінально караними (виняток становить ст. 409 КК України «Ухилення від військової служби шляхом самокалічення або іншим способом»).

Жорстоке поводження може застосовуватись і щодо тварин. Про це свідчить аналіз чинного КК України, в якому передбачена кримінальна відповідальність за жорстоке поводження з тваринами, а також судова практика. Адже суспільна небезпечність цього злочину полягає в тому, що жорстокість стає не лише нормою поведінки, а також поширюється і на взаємовідносини з людьми.

Висновки. Отже, є такі ознаки кримінально-правового поняття жорстокості:

1) дія спрямована проти іншої особи. Ця ознака дає можливість відокремити вбивство з особливою жорстокістю від посягання на власне життя. Окрім того, жорстоке поводження може застосовуватись щодо тварин;

2) порушуються писані та неписані норми поведінки, ставлення до людини чи тварини. Тобто жорстоке поводження полягає у вчиненні не тільки злочинних, але й аморальних дій, які є неприйнятними з людської моралі;

3) полягає у примусовому впливі, який здійснюється всупереч волі потерпілого за умови, що він її здатний виразити;

4) посягання, спрямоване на заподіяння шкоди життю, здоров'ю (людині чи тварині), честі та гідності особи (людини);

5) суб'єкт злочину характеризується безжалісністю до потерпілого;

6) вчиняється тільки з прямим умислом. Тому необережне заподіяння шкоди життю чи здоров'ю потерпілого не слід вважати жорстоким поведінням, навіть якщо така шкода заподіюється в ході насильницьких посягань.

На основі проведеного нами аналізу можна запропонувати таке визначення поняття жорстокого поведіння. Жорстоке поведіння – це умисне, безжальне діяння, яке спрямоване проти іншої особи або проти тварини і характеризується такими методами впливу на організм, в результаті яких заподіюється шкода життю, здоров'ю (людині чи тварині), честі та гідності особи (людини). Наведене визначення містить загальні ознаки поняття жорстокості, проте, безперечно, не виключає можливість його вдосконалення.

1. Андреева Л.А. Квалификация убийств, совершенных при отягчающих обстоятельствах / Л.А. Андреева. – СПб., 1998. – 56 с.

2. Джамалов Б.У. Совершенствование законодательства об ответственности за доведение до самоубийства / Б.У. Джамалов // Уголовно-правовые меры борьбы с преступностью. – Ташкент, 1987. – С. 103–106.

3. Табанов М.Р. Убийства, совершаемые с особой жестокостью: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / М.Р. Табанов. – М.: ВНИИ МВД России, 1993. – 25 с.

4. Ожегов С.И. Словарь русского языка: Ок. 57000 слов / под ред. чл.-корр. АН СССР Н.Ю. Шведовой. – 19-е изд., испр. – М.: Рус. яз., 1987. – 750 с.

5. Словарь русского языка: изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Рус. яз., 1984. – Т. 1. – 720 с.

6. Словарь синонимов русского языка. Ок. 9000 синонимических рядов / под ред. Л.А. Чешко. – Изд. 5-е, стереот. – М.: Рус. яз., 1986. – 600 с.

7. Психологічний словник / [за ред. В.І. Войтка]. – К.: Вища школа, 1982. – 245 с.

8. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 1998. – 774 с.

9. Сташис В.В. Преступления против личности в УССР и судебной практике / В.В. Сташис, М.И. Бажанов. – Х., 1981. – 216 с.

10. Авдеев М.И. Преступления против личности и уголовно-правовая терминология / М.И. Авдеев // Правоведение. – № 2. – 1979. – С. 89–93.

11. Ратинов А.Р. Жестокость как правовая и нравственно-психологическая проблема / А.Р. Ратинов, О.Ю. Михайлова // Вопросы борьбы с преступностью. – Вып. 42. – М.: Юрид. лит., 1985. – С. 8–17.

12. Антонян Ю.М. Жестокость в нашей жизни / Ю.М. Антонян. – М.: Инфра-М, 1995. – 320 с.

13. Люблинский П.И. Техника, толкование и казуистика Уголовного кодекса / П.И. Люблинский // Записки юрид. факультета Петроградского университета. Вып. V. – Петроград, 1917. – 268 с.

14. Алиев И.А. Актуальные проблемы суицидологии (уголовно-правовой и криминологической аспекты) / И.А. Алиев. – Баку, 1987. – 187 с.

15. Авакян Р.З. Доведение до самоубийства как уголовно наказуемое деяние / Р.З. Авакян. – Ереван: Изд-во АН Арм ССР, 1971. – 131 с.

16. Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень: Затверджені наказом Міністерства охорони здоров'я України від 17.01. 1995 р. № 6, зареєстровані у Міністерстві юстиції України 26.07.1995 р. за № 255/791.

17. Мальована Л.В. Жорстокість як кримінально-правова категорія / Л.В. Мальована // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2008. – № 2. – 257 с.

18. Ігнатів О. Кримінальне насильство: окремі питання / О. Ігнатів // Право України. – 2005. – № 3 – С. 67–71.

19. Михайлова О.Ю. Изучение психологических мотивов преступлений, совершенных с особой жестокостью / О.Ю. Михайлова // Юридическая психология. Тезисы научных сообщений советских психологов к 6 Всесоюзному съезду Общества психологов СССР / О.Ю. Михайлова. – М., 1983. – С. 53–55.

20. Бородин С.В. Преступления против жизни / С.В. Бородин. – М.: Юристъ, 1999. – 356 с.

21. Навроцький В.О. Кримінальне право України. Особлива частина: курс лекцій. – К.: Знання; КОО, 2000. – С. 500. – 771 с.

22. Кучер В.І. Кримінально-правові проблеми вчинення злочинів способом особливо жорстокого поведіння: монографія / В.І. Кучер. – К.: «Азимут-Україна», 2004. – 120 с.

Тицька Л.І. Содержание понятия жестокости.

Изучаются признаки понятия жестокости в уголовно-правовой литературе; определяется с какой формой вины совершаются преступления признаком составов которых выступает жестокость; анализируется природа причинения страданий вследствие жестокости.

Ключевые слова: жестокость, особая жестокость, истязание, мучение.

Titska L.I. Contents of the concept of cruelty.

The article deals with the signs of the concept «cruelty» of the criminal-legal literature. It is determined the form of the fault with which crimes are committed. The nature of the responsibility of the inflicting agony as a result of the liability for cruelty is analysed.

Key words: cruelty, critical (special) cruelty, torture, excruciation, criminal legislation.

Стаття надійшла 15 грудня 2011 р.

СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ АМНІСТОВАНИХ І ПОМИЛУВАНИХ ОСІБ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ І ЗАКОНОДАВСТВА

Досліджено проблемні питання соціальної адаптації амністованих і помилуваних осіб.

Ключові слова: *соціальна адаптація, ресоціалізація, амністовані особи, помилувані особи.*

Постановка проблеми. Проблеми соціальної адаптації осіб, звільнених від відбування покарання, традиційно досліджуються у межах кримінально-виконавчого права, криминології, філософії, соціології, соціальної психології та педагогіки. У цілому соціальна адаптація осіб, звільнених з установ виконання покарань, як наукова проблема, ускладнена насамперед відсутністю належно розробленого понятійного апарата. Серед юристів немає однастайності щодо визначення самого поняття соціальної адаптації. Окрім того, замість аналізованого поняття нерідко вживаються термінологічні звороти «соціальна реабілітація» і «ресоціалізація», подекуди всі вони ототожнюються. У вітчизняній юридичній енциклопедії цим питанням присвячені самостійні статті [1, с. 296, 551–554], а Кримінально-виконавчий кодекс України [2] оперує цими трьома поняттями, хоча не містить їх визначення (за виключенням поняття ресоціалізації). Все це створює додаткові складнощі на рівні теоретичного пізнання зазначених соціально-правових явищ, а надто – у правозастосуванні. Відтак проблеми соціальної адаптації осіб, які відбули покарання, є актуальними у площині теорії, законодавства і практики.

Для обґрунтування проведення такого виокремленого дослідження зазначимо, що соціальна адаптація амністованих і помилуваних має свої особливості. Вони зумовлені такими обставинами: акти амністій передбачають масовий характер звільнення осіб від покарання; зазвичай ступінь суспільної небезпечності амністованих і помилуваних осіб є невисоким; на момент звільнення рівень правосвідомості більшості цих осіб (порівняно з тими, хто повністю відбув покарання) сформований спеціальним заохоченням, довірою з боку законодавця чи глави держави; зазначені особи, як правило, – це найменш соціально захищені громадяни.

Стан дослідження. Кримінально-правові і кримінологічні аспекти ресоціалізації осіб, звільнених з місць позбавлення волі, досліджували такі вчені, як О.О. Герцензон, В.В. Голина, І.М. Даньшин, О.М. Джужа, О.М. Жижиленко, І.І. Карпець, В.О. Корчинський, Г.Г. Кочаров, Н.Ф. Кузнецова, Є.В. Кузнецов, В.І. Курляндський, Т.М. Кафаров, В.М. Кудрявцев, М.П. Мелентьєв, Є.М. Моїсєєв, О.С. Міхлин, В.Г. Панасевич, Ю.В. Солопанов, С.С. Степичев, М.О. Стручков, В.В. Скибицький, С.Я. Фаренюк, О.М. Яковлев та ін. Проблеми соціальної адаптації осіб, звільнених з місць позбавлення волі, присвячені праці В.М. Трубникова.

Мета статті полягає в тому, щоб дослідити стан наукової розробки цих проблем і ступінь повноти законодавчого врегулювання відносин у сфері соціальної адаптації амністованих і помилуваних осіб та сформулювати відповідні пропозиції.

Виклад основних положень. Термін «адаптація» (лат. adaptatio – пристосування) [3, с. 622] широко використовується у правовій літературі. Під ним розуміється можливість і необхідність перебудови поведінки особи, яка звільнилася від відбування покарання, стосовно вимог суспільства. Для характеристики процесу пристосування звільненої особи у новому для неї середовищі, а також для аналізу чинників, що негативно впливають на цей процес, вживається поняття механізму соціальної адаптації. Вперше в юридичній літературі поняття «механізм соціальної адаптації звільнених від відбування покарання» було розроблено і введено в науковий обіг В.М. Трубниковим [4]. На його думку, механізм соціальної адаптації – це система відносин, що виникає між особою, яка звільнилася від покарання, і соціальним середовищем. Ці відносини динамічні, мінливі і відображають складний соціально-психологічний процес, що відбувається в часі і просторі.

Соціальна адаптація є складним багатомірним процесом, який поєднує сукупність заходів, спрямованих на виправлення особи, її розвиток та удосконалення суспільних зв'язків колишнього засудженого. На ефективність цього процесу впливає чимало факторів: зовнішні (умови, обставини, оточення, які безпосередньо позитивно чи негативно впливають на особу); внутрішні (властивості, що свідчать про бажання особи стати іншим, налагодити корисні зв'язки з суспільством).

Вважають, що соціальна адаптація звільнених від відбування покарання осіб проходить у три етапи: етап безпосереднього пристосування (звільнений з перших днів вирішує життєві проблеми з трудовим і побутовим влаштуванням); етап засвоєння соціально-позитивних

ролей (пов'язаний з моральними та психологічними проблемами); етап правової адаптації (закріплення корисних звичок, ціннісних орієнтацій).

Як ми вже зазначали, процес соціальної адаптації інколи ототожнюють з ресоціалізацією особи. Щодо змісту поняття «ресоціалізація» в юридичній літературі немає єдності думок. Деякі автори вважають, що це поняття є синонімом поняття «виправлення». Інші вчені розглядають ресоціалізацію лише як поступенітенціарну діяльність [5, с. 100–104]. Проте більшість юристів вважає, що ресоціалізація – це єдиний процес відновлення та розвитку соціально корисних зв'язків і відносин як у період відбування покарання, так і після звільнення засудженого [6, с. 53; 64, с. 3]. Результатом ресоціалізації повинна бути така зміна особистісних якостей засудженого, яка б дозволила сподіватися на його саморегульовану стабільну соціально-нормативну поведінку після звільнення.

На думку деяких вчених (яку ми поділяємо), термін «ресоціалізація» можна вживати у широкому і вузькому розумінні. Ресоціалізація в широкому розумінні – це процес виправлення засуджених осіб, у вузькому – соціальний процес у поступенітенціарний період, коли відбуваються якісні зміни особистості [7, с. 40]. Соціальна адаптація звільнених від відбування покарання є завершальним етапом ресоціалізації зазначеної категорії осіб.

Кримінально-виконавчий кодекс України одним із завдань передбачає створення умов для ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню ними нових злочинів (ст. 1 КВК). Окремою главою КВК України (глава 24) регламентовано питання надання допомоги особам, які звільнені від відбування покарання. Йдеться про надання допомоги засудженим у трудовому і побутовому влаштуванні (ст. 156 КВК), організацію професійно-технічного навчання (ст.ст. 125, 126 КВК). У кримінально-виконавчому законодавстві використовуються і такі терміни, як «дільниця ресоціалізації» (ст. ст. 94, 96 КВК), «дільниця соціальної реабілітації» (ст. ст. 94, 99 КВК), «дільниця соціальної адаптації» (ст.ст. 94, 98 КВК), але немає їх визначення. Тому виникає питання про співвідношення цих понять.

Відповідно до Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року, схваленою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2011 року № 1209-р [8], ресоціалізація є напрямом державної політики. Проблеми організації профілактики правопорушень пропонується вирішити

шляхом покращення умов виправлення та ресоціалізації засуджених і соціальної адаптації осіб, звільнених з місць позбавлення волі, профілактики вчинення ними правопорушень, підвищення рівня соціально-виховної роботи, стимулювання правослухняної поведінки.

Ресоціалізація як система державних заходів, що застосовуються до засуджених осіб, має на меті формування у них правослухняної поведінки, стимулювання їхнього становлення на життєву позицію, яка відповідає соціальним нормам, шляхом відновлення, збереження та розвитку корисних властивостей, відносин під час відбування покарання та подальшої *соціальної адаптації* (виділено нами – *С.Ш.*) таких осіб. Ресоціалізація вважається одним із головних засобів боротьби з рецидивом злочинів.

Ресоціалізація (франц. *resocialisation*, від *re...* – префікс, що означає поновлення або повторення і *socialisation* – усупільнення, з лат. *socialis* – суспільний) – це процес підготовки засудженого до повернення у суспільство, що ґрунтується на відновленні позитивних зв'язків, відносин, розвитку в засудженої особи соціально корисних умінь і навичок, необхідних для повноцінного існування у суспільстві [1, с. 296]. Він здійснюється за допомогою правових, соціально-економічних, організаційних та інших заходів державних органів, громадських організацій, підприємств, установ, окремих громадян.

В юридичній літературі деякі вчені замість поняття «ресоціалізація» використовують поняття «соціальна реабілітація», які певною мірою можна розглядати як синоніми. Сучасні зарубіжні кримінологи та пенологи визначають реабілітацію як соціальне відновлення особистості злочинця, його ресоціалізацію (засвоєння десоціалізованою особистістю соціального досвіду, норм і цінностей, що дозволятимуть їй знову стати повноправним членом суспільства).

До основних елементів реабілітації вони відносять: виправлення злочинця; поетапну реінтеграцію колишнього злочинця в суспільство; постпенітенціарну соціальну адаптацію особистості після звільнення від покарання [9, с. 49].

Проблеми соціальної адаптації колишніх засуджених, які є загальнодержавною справою, необхідно вирішувати на державному рівні. Це, своєю чергою, вимагає чіткого формування пріоритетів, принципів і організаційних засад політики держави щодо осіб, звільнених з місць позбавлення волі, та законодавчого закріплення системи політико-правових, соціально-економічних та організаційних умов надання цій категорії громадян соціальної допомоги.

У Концепції соціальної адаптації осіб, які відбували покарання у виді позбавлення волі на певний строк, схваленою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 жовтня 2008 року № 1385-р, зазначається, що з установ виконання покарань щороку звільняється 50 тисяч осіб [10]. Майже третину з них становлять особи, звільнені до закінчення строку позбавлення волі внаслідок амністії та помилування. Це, як правило, неповнолітні, інваліди, вагітні жінки, особи, які вчинили злочини невеликої або середньої тяжкості. Але в концепції про зазначену категорію осіб взагалі не йдеться.

Особи, які підлягають звільненню від відбування (подальшого відбування) покарання відповідно до положень акта про амністію, звільняються не пізніше трьох місяців після його опублікування. Впродовж цього незначного проміжку часу із установ виконання покарань достроково звільняються десятки тисяч осіб, що вимагає прийняття термінових заходів з підготовки їх до життя на волі, трудового і побутового влаштування.

Актом амністії покладаються обов'язки на Кабінет Міністрів України, Раду Міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київську та Севастопольську міські, районні, районні у містах Києві та Севастополі державні адміністрації, виконкоми сільських, селищних, міських, районних у містах рад щодо забезпечення:

а) організації своєчасного обліку осіб, звільнених з місць позбавлення волі на підставі акта про амністію, здійснення стосовно них заходів соціального патронажу відповідно до Закону України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» від 17 березня 2011 року № 3160-VI [11];

б) передачу амністованих неповнолітніх під нагляд батьків, застосування за необхідності до неповнолітніх, позбавлених батьківського піклування, форм влаштування в установленому законодавством порядку або встановлення над ними опіки чи піклування;

в) направлення амністованих інвалідів та непрацездатних осіб похилого віку, які не мають родичів, які могли б їх узяти на своє утримання, до спеціальних будинків-інтернатів [12].

Відповідні заходи щодо працевлаштування та забезпечення додатковими робочими місцями осіб, звільнених з установ виконання покарань на підставі закону України про амністію чи акта про помилування, розроблюються і проводяться Державним департаментом України з питань виконання покарань. Проте акти амністії і Закон України

«Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» не покладають на нього обов'язку стосовно забезпечення соціальної адаптації амністованих, здійснення заходів виховного і профілактичного характеру. На нашу думку, це питання потребує свого врегулювання насамперед у базовому законі про застосування амністії в Україні [13].

Саме позбавлення волі призводить до втрати важливих для особи зв'язків або ж послаблення їх, що є найбільш характерним для тих, хто відбував тривалий термін покарання. Тому в кримінально-виконавчих установах організуються курси підготовки засуджених до звільнення (ч. 2 ст. 156 КВК). Обговорюються умови надання звільненим з місць відбування покарання мінімальних безкоштовних послуг (ст. 157 КВК). Згідно з положеннями кримінально-виконавчого законодавства особи, звільнені від покарання, повинні бути забезпечені роботою, з урахуванням їхньої спеціальності, виконавчими комітетами місцевих Рад народних депутатів не пізніше п'ятнадцятиденного строку з дня звернення по допомогу в працевлаштуванні. У необхідних випадках звільненим особам надається житлова площа. Потрібно зазначити, що наведені приписи мають загальний характер, не конкретизовані в інших нормативно-правових актах, а відповідальність за невиконання таких вказівок відсутня. Тому ці вимоги кримінально-виконавчого законодавства України, як правило, не реалізуються.

Сьогодні, як ніколи, загострена проблема забезпечення звільнених засуджених на підставі закону про амністію або акта про помилювання житлом, що негативно впливає на процес адаптації звільнених до нормального життя. Забезпеченість житлом і наявність постійного місця проживання посідають центральне місце в соціальній адаптації звільнених.

Сучасні зміни в соціально-економічному житті країни часто створюють чимало перешкод у цій справі. Через прогалини у чинному законодавстві (цивільному, житловому, господарському тощо) у процесі здійснення приватизації, купівлі та продажу квартир інтереси осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі, майже не враховуються. А тому, звільнившись, вони фактично опиняються на вулиці.

Заходи, спрямовані на соціальну адаптацію звільнених осіб, полягають переважно у наданні допомоги в трудовому і житлово-побутовому влаштуванні. Це примітивний погляд на сутність соціальної адаптації. Отримавши свободу, деякі особи відчувають своєрідний

«шок звільнення», що у подальшому призводить їх до бездумної поведінки. Ми вважаємо, що, крім здійснення економічних та організаційних заходів державної підтримки колишніх засуджених, необхідно надавати і психологічну допомогу таким особам.

В умовах економічних негараздів, коли навіть кваліфіковані працівники залишаються без роботи, неможливо примусити адміністрацію державної установи чи підприємства (а тим більше – керівників приватних підприємств) прийняти колишнього засудженого на роботу. Так виникає проблема працевлаштування. Однак ще гострішою є проблема працевикористання. Тобто на роботу під тиском міліції звільненого з місця позбавлення волі можуть взяти, але лише на таку, де нічого не заробиш.

Хоча не завжди прагнуть працювати і самі колишні засуджені. До центрів зайнятості населення вони практично не звертаються, надаючи перевагу тимчасовим роботам, які часто мають «кримінальне забарвлення». Постає проблема матеріального плану – де взяти гроші на прожиття, для забезпечення сім'ї. Знову виникає спокуса вчинення злочину. Одночасно на людину, яка має вже внутрішню готовність до вчинення злочину, впливає зовнішнє, поширене у нашому суспільстві, криміногенне середовище.

Правоохоронні органи спільно з соціальними службами зобов'язані надати можливість колишньому засудженому розширити діапазон вибору позитивних шляхів соціальної адаптації, диференційовано підходити до кожної особи, яка опинилася у конфлікті із законом. На думку В.С. Наливайка, головним в такому разі є гуманне ставлення до людини, яку б соціально-правову позицію вона не підтримувала. Автор виділяє такі принципи діяльності правоохоронних органів із раніше засудженими:

- принцип надання соціальної допомоги особі, незалежно від її віку, національності, переконань, соціального статусу, сфери зайнятості, місця проживання;

- принцип гуманності, який означає орієнтацію на пріоритет загальнолюдських цінностей;

- принцип поєднання допомоги із самопомогою, суть якого – спиратися на позитивний потенціал особи та її прагнення сприйняти соціальний вплив;

- принцип інтеграції, який передбачає взаємодію зусиль усіх соціальних інститутів, зацікавлених у продуктивному процесі адаптації особи;

– принцип комплексного підходу, який означає використання широкого спектра прийомів, засобів у вирішенні проблем соціальної адаптації особи державними, громадськими і приватними установами й організаціями;

– принцип етичності, що відображає характер діяльності, спрямованої на обробку наявної інформації та збереження конфіденційності;

– принцип поваги до особистості, який передбачає опору на позитивні чинники в її розвитку;

– принцип взаємної довіри як основи продуктивної взаємодії у процесі адаптації особи колишнього злочинця [14, с. 10].

На процес соціальної адаптації колишніх засуджених впливають такі чинники: а) тривалість перебування у місцях позбавлення волі; б) відносини у колективі; в) наявність чи відсутність родинних, сімейних зв'язків; г) рівень ефективності виховної роботи у виправних колоніях; д) рівень індивідуальної роботи із засудженими перед звільненням; е) надання допомоги певними органами після звільнення.

Для успішної соціальної адаптації амністованих і помилуваних осіб недостатньо працевлаштувати їх у колективи, здатні позитивно на них впливати. З боку органів внутрішніх справ, спостережних комісій і служб у справах дітей важливо контролювати поведінку таких осіб, стежити за тим, щоб вони добросовісно працювали і зразково поводити себе у побуті.

Треба визнати, що діяльність виконкомів місцевих рад, спостережних комісій, пов'язана з працевлаштуванням звільнених з місць позбавлення волі, є малоефективною. Відсутня взаємодія різних правоохоронних органів у цій справі. Не завжди здійснюється нагляд з боку прокуратури за виконанням норм законів про амністію, що передбачають надання допомоги звільненим засудженим у праце- і побутовлаштуванні. Тому, на нашу думку, необхідно чітко визначити компетенцію кожного з правоохоронних органів щодо здійснення заходів соціальної адаптації стосовно звільнених осіб.

Висновок. На наш погляд, соціальна адаптація амністованих і помилуваних осіб – це процес їхнього пристосування до умов соціального середовища за допомогою комплексу правових, економічних, організаційних, соціально-психологічних та інших заходів, які здійснюються уповноваженими на це органами, організаціями й установами з метою захисту прав та інтересів звільнених осіб. Законодавчі й інші нормативно-правові акти, що регламентують порядок підготовки засуджених до звільнення, вирішення питань їхнього трудового, побутово-

го влаштування та реінтеграції у суспільство після звільнення з місць позбавлення волі, очікують на подальше вдосконалення, щоб вони були більш ефективними і відповідали міжнародним стандартам з прав людини. Але найголовнішою проблемою є неухильне виконання нормативних положень у цій сфері усіма суб'єктами процесу адаптації, реальний захист прав і свобод засуджених як одна з важливих передумов запобігання рецидивній злочинності. Лише одні зміни й доповнення, яких потребують відповідні нормативно-правові акти, радикально не вирішать аналізованих проблем.

1. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол. Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл. – 2003. – Т. 5: П–С. – 736 с.

2. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 липня 2003 р. // Офіційний вісник України. – 2003. – № 33. – Ст. 1767.

3. Большая советская энциклопедия.– М.: Сов. энцикл., 1969. – Т. 1. – 608 с.

4. Трубников В.М. Социальная адаптация освобождённых от отбывания наказания / В.М. Трубников. – Х.: Основа, 1990. – 173 с.

5. Шмаров И.В. Социальная адаптация освобожденных от наказания / И.В. Шмаров // Советское государство и право. – 1971. – № 11. – С. 100–104.

6. Педагогічні основи ресоціалізації злочинців / В.М. Синьов, Г.О. Радов, В.І. Кривуша, О.В. Беца. – К.: Леся, 1997. – 272 с.

7. Бандурка А.М. Общая теория социальной адаптации освобожденных от отбывания наказания (правовой и социально-психологический анализ уголовно-исполнительной политики по реабилитации осужденных) / А.М. Бандурка, Т.А. Денисова, В.М. Трубников. – Харьков-Запорожье: НУВД; ЗГУ, 2002. – 440 с.

8. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2011 року № 1209-р // Офіційний вісник України. – 2011. – № 93. – Ст. 3389.

9. Беца О.В. Реалізація ідей соціальної реабілітації засуджених у зарубіжній пенітенціарії / О.В. Беца // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: Щорічний бюлетень Київського інституту внутрішніх справ, 1996. – № 1. – С. 48–54.

10. Про схвалення Концепції соціальної адаптації осіб, які відбували покарання у виді позбавлення волі на певний строк: розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 жовтня 2008 року № 1385-р // Офіційний вісник України. – 2008. – № 84. – Ст. 2830.

11. Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк: Закон України

від 17.03.2011 р. № 3160-VI // Офіційний вісник України. – 2011. – № 28. – Ст. 1154.

12. Про амністію у 2011 році: Закон України від 08.07.2011 р. № 3680-VI // Офіційний вісник України. – 2011. – № 57. – Ст. 2275.

13. Про застосування амністії в Україні: Закон України від 01.10.1996 р. № 392/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 48. – Ст. 263.

14. Наливайко В.С. Кримінологічні проблеми ресоціалізації осіб, звільнених з місць позбавлення волі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / В.С. Наливайко. – К., 2000. – 16 с.

Школа С.Н. Социальная адаптация амнистированных и помилованных лиц: проблемы теории и законодательства.

Исследовано проблемные вопросы социальной адаптации амнистированных и помилованных лиц.

Ключевые слова: *социальная адаптация, ресоциализация, амнистированные лица, помилованные лица.*

Shkola S.M. Social adaptation of amnestied and pardoned persons: problems of the theory and legislation.

The article deals with the problem of social adaptation of amnestied and pardoned persons.

Key words: *social adaptation, resocialization, amnestied persons, pardoned persons.*

Стаття надійшла 6 квітня 2012 р.

УДК 343.81

З.В. Яремко

ПОНЯТТЯ ЗАОХОЧЕННЯ В КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОМУ ПРАВІ

Розглядається визначення терміна «заохочення» в кримінально-виконавчому праві; визначено ознаки заохочення; вказано на самостійні ознаки заохочення з точки зору науки кримінально-виконавчого права.

Ключові слова: *заохочення, засуджений, кримінально-виконавче право.*

Постановка проблеми. Кримінально-виконавче право України не може не оперувати власним термінологічним апаратом. Водночас його понятійний апарат, як один із компонентів методології науки, повинен мати «точки дотику» з суміжними поняттями і категоріями

більш загального порядку. Такий підхід видається особливо актуальним під час дослідження терміна «заохочення» в кримінально-виконавчому праві і передбачає попередній аналіз загальних рис заохочення як одного із соціальних регуляторів поведінки людей в суспільстві.

Отож, актуальність вивчення правових заохочень обумовлена: по-перше, проведенням економічних, політичних і судових реформ в Україні, реформуванням Державної пенітенціарної служби України, по-друге, недостатньою теоретичною розробкою заохочувального методу правового регулювання в кримінально-виконавчому праві, по-третє, потребою в розробці і теоретичному обґрунтуванні пропозицій щодо вдосконалення різних форм і заходів заохочень, які застосовуються до осіб, позбавлених волі на певний строк, по-четверте, розширенням діапазону дії заохочувальних заходів у кримінально-виконавчому законодавстві, яка вимагає вивчення їх специфіки в процесі ефективного виховного впливу на засуджених.

Актуальність і практична цінність дослідження заохочувальних норм зумовлюється новим кримінально-виконавчим законодавством Набуття чинності новим Кримінально-виконавчим кодексом у 2004 р. започаткувало розгорнуту систему заохочувальних норм до засуджених та зумовило необхідність комплексного дослідження їх правової природи, практики їх застосування, дозволило висловити низку пропозицій щодо системи заохочувальних норм Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК України), вдосконалення чинних та запровадження нових заохочувальних норм, що врешті-решт підвищує ефективність протидії злочинності.

Тому, на наш погляд, заслуговують уваги з'ясування окремих аспектів визначення такого терміна як «заохочення».

Стан дослідження. Безпосередньо правові заохочення, їх зміст, в різних аспектах і гранях досліджували багато вчених-юристів, як представники теорії права, так і галузевих юридичних наук: С.С. Алексєєв, В.М. Баранов, М.І. Бажанов, І.Г. Богатирьов, І.М. Данишин, В.П. Ємельянов, В.А. Єлеонський, В.Є. Квашиєв, В.Н. Кудрявцев, А.В. Малько, Н.І. Матузов, О.Ф. Сизий, А.Х. Степанюк, В.М. Трубников, П.В. Хряпінський та інші.

Але більшість досліджень, що проводилися до цього часу, присвячені правовим заохоченням, міститься їх аналіз із позицій правових норм, санкцій, юридичних засобів, а також з точки зору адміністративного, трудового та кримінального права. Не відкидаючи важливості

та науковій значущості такого підходу, вважаємо, що правове заохочення потрібно розглядати також і з точки зору науки кримінально-виконавчого права.

Метою статті є дослідження поняття «заохочення» як у загальнотеоретичному значенні, так і з точки зору кримінально-виконавчого права.

Виклад основних положень. У науковій літературі, тлумачних словниках, енциклопедіях існують різноманітні визначення поняття «заохочення», що пов'язано з використанням цього терміна в різних галузях права. Дослідження терміна «заохочення» у кримінально-виконавчому праві, на нашу думку, взаємозалежно пов'язане з дослідженням заохочення як комплексного та міждисциплінарного поняття. Тому під час дослідження цього поняття необхідно враховувати дослідження різних юридичних наук: теорії держави і права, адміністративного, трудового, кримінального права та інших галузей права, оскільки лише наука кримінально-виконавчого права не в змозі вирішити поставлене завдання.

Висвітлюючи це питання, на наш погляд, слід розпочати з тлумачення слова «заохочення». Так, у тлумачному словнику сучасної української мови та словнику української мови знаходимо подібні визначення слова «заохочення»: 1) спонукати кого-небудь до якоїсь дії певними засобами; 2) матеріальний або моральний стимул [1, с. 326]; 3) те, що заохочує кого-небудь до чогось: похвала, нагорода [2, с. 237].

Наприклад, у юридичній енциклопедії слово «заохочення» означає передбачені у затверджених трудовими колективами правилами внутрішнього трудового розпорядку матеріальні та інші заходи, що застосовуються до працівників за успішного виконання ними трудових обов'язків [3, с. 145].

Також юридична енциклопедія дає визначення поняття «заохочувальні норми» – різновид регулятивних норм права, які встановлюють види і міри заохочення певних суб'єктів за здійснення ними особливо корисних для суспільства дій, наприклад, за сумлінне виконання обов'язків або досягнення результатів, що перевищують загальновизнані вимоги чи показники. До цієї групи входять нормативні приписи про нагороди, премії, пільги тощо. Заохочувальні норми покликані забезпечувати юридичними засобами впровадження матеріального і морального стимулювання суспільно корисної поведінки [4, с. 510].

З педагогічної точки зору, заохочення – засіб психолого-педагогічного впливу, спрямований на санкціонування і схвалення

успішного виконання учнями завдань або їхньої поведінки, а також стимулювання мотивації досягнення та підвищення впевненості зростаючої особистості у власних здібностях [5, с. 308].

Заохочення є виховним заходом, широко використовується педагогами як засіб, що спонукає дітей до більш старанної роботи, до виправлення вад у їх поведінці. Суттєвим є твердження педагогів, що заохочення може призвести до негативних наслідків якщо воно переходить у захвалювання (приміром, до розвитку зарозумілості, до протиставлення себе колективу) [6, с. 277].

Наведемо деякі трактування у працях правознавців минулого та сучасності щодо розуміння заохочення.

О.Ф. Скакун класифікує норми права за характером впливу на особу на: а) заохочувальні, б) рекомендаційні. Вважає, що заохочувальні норми – норми, що встановлюють заходи заохочення за варіант поведінки суб'єктів, який схвалюється державою і суспільством і полягає в сумлінній і продуктивній праці (наприклад, правила щодо виплати премій) [7, с. 151].

У загальній теорії права правове заохочення визначається як «особливий засіб позитивного соціально-правового впливу на поведінку людей з метою породження і підтримки суспільно значущої активності, в результаті застосування якої винагороджується заслужена поведінка суб'єкта і реалізується взаємний інтерес особи, суспільства і держави» [8, с. 7], або як «позитивний чинник, що впливає на свідомість індивіда, викликає зацікавленість в отриманні благ, апелюючи до свободи суб'єкта й очікування результату, який залежить, преш за все, від його суб'єктивного рішення» [9, с. 1].

О.Г. Стрельченко зауважує, що заохочення – це такий засіб впливу, який через інтереси та свідомість спрямовує волю людей на здійснення корисних, з погляду суб'єкта управління, діянь [10, с. 8].

На думку О.М. Джужи, норми кримінально-виконавчого права за характером встановленого правила можуть бути зобов'язальні; захоронні; уповноважувальні та заохочувальні. Заохочувальні норми надають суб'єктам правовідносин додаткові права за наявності особливих підстав. Заохочувальні норми стимулюють бажану для держави поведінку, не вдаючись до примусових заходів. Заохочувальні норми не можуть бути наказом, категоричним розпорядженням. Виконання засудженим умов заохочувальної норми ще не дає права вимагати той чи інший вид заохочення, а орган, який виконує покарання, не зобов'язаний засудженому надавати таке заохочення [11, с. 27–28].

Як уважає Н.Б. Хлистова, кримінально-правове заохочення суспільно корисної мотивації – це сукупність кримінально-правових норм та практики їх застосування, спрямованих на поширення антикримінальної діяльності на основі заохочення суспільно корисної мотивації. Заохочення виступає найпотужнішим стимулювальним фактором, що сильніше за інші формує зацікавленість суб'єктів у соціально-корисній поведінці, створюючи для неї режим найбільшого сприяння [12, с. 12–13].

А.І. Зубков ще всередині 70-х років минулого століття наголошував, що система заохочення засуджених – самостійна і доволі складна проблема, яка потребує спеціального вивчення і глибоких знань [13, с. 104].

Зокрема Н.А. Стручков уважав: «Засоби забезпечення дисципліни і порядку складаються із заходів заохочення, які мають забезпечувати необхідну поведінку засуджених, і заходів стягнення, які повинні бути реакцією на негативну поведінку засуджених і утримувати їх в майбутньому від правопорушень» [14, с. 62].

Варто погодитися із думкою П.В. Хряпінського: «Метод заохочення визначається органічним узгодженням інтересів та потреб особи, поведінка якої стимулюється, з одного боку, та суспільних, державних інтересів та завдань у кримінально-правовій сфері, – з іншого. Ця обставина знаходить своє відображення у сприятливій, безконфліктній ситуації, що утворюється при застосуванні кримінально-правового заохочення» [15, с. 13].

Узагальнюючи, підкреслимо, що проблемі заохочення в науковій літературі присвячена низка публікацій, в яких автори розглядають заохочення у різних аспектах: як допоміжний, субсидіарний засіб кримінально-правового регулювання [12, с. 13]; як метод правового регулювання [16, с. 1]; як різновид стимулювання соціальної активності громадян [17]. Розглядаючи наведені підходи поняття заохочення, слід зазначити, що кожен із запропонованих підходів має право на існування і заслугове уваги. Ці глумачення дозволяють розкрити багатогранні аспекти цього соціального явища. Зауважимо, що серед галузевих юридичних наук лише в теорії держави та права, адміністративному та трудовому праві питанню заохочення приділялась належна увага.

У вітчизняному законодавстві немає визначення поняття «заохочення», хоча воно використовується в ньому доволі часто.

Правове заохочення, на думку А.В. Малько, – це форма і міра юридичного схвалення добровільної заслуженої поведінки, в результа-

ті чого суб'єкт винагороджується, для нього настають найсприятливіші наслідки [18, с. 164].

А.В. Малько виділяє такі ознаки правового заохочення:

1. Заохочення є реакцією на заслужену поведінку, під яким розуміється сумлінний провмірний вчинок, пов'язаний з «понадвиконанням» суб'єктом своїх обов'язків або з досягненням ним загальновищого корисного результату і виступає підставою для застосування заохочення.

2. Заохочення пов'язане з суто добровільним учинком. У заохочувальній нормі міститься заклик зробити бажане для суспільства і держави дію, але не обов'язкове для кожного окремого суб'єкта.

3. Заходи заохочення юридично схвалюють позитивні дії, виступаючи формою винагороди з боку суспільства і держави добровільного заслуженої поведінки. Заохочення – різновид схвалення. Якщо останнє – родове поняття (ширше), то перше – видове.

4. Заохочення взаємовигідне для держави, суспільства і суб'єкта, якого заохочують, поєднує різні інтереси, задовольняючи «сторони» сприятливими наслідками.

5. Заохочення – юридичний стимул, до слова, як правило, дуже дієвий.

6. Заохочення реалізується у формі правозастосування, яке виражається в прийнятті компетентними органами індивідуально-владних велінь, що містять нові додаткові блага, надані конкретним суб'єктам за досягнення позитивних результатів діяльності, що перевершують звичайні [18, с. 164–166].

У кримінально-виконавчому праві заохочення в цілому має загальні ознаки правового заохочення, але все ж таки варто виділити самостійні ознаки:

1) ці норми встановлені в кримінально-виконавчому законодавстві України. Так, саме ч. 2 ст. 1 Кримінально-виконавчого кодексу України визначила основні завдання кримінально-виконавчого законодавства України, де серед перших є порядок застосування до засуджених заходів впливу з метою виправлення і профілактики асоціальної поведінки. З впевненістю можна сказати, що одним із низки інструментарію органів і установ виконання покарань виправлення засуджених у цьому випадку виступають саме заходи заохочення;

2) заходи заохочення застосовуються державними органами і посадовими особами цих органів від імені та за дорученням держави, в порядку, що визначений КВК України. Коло посадових осіб, яким

надано право застосовувати заохочення до засуджених та коло їх повноважень, який розширенню не підлягає, закріплений у кримінально-виконавчому законодавстві, зокрема у ст. 135 КВК України та регламентується відомчим нормативним актом Правилами внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, які затверджені наказом Департаменту № 275 від 25.12.2003 р.;

3) норми адресовані особам, які вчинили злочини і покликані стимулювати їх виправлення і правослухняну поведінку;

4) застосування заохочувальних норм у кримінально-виконавчому праві залежить від поведінки засуджених, яке визначається здійснюваними ними корисними вчинками.

Важливу роль у підвищенні ефективності виховної роботи із засудженими, зміцненні серед них дисципліни, виправленні виконують заходи заохочення. Це дуже сильний інструмент у руках адміністрації місць позбавлення волі. Необґрунтоване ж застосування заохочень, особливо, коли воно має компанійський характер, породжує у засуджених неправильне розуміння про каральну сутність покарання, легковажне, безвідповідальне ставлення до вчиненого злочину [19, с. 171];

5) у кримінально-виконавчому праві можна простежити наявність спеціального механізму застосування заходів заохочення зі своїми цілями та умовами. Такі заходи у кримінально-виконавчому праві мають свої специфічні відмінності.

До таких відмінностей, зокрема, належить: а) цільова спрямованість заходів заохочення. Адже в багатьох випадках саме заходи заохочення спроможні викликати мотивацію у засудженого, яка спрямована на ефективну правомірну поведінку, на високий результат дій, а також опосередкованим чином унеможливити вчинення правопорушень (злочинів і проступків).

Для отримання заохочення необхідні такі умови: а) у засудженого є прагнення до володіння благом (отримати заохочення), тобто він прислухався до заклику заохочувальної норми; б) засуджений вчинив дії, передбачені диспозицією (гіпотезою) заохочувальної норми; в) адміністрація установи виконання покарання оцінила поведінку засудженого як ту, що відповідає диспозиції (гіпотезі) норми; г) на підставі цієї оцінки (позитивної) адміністрація приймає рішення про заохочення;

б) підставою для застосування цих норм є добровільна правомірна поведінка особи, які відбуває покарання, її сумлінне ставлення

до праці, навчання, активна участь у роботі самодіяльних організацій [20, с. 68].

7) як один із засобів впливу на поведінку засуджених заходи заохочення у сфері кримінально-виконавчої діяльності є обов'язковим її складовим елементом. Тут тісно переплітається діалектика взаємодії методів заохочення і переконання. Як зауважує В.М. Баранов: «Заохочення, створюючи в свідомості окремих громадян та їх переконання у правильності та корисності певного варіанту поведінки, служить у відомому сенсі засобом переконання. Що ж стосується переконання, то воно не в змозі виконати функцій заохочення у прямому значенні цього слова» [21, с. 56].

Висновки. Багато точок зору вчених, які стосуються юридичної природи терміна «заохочення», свідчать про те, що проблема заохочення досі повністю є недосліджена і потребує загальнотеоретичного осмислення.

Недослідженими залишаються питання заохочення з позиції філософії, соціології, психології, хоча їх необхідність очевидна для практичної діяльності органів і установ виконання покарань.

Заохочення виступає найпотужнішим стимулювальним фактором, що сильніше за інші формує зацікавленість суб'єктів у соціально корисній поведінці, створюючи для неї режим найбільшого сприяння.

Заходи заохочення спрямовані на виконання основного завдання науки кримінально-виконавчого права – на ефективне стимулювання правомірної поведінки засуджених, а також на їх соціальну переорієнтацію в процесі відбування покарання.

Заохочення у кримінально-виконавчому праві виконують одну, мабуть, із найголовніших функцій під час відбування покарання засудженими особами – виховну. Значення виховної функції важко переоцінити, вона виступає засобом корекції поведінки засуджених, спрямована на те, щоб ефективно реалізувати всі форми і методи виправлення засуджених, а також спрямовувати осіб, позбавлених волі, до загальнолюдських цінностей.

Підсумовуючи, можна запропонувати таке визначення у кримінально-виконавчому праві поняття заохочення: заохочення у кримінально-виконавчому праві – засіб впливу на поведінку засудженої особи, який застосовується посадовими особами органів і установ виконання покарань за правомірну, соціально корисну поведінку засуджених, з метою стимулювання їх до подальшої правомірної поведінки. Заходи заохочення у кримінально-виконавчому праві – це сукупність норм

кримінально виконавчого законодавства, які застосовуються до засуджених осіб з метою корекції їх поведінки та стимулювання до правомірної поведінки.

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. В.С. Ковальський (кер.) та ін.]. – К.: Дніпро, 2009. – 1332 с.
2. Словник української мови: у 8 т. / за ред. Т.Л. Мандрика. – К.: Наукова думка, 1972. – Т. 3. – 744 с.
3. Популярна юридична енциклопедія / [уклад. В.С. Ковальський (кер.) та ін.]. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 528 с.
4. Юридична енциклопедія: у 6 т. / Ю.С. Шемчушенко (голова редкол.) та ін.; НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького – К.: Вид. «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 1999. – Т. 2: Т-Я. – 744 с.
5. Енциклопедія освіти / Ак. пед. наук України; гол. ред. В.Г. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
6. Большая советская энциклопедия. – М.: Государственное научное издательство «Большая советская энциклопедия», 1955. – 655 с.
7. Скаун О.Ф. Теорія держави і права: підручник; пер. з рос. / О.Ф. Скаун. – Х.: Консум, 2001. – 656 с.
8. Гуцина Н.А. Поощрение в праве: теоретико-правовое исследование: автореф. дис. на соиск. уч. степени докт. юрид. наук: спец. 12.00.01 – теория и история права и государства; история правовых учений / Н.А. Гуцина. – СПб., 2002. – 37 с.
9. Дей М.О. Правове регулювання засобів стимулювання праці в умовах ринкової економіки: теоретичні аспекти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.05 – трудове право; право соціального забезпечення / М.О. Дей. – Х., 2005. – 20 с.
10. Стрельченко О.Г. Заохочення як метод управління у сфері охорони здоров'я: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право / О.Г. Стрельченко. – К., 2008. – 19 с.
11. Кримінально-виконавче право України: Загальна та Особлива частини: навч. посібник / [О.М. Джу́жа, С.Я. Фаренюк, В.О. Корчинський та ін.]; за заг. ред. О.М. Джу́жи. – 2-е вид., перероб. та доп. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 448 с.
12. Хлистова Н.Б. Заохочення суспільно корисної мотивації: кримінально-правові та кримінологічні аспекти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 – кримінальне право, кримінологія; кримінально-виконавче право / Н.Б. Хлистова. – К., 2003. – 22 с.
13. Зубков А.И. Теоретические вопросы правового регулирования труда осужденных в советских исправительно-трудовых учреждениях / А.И. Зубков. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1974. – 172 с.

14. Стручков Н.А. Исполнение уголовного наказания в капиталистических странах (США, Япония) / Н.А. Стручков, В.П. Щупилов. – М.: Академия МВД СССР, 1978. – 86 с.

15. Заохочувальні норми у кримінальному законодавстві України: теоретичні, законотворчі та правозастосовні проблеми: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук: спец. 12.00.08 – кримінальне право, кримінологія; кримінально-виконавче право / П.В. Хряпінський. – Х.: Нац. юридична академія України ім. Я. Мудрого, 2010. – 39 с.

16. Киселева О.М. Поощрение как метод правового регулирования: автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 – теория права и государства; история права и государства; история политических и правовых учений / О.М. Киселева. – Саратов, 2000. – 38 с.

17. Тарханов И.А. Поощрение позитивного поведения и его реализация в уголовном праве: Вопросы теории, нормотворчества и: автореф. дис. на соиск. ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 – уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право / И.А. Тарханов. – Казань, 2002. – 55 с.

18. Малько А.В. Льготная и поощрительная правовая политика / А.В. Малько. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – 233 с.

19. Шмаров И.В. Эффективность деятельности исправительно-трудовых учреждений / И.В. Шмаров, Ф.Т. Кузнецов, П.Е. Подымов. – М.: Юрид. лит., 1968. – 184 с.

20. Кримінально-виконавчий кодекс України: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 5 квітня 2011 р.: (офіц. текст). – К.: ПАЛИВОДА А.В., 2011. – 96 с.

21. Баранов В.М. Поощрительные нормы советского социалистического права / В.М. Баранов. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1978. – 148 с.

Яремко З.В. Понятие поощрения в уголовно-исполнительном праве.

Рассматривается определение термина «поощрение» в уголовно-исполнительном праве; определены признаки поощрения в праве; указано на самостоятельные признаки поощрения с точки зрения науки уголовно-исполнительного права.

Ключевые слова: поощрение, осужденный, уголовно-исполнительное право.

Yaremko Z.V. Concept encouragement in criminal-executive right.

The article deals with the term «promotion» in the penitentiary. It is defined incentive signs. It is indicated on the signs of selfpromotion in the terms of science of the Penal Law.

Key words: promotion, convicted, criminal-enforcement law.

Стаття надійшла 14 грудня 2011 р.

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА. ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.98

А.А. Ахундова

ТИПОВІ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ПРИ ЗАСТОСУВАННІ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ

Виокремлено типові кримінально-процесуальні порушення, яких припускаються органи досудового розслідування під час застосування запобіжних заходів, запропоновано шляхи їх недопущення у практичній діяльності.

Ключові слова: захист, правопорушення, запобіжні заходи, затримання, взяття під варту, підозрюваний, кримінальне судочинство, слідчий.

Постановка проблеми. Важливим засобом зміцнення законності та правопорядку в кримінальному процесі є дотримання і забезпечення правових приписів, що стосуються застосування запобіжних заходів (найперше, пов'язаних із позбавленням волі). Цими нормами гарантується охорона таких конституційних прав і свобод громадян, як недоторканність особи, житла, турбота про їхнє здоров'я, майно. Невід'ємним правом громадян є право на захист [1].

На жаль, останніми роками виявлені випадки грубого порушення законності в діяльності правоохоронних органів, пов'язані з недотриманням презумпції невинуватості, нехтуванням правом обвинуваченого на захист, застосуванням заходів, що принижують людську гідність методів розслідування, випадки незаконних затримань і арештів, вимушених зізнань і засудження невинуватих.

Зокрема, у слідчому апараті МВС України непоодинокими є факти незаконних затримань і арештів, порушень строків тримання під вартою, незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, необґрунтованого застосування заходів кримінально-процесуального примусу.

Зважаючи на надзвичайну значущість затримання, застосування запобіжних заходів та притягнення особи як обвинуваченого, слід виключити будь-які дискреційні повноваження виконавчих органів.

Порушення вимог закону в цій частині є правопорушенням, тягне застосування заходів юридичної відповідальності і потребує вжиття законних заходів для відновлення правопорядку, попередження таких правопорушень та інших порушень у цій сфері.

Стан дослідження. У кримінально-процесуальній літературі проблеми, пов'язані із застосуванням заходів процесуального примусу, досліджуються доволі детально. Їх вивченню присвячені роботи Ю.П. Аленіна, Т.В. Варфоломєєвої, В.Г. Гончаренка, Ю.М. Грошевого, В.С. Зеленецького, Л.М. Лобойка, В.Т. Маляренка, В.Т. Нора, В.О. Попелюшка, М.І. Сірого, С.М. Стахівського, В.М. Тертишника, В.П. Шибіка, М.Є. Шумила та багатьох інших науковців.

Проте, у практичній діяльності органів внутрішніх справ проблема порушень законності під час затримання та взяття під варту досі актуальна.

Об'єктом незаконного затримання та застосування інших запобіжних заходів є нормальна, заснована на нормах матеріального і кримінально-процесуального права діяльність правоохоронних органів із затримання та застосування інших запобіжних заходів, а так само законні права та інтереси особи.

Виклад основних положень. З об'єктивної сторони незаконне затримання виражається в різних діяннях, які порушують правові приписи. У найбільш негативних формах таке затримання є предметом кримінально-правового делікту – завідомо незаконні затримання, привід, арешт або тримання під вартою (ст. 371 КК України) [2].

Слід відрізнити незаконне затримання від незаконних дій при затриманні, хоча і ті й інші є кримінально-процесуальними правопорушеннями (за наявності складу). Саме затримання може бути необхідним, проте в сукупності супутніх дій можливі певні порушення, зловживання. У світлі подолання негативних тенденцій, пов'язаних із затриманням підозрюваного, це розходження не має принципового значення.

І.Л. Петрухін справедливо зазначає, що рівень законності в країні значною мірою визначається законністю затримань – вельми гострих і доволі розповсюджених заходів боротьби зі злочинністю. Однак далеко не всі затримані піддаються арешту [3, с. 46].

Вимоги закону про здійснення затримання після порушення кримінальної справи покликане не допустити застосування зазначених заходів примусу поза кримінально-процесуальним судочинством, запобігти порушенню права особи на недоторканість.

Часто трапляються випадки, коли особа затримується і поміщається в місця тримання затриманих за порушення вимог, що висуваються до підстав затримання.

Важливою умовою для затримання є наявність фактичних даних, які підтверджують, що саме ця особа вчинила злочин. Такі фактичні дані повинні бути зафіксовані в законному порядку у кримінальній справі. Вони мають статус доказів і повинні бути правильно оформлені. В жодному разі не можна проводити затримання за неперевіреною або просто оперативно-довідковою інформацією.

Слідчі іноді йдуть назустріч проханням оперативних працівників про затримання особи без достатніх на те доказів, сподіваючись, що такі докази будуть отримані до моменту обрання запобіжного заходу у вигляді взяття під варту. Необдумане, поспішне рішення, часто з метою домогтися зізнання, вже спочатку стимулює порушення прав і законних інтересів громадян, порушує порядок застосування кримінально-процесуального затримання.

Іноді незаконне затримання пов'язане з неправильною кваліфікацією скоєного. Наприклад, слідчий СВ Шевченківського РУ ГУМВС України у м. Києві порушив кримінальну справу за ознаками злісного хуліганства тоді, коли в діях підозрюваного вбачався склад злочину, передбачений ст. 122 КК України. У результаті неправильної кваліфікації громадянин К. був затриманий в порядку ст. 115 КПК України. Проте незабаром справа була закрита за п. 2 ст. 6 КПК України за відсутністю в його діях складу злочину, передбаченого ч. 2 ст. 296 КК України.

Необґрунтоване і незаконне затримання часто пов'язане з недовідченістю слідчого. Особливо коли йому потрібно вирішити складну справу, скажімо, «господарський» злочин по лінії БЕЗ.

З особливою обережністю слід проводити затримання осіб у справах про злочини, які доволі важко доказати. Так, слідчий Н. затримав громадянина В. на тому основі, що той, раніше неодноразово судимий за крадіжки, був затриманий співробітниками міліції з речами, викраденими з квартири громадянина І. Однак В. з самого початку стверджував, що ці речі знайшов на вулиці. Довести причетність В. до крадіжки не вдалося. Затримувати його не слід було до тих пір, поки не були зібрані необхідні докази. Адже, зрештою, слідів В. на місці злочину виявлено не було, його не бачили сусіди потерпілого і хто-небудь по дорозі його слідування; будь-яких позитивних відомостей за місцем проживання В. також добути не вдалося. В. безкомпромісно

наполягав на своїх початкових показаннях. Прокурор обґрунтовано відмовив у санкції на арешт.

З іншого боку, правопорушенням може бути факт, коли затримання з очевидністю є необхідним, але не здійснюється. Наприклад, небезпечний злочинець учинив тяжкий злочин, його поведінка свідчить, що він намагається продовжувати злочинну діяльність, а його залишають на свободі.

При затриманні частіше звертають увагу на його підстави і можуть упустити з виду мотиви. Скажімо, особу, яку застали під час вчинення тяжкого злочину, доставлено в РВВС і затримано тільки з цієї причини. Насправді, іноді вчинення навіть тяжкого злочину не означає необхідності затримання. Якщо особа, яка вчинила злочин, розкаюється у вчиненому, позитивно характеризується і немає підстав уважати, що вона вчинить злочин.

Однак, якщо в такому разі слідчий затримає особу, йому не можна дорікнути в цьому, розцінити дії як порушення законності. Адже в результаті мотиви затримання завжди можна обґрунтувати фактом вчинення злочину.

Надійне забезпечення законності в ході затримання пов'язане з дотриманням його строків. У протоколі затримання слід точно вказувати момент – початок затримання. Днем затримання слід уважати день, годину, рік і місяць доставлення особи, підозрюваної у вчиненні злочину, до органу дізнання чи слідчого. Якщо затримання здійснюється на підставі постанови, винесеної слідчим або органом дізнання, часом затримання слід уважати момент фактичного затримання [4].

Іноді час затримання починає необґрунтовано рахуватись з моменту складання протоколу, що не відповідає вимогам закону, призводить до збільшення 72-годинного строку кримінально-процесуального затримання.

За законом, якщо слідчий, прокурор або особа, яка провадить дізнання, своєчасно не інформує начальника місця утримання затриманих, він звільняє підозрюваного самостійно і направляє повідомлення про його звільнення, про що складається протокол. У такому випадку доречно говорити про кримінально-процесуальне правопорушення слідчого, прокурора або особи, яка провадить дізнання, бо у разі, якщо не підтвердилась підозра у вчиненні злочину, зникла необхідність застосування до затриманого запобіжного заходу у вигляді взяття під варту або, коли закінчився термін, установлений законом для затримання, підозрюваний підлягає звільненню. Потрібно

вчасно приймати рішення про застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту.

Неприпустимо порушувати право підозрюваного на його своєчасний допит, а також вимагати від нього дачі показань. Показання підозрюваного – його право, але не обов'язок. Тому неприпустимими є будь-які спонукання підозрюваного до дачі показань. Якщо затриманий вимагає захисника, його право підлягає задоволенню у встановленому законом порядку. На практиці ще вельми поширені незаконні методи роботи із затриманими за підозрою у вчиненні злочину. Непоодинокими є факти, коли затримання проводиться виключно з міркувань отримання зізнань, здійснення додаткового жорсткого тиску на підозрюваного. Трапляються погрози затриманням і арештом, коли від підозрюваного вимагають обміняти показання на свободу, незастосування до нього позбавлення волі у вигляді затримання та взяття під варту.

В жодному разі неприпустимим є затримання осіб, які не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність. При здійсненні затримання неповнолітнього необхідно обов'язково переконатися в точній даті народження такої особи. Зіставити час учинення злочину з точним часом народження підозрюваного. В іншому випадку можливі незаконні дії – затримання особи за відсутності складу злочину. Особливо нетерпимим під час затримання є насильство, погрози, обман і провокація.

Важливою гарантією законного затримання є також законний суб'єкт, правомочний провести затримання в кримінально-процесуальному порядку. Суворе дотримання кримінально-процесуального закону при затриманні є гарантією охорони прав і законних інтересів громадян. На його дотримання слід звертати особливу увагу і вживати своєчасних заходів реагування, припиняти і попереджати будь-які незаконні дії.

У кримінально-процесуальному примусі вельми важливе місце посідають запобіжні заходи. Під ними розуміються заходи державного примусу підозрюваного, обвинуваченого, підсудного і засудженого до дотримання встановлених законом правил поведінки (не переховуватися від органів дізнання, досудового слідства або суду, не вчиняти нові злочини, не перешкоджати встановленню істини у справі) шляхом обмеження або позбавлення їх тих чи інших прав і особистої свободи [5].

Найбільш серйозною і жорсткою мірою кримінально-процесуального примусу є взяття під варту. І саме порушення порядку,

пов'язаного із застосуванням цього заходу, є доволі поширеним кримінально-процесуальним правопорушенням. За своїм змістом арешт нагадує затримання і тому доречно розглянути їх окремо.

Як видно, порушення законності при арештах найчастіше пов'язане з необґрунтованим притягнення осіб до кримінальної відповідальності. Однак, це правопорушення (необґрунтоване притягнення до кримінальної відповідальності) слід розглянути детально.

Український кримінально-процесуальний закон висуває підвищені вимоги і чітко окреслює обмеження при застосуванні запобіжного заходу у вигляді взяття під варту. Неприпустимо ухилятися від приписів закону, вносити непередбачені дискреційні поправки.

Незаконний арешт слід відрізнити від інших правопорушень, учинених при його провадженні. На жаль, поки ще незжиті факти недбалого ставлення до вимог процесуального закону, безвідповідального підходу до дотримання гарантованих Конституцією України прав громадян при застосуванні запобіжного заходу у вигляді взяття під варту та продовження строків тримання під вартою. Деякими недобросовісними слідчими затримання та арешти використовуються як засіб незаконного впливу на громадян для отримання потрібних показань, так званих «явок з повинною», що не мають нічого спільного з передбаченими законом випадками добровільного звернення громадян із повідомленнями про вчинені ними злочини до органів, уповноважених порушити кримінальну справу.

Часто арешти проводяться без достатнього обґрунтування, вичення об'єктивності зібраних доказів. Прокурорський нагляд на цій найважливішій ділянці ще не став надійною гарантією на шляху беззаконня, свавілля, бездушного ставлення до людей.

З іншого боку, виникають перестраховки, допускаються необґрунтовані відмови в санкції на обрання запобіжного заходу у вигляді взяття під варту щодо осіб, які вчинили тяжкі злочини. Важливим фактором, який сприяє зростанню незаконних і необґрунтованих арештів, є незадовільне здійснення процесуального контролю керівниками слідчих підрозділів. Кожен із них зобов'язаний відповідно до ст. 114-1 КПК України вживати заходів щодо найбільш повного, всебічного і об'єктивного провадження досудового слідства в кримінальних справах [6].

Під час застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту трапляються посадові фальсифікації та інші зловживання з боку слідчих. Однак у більшості випадків необґрунтовані арешти є наслід-

ком необдуманих, помилкових дій, багато з яких не можна вважати кримінально-процесуальними правопорушеннями.

Часто незаконні і необґрунтовані арешти, різні кримінально-процесуальні правопорушення при арештах пов'язані з неправильним застосуванням кримінального закону, оцінкою зібраних доказів або негативною характеристикою підозрюваного (обвинуваченого). Наприклад, трапляється, коли обвинувачення і арешт є наслідком зізнань обвинуваченого, підозрюваного, непідтверджених іншими доказами у справі.

Однак, за змістом ч. ст. 74 КПК України показання обвинуваченого, в тому числі й такі, в яких він визнає себе винним, підлягають перевірці. Визнання обвинуваченим своєї вини може бути покладено в основу обвинувачення лише при підтвердженні цього визнання сукупністю доказів, що є у справі [5].

Часто переоцінюються показання потерпілих та свідків.

Наприклад, слідчий Світловодського РВВС Кіровоградської області С. на одних показаннях потерпілого Р. про розбійний напад на нього громадянина В. пред'явив останньому обвинувачення та обрав запобіжний захід у вигляді взяття під варту. Надалі з'ясувалося, що злочин учинено іншою особою.

Буває, що до арештів, які завершуються реабілітацією обвинуваченого, призводить некритичне ставлення деяких слідчих до матеріалів, отриманих органами дізнання.

Порушення при провадженні арештів доволі поширені в зарубіжних країнах. Так, близько 90% усіх зареєстрованих арештів у США здійснюється без передбаченого конституцією ордера. За найскромнішими підрахунками, в країні щорічно заарештовується 100 тис. осіб, що не вчинили злочинів і правопорушень (щоправда, закон у США дозволяє заарештовувати і свідків). За даними деяких американських авторів, це число значно вище і сягає кількох мільйонів. У Вашингтоні тільки одному з кожних 18 заарештованих надалі пред'являється обвинувачення.

Згідно з офіційною статистикою міністерства внутрішніх справ Англії, в країні щорічно проводяться більше 50000 незаконних арештів. За даними досліджень англійських юристів, до 54,7% із загального числа заарештованих обирається запобіжний захід у вигляді взяття під варту без достатніх для того підстав.

У ФРН відповідна відносна цифра за результатами аналогічного дослідження становить 33%, за іншими даними – 37%. В Італії 35–40%

осіб, позбавлених волі в ході досудового слідства, потім виправдовуються в суді.

У Японії поширена практика арешту (затримання) в результаті поліцейської провокації, так званого «дізнання з приманкою». У японському «Словнику кримінального права» воно визначається як спосіб, за якого орган дізнання або особа за її дорученням, виступаючи в якості «приманки», викликає злочинне діяння, чекає його вчинення і здійснює затримання.

В Австралії поліції надається право доставити заарештованого до магістрату впродовж «розумного терміну», в США – «без непотрібного зволікання». Поширена практика неповного чи неправильного інформування арештованого про його права, широко застосовується отримання визнання в поліції, існує широке маневрування термінами утримання під арештом та інші зловживання [7, с. 122–125].

Висновки. Незаконні і необґрунтовані арешти і затримання істотно порушують конституційні права громадян, підривають повагу до закону і авторитет правоохоронних органів. Вивчення цих правопорушень у різних ракурсах і практичне реагування на них з метою подолання – важлива гарантія зміцнення правопорядку і законності, охорони прав і законних інтересів громадян, підвищення престижу роботи слідчого.

1. Рішення Конституційного Суду України від 16 листопада 2000 р. № 13-рп/2000 у справі за конституційним зверненням громадянина Солдато-ва Г.І. щодо офіційного тлумачення положень ст. 59 Конституції України, ст. 44 Кримінально-процесуального кодексу України, ст.ст. 268, 271 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про право вільного вибору захисника) // Офіційний вісник України. – 2000. – № 47. – С. 109.

2. Кримінальний кодекс України: станом на 1 січня 2008 р. – Х.: ТОВ Одиссей, 2008. – 264 с.

3. Петрухин И.Л. Меры защиты правопорядка в уголовном процессе / И.Л. Петрухин // Российская юстиция. – М., 1985. – С. 46–49.

4. Про практику застосування судами запобіжного заходу у вигляді взяття під варту та продовження строків тримання під вартою на стадіях дізнання та досудового слідства: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 24 квітня 2003 р. № 4 з подальшими змінами та доповненнями // Юридичний вісник України: інформаційно-правовий бюлетень. – 2003. – 7–13 червня. – № 23 (415). – С. 16–20.

5. Бойков А.Д. Курс советского уголовного процесса: Общая часть / А.Д. Бойков, И.И. Карпец. – М.: Юрид. лит., 1989. – 640 с.

6. Кримінально-процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / за заг. ред. В.Т. Маляренка, В.Г. Гончаренка. – К.: Правова єдність, 2008. – 860 с.

7. Ковалев В.А. Буржуазная законность: теоретические иллюзии и судебно-полицейская реальность / В.А. Ковалев. – М.: Юрид. лит., 1986. – 192 с.

Ахундова А.А. Типичные криминально-процессуальные правонарушения при применении мер пресечений.

Рассмотрены типичные уголовно-процессуальные нарушения, допускаемые органами досудебного расследования при применении мер пресечения, предложены пути их недопущения в практической деятельности.

Ключевые слова: защита, правонарушения, меры пресечения, арест, заключение под стражу, подозреваемый, уголовное судопроизводство, следователь.

Akhundova A.A. Typical criminal procedural violations of the application of the suppression measures.

The article deals with the typical criminal procedural violations of the application of the preventive measures by a pretrial investigation. It is suggested ways to avoid them in practice.

Key words: defense, offense, precautions, detention, custody, suspect, criminal proceedings, the investigator.

Стаття надійшла 12 січня 2012 р.

УДК 343.132:35.081.73

І.В. Басиста

ПРОЦЕСУАЛЬНІ РІШЕННЯ СЛІДЧОГО, ЩО ВИРАЖАЮТЬСЯ У ФОРМІ ПОСТАНОВИ: ОКРЕМІ ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ

Розглядаються проблемні питання щодо таких важливих рішень слідчого, які приймаються ним у ході розслідування, зокрема тих, які мають процесуальне оформлення у вигляді постанови; наводяться різновиди таких рішень та пропонуються шляхи вирішення низки існуючих колізій.

Ключові слова: досудове розслідування, слідчий, класифікація, процесуальна форма, процесуальний документ, рішення про обрання запобіжного заходу, рішення про зупинення досудового розслідування.

Постановка проблеми. У спеціальній юридичній літературі неодноразово зазначалося, що розслідування має проводитися швидко,

щоб своєчасно виявити і закріпити докази, необхідні для правильного вирішення кримінальної справи. Це є важливою умовою виконання завдань боротьби зі злочинністю, забезпечення прав і законних інтересів учасників процесу [1, с. 281–282].

Всі рішення слідчого втілюються у певну процесуальну форму – процесуальний документ. Основними процесуальними документами, які становлять під час провадження розслідування, є: постанови, протоколи, обвинувальний висновок. Серед інших слід виділити подання слідчого, окреме доручення, доручення органу дізнання, заперечення проти вказівок прокурора (статті 23¹, 114 і 118 КПК).

На наш погляд, детальний аналіз теоретичних основ прийняття слідчим у ході розслідування рішень у вигляді постанов та вироблення шляхів усунення на цій ниві існуючих колізій є нагальною потребою та має важливе значення для практичної діяльності.

Стан дослідження. Проблема прийняття та оформлення процесуальних рішень у вигляді постанов присвячені монографічні дослідження С.С. Алексеєва, Р.С. Белкіна, В.М. Горшенєва, Ф.А. Григор'єва, А.П. Гуляєва, А.Я. Дубинського, В.О. Коновалової, П.А. Лупинської, Я.О. Мотовиловкера, Ю.І. Новика, С.І. Цветкова, П.С. Єлькінд та інших авторів.

Однак питання теоретичних основ для прийняття рішень слідчим на досудовому розслідуванні містить низку дискусійних аспектів, на які ми акцентуватимемо увагу у цій статті.

Метою цієї статті є визначення теоретичних основ прийняття слідчим рішень у ході розслідування та вироблення шляхів усунення існуючих колізій.

Виклад основних положень. Діяльність уповноважених органів з розслідування злочинів і розгляду кримінальних справ здійснюється відповідно до процесуальної форми в межах повноважень суб'єктів кримінального процесу шляхом проведення процесуальних дій. Така діяльність супроводжується прийняттям певних рішень і оформленням їх у вигляді *кримінально-процесуальних документів*. Саме їх аналізують суб'єкти кримінального процесу на всіх стадіях судочинства з метою формулювання висновків про доведеність винуватості особи у вчиненні злочину та інші важливі процесуальні питання. Зі складання процесуальних документів завжди можна визначити, чи було дотримано принципи кримінального судочинства, які у ході розслідування висувалися і відпрацьовувалися версії, які щодо них прийняті рішення і наскільки вони обґрунтовані.

Процесуальні документи поділяються на такі **види**:

1. За стадіями кримінального судочинства і особами, які приймають процесуальні рішення, документи є **слідчі** (постанова про прийняття кримінальної справи до свого провадження) і **судові** (розпорядження про виконання обвинувального вироку).

2. Щодо виявлення і закріплення доказів – **слідчо-процесуальні та процесуальні**. Слідчі дії спрямовані на виявлення, збирання, дослідження та перевірку доказів. До них можуть бути віднесені допити, очні ставки, обшуки, виїмки, проведення експертиз та деякі інші слідчі дії, вичерпний перелік яких у КПК, на жаль, відсутній. Хід та результати слідчих дій фіксуються у протоколах, які повинні відповідати вимогам, встановленим статтею 85 КПК. Решта дій, передбачених кримінально-процесуальним законом, є процесуальними, які до слідчих дій не відносяться. Вони можуть бути: 1) оперативно-виконавчими (повідстки, постанови про привід та інші); 2) такими, що встановлюють процесуальне становище особи (постанова про визнання особи потерпілою, цивільним позивачем чи цивільним відповідачем); 3) мати на меті забезпечення прав суб'єктів кримінального процесу (протокол ознайомлення обвинуваченого з матеріалами експертизи, протокол ознайомлення потерпілого з матеріалами справи); 4) спрямованими на запобігання правопорушенням (подання про усунення причин і умов, які сприяли вчиненню злочину).

3. За процесуальною значущістю розрізняють документи **основні і допоміжні**. Основні процесуальні документи підводять підсумок певної діяльності, вони, як правило, складаються, коли закінчується одна із стадій кримінального судочинства (наприклад, постанова про відмову в порушенні кримінальної справи, про закриття справи, обвинувальний висновок, вирок тощо).

Допоміжні процесуальні документи також мають вагоме значення, оскільки вони забезпечують законне та обґрунтоване прийняття основного рішення (протокол усної заяви, протокол огляду, постанова про призначення експертизи).

4. За імперативністю прийняття документи поділяються на **обов'язкові та факультативні**. **Обов'язкові** документи складаються з додержанням безумовної вимоги законодавця у будь-якій справі чи у певній категорії справ (постанова чи ухвала про порушення кримінальної справи). **Факультативні** документи складаються за необхідності проведення окремих процесуальних, у тому числі слідчих дій (постанова про накладення арешту на майно, протокол виїмки).

5. За кількістю суб'єктів прийняття розрізняються *колегіальні й одноособові* документи. Колегіальним органом у кримінальному судочинстві є суд (коли санкція правової норми передбачає довічне позбавлення волі, коли справа розглядається у апеляційній чи касаційній інстанції). В інших випадках рішення приймаються одноособово особою, яка проводить дізнання, слідчим, прокурором чи суддею (постанова про проведення освідування, постанова судді про призначення справи до судового розгляду).

6. За місцем складання процесуальних документів: *у службових приміщеннях* (пред'явлення обвинувачення і допит обвинуваченого), *за місцем знаходження суб'єкта кримінально-процесуальної діяльності* (допит потерпілого у лікарні), *за місцем знаходження матеріальних об'єктів* (огляд місця події).

7. За юридичною силою документи поділяються на ті, які *набувають законної сили (вирок, ухвала чи постанова суду)*, та ті, які *не набувають законної сили* (постанова про визнання особи потерпілою, протокол очної ставки).

У кримінальному судочинстві існує понад 20 різних процесуальних документів: *постанови, протоколи, ухвали, подання, обвинувальні висновки, вирок, скарги, протести, вказівки, повістки, зобов'язання, повідомлення, доручення, клопотання, заяви, пояснення, описи тощо*. Кожен вид процесуального документа незалежно від розповсюдження має свій зміст, значення, структуру *та відображає певне процесуальне рішення уповноваженого суб'єкта* [2, с. 111–115].

Отже, саме з точки зору процесуальної форми ми намагатимемося розглянути *процесуальні рішення слідчого, що приймаються ним в ході розслідування*.

У формі постанови виражаються процесуальні рішення слідчого щодо визнання особи потерпілою, законним представником, цивільним позивачем, представником потерпілого, цивільного позивача і цивільного відповідача; призначення захисника та допуск його до участі у справі; притягнення як обвинуваченого чи цивільного відповідача; застосування заходів безпеки; відсторонення обвинуваченого від посади; обрання запобіжного обмеження щодо особи, підписки про невиїзд, особистої поруки, поруки громадської організації або трудового колективу, застави; передачі під нагляд командування військової частини, батьків, опікунів, піклувальників, адміністрації дитячої установи; скасування чи зміну запобіжного заходу (за умови обрання його слідчим), визнання речовим доказом та долучення до справи; продовження строків розслідування;

зупинення досудового розслідування та його поновлення; здійснення приводу; оголошення розшуку обвинуваченого; проведення експертизи, обшуку на загальних підставах, освідування, екстумації, виїмки; одержання зразків для експертного дослідження; накладення арешту на майно; відмови в задоволенні заявленого клопотання.

Для прикладу, особа, яка провадить дізнання, та слідчий зобов'язані задовольнити кожне клопотання учасника процесу, якщо обставини, про встановлення яких вони просять, мають значення для справи і якщо необґрунтовано обмежуються права учасника процесу. Строк розгляду клопотання – не більше 3 днів. Про результати розгляду клопотання повідомляється особа, яка його заявила. Про повну або часткову відмову в клопотанні складається мотивована постанова (ст. 129 КПК). На практиці особи, затримані як підозрювані та обвинувачені, заявляють клопотання про надання їм конкретних адвокатів для участі в справі як їхніх захисників, однак такі клопотання не завжди задовольняються, хоч право особи на захист у кримінальному судочинстві є одним із найважливіших інститутів, що забезпечують додержання прав і свобод людини, характеризують демократизм правової системи, стан формування в Україні правової держави. Як свідчать матеріали судової практики, підозрюваним і обвинуваченим не завжди роз'яснюються у повному обсязі права, передбачені статтями 21, 43 і 43¹ КПК, часто це робиться формально. Існує тенденція до роз'яснення цих прав так, щоб обмежити участь захисника у справі на початку її розслідування і особливо в разі затримання особи за підозрою у вчиненні злочину. Не роз'яснюється право мати захисника і побачення з ним до першого допиту. Трапляються випадки, коли на затриманих осіб, які підозрюються у вчиненні злочинів, здійснюють психологічний вплив з метою одержання заяви про відмову від захисника. *У справах про обвинувачення у вчиненні злочину К. і С. право мати захисника не роз'яснювалось навіть при пред'явленні обвинувачення, хоч вони до цього перебували під вартою, а під час їхнього ознайомлення із матеріалами справи було складено протокол про відмову обвинувачених від захисника* [3, с. 95–96]. Тому дії та рішення слідчого або особи, яка провадить дізнання, можуть бути оскаржені учасником процесу прокурору як безпосередньо, так і через слідчого [1, с. 282–283].

О.Г. Шило, Н.В. Глинська теж вказують про те, що непоодинокими на практиці є випадки необґрунтованої відмови слідчим у задоволенні клопотань підозрюваного, обвинуваченого та їх захисника.

Проведеним ними дослідженням встановлено, що майже 65% від загальної кількості клопотань, заявлених обвинуваченим чи його захисником під час провадження досудового розслідування, були повністю чи частково незадоволені слідчим. Половина цих відмов були необґрунтованими через відсутність в постанові слідчого відповідної аргументації на користь прийнятого рішення. Причому більшість таких незадоволених клопотань стосувалися прохання сторони захисту щодо проведення повторних чи додаткових експертиз, проведення відтворення обстановки та обставин події, виклику додаткових свідків. Як правило, обвинувачений та його захисник мали стабільну позицію у кримінальній справі та заявляли аналогічні клопотання на подальших стадіях процесу. Проте не завжди суд своєчасно та обґрунтовано реагував на такі клопотання. Так, у 40% кримінальних справ, за якими були виявлені безпідставні відмови слідчого в задоволенні клопотань захисника щодо проведення повторних чи додаткових експертиз, такі експертизи були призначені судом за повторним клопотанням сторони захисту та проведені під час судового розгляду кримінальної справи. У решті ж випадків суд першої інстанції повторно відмовляв обвинуваченому чи захиснику в задоволенні вказаного клопотання. На необхідність їх проведення було зазначено у відповідній ухвалі суду апеляційної інстанції про скасування вироку суду першої інстанції та повернення справи на новий судовий розгляд чи нове розслідування [4, с. 229–230].

Якщо проаналізувати практику винесення постанов слідчим про зупинення досудового розслідування, то тут теж є низка проблемних моментів. О.В. Лускатов вказує, що питання щодо внесення змін до кримінально-процесуального інституту зупинення досудового слідства у зв'язку з невстановленням особи, яка вчинила злочин, чи корегування наслідків прийняття зазначеного процесуального рішення неодноразово розглядалися ученими-юристами, особливо в розрізі проблеми розкриття злочинів [5, с. 108].

Як зазначає Б.Н. Ковріжних, неможливість проводити слідчі дії у зупиненій справі перешкоджає роботі, що повинна продовжуватись непроцесуальними та процесуальними засобами до розкриття злочину, а кримінально-процесуальні норми, що регламентують зупинення у разі, коли не встановлено особу, яка вчинила злочин, потребують перегляду [6, с. 11–12].

О.В. Лускатов акцентує увагу на тому, що згідно зі ст. 206 КПК України слідство на підставі існуючого в ній п. 3 зупиняється лише після проведення всіх необхідних і можливих слідчих дій для встанов-

лення особи, яка вчинила злочин. До цього моменту слідчий проводив пошукову роботу як процесуального, так і непроцесуального характеру, що не дала досі результатів. Стаття 209 КПК України після зупинення слідства у справі зобов'язує слідчого як безпосередньо, так і через органи дізнання вживати заходів щодо встановлення особи, яка вчинила злочин. У чому ж суперечність? Якщо слідчий зупинив слідство у кримінальній справі, мабуть, він зробив усе, що міг, тобто вичерпав свої пошукові можливості. Якщо він зобов'язаний далі вживати заходів для встановлення злочинця, то пошукові можливості не вичерпані. Тоді навіщо зупиняти слідство і так їх обмежувати, зводячи тільки на рівень проведення непроцесуальних дій. Закон України «Про внесення до деяких законодавчих актів» № 3351-ХІІ від 30.06.1993 р. ст. 120 КПК України було доповнено частиною 5, згідно з якою перебіг строку слідства у справах, у яких не встановлено особу, яка вчинила злочин, починається з дня її встановлення. На нашу думку, це докорінно змінило ситуацію, що обумовлювала проведення вказаної вище дискусії. Поява частини 5 у статті 120 КПК України створила певну суперечність між нормами, що регламентують перебіг строку досудового слідства, підставою для його зупинення у випадку нерозкриття злочину, а також їх застосуванням на практиці. По-перше, вважається, що завданням інституту зупинення досудового слідства є збереження, скорочення процесуальних строків. Але ж відповідно до ч. 5 ст. 120 КПК України перебіг строку в справах, де не встановлено особу, яка вчинила злочин, почнеться лише після її встановлення. Якщо до цього моменту строки не обчислюються, навіщо зупиняти слідство? По-друге, згідно зі ст. 120 КПК України правило щодо строків досудового слідства у кримінальній справі не поширюється на ті з них, у яких не встановлено особу, яка вчинила злочин. Однак співробітники після проведення слідства впродовж 2 місяців у такій категорії кримінальних справ (нерозкритих) у більшості випадків справу зупиняють. Указаний практиці не суперечать і положення пункту 18 Інструкції про єдиний облік злочинів (затвердженої спільним наказом Генпрокуратури, СБУ, МВС, ДПА та Міністерства юстиції України № 20/84/293/126/18/5 від 26.03.02 р.), відповідно з якою до числа нерозкритих зараховуються злочини, у справах яких з моменту порушення пройшло більше двох місяців, але не представлено документів первинного обліку про пред'явлення обвинувачення, продовження чи зупинення слідства за розшуком чи не встановленням осіб, які їх учинили. Результати вивчення цим автором кримінальних справ про нерозкриті злочини

свідчать, що у більшості з них досудове слідство зупинено у термін до 2 місяців (82%), у решті випадків – або після 2 місяців (11%), або до 20 діб першого місяця (7%). Крім того, за останньою із зазначених категорій рішення про зупинення не завжди диктується ситуацією, що склалась у ході слідства. Так, в окремих справах, що були порушені в грудні, постанови про їх зупинення були винесені в термін до 10 діб. Подібна «швидкість» пояснюється лише тим, що такі рішення приймалися наприкінці звітного періоду – календарного року. Попри те, що юридично строки не обчислюються, у термін до 2 місяців слідчий повинен вжити всіх можливих і необхідних заходів до розкриття злочину та іноді незалежно від якості його роботи слідство зупиняється, щоб не «псувати» статистику. Тим самим уже обмежуються можливості співробітника щодо розкриття злочину, оскільки для відновлення слідства йому потрібно надалі не тільки виконати певні дії (винести постанову, оформити статистичну картку), але й мати достатні підстави (викладені у мотивованій постанові) для такого процесуального рішення у справі. Достатніми підставами, як правило, є одержання інформації, що сприяє розкриттю злочину. Але як бути, якщо слідчий не одержав такої інформації, а в результаті аналізу матеріалів справи у нього виникли нові версії або в його розпорядження надійшли дані лише про шляхи пошуку інформації, здатної слугувати достатньою підставою для відновлення слідства? У такому випадку слідчий обирає один із варіантів: 1) відмовитись від перевірки своїх припущень чи пошуку відповідних даних процесуальним шляхом і дочекатися, поки з'являться достатні підстави для відновлення слідства; 2) провести процесуальні дії, фальсифікувавши їх дату в протоколі (указавши її не в момент проведення слідчої дії, а, залишивши прогалину, надалі зіставити її з моментом відновлення слідства); 3) не будучи впевненим у достатності підстав для відновлення слідства та в одержанні під час проведення процесуальних дій якого-небудь вагомого результату, все-таки відновити слідство, незважаючи на громіздкість оформлення прийнятого рішення і ризик незгоди з ним з боку прокурора. Який варіант вибере слідчий – це питання його тверезого розрахунку, принципності, досвіду тощо. Сам факт зупинення досудового слідства психологічно налаштовує слідчого на завершеність роботи у справі. Ним уже прийняте процесуальне рішення, в якому зафіксований певний результат проведеного розслідування, тому справу можна покласти до сейфу і забути про неї на певний час. Скільки він триватиме, буде залежати від різних причин (навантаження слідчого поточними справа-

ми; бажати займатися справою, у якій, на його погляд, уже все зроблено для розкриття; контролю за станом роботи у зупинених справах з боку начальника слідчого відділу тощо). Вказаний автор пропонує внести зміни до КПК України шляхом запровадження норми, згідно з якою після закінчення *певного терміну* в розслідуванні злочину (можливо ті ж самі два місяці) він вважався б нерозкритим на підставі прийняття процесуального рішення, оформленого постановою про визнання злочину нерозкритим, що на відміну від зупинення слідства не обмежуватиме можливості проведення слідчих дій [5, с. 109–112].

Висновки. Отже, важливе значення має своєчасність прийняття певного рішення, яке обволікається у форму постанови, з метою забезпечення всебічності, повноти і об'єктивності розслідування кримінальної справи. Будь-яке рішення, що приймається слідчим, це завжди вибір способів і засобів досягнення завдань досудового розслідування. Найважливішим елементом цього вибору є визначення необхідності проведення процесуальних, у тому числі слідчих дій, з метою встановлення об'єктивної істини у кримінальному судочинстві. Процесуальні рішення породжують, змінюють або припиняють кримінально-процесуальні правовідносини. Вони є владним волевиявленням слідчого, обов'язковим для виконання всіма підприємствами, установами, організаціями, посадовими особами і громадянами.

1. Кримінальний процес України: підручник / Є.Г. Коваленко, В.Т. Маляренко. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 688 с.

2. Кримінальний процес України: навч. посібник / І.В. Басиста, В.І. Галаган, Ж.В. Удовенко. – К.: ЦУТ, 2010. – 452 с.

3. Коментар судової практики з кримінальних справ. – К., 1997. – С. 95–96.

4. Шило О.Г. Якість кримінально-процесуальних рішень, що приймаються на досудовому розслідуванні / О.Г. Шило, Н.В. Глинська // Питання боротьби зі злочинністю: збірник наук. праць; ред. кол.: В.І. Борисов (голов. ред.) та ін. – Х.: Кроссрод, 2009. – Вип. 17. – С. 223–236.

5. Лускатов О.В. Зупинення досудового слідства у справах про нерозкриті злочини – потрібні зміни / О.В. Лускатов // Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ: збірник наукових праць. – Спеціальний випуск № 1 (16) «Актуальні проблеми вдосконалення кримінально-процесуального законодавства». – Дніпропетровськ, 2004. – С. 108–114.

6. Коврижных Б.Н. Деятельность органов прокуратуры по делам о нераскрытых убийствах: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Б.Н. Коврижных. – Х., 1969. – 22 с.

Басиста И.В. Процессуальные решения следователя, что выражаются постановлением: отдельные проблемные аспекты.

В статье рассматриваются проблемные вопросы, которые касаются таких важных решений следователя, которые принимаются им в ходе расследования, в частности тех, которые оформляются в виде постановления; наведены разновидности таких решений и предлагаются пути решения существующих коллизий.

Ключевые слова: следователь, досудебное расследование, классификация, процессуальная форма, процессуальный документ, решение об избрании меры пресечения в виде ареста, решение о приостановлении досудебного расследования.

Basysta I.V. Procedural decisions of the investigator expressed in the form of resolutions: some problem aspects.

The article deals with the problems regarding such important decisions of the investigator accepted by him in the course of investigation, particularly those that are embodied in a procedural resolution. Variations of these decisions are given and the ways of solution a number of existing conflicts are offered as well.

Key words: preliminary investigation, investigator, classification, procedural form, procedural document, the decision on pretrial release, the decision on suspension of the preliminary investigation.

Стаття надійшла 8 листопада 2011 р.

УДК 343.137

А.О. Громовий

ПОНЯТТЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ІНСТИТУТУ ПОРУШЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ

Розглядаються наукові проблеми визначення порушення кримінальної справи як окремої, самостійної стадії кримінального процесу, досліджуються її зміст та завдання, висловлюються пропозиції щодо її удосконалення з урахуванням європейського досвіду.

Ключові слова: порушення кримінальної справи, слідчий, стадія кримінального процесу, кримінально-процесуальна діяльність.

Постановка проблеми. Стадія порушення кримінальної справи виконує у чинному Кримінально-процесуальному кодексі України роль спускового механізму, який ініціює початок досудового розслідування та кримінально-процесуального провадження у конкретній кри-

мінальний справі і впливає на ефективність вирішення багатьох завдань розслідування. Зокрема, характерні сьогодні цій стадії публічність і офіційність, критеріальне значення у відборі засобів розслідування, далеко не завжди відповідають завданням формування належної доказової бази у розслідуванні злочинів, вчинених злочинними угрупованнями, подоланню складних форм протидії розслідуванню з боку членів цих угруповань – професійних злочинців, організації взаємодії органів дізнання і досудового слідства тощо.

Стан дослідження. В юридичній літературі питанням, пов'язаним із порушенням та відмовою в порушенні кримінальної справи, присвячені праці М.І. Бажанова, А.Я. Дубинського, В.С. Зеленецького, Л.М. Карнесвої, Л.М. Лобойка, М.М. Михеєнка, В.Т. Нора, Д.П. Письменного, С.М. Стахівського, М.С. Строговича, В.П. Шибіка, С.А. Шейфера та інших. Проте, досі дискусійні деякі питання, що стосуються необхідності визначення стадії порушення кримінальної справи як самостійної у кримінальному процесі.

Мета дослідження. Нині оцінка стадії порушення кримінальної справи, як процесуального інституту, відбувається значним чином з уваги на встановлену чинним КПК України (1960 р.) систему кримінально-процесуальної діяльності та роль у ній зазначеної стадії. Але, зважаючи на нагальну суспільну потребу у кардинальному реформуванні вітчизняного кримінально-процесуального законодавства і триваючий пошук оптимальних концептуальних засад, вважаємо актуальним та доцільним розглянути стадію порушення кримінальної справи як кримінально-процесуальний інститут із притаманними йому позитивними й негативними рисами.

Виклад основних положень. У чинному кримінально-процесуальному законодавстві у зв'язку з початком провадження у справі вживається поняття «порушення кримінальної справи». Порушення кримінальної справи є першою, початковою стадією кримінального процесу. Сутність її полягає в тому, що компетентні органи повинні встановити наявність чи відсутність передбачених законом приводів і підстав для того, щоб прийняти рішення про порушення або відмову в порушенні кримінальної справи. У цій стадії також за можливості встановлюється наявність чи відсутність обставин, що виключають провадження в кримінальній справі, а також інших обставин, які є підставою для відмови в порушенні кримінальної справи.

Зазначимо, що зміст поняття «порушення кримінальної справи» в законі не розкривається. Теорія кримінального процесу визначає

його як складне поняття, що має кілька смислових значень. Під ним слід розуміти: початкову стадію кримінального процесу; окремих процесуальний акт; кримінально-процесуальний інститут.

Зазначені категорії взаємопов'язані і є виявами однієї сутності, що дозволяє розшифрувати зміст порушення кримінальної справи з різних сторін.

Найбільш часто в юридичній літературі порушення кримінальної справи розглядається як стадія кримінального судочинства, тобто окрема частина (етап) кримінального процесу [1, с. 12–15]. За такого підходу вона повинна мати всі ознаки, властиві будь-якій стадії кримінального судочинства.

Для етапу порушення кримінальної справи характерні: безпосередні завдання; певне коло учасників; процесуальна форма (порядок виконання процесуальних дій); специфічний характер кримінально-процесуальних відносин, що виникають між суб'єктами; наявність підсумкового процесуального акта. Сукупність зазначених ознак дозволяє говорити про порушення кримінальної справи як про самостійну стадію, змістом якої є діяльність повноважних органів та посадових осіб щодо встановлення умов, необхідних для законного і обґрунтованого порушення розслідування у справі та прийняття відповідного рішення про це.

Своєчасне та обґрунтоване порушення кримінальної справи є необхідною передумовою для швидкого й повного розкриття злочинів, викриття й покарання винних, запобігання злочинам і виконання завдань кримінального судочинства. Слідчі дії можна провадити лише після порушення кримінальної справи (ст. 113 КПК). Як виняток до її порушення у невідкладних випадках дозволяється провести огляд місця події, причому за наявності для цього підстав кримінальна справа порушується негайно після огляду (ч. 2 ст. 190 КПК) [2].

Під порушенням кримінальної справи в теорії кримінального процесу розуміється також процесуальний акт, тобто оформлене рішення компетентного органу про початок провадження у справі. Відповідно, для того, щоб указане рішення мало юридичну силу, воно повинне бути закріплене в документі (постанові).

Значення порушення кримінальної справи як процесуального акта є очевидним, оскільки саме з цим актом реалізується можливість провадження слідчих дій та застосування заходів процесуального примусу, що суттєво обмежують конституційні права і свободи осіб, що залучаються до сфери кримінального судочинства.

В.С. Зеленецький визначає цілі акту порушення кримінальної справи. Це, зокрема, констатація вчинення злочину і створення умов для його розкриття; забезпечення реалізації кримінальної відповідальності особи, яка вчинила злочин; кримінальне переслідування злочинця; забезпечення захисту і законних інтересів потерпілого тощо [3, с. 27–45].

Стадія порушення кримінальної справи не зводиться тільки до відповідного процесуального акта, постанови або ухвали про її порушення чи відмови в цьому. Вона охоплює систему процесуальних дій і правовідносин, зокрема прийняття, розгляд і перевірку заяв і повідомлень про злочин, вжиття заходів щодо відвернення і припинення злочинів, прийняття рішень про порушення кримінальної справи або про її відмову, прокурорський нагляд за законністю та обґрунтованістю вказаних дій, перевірку судом за скаргами заінтересованих осіб законності та обґрунтованості постанови прокурора, слідчого, органу дізнання про відмову в порушенні кримінальної справи.

Порушення кримінальної справи – не лише конкретна процесуальна дія, але й початкова стадія кримінального процесу, на якій вирішується низка важливих питань. Здійснюється розгляд отриманих чи виявлених вихідних відомостей про злочин та розв'язання завдань, пов'язаних із з'ясуванням матеріальних та процесуальних передумов для початку судочинства у кримінальній справі. Саме на стадії порушення кримінальної справи вперше виявляються відмінності провадження за участю тієї категорії осіб, що звільнені від виконання певних процесуальних обов'язків, від загальноприйнятого порядку провадження.

Положення, згідно з яким порушення кримінальної справи – самостійна і обов'язкова стадія кримінального судочинства, є доволі сталим у юридичній літературі і нині практично не викликає дискусій. Раніше тривалий час деякими процесуалістами порушення кримінальної справи не визнавалося як самостійна стадія. Чимало із них розглядали її як частину стадії досудового розслідування. Зокрема, М.Л. Шифман стверджував, що «немає підстав штучно розмежовувати порушення кримінальної справи і досудове розслідування на дві стадії» [4, с. 18].

З критикою зазначених думок свого часу виступив М.С. Строгович, який одним із перших висловив думку про самостійність стадії порушення кримінальної справи [5, с. 151–152]. Хоча, водночас, він уважав, що в деяких випадках порушення справи зливається з почат-

ком досудового розслідування, а саме, при порушенні і подальшому розслідуванні кримінальної справи одним і тим же органом.

Деякі науковці взагалі ставлять під сумнів доцільність існування цієї стадії й висловлюються за те, щоб дослідити питання про «виключення з КПК України стадії порушення справи та встановлення повноцінного розслідування і дізнання з моменту надходження заяви чи повідомлення про підготовлюваний або вчинений злочин» [6, с. 73–78].

В.І. Зажицький, не визнаючи діяльність із виявлення ознак злочину частиною (стадією) процесу, вважає, що ця діяльність, хоча і відповідає ознакам, які висуваються до будь-якого етапу кримінального процесу, але за своєю значущістю не прирівнюється до інших стадій кримінального судочинства [7, с. 102]. У зв'язку з цим визначення її як такої, на його погляд, вважається невиправданим.

В юридичній літературі порушення кримінальної справи розглядається також як інститут кримінально-процесуального права. Аналіз літератури з цієї проблематики дозволяє зробити висновок про те, що інститут порушення кримінальної справи розглядається переважно в межах досліджень, присвячених у цілому такому багатогранному поняттю, як порушення кримінальної справи, або при вивченні стадій кримінального процесу. При цьому в роботах приділяється увага в основному розгляду окремих питань.

Поняття інституту порушення кримінальної справи не отримало достатнього висвітлення в теорії кримінального процесу. Його визначення має велике значення для правильного розуміння кола тих дій і суспільних відносин, які регулюються нормами, що становлять зміст цього інституту.

Для з'ясування поняття інституту порушення кримінальної справи слід проаналізувати саму категорію «правовий інститут». Правовий інститут – це, по-перше, сукупність норм. Серед таких виступають правила поведінки учасників суспільних відносин, які мають загальнообов'язковий характер, оскільки регламентують не конкретно визначені дії та відносини, а такі, що неодноразово повторюються в процесі реалізації суб'єктами прав і обов'язків, при цьому своїм впливом охоплюють усіх учасників тих чи інших суспільних відносин.

По-друге, норми, що становлять інститут права, мають своїм завданням регулювання певного кола суспільних відносин: комплексу, групи, виду, окремих сторін відносин і т.д. Насамперед це обумовлено тим, що відокремлення правових норм в інститут визначаються наявністю відповідного різновиду суспільних відносин. Отже, основна

функція правового інституту полягає в тому, щоб у межах свого кола суспільних відносин забезпечити суцільне, порівняно завершене регулювання.

Порушення кримінальної справи є інститутом кримінально-процесуального права і відповідає всім ознакам, які властиві йому, як інституту права. Аналіз цих визначень дозволяє зробити висновок про те, що більшість процесуалістів, які займалися аналізованою проблемою, однак, в думці, що інститут порушення кримінальної справи – це, насамперед, сукупність норм і в цьому він відповідає основним ознакам, властивим усім правовим інститутам. Під сукупністю норм розуміється не механічно утворена група приписів, а система положень, які становлять єдине неподільне ціле. Тільки з допомогою комплексу норм, які становлять цей інститут, можливо здійснити повноцінне регулювання відповідних суспільних відносин. Під час визначення зазначеного поняття вчені-процесуалісти по-різному трактують те, на що спрямований регулятивний вплив норм інституту, які ними регламентуються.

Важливо зазначити, що будь-які суспільні відносини – це складне багатогранне явище об'єктивного світу, яке має кілька елементів (сторін). Найбільш суттєвою з них є дія (поведінка) учасників, оскільки вона становить зміст суспільних відносин. Те ж саме стосується і кримінально-процесуальних відносин, що виникають при вирішенні питання про порушення справи, змістом яких виступають дії суб'єктів цих правовідносин, у сукупності утворює кримінально-процесуальну діяльність.

Кримінально-процесуальні відносини, поряд зі змістом, мають форму. Внутрішню форму становлять права та обов'язки суб'єктів, а зовнішню порядок і послідовність процесуальних дій. Правовідносини між учасниками кримінального процесу врегульовані законом і не можуть здійснюватися поза процесуальною формою. Вся діяльність органів дізнання, слідства, прокуратури і суду врегульована положеннями інституту порушення кримінальної справи, протікає в процесуальній формі, яка зобов'язує здійснювати процесуальні дії в установленому законом порядку, за певних умов і в певній послідовності [8, с. 14].

А.А. Усачов під порушенням кримінальної справи, як кримінально-процесуальним інститутом, розуміє «сукупність процесуальних норм, що регулюють процесуальні дії органу дізнання, слідчого, прокурора або потерпілого (у справах приватного обвинувачення),

пов'язані з початком кримінального судочинства» [9, с. 16]. Це визначення викликає деякі заперечення.

По-перше, зазначене поняття відносить до норм інституту порушення кримінальної справи тільки ті, які регулюють процесуальні дії органу дізнання, слідчого, прокурора або потерпілого (у справах приватного обвинувачення). Ця позиція, на наш погляд, здається не зовсім правильною. Кримінальний процес – це система дій (або діяльність) посадових осіб органів розслідування, прокуратури і суду, а також інших учасників процесу, до яких належить діяльність приватних осіб, які мають свій інтерес, та осіб, які не мають власного інтересу, і пов'язана з виконанням обов'язків щодо порушення, розслідування та вирішення кримінальних справ. Аналізуючи наведене судження стосовно початкового етапу кримінального процесу, зробимо висновок про те, що автор у своєму визначенні односторонньо розглядає процесуальну діяльність, пов'язану з початком кримінального процесу, відносячи до неї лише здійснювану компетентними органами і посадовими особами, не охоплюючи діяльність інших учасників початкового етапу провадження у справі (за винятком потерпілого у справах приватного обвинувачення). Так, не відображаються дії спеціаліста при проведенні спеціальних досліджень, огляду місця події до порушення справи, опитуваних, наприклад, при отриманні у них пояснень, а також перекладача, понятого, особи, щодо якої вирішується питання про порушення або про відмову в порушенні кримінальної справи і т. д. Хоча вони (дії) також є елементом кримінально-процесуальних відносин, що регламентуються досліджуваним інститутом.

Окрім того, положення про те, що норми інституту порушення кримінальної справи регулюють тільки процесуальні дії, на наш погляд, не зовсім повно відображає сутність самого інституту, оскільки предмет його регулювання не вичерпується лише кримінально-процесуальною діяльністю.

Кожен правовий інститут регулює певний вид суспільних відносин, що є однією з важливих ознак, притаманних тому чи іншому інституту права. Справді, юридичні права та обов'язки, встановлені нормами інституту порушення кримінальної справи, реалізуються через дії відповідних осіб. Але, здійснюючи процесуальні права і виконуючи покладені на них обов'язки, суб'єкти кримінального судочинства вступають у кримінально-процесуальні відносини. Так, наприклад, використовуючи своє право подати заяву про вчинений злочин, заявник вступає у відповідні правовідносини з компетентним органом

держави; останній, своєю чергою, зобов'язаний прийняти заяву, попередити заявника про кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий донос, а за наявності в ній підстав – порушити кримінальну справу (ст.ст. 95, 97 КПК України).

На сучасному етапі розвитку кримінально-процесуальної науки та реформування кримінально-процесуального законодавства існують різні погляди щодо необхідності та важливості стадії порушення кримінальної справи та взагалі щодо доречності існування цієї стадії кримінального процесу.

Зокрема, В.В. Маляренко переконує в тому, що така стадія не потрібна, оскільки прийняття головного акта стадії порушення кримінальної справи тягне за собою втрату часу, який доречно було б витратити на встановлення обставин кримінальної справи. Вчений пропонує перейти до європейських стандартів, скасувати стадію порушення кримінальної справи і дозволити провадження слідчих дій з моменту реєстрації інформації про злочин. Можливість оскарження постанови про порушення кримінальної справи упродовж усього часу досудового слідства, крім затягування часу, дає можливість злочинцям вжити різноманітних заходів, спрямованих на утруднення ведення досудового слідства, знищити сліди злочину, вплинути на осіб, яким відома інформація про вчинений злочин, та іншими способами перешкодити встановленню істини у справі [10, с. 4–5].

Протилежної думки притримується інший вчений-процесуаліст О.Р. Михайленко, який наголошує на необхідності існування стадії порушення кримінальної справи як окремої першочергової стадії кримінального процесу. На його думку, прийняття постанови про порушення кримінальної справи є важливим для провадження досудового слідства, саме з моменту порушення кримінальної справи з'являється можливість провадження усіх слідчих дій, розпочинається формулюватись початкове обвинувачення. Стадія порушення кримінальної справи є певним фільтром, який відсіює ті заяви і повідомлення про злочин, де відсутні підстави для порушення кримінальної справи, і лише після цього держава розпочинає свою діяльність, спрямовану на розслідування кримінальної справи [11, с. 6].

Зазначені питання та проблеми аналізуються також у Концепції реформування, затвердженій Указом Президента України «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів». Так, початком провадження досудового розслідування має вважатися момент отримання уповноваженими законом органами інформації про

кримінальний проступок або злочин. Відповідні службові особи мають бути зобов'язані розпочати досудове розслідування невідкладно після отримання такої інформації, про що повідомляється прокурору [12].

Висновок. Під час формулювання визначення поняття порушення кримінальної справи як процесуального інституту необхідно зважати на таке.

Якщо предмет регулювання норм інституту порушення кримінальної справи слід говорити про кримінально-процесуальні відносини. Під ними в теорії кримінального процесу розуміються суспільні відносини, врегульовані нормами кримінально-процесуального права, які виникають, що розвиваються і припиняються під час вирішення питань порушення справи, в процесі провадження у кримінальній справі, а також у зв'язку з виконанням вироку. Правовідносини, що регулюються положеннями цього інституту, розкриваються не інакше, як у конкретних діях відповідних суб'єктів, які становлять зміст цих відносин.

Отже, регулювання зазначених відносин означає водночас регулювання процесуальної діяльності відповідних осіб, що виникла з системи процесуальних дій з розгляду заяв та повідомлень про злочин та прийняття відповідних рішень. У зв'язку з цим при визначенні поняття інституту порушення кримінальної справи немає необхідності використовувати обидві категорії: правовідносини і процесуальна дія.

Під інститутом порушення кримінальної справи слід розуміти сукупність правових норм, що регулюють процесуальні відносини, які виникають у зв'язку з прийняттям, реєстрацією, перевіркою та вирішенням заяв та повідомлень про злочин.

На нашу думку, сьогодні стадія порушення кримінальної справи виконує значущу роль, її не можна недооцінити. З моменту порушення кримінальної справи слідчий вживає всіх необхідних дозволених заходів, спрямованих на розкриття злочину та встановлення об'єктивної істини у справі. З уваги на те, що Україна взяла на себе обов'язок перед Радою Європи щодо реформування правоохоронних органів, на упорядкування національного законодавства відповідно до міжнародного законодавства, то є сенс мовити про реформування кримінального процесу.

В ході реформування правоохоронних органів, оптимізації кримінального процесу є потреба в удосконаленні стадії порушення кримінальної справи, запровадження європейського досвіду. Але поспішати в переході до європейської моделі початку досудового слідс-

тва не варто, оскільки, перш ніж зробити такий крок у реформуванні початку кримінального процесу, необхідно упорядкувати законодавство та систему правоохоронних органів. Ці зміни повинні мати системний характер, оскільки в іншому випадку необхідний результат отримано не буде. Аналізуючи Концепцію реформування кримінальної юстиції, варто пам'ятати, що всі напрями реформування кримінального процесу повинні проводитись одночасно, разом зі змінами у кримінальному та кримінально-виконавчому праві, позаяк ці галузі тісно пов'язані між собою.

1. Гаврилов А.К. Законность и обоснованность возбуждения уголовного дела в советском уголовном процессе / А.К. Гаврилов, В.А. Стрёмовский. – Ростов-на-Дону, 1968. – 468 с.

2. Кримінально-процесуальний кодекс України: Закон України від 28 грудня 1960 року // ВВР Української РСР. – 1961. – № 2. – Ст. 15.

3. Зеленецкий В.С. Возбуждение уголовного дела / В.С. Зеленецкий. – Х.: КримАрт, 1998. – 339 с.

4. Шифман М.Л. Дискуссионные вопросы уголовного судопроизводства / М.Л. Шифман // Социалистическая законность. – 1957. – № 7. – С. 18.

5. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса: в 2-х т. / М.С. Строгович. – М.: Наука, 1968. – Т. 1. – 470 с.

6. Грошевий Ю. Кримінально-процесуальні аспекти оперативно-розшукової діяльності / Ю. Грошевий, Е. Дідоренко, Б. Розовський // Право України. – 2003. – № 1. – С. 73-78.

7. Зажицкий В.И. Правовая регламентация деятельности по обнаружению признаков преступления / В.И. Зажицкий // Правоведение. – 1992. – № 4. – С. 102.

8. Масленникова Л.Н. Уголовный процесс. Общие положения. Курс лекций / Л.Н. Масленникова. – М.: Академия управления МВД России, 2000. – 137 с.

9. Усачев А.А. Возбуждение уголовного дела в российском уголовном судопроизводстве: дис. на соиск. уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / А.А. Усачев. – Иркутск, 2003. – 240 с.

10. Малярченко В. Щодо постанови про порушення кримінальної справи / В. Малярченко // Голос України. – 2008. – № 169. – 6 вересня. – С. 4–5.

11. Михайленко О. Стадія порушення кримінальної справи / О. Михайленко // Голос України. – 2008. – № 171. – 6 листопада. – С. 2–4.

12. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України: Указ Президента України від 15 лютого 2008 р. № 311/2008 «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/cgi

Громовой А.О. Понятие уголовно-процессуального института возбуждения уголовного дела.

Рассматриваются научные проблемы определения возбуждения уголовного дела как отдельной, самостоятельной стадии уголовного процесса, исследуются ее содержание и задачи, высказываются предложения по ее совершенствованию с учетом европейского опыта.

Ключевые слова: возбуждение уголовного дела, следователь, стадия уголовного процесса, уголовно-процессуальная деятельность.

Gromoviy A.O. Concept of criminal and procedural institution of laying an action.

The article deals with scientific problems of defining the laying of action as a separate and independent stage of criminal proceedings. The content and objectives are examined, the suggestions about its improvement are expressed taking into account the European experience.

Key words: laying the action, investigator, a stage of criminal procedure, criminal and procedural activities.

Стаття надійшла 12 січня 2012 р.

УДК 519.7

**О.В. Захарова, О.І. Зачек
А.Т. Рудий, Т.В. Рудий**

ПРИНЦИПИ ОРГАНІЗАЦІЇ СИСТЕМИ ЗАХИСТУ ІНФОРМАЦІЙНИХ СИСТЕМ ПІДРОЗДІЛІВ МВС

Розглядаються загальні принципи організації системи захисту інформації в інформаційних системах підрозділів МВС. Обґрунтовано запровадження принципу поетапного здійснення технічного захисту інформації з урахуванням динаміки зміни загроз.

Ключові слова: інформаційні технології, інформаційна система, захист інформації, інформаційні загрози, технічні заходи.

Постановка проблеми. Широке впровадження у діяльність підрозділів МВС інформаційних систем (ІС) вимагає забезпечення доступності, цілісності, а також конфіденційності оброблюваної у ІС інформації. Порушення безпеки ІС може істотно ускладнити виконання завдань підрозділами МВС, тому проблема створення ефективної системи захисту інформації (ЗІ) набуває дуже важливого значення. Це пояснюється тим, що під час розроблення та удосконалення таких

систем ЗІ є багато недостатньо досліджених аспектів, які можуть негативно вплинути на ефективність і надійність функціонування всієї системи безпеки. Автори вважають, що така система ЗІ повинна бути насамперед комплексною і адаптивною.

Мета статті полягає у тому, щоб визначити методи і засоби ЗІ у ІС підрозділів МВС. У результаті нами пропонується набір організаційно-технічних принципів і засобів, які дозволяють створити ефективну систему ЗІ. Варто відзначити, що ці принципи є лише одним із аспектів стратегії управління інформаційними технологіями (ІТ) у підрозділах МВС.

Стан дослідження. Проблема створення і функціонування систем технічного ЗІ присвячено достатньо публікацій як у відкритих, так і закритих літературних джерелах. З доступних, для пересічного користувача, джерел хочемо відзначити праці таких вчених, як В.Б. Дудикевич, М.П. Карпінський, В.М. Максимович, В.В. Домарьов, В.Ю. Захарченко, В.І. Лазуренко, С.А. Петренко, В.П. Захаров. Важливість наукового здобутку та внеску у теорію і практику інформаційної безпеки згаданих вчених важко переоцінити.

Аналіз літературних джерел дає підстави стверджувати, що у процесі проектування, створення і експлуатування систем технічного ЗІ є певні недоліки, які знижують ефективність їх функціонування. Необхідно також обґрунтувати розроблення політики інформаційної безпеки, яка визначає стратегію, тактику системи ЗІ і враховує динаміку змін загроз інформації.

Автори пропонують розробляти організаційну структуру і впроваджувати систему ЗІ в ІС відповідно до рекомендацій міжнародних стандартів та чинного законодавства України. Такими стандартами є: ISO/IEC 27002:2005 Інформаційні технології. Методи захисту. Кодекс практики для управління інформаційною безпекою; ISO/IEC 27003:2010 Інформаційні технології. Методи захисту. Керівництво з застосування системи менеджменту захисту інформації; ISO/IEC 27004:2009 Інформаційні технології. Методи захисту. Вимірювання; ISO/IEC 27005:2008 Інформаційні технології. Методи забезпечення безпеки. Управління ризиками інформаційної безпеки; ISO/IEC 27006:2007 Інформаційні технології. Методи забезпечення безпеки. Вимоги до органів аудиту і сертифікування систем управління інформаційною безпекою [1,2,3,4].

Правову основу технічного захисту інформації в Україні становлять Конституція України, закони України, акти Президента України

та Кабінету Міністрів України, нормативно-правові акти Служби безпеки України, Адміністрації Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, інших державних органів, міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України з питань технічного захисту інформації. Всього за підрахунками сьогодні в Україні діє близько 60 нормативних актів, які безпосередньо або опосередковано стосуються регулювання відносин в інформаційній сфері.

Крім того, видано низку відомчих актів Держкомсекретів України – циркулярних листів, роз'яснень, методик (понад 15) тощо, які є обов'язковими для усіх державних органів, підприємств, установ, організацій під час здійснення ними функцій щодо забезпечення захисту ІЗОД насамперед державної таємниці [5].

Чинне законодавство України досі не передбачає чіткого трактування складових і обігу інформаційних ресурсів. Законодавчо не визначені критерії їх належності до категорій державних та недержавних. Розробники законодавства у інформаційній сфері та інформаційної політики держави не зовсім компетентні у сучасних технічних, апаратних, математичних (криптографічних методів та технологій ЗІ) засобах ІТ і орієнтуються на зовнішні запозичення, які, своєю чергою, дає декі від досконалості.

Регулятивно-правову основу забезпечення захисту інформації у ІС підрозділів МВС України становлять: Концепція національної безпеки України (Постанова ВРУ від 18 липня 1995 р. № 532-95-п); Конституція України; Закони України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 року № 2657-ХІІ; «Про науково-технічну інформацію» від 25 червня 1993 року № 3322-ХІІ; «Про державну таємницю» від 21 січня 1994 року № 3855-ХІІ; «Про захист інформації в автоматизованих системах» від 5 липня 1994 року № 80/94-ВР; «Про національний архівний фонд та архівні установи» від 24 грудня 1993 року № 3814-ХІІ; «Про зв'язок» від 16 травня 1995 року № 160/95-ВР; «Про видавничу справу» від 5 червня 1997 року № 318/97-ВР; «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 року № 2939-VI; «Про захист персональних даних» від 1 червня 2010 року № 2297-VI; Постанова КМУ «Про затвердження Правил забезпечення захисту інформації в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах» від 29 березня 2006 року № 373.

Впровадження стандартів з питань ЗІ не може бути разовою акцією. Це фактично є безперервним процесом розроблення, впрова-

дження, функціонування, моніторингу, перегляду, підтримування та вдосконалення системи інформаційної безпеки ІС.

Вважаємо недоцільним вводити у предметну область цієї публікації методи ЗІ, які ґрунтуються на системному адмініструванні та математичних методах. Обмежимося розробленням і аналізом організаційно-технічних заходів, які будуть зрозумілими для практичних працівників ОВС.

Виклад основних положень. З метою протидії витоку, несанкціонованого доступу (НСД), модифікування конфіденційної інформації та зменшення збитків від цих загроз потрібно фахово вибирати заходи і засоби забезпечення ЗІ. Необхідно знати також основні правові положення в цій галузі, організаційні, програмно-технічні та інші заходи забезпечення безпеки інформації [6].

Актуальність такої проблеми пов'язана із зростанням можливостей сучасних ІТ. Розвиток засобів, методів і форм оброблення інформації і масове застосування ІТ роблять інформацію більш уразливою.

У всіх аспектах забезпечення ЗІ основним елементом є аналіз можливих загроз щодо порушення роботи ІС, тобто загроз, що підвищують уразливість інформації, яка обробляється в ІС, призводять до її витоку, випадкового або навмисного модифікування, знищення.

Вибір засобів ЗІ в ІС – складна задача, під час розв'язання якої потрібно враховувати різні імовірні загрози щодо порушення роботи такої системи, вартість реалізації засобів ЗІ і наявність численних зацікавлених сторін. Під час вибору таких засобів важливо знати, що сучасна комп'ютерна наука має у своєму розпорядженні методи, що дозволяють вибрати таку сукупність засобів ЗІ, яка забезпечить максимізування ефекту від впровадження засобів ЗІ за передбачених витратах або мінімізування витрат від впровадження засобів ЗІ при заданому рівні захищеності ІС.

Розглядаючи загальні принципи ЗІ в ІС, доцільно відзначити, що комплексний ЗІ в ІС має у своїй основі використання правових, фізичних, організаційних та програмно-апаратних засобів ЗІ. Такі засоби повинні забезпечувати ідентифікування та аутентифікування користувачів, розподіл повноважень доступу до ІС, реєстрацію та облік спроб НСД.

Організаційні заходи ЗІ в ІС, зазвичай, спрямовані на чіткий розподіл відповідальності під час роботи персоналу з інформацією, створення декількох рубежів контролю, запобігання навмисному або випадковому знищенню та модифікуванню інформації.

Об'єктом технічного захисту є інформація, яка становить державну або іншу, передбачену чинним законодавством України, таємницю, конфіденційна інформація, яка є державною власністю або передана державі у володіння, користування, розпорядження.

Технічний захист інформації (ТЗІ) здійснюється у кілька етапів: перший етап – визначення і аналіз загроз; другий етап – розроблення системи ЗІ; третій етап – реалізація плану ЗІ; четвертий етап – контроль за функціонуванням та керуванням системою ЗІ.

На першому етапі здійснюється ґрунтовний аналіз об'єктів ТЗІ, ситуаційного плану, умов функціонування ІС, оцінювання ймовірності вияву загроз та очікувані збитки від їх реалізації, підготування даних для побудови моделі загроз. Загрози можуть здійснюватися:

- технічними каналами, які включають канали побічних електромагнітних випромінювань і наведень (ПЕМВН), акустичні, оптичні, радіотехнічні, хімічні та інші канали;
- каналами спеціального впливу шляхом формування полів і сигналів з метою руйнування системи ЗІ або порушення цілісності інформації;
- НСД шляхом під'єднання до апаратури та лінії зв'язку, маскуванням під зареєстрованого користувача, подоланням заходів захисту WEB-ресурсів, застосуванням закладних пристроїв, програм та вкорінення комп'ютерних вірусів.

На другому етапі ТЗІ розробляється план, який містить організаційні, первинні технічні та основні технічні заходи захисту ІзОД, визначаються зони безпеки інформації. Організаційні заходи регламентують порядок інформаційної діяльності (ІД) з урахуванням норм і вимог ТЗІ для всіх періодів життєвого циклу ІД.

Первинні технічні заходи передбачають ЗІ блокуванням загроз без використання засобів ТЗІ.

Основні технічні заходи передбачають ЗІ з використанням засобів ТЗІ.

Заходи захисту інформації повинні:

- бути адекватними до загроз;
- бути розробленими з урахуванням можливих збитків від реалізації загроз і вартості захисних заходів та обмежень, які вносяться ними;
- забезпечувати задану ефективність ЗІ на встановленому рівні впродовж часу обмеження доступу до неї або можливості здійснення загроз.

Мінімально необхідний рівень ЗІ забезпечують обмежувальними і фрагментарними заходами протидії найнебезпечнішій загрозі.

На третьому етапі ТЗІ слід реалізувати організаційні, первинні технічні та основні технічні заходи захисту ІзОД, установити необхідні зони безпеки інформації, провести атестування технічних засобів забезпечення ІД [7], технічних засобів ЗІ, робочих місць (приміщень) на відповідність вимогам безпеки інформації.

ТЗІ передбачає застосування захищених програм і технічних засобів забезпечення ІД, програмних і технічних засобів ЗІ та контролю ефективності захисту, які мають сертифікат відповідності вимогам нормативних документів або дозвіл на їх використання від уповноваженого Кабінетом Міністрів України органу, а також застосування спеціальних інженерно-технічних споруд, засобів і систем.

На четвертому етапі здійснюється контроль за функціонуванням системи ТЗІ на об'єктах ІД з метою визначення й удосконалення стану ТЗІ в ІС, виявлення та запобігання порушенням системи ЗІ. Контроль стану ТЗІ в ІС організовується відповідно до планів, затверджених керівниками підрозділів, шляхом проведення перевірок.

Контрольно-інспекційна робота з питань ТЗІ включає планування та проведення перевірок стану ТЗІ в ІС, щодо яких здійснюється ТЗІ, проведення аналізу та надання рекомендацій з вдосконалення заходів з ТЗІ.

Перевірки поділяються на *комплексні, цільові* (тематичні) та *контрольні*.

Під час комплексної перевірки вивчається та оцінюється стан ЗІ у ІС, щодо яких здійснюється ТЗІ.

Під час цільової (тематичної) перевірки вивчаються окремі напрями ТЗІ, перевіряється виконання рішень (розпоряджень, наказів, вказівок) органів державної влади з питань ТЗІ в ІС, щодо яких здійснюється ТЗІ, виконання завдань або провадження діяльності в галузі ТЗІ за відповідними дозволами та ліцензіями суб'єктами системи ТЗІ.

Під час контрольної перевірки перевіряється усунення недоліків, які були виявлені під час проведення попередньої комплексної або цільової перевірки. Зазначені перевірки можуть бути планові та позапланові, з попередженням та раптові.

Позапланова перевірка здійснюється за вказівкою керівництва підрозділу МВС у разі виникнення потреби визначення повноти та достатності заходів з ТЗІ за наявності відомостей щодо порушень виконання вимог нормативно-правових актів з питань ТЗІ.

Перевірки здійснюються комісіями, на які покладено виконання завдань здійснення контролю за функціонуванням системи ТЗІ. Під час проведення перевірки стану ТЗІ контролю підлягають організаційні, організаційно-технічні, технічні заходи з ТЗІ у виділених приміщеннях, ІС і КМ, повнота та достатність робіт з атестування виділених приміщень.

Керування системою ЗІ полягає в адаптуванні заходів ТЗІ до точного завдання ЗІ. За фактами зміни умов здійснення або виявлення нових загроз заходи ТЗІ реалізуються у найкоротший термін.

Контроль організаційних заходів з ТЗІ в ІС включає перевірку:

- переліку відомостей, які підлягають ТЗІ;
- окремої моделі загроз для ІС або КМ;
- плану контрольованої зони підрозділу, щодо якого здійснюється ТЗІ;
- переліку виділених приміщень підрозділу, щодо якого здійснюється ТЗІ, ІС та КМ;
- проведення категоріювання виділених приміщень та об'єктів.

Висновки. Контроль за організаційно-технічними заходами з ТЗІ у виділених приміщеннях, ІС та КМ, повнотою та достатністю робіт з атестування виділених приміщень повинен включати перевірку відповідності виконання цих заходів нормативно-правовим актам з питань ТЗІ.

Організаційно-технічні заходи ТЗІ у виділених приміщеннях, ІС та КМ, роботи з атестування виділених приміщень виконуються власними силами або передаються на аутсорсинг суб'єктам підприємницької діяльності в галузі ТЗІ, які мають дозвіл і ліцензію від уповноваженого Кабінетом Міністрів України органу [8].

Керівник підрозділу зобов'язаний ужити невідкладних заходів щодо усунення недоліків і реалізації пропозицій комісії відповідно до вимог нормативно-правових актів з питань ТЗІ.

1. Міжнародний стандарт ISO/IEC 27002. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.wikitnu.org.ua>.

2. Міжнародний стандарт ISO/IEC 27003-27004. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iso27001security.com>.

3. Міжнародний стандарт ISO/IEC 27005. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.riskmanagementinsight.com>

4. Міжнародний стандарт ISO/IEC 27006. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://27000.org>

5. Ворожко В.П. Правові основи захисту інформації в Україні / В.П. Ворожко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bezpeka.com.ru>.

6. Рудий Т.В. Специфіка протидії злочинам у сфері інформаційних технологій / [Т.В. Рудий, В.М. Слижук, І.М. Ганич, А.В. Нечепуренко] // Проблеми діяльності кримінальної міліції в умовах розбудови правової держави: матеріали V звітної науково-практичної конференції факультету кримінальної міліції Львівського державного університету внутрішніх справ (14 квітня 2011 р.). – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – С. 176–180.

7. Когут В.В. Порядок атестування систем технічного захисту інформації / В.В. Когут, Т.В. Рудий, Я.Ф. Кулешник // Проблеми діяльності кримінальної міліції в умовах розбудови правової держави: матеріали науково-звітної конференції факультету кримінальної міліції Львівського державного університету внутрішніх справ (12 березня 2010 р.). – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – С. 90–97.

8. Руда О.І. Аутсорсинг у сфері інформаційних технологій / О.І. Руда, І.І. Руда // Проблеми застосування інформаційних технологій, спеціальних технічних засобів у діяльності ОВС, навчальному процесі, взаємодії з іншими службами: матеріали науково-практичної конференції (24 грудня 2010 р.). – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – С. 196–200.

Захарова О.В., Зачек О.И., Рудый А.Т., Рудый Т.В. Принципы организации системы защиты информационных систем подразделений МВД.

Рассматриваются общие принципы организации системы защиты информации в информационных системах подразделов МВД. Обоснованно внедрение принципа поэтапного осуществления технической защиты информации с учетом динамики изменения угроз.

Ключевые слова: *информационные технологии, информационная система, защита информации, информационные угрозы, технические мероприятия.*

Zakharova O.V., Zachek O.I., Rudyi A.T., Rudyi T.V. Principles of organization of the system of defence of the informative systems of subdivisions of the ministry of internal affairs.

The general principles of information security within information systems of subdivisions of MIA are observed. The principle of phased implementation of technical protection of information in view of dynamics' threats' changes is proved.

Key words: *information technologies, information system, information security, information threats, technical measures.*

Стаття надійшла 30 березня 2012 р.

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ІЗОЛЯТОРІВ ТИМЧАСОВОГО ТРИМАННЯ ТА ІЗОЛЯЦІЇ ЯК СКЛАДОВОЇ РЕЖИМУ УТРИМАННЯ ЗАТРИМАНИХ ОСІБ

Розглядаються питання діяльності ізоляторів тимчасового тримання та ізоляції осіб, які підозрюються у вчиненні злочинів і правопорушень. Проведено аналіз такої діяльності та запропоновано окремі напрями її вдосконалення.

Ключові слова: ізолятор тимчасового тримання, ізоляція, режим утримання, нормативне забезпечення режиму утримання, затримані особи.

Постановка проблеми. Сьогодні Українська держава переживає складний період свого становлення. Проте, незважаючи на це, вона вживає необхідних заходів для вдосконалення механізму кримінально-правового впливу на осіб, які вчинили злочин.

З цих позицій особливого значення набуває питання щодо короткочасного затримання осіб в ізоляторах тимчасового тримання органів внутрішніх справ, оскільки діяльність цих установ наочно демонструє не тільки якісні зміни у вигляді умов короткочасного затримання, а й перспективні напрями подальшого дотримання прав і свобод громадян. Але питання короткочасного досудового затримання та затримання особи під час проведення суду має багато проблем, які вимагають вирішення.

Метою статті є визначення проблем, що існують в ізоляторах тимчасового тримання, та формування пропозицій щодо їх вирішення

Стан дослідження. Питання щодо діяльності ізоляторів тимчасового тримання та ізоляції громадян, стосовно яких є підстави вважати їх винними у вчиненні злочинів та правопорушень, на жаль, в юридичній літературі України розглядалося нечасто. Ще в 1968 році питання роботи ізоляторів тимчасового тримання розглядалося в праці І.В. Шмарова [1], згодом до теми дотримання прав людини в діяльності органів внутрішніх справ України та в роботі спеціальних установ міліції звертався О.В. Негодченко [2].

Дотичні питання діяльності установ, де утримуються особи, які затримані за підозрою вчинення злочинів та правопорушень, розглядалися в роботах М.Є. Шумила [3] та Д.Г. Заброди [4].

Зверталася увага на організацію діяльності працівників ізоляторів тимчасового тримання і в працях М.І. Ануфрієва [5].

Зазначимо, що всі питання ізоляції громадян та їх утримання у спеціальних установах органів внутрішніх справ України практично не розглядалися. Це було зумовлене тим, що всі питання, пов'язані з діяльністю ізоляторів тимчасового тримання, відносилися до таємних і розгляд їх вважався також таємним.

Уперше в юридичній літературі питання ізоляції були розглянуті в навчальному посібнику, підготовленому колективом авторів у 2011 році [6], проте, як відмічається у посібникові, в зазначеному питанні є ціла низка невирішених проблем, які планується окреслити в статті.

Виклад основних положень. Особливості короткочасного затримання осіб відповідно до законодавства України регламентуються Положенням про порядок короткочасного затримання осіб, підозрюваних у вчиненні злочину [7].

Проте згаданий нормативний акт сьогодні застарів і не повною мірою відповідає демократичним вимогам.

Насамперед в існуючому законодавстві немає чітко вираженого й законодавчо закріпленого поняття «ізоляція», а застосовуються терміни «ізоляція», «ізолятор».

Водночас законодавець не розкриває сутність, основні ознаки, підстави й інші важливі елементи поняття «ізоляція» як правової категорії навіть у проєкті нових нормативних актів.

У юридичній та спеціальній літературі цей термін часом змішується із взаємозалежними правовими категоріями, зокрема «позбавленням волі», тобто конкретною мірою кримінального покарання.

Юридична енциклопедія не виокремлює поняття «ізоляція» [8, с. 660], але поняття ізолятора тимчасового тримання не дається як установи, де особа утримується тимчасово.

Ізолятор тимчасового тримання виокремлюється як місце позбавлення волі.

Ізолятори тимчасового тримання діють при органах внутрішніх справ України для тримання осіб, щодо яких як запобіжний захід обрано взяття під варту, або осіб заарештованих в адміністративному порядку (наприклад, за дрібне хуліганство). Функції ізолятора тимчасового тримання виконують також гауптвахти при військових частинах і гарнізонах щодо військовослужбовців, обвинувачених чи підозрюваних у вчиненні злочинів.

Умови тримання осіб в ізоляторах тимчасового тримання повинні бути такими самими, як у слідчих ізоляторах. Осіб, узятих під варту, після закінчення відповідного терміну перебування в ізоляторах тимчасового тримання переводять у слідчі ізолятори.

В юридичній літературі ізоляція розуміється як правова категорія, тобто це примусове тимчасове правове обмеження соціальних зв'язків особистості, пов'язане з поміщенням її до місць, визначених законом, з метою, установленною компетентним органом [9].

Вона пов'язана з необхідністю для державних органів ухвалювати рішення щодо застосування встановлених законом примусових заходів обмеження (переривання), соціальних зв'язків з його попереднім навколишнім середовищем.

Здавна, бажаючи ізолювати члена суспільства, його насамперед позбавляли свободи фізичного пересування з метою максимально обмежити можливість його суспільно небезпечної поведінки. Неважливо, якими способами це досягалось, наприклад, ув'язнення злочинців у фортецю (замок, каземат) тощо. [10]

Положення про порядок короточасного затримання осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, та відомчі нормативні акти органів внутрішніх справ до основних вимог режиму ізоляції відносять:

- обов'язкову ізоляцію утримуваних осіб і постійний нагляд за ними;
- точне та неухильне виконання ними своїх обов'язків, різні умови утримання залежно від характеру та ступеня суспільної небезпеки вчиненого злочину.

До цього додаються численні вимоги та обов'язки адміністрації, матеріально-побутового та медико-санітарного забезпечення, які за своєю суттю також є вимогами режиму.

В науці кримінального і кримінально-виконавчого права прийнято вважати, що з усієї сукупності елементів, які становлять зміст короточасного затримання осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, виділяється один – ізоляція утримуваних осіб від суспільства. Саме у ній полягає сутність короточасного обмеження волі.

У юридичному розумінні ізоляція утримуваної особи від суспільства – це примусове позбавлення її свободи вибору соціального спілкування, яке застосовується з метою виключення можливостей вчинення нею нових злочинів.

Ізоляція осіб в ізоляторах тимчасового тримання в юридичному аспекті складається із:

- охорони і нагляду;
- обмеження свободи пресування;
- роздільного тримання осіб;
- істотного обмеження можливостей спілкування осіб із зовнішнім світом та всередині установи.

Останнє є найважливішим елементом ізоляції, оскільки спілкування – це одна з основних умов нормального функціонування психіки людини та її життя в суспільстві: «Конкретно ізоляція виражається в обмеженні свободи пересування і спілкування з іншими особами – як з тими, хто знаходиться на свободі, так і з тими, хто тримається в установі» [11].

Юридичний зміст ізоляції тісно пов'язаний з її фізичним, соціологічним, соціальним, психологічним та технічним аспектами [12].

Фізична сторона ізоляції виникає тоді, коли людина позбавлена свободи поза суспільними відносинами, якщо вона не може вільно розгорнутися в просторі й часі. Отже, ізоляція – це найбільше обмеження свободи.

Соціологічний аспект ізоляції утримуваної особи може розглядатися як певне обмеження її незалежності. Обмеження незалежності виявляється в звуженні можливості спілкування особи з певним колом осіб, а також в необхідності погоджувати свої акти поведінки з вимогами режиму, підпорядковуватись адміністрації установи.

В соціальному аспекті ізоляцію можна розглядати як певну міру, яка застосовується суспільством до окремих осіб з тих або інших причин, і як явище, яке об'єктивно виникає за тих або інших обставин.

У цьому аспекті ізоляція (стосовно короткочасного затримання) – це обмеження свободи вибору соціального спілкування. Крім того, ізоляція передбачає обмеження зв'язків з людьми, які знаходяться на волі. Вона також передбачає окреме тримання різноманітних категорій утримуваних осіб, порядок їх спілкування в межах однієї установи.

Психологічний аспект ізоляції зводиться до того, що утримувані особи обмежуються у спілкуванні з людьми, які знаходяться на свободі (сім'я, родичі, друзі та ін.). Водночас він опиняється перед необхідністю спілкування з тими, хто вже перебуває в спеціальній установі. Це, з одного боку, спецконтингент, з іншого боку – працівники ізолятора тимчасового тримання.

Психологічний аспект ізоляції виявляється також у тому, що її застосування тимчасово веде до обмеження доступу утримуваних

осіб до засобів масової інформації, оскільки виникають обмеження або навіть позбавлення можливості в перегляді програм телебачення.

У технічному аспекті ізоляція в ізоляторах тимчасового тримання досягається за допомогою озброєної охорони, спеціальних інженерно-технічних споруд і засобів (паркану, огорож, колючого дроту, сигналізації тощо) [13].

Цілі ізоляції визначаються нормами чинного законодавства, оскільки ізоляція – необхідний, але не єдиний захід боротьби з негативними виявами в суспільстві.

Місцями досудового ув'язнення для тримання осіб, щодо яких як запобіжний захід обрано взяття під варту, є слідчі ізолятори. В окремих випадках ці особи можуть перебувати в місцях тримання затриманих [14, с. 90].

Ці установи мають спеціальне призначення, що обумовлено їхніми завданнями, які визначають місце і роль слідчих ізоляторів, місць попереднього тримання в боротьбі зі злочинністю, тримання осіб, щодо яких як запобіжний захід обрано взяття під варту.

Крім того, на адміністрацію місць попереднього тримання покладають функції щодо суворого дотримання строків тримання затриманих і взятих під варту осіб, які утримуються не більше як три доби.

А якщо доставка ув'язнених у слідчий ізолятор або на гауптвахту Військової служби правопорядку у Збройних силах України у цей строк неможлива через віддаленість або відсутність належних шляхів сполучення, вони можуть перебувати в місцях тримання затриманих до десяти діб [14, с. 97].

В окремих випадках за мотивованою постановою суду, якщо для обрання затриманому запобіжного заходу необхідно додатково вивчити дані про особу затриманого чи з'ясувати інші обставини, які мають значення для прийняття рішення з цього питання, суддя вправі продовжити затримання до десяти, а за клопотанням підозрюваного, обвинуваченого, – до п'ятнадцяти діб, про що виноситься постанова суду [14].

Необхідно відзначити, що виконання запобіжного заходу – це спільна організаційна діяльність органів і осіб, які беруть участь у кримінальному процесі, а також адміністрації ізолятора тимчасового тримання, спрямована на реалізацію запобіжного заходу для досягнення завдань, що стоять перед кримінальним судочинством.

Слідчий, приймаючи процесуальне рішення про застосування запобіжного заходу у вигляді арешту, тримання під вартою до певної особи, повинен керуватися ст. 29 Конституції України, що кожна людина має право на волю та особисту недоторканність.

Діяльність адміністрації ізоляторів тимчасового тримання полягає у виконанні вимог Конституції, кримінально-процесуального законодавства України щодо дотримання прав людини, а також порядку тримання заарештованих та взятих під варту в місцях попереднього тримання.

Для виконання цих умов на адміністрацію ізоляторів тимчасового тримання покладено завдання організації режиму тримання. Водночас адміністрація повинна виходити з того, що короткочасне затримання, хоча і є короткочасним обмеженням волі, але за своєю правовою природою, цілями і завданнями – це не покарання, а примусовий захід і що правове становище затриманих осіб та узятих під варту відрізняється від правового становища громадян, засуджених за вчинення злочинів.

З метою виключення спроб перешкодити встановленню істини у кримінальній справі адміністрація виконує вимоги дотримання умов режиму тримання для роздільного та ізольованого розміщення затриманих і заарештованих осіб в камерах:

- чоловіків – окремо від жінок;
- неповнолітніх – окремо від дорослих. У виняткових випадках з метою запобігання порушенням режиму в камерах, де тримають неповнолітніх, допускається з санкції прокурора тримання не більше двох дорослих, які вперше притягаються до кримінальної відповідальності за вчинення злочинів, що не є тяжкими та особливо тяжкими;
- узятих під варту працівників кадрового складу розвідвальної організації України – окремо від інших осіб, які перебувають під вартою;
- осіб, яких уперше притягнуто до кримінальної відповідальності, – окремо від осіб, які раніше притягалися до кримінальної відповідальності;
- осіб, які раніше відбували покарання в місцях позбавлення волі, – окремо від осіб, які не перебували в місцях позбавлення волі;
- осіб, обвинувачених або підозрюваних у вчиненні тяжких та особливо тяжких злочинів, – окремо від інших осіб, які перебувають під вартою;

– осіб, обвинувачених або підозрюваних у вчиненні злочинів проти основ національної безпеки України, – як правило, окремо від інших осіб, які перебувають під вартою;

– осіб, які раніше працювали в органах внутрішніх справ, Військової служби правопорядку у Збройних силах України, служби безпеки, прокуратури, юстиції та в суді, – окремо від інших осіб, які перебувають під вартою;

– засуджених – окремо від осіб, які перебувають під вартою;

– іноземних громадян і осіб без громадянства – як правило, окремо від інших осіб, які перебувають під вартою;

– засуджених до довічного позбавлення волі тримають ізольовано від усіх інших осіб, які перебувають під вартою;

– обвинувачених або підозрюваних в одній і тій же справі за наявності розпорядження особи або органу, у провадженні яких знаходиться справа, тримають роздільно;

– осіб, підозрюваних або обвинувачених у вчиненні злочинів, відповідальність за які передбачена статтями 173–177, 200–235 Кримінального кодексу України, – окремо від інших осіб, які перебувають під вартою [15].

Зазначені аспекти в основному відповідають вимогам міжнародних організацій та Конституції України.

Для виключення можливості займатися злочинною діяльністю працівники органів внутрішніх справ України забезпечують нагляд за цими особами, а також проводять оперативно-слідчі заходи.

Отже, слід зазначити, що поняття «ізоляція» у місцях короткочасного затримання – це комплекс соціально-правових категорій, який є приписами міжнародно-правових, конституційних норм України, системою державного управління адміністрацією спеціальної установи щодо осіб, які тимчасово утримуються під вартою.

Встановлений режим утримання в камерах для затриманих та заарештованих сприяє створенню необхідних умов для об'єктивного виявлення причетності затриманих осіб до вчинення злочину, для забезпечення у відповідних випадках реального застосування згідно з нормами кримінально-процесуального законодавства заходів припинення у вигляді утримання під вартою, а також сприяє гарантуванню прав затриманих осіб відповідно до законів України.

Висновки. Встановлений режим ізоляції громадян, які підозрюються у вчиненні злочинів та правопорушень, в Україні в окремих випадках ще не відповідає міжнародним нормам.

З цією метою треба насамперед внести зміни до Закону України «Про попереднє ув'язнення» та оновити інструкцію щодо короткотермінового затримання осіб, які підозрюються у вчиненні злочинів та правопорушень.

Вимагає також змін і ставлення з боку керівництва спеціальних установ до організації діяльності цих установ. Діяльність їх повинна стати більш відкритою та цілеспрямованою, адже сучасні засоби спостереження дозволяють більш детально спостерігати за ізольованими особами та їхніми діями.

Необхідно також здійснити перебудову технічного забезпечення діяльності спеціальних установ, де утримуються особи, які затримані за підозрою у вчиненні злочинів та правопорушень. Сучасні технології повинні використовуватися також в формах і методах організації ізоляції осіб, які перебувають в таких установах.

1. Шмаров И.В. Эффективность деятельности ИТУ / И.В. Шмаров. – М.: Юрид. лит., 1968. – 125 с.

2. Негодченко О.В. Забезпечення прав і свобод людини органами внутрішніх справ України: монографія / О.В. Негодченко. – Дніпропетровськ: Юридична академія МВС України, 2002. – 416 с.

3. Шумило М.Є. Поняття моральної шкоди, завданої особі незаконним кримінальним переслідуванням / М.Є. Шумило // Науковий вісник Дніпр. юрид. ін-ту МВС України. – 2001. – № 1 (4). – С. 129–142.

4. Заброта Д.Г. Реалізація прав громадянина на відшкодування шкоди заподіяної незаконним накладанням адміністративного стягнення у вигляді адміністративного арешту або виправних робіт / Д.Г. Заброта // Матеріали наук.-практ. конференції. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 199–204.

5. Ануфрієв М.І. Проблеми реалізації норм Конституції України в діяльності органів внутрішніх справ України / М.І. Ануфрієв // Матеріали наук.-практ. конференції. – Х., 2001. – С. 80–85.

6. Тактика діяльності працівників ізоляторів тимчасового тримання: навч. посібник / [В.О. Заросило, О.В. Дудник, С.В. Крюк, В.М. Тімашова]. – К.: Національна академія внутрішніх справ, 2011. – 80 с.

7. Гуляев А.П. Комментарий к положению о порядке кратковременного задержания лиц, подозреваемых в совершении преступления / А.П. Гуляев, Б.В. Комаров, С.М. Малиновкин. – М.: Юрид. литр., 1982. – 54 с.

8. Юридична енциклопедія: у 6 т. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана. – Т. 3. – 741 с.

9. Українська Радянська енциклопедія: в 12 т. / ред. кол. – К.: Головна редакція УРЕ, 1977. – Т. 4. – 542 с.

10. Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України (1911–1917 рр.) / упоряд. Г.О. Радов. – Т. 1, ч. 2. – К., 1998. – С. 100–150.
11. Буравльов Ю.М. Некоторые проблемы реализации функции режима в деятельности СИЗО / Ю.М. Буравльов // Проблемы совершенствования организации деятельности ИТУ: сборник научных трудов. – Рязань, 1986. – С. 104–109.
12. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / за заг. ред. В.І. Воловича. – К.: Вид політ. літер., 1998. – 478 с.
13. Жижин Н.И. Вопросы совершенствования организации и использования специальной техники в деятельности следственных изоляторов / Н.И. Жижин // Использование научных положений криминалистики и специальной техники в борьбе с преступностью в ИТУ. – Рязань, 1980. – С. 94.
14. Кримінально-процесуальний кодекс України. Коментар основних положень / упоряд. В.М. Тертишник. – К.: Літера ЛТД, 2006. – 272 с.
15. Про попереднє ув'язнення: Закон України від 30 червня 1993 року № 3352-ХІІ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>

Крюк С.В. Особенности деятельности изоляторов временного содержания и изоляции как составляющей режима содержания задержанных лиц.

В статье рассматриваются вопросы деятельности изоляторов временного содержания и изоляции персон, которые подозреваются в совершении преступлений и правонарушений. Проведено анализ такой деятельности и предложено отдельные направления её совершенствования.

Ключевые слова: *изолятор временного содержания, изоляция, режим содержания, нормативное обеспечение режима содержания, задержание персоны.*

Cr'uk S.V. Features of the activity of solitary confinement cells of pre-trial detention and isolation as a part of a treatment of detainees' imprisonment.

In the article the problems of the activity of the solitary confinement cells for temporary isolation and the isolation of the persons that are suspected in committing crimes and offences are considered. The analyses of such activity is done and the proposals of its improvement are set up.

Key words: *the solitary confinement cell for temporary isolation, isolation, régime of detention, normative base of regime of isolation, detainees.*

Стаття надійшла 16 лютого 2012 р.

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА КВАЛІФІКАЦІЯ ПЕРЕВИЩЕННЯ МЕЖ НЕОБХІДНОЇ ОБОРОНИ З ВИКОРИСТАННЯМ ЗАХИСНИХ ЗАСОБІВ, ЩО ВРАЖАЮТЬ АВТОНОМНО

Досліджено проблеми кримінально-правової кваліфікації перевищення меж необхідної оборони з використанням захисних засобів, що вражають автономно. З'ясовано, що юридичну оцінку заподіяння шкоди з використанням вказаних засобів під час дотримання умов правомірності необхідної оборони потрібно проводити з урахуванням планованої та фактично завданої шкоди. Обґрунтовані правила, за якими потрібно проводити кримінально-правову оцінку заподіяння шкоди з використанням захисних засобів, що вражають автономно під час перевищення меж необхідної оборони.

Ключові слова: необхідна оборона, перевищення меж необхідної оборони, умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони, умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень у разі перевищення меж необхідної оборони.

Постановка проблеми. У теорії кримінального права майже півтори століття ведеться спір щодо прийнятності встановлення та використання захисних засобів, що вражають автономно (самострілів, «ловчих ям», електричного струму, різноманітних пасток, собак та інших тварин). Переважає позиція, згідно з якою такі дії слід оцінювати на підставі норм про необхідну оборону. Водночас у законодавстві України питання, які виникають у зв'язку з заподіянням шкоди вказаними засобами, неврегульовані. Тому в ході кримінально-правової оцінки відповідних діянь перед правозастосовною практикою постають гострі проблеми. І вирішувати їх доводиться за відсутності спеціальних роз'яснень вищих судових органів України та суперечливості пропозицій, які висловлюються в літературі. Особливої гостроти набуває це питання у випадку заподіяння тяжкої шкоди – смерті або тяжких тілесних ушкоджень, що зазвичай перебуває за межами необхідної оборони. Водночас випадки застосування захисних засобів, що вражають автономно, є непоодинокими. Як показує проведене анкетування понад трьохсот осіб (працівників державної служби охорони, науковців, пересічних громадян тощо), 83 відсотки опитаних підтримують використання вказаних засобів. Отже, питання кримінально-правової кваліфікації заподіяння шкоди з використанням захисних засобів, що

вважають автономно, часто постають в житті. Їх правильне вирішення має не тільки теоретичне, а й практично-прикладне значення.

В аспекті вирішення вказаної проблеми першочергове значення має аналіз низки типових ситуацій правозастосування, пов'язаних із заподіянням шкоди за наявності умов правомірності необхідної оборони, але з перевищенням допустимих меж та виробленням правил юридичної оцінки таких ситуацій. Дослідження відповідних положень та формулювання пропозицій щодо кримінально-правової кваліфікації відповідних діянь і є метою цієї статті. Водночас не заперечується те, що вказані засоби можуть використовуватися і не в умовах необхідної оборони. Проте оцінка таких ситуацій потребує окремого аналізу.

Стан дослідження. У кримінально-правовій літературі питання, пов'язані із заподіянням шкоди з використанням захисних засобів, що вважають автономно, висвітлені у працях присвяченим обставинам, що виключають злочинність діяння та злочинам проти життя та здоров'я особи. Вони висвітлювалися у публікаціях таких українських вчених: Ю.В. Бауліна [1, с. 247; 2, с. 161], В.Й. Володарського [3, с. 118], Л.В. Гусар [4, с. 12, 14], О.О. Дудорова [5, с. 38–44; 6, с. 13–24], М.І. Мельника [5, с. 38–44; 6, с. 13–24], В.О. Навроцького [7, с. 349–350], Р.Ф. Шафікова [8, с. 194] та ін.

Проте в літературі найбільш гостра дискусія ведеться щодо підстав правомірності чи протиправності використання захисних засобів, що вважають автономно. Але досі не висвітлені питання, які стосуються правил кримінально-правової кваліфікації заподіяння шкоди захисними засобами, що вважають автономно, за наявності умов правомірності необхідної оборони, що стосуються посягання, від якого здійснюється захист та самого захисту. Тому питання, яким присвячена ця стаття, є перспективними для дослідження.

Виклад основних положень. Вихідним положенням, на основі якого здійснюється оцінка заподіяння шкоди з використанням захисних засобів, що вважають автономно, є визнання того, що така шкода завдається в ситуації необхідної оборони. Таке бачення передбачає встановлення умов правомірності необхідної оборони при заподіянні шкоди з використанням вищевказаних засобів. Одна з таких умов передбачає дотримання певних меж під час відвернення суспільно небезпечного посягання.

Межі необхідної оборони з використанням таких засобів характеризуються тим, що: 1) з використанням захисних засобів, що вважають автономно, може бути заподіяна шкода не більша, ніж середньої

тяжкості тілесні ушкодження; 2) заподіяння захисними засобами, що вражають автономно, тяжкої шкоди буде правомірним лише для захисту особливо важливих інтересів, що пов'язані з безпекою людей (наприклад, ядерних реакторів, хімічних виробництв, водозаборів тощо), а також, якщо інтенсивність дій нападника свідчить, що тільки заподіяння тяжкої шкоди є необхідною і достатньою для успішного припинення посягання. Отже, заподіяння захисними засобами, що вражають автономно, тяжкої шкоди за відсутності ознак, наведених у п. 2, потрібно оцінювати як перевищення меж необхідної оборони. Звісно, за наявності всіх інших умов правомірності необхідної оборони.

Згідно з чинним кримінальним законодавством України перевищення меж необхідної оборони – це умисне заподіяння тяжкої шкоди, яка включає заподіяння смерті та тяжких тілесних ушкоджень. Це впливає зі ст.ст. 36, 118, 124 КК України. За необхідної оборони, яка здійснюється з використанням захисних засобів, що вражають автономно, як правило, наперед планується, шкода якого виду та розміру може бути заподіяна таким засобом. Таке «планування» базується на знанні вражаючих властивостей захисних засобів, їх потужності тощо. Тому кваліфікація заподіяння шкоди захисними засобами, що вражають автономно, залежить від розміру шкоди, яку здатний заподіяти такий засіб, та шкоди, яка фактично заподіяна. Щоб перейти до більш детального розгляду ситуацій, пов'язаних із заподіянням шкоди з використанням аналізованих засобів, потрібно згадати такі загальні положення, які стосуються правової оцінки необхідної оборони та її перевищення, а також інтерпретувати їх щодо оборони з використанням захисних засобів, що вражають автономно.

По-перше, перевищення меж необхідної оборони передбачає заподіяння шкоди в обстановці необхідної оборони. Потрібно встановити наявність всіх умов правомірності такої оборони, які стосуються суспільно небезпечною посягання, від якого здійснюється захист, та двох умов правомірності, які характеризують оборону (заподіяну шкоду) – шкода заподіюється з метою забезпечення правоохоронюваних інтересів та лише посягаючому. На це обґрунтовано звертається увага в літературі [9, с. 10]. Неправильно вважати, що перевищення меж необхідної оборони здійснюється з дотриманням усіх умов правомірності необхідної оборони – умова, яка стосується зіставності охоронюваного блага і небезпечності посягання або обстановки захисту відсутня.

По-друге, заподіяння середньої тяжкості тілесних ушкоджень або ж легшої шкоди не становить перевищення меж необхідної оборо-

ни. Тому заподіяння захисними засобами, що вражають автономно, такої шкоди за будь-яких обставин потрібно визнавати завданою в стані необхідної оборони (звісно, за умови дотримання всіх інших умов правомірності необхідної оборони), незалежно від того на заподіяння якої шкоди був запрограмований вказаний засіб [7, с. 525].

По-третє, перевищення меж необхідної оборони може бути вчинено лише з умисною формою вини. Суб'єктивна сторона заподіяння шкоди з використанням захисного засобу, що вражає автономно, характеризується тим, що особа: 1) усвідомлює, що під час спрацювання вказаного засобу буде заподіяна тяжка шкода, яка не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту. Отже, вона усвідомлює суспільно небезпечний характер своїх дій; 2) передбачає, що шкода буде заподіяна особі, яка вчиняє посягання, а також вид та розмір цієї шкоди – смерть або тяжкі тілесні ушкодження; 3) бажає або свідомо припускає настання вказаних наслідків. Отже, якщо під час використання захисних засобів, що вражають автономно, перевищуються межі необхідної оборони, то це вчиняється умисно.

Як вказувалося вище, кримінально-правова кваліфікація заподіяння шкоди перевищення меж необхідної оборони з використанням захисних засобів, що вражають автономно, залежить від виду та розміру планованої та фактично заподіяної шкоди.

Розглянемо першу з наведених ситуацій, коли захисний засіб, що вражає автономно, розрахований на заподіяння максимально можливої шкоди (смерті). У разі заподіяння смерті фактична шкода відповідає планованій – сумнівів щодо кваліфікації таких наслідків не виникає. Якщо ж заподіяна менша шкода, ніж планована, а саме, тяжкі тілесні ушкодження, то можливі два варіанти оцінки заподіяної шкоди: 1) за фактично спричиненими наслідками – як умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень у разі перевищення меж необхідної оборони; 2) з врахуванням мети вчинених дій – як замах на умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони. Правильним видається перший варіант кваліфікації вчиненого, оскільки необхідна оборона, а, відповідно, і перевищення її меж не мають стадій. Неможливі ні готування до необхідної оборони, ні замах на необхідну оборону. Адже, необхідна оборона полягає у заподіянні шкоди відповідно до фактичного заподіяння шкоди про необхідну оборону не доводиться говорити. Перевищення меж відбувається саме під час необхідної оборони – одночасно. Тому умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони також не має стадій вчинення злочину. Заподіяння шкоди при переви-

щентні меж необхідної оборони потрібно оцінювати виходячи з фактично спричиненої шкоди, а не мети (умисне вбивство або тяжке тілесне ушкодження при перевищенні меж необхідної оборони). Таке роз'яснення дала свого часу Президія Верховного Суду РСФСР [10]. Такої ж думки дотримуються і сучасні криміналісти [11, с. 86; 9, с. 10]

Друга ситуація виникає тоді, коли захисний засіб, що вражає автономно, розрахований на заподіяння тяжких тілесних ушкоджень. У цій ситуації можливі також декілька видів наслідків: 1) заподіяна більша шкода, ніж планована – смерть; 2) заподіяна шкода відповідає планованій – тяжкі тілесні ушкодження; 3) заподіяна шкода менша, ніж планована – середньої тяжкості тілесні ушкодження або менша шкода. Про перевищення меж необхідної оборони доводиться говорити тільки щодо перших двох видів наслідків, оскільки середньої тяжкості тілесні ушкодження або менша шкода знаходиться в межах необхідної оборони.

Не викликає сумнівів і кримінально-правова оцінка заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, їх потрібно кваліфікувати за ст. 124 КК України, адже фактично спричинена шкода збігається з планованою. Заподіяння смерті у цій ситуації можливе з необережності (особа не передбачала, що захисний засіб здатний заподіяти смерть, хоча повинна була і могла передбачити або передбачала абстрактну можливість заподіяння смерті, але з врахуванням конкретних факторів розраховувала на ненастання таких наслідків) або випадково (особа не передбачала настання смерті, не могла і повинна була передбачити). У разі необережного настання смерті вчинене слід кваліфікувати за ст. 124 КК України. Оскільки умисно було заподіяно лише тяжке тілесне ушкодження, а наслідки у вигляді смерті настали з необережності. Адже, як уже вказувалося вище, необережне перевищення меж необхідної оборони не є кримінально караним. Коли ж особа не передбачала можливості заподіяння смерті, не повинна була і не могла її передбачити, тоді виникає випадок.

Ще одна ситуація виникає тоді, коли захисний засіб, що вражає автономно, розрахований на правомірне заподіяння шкоди в межах необхідної оборони, а саме середньої тяжкості тілесних ушкоджень або меншої шкоди. Варто розглянути два варіанти розвитку подій: 1) фактично заподіяна шкода відповідає планованій – середньої тяжкості тілесні ушкодження або легша шкода; 2) завдана більша шкода, ніж планована.

У першому варіанті є правомірне заподіяння шкоди, вчинене в межах необхідної оборони. У другому варіанті шкода може бути запо-

діяна необережно або випадково. Як уже вказувалося раніше, перевищення меж необхідної оборони, вчинене з необережності, а також заподіяння шкоди без вини (випадок), не є кримінально караними.

Також ситуація виникає тоді, коли захисний засіб, що вражає автономно, розрахований на заподіяння невизначеної шкоди (наприклад, тварина у домі). У цьому разі виникає заподіяння шкоди з неконкретизованим умислом (особа не передбачала, які конкретно наслідки настануть), яке потрібно кваліфікувати за фактично спричиненими наслідками [12, с. 125].

Висновки. Отже, кримінальна відповідальність за умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони з використанням захисних засобів, що вражають автономно, повинна наставати тільки у випадку, коли вказаний засіб був розрахований на заподіяння такої шкоди, як смерть. Кримінальна відповідальність за умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень у разі перевищення меж необхідної оборони може наставати, якщо захисний засіб, що вражає автономно, розрахований на заподіяння смерті, а фактично настали наслідки у вигляді тяжкого тілесного ушкодження, і також, коли планована і фактична шкода полягає у тяжких тілесних ушкодженнях.

1. Баулин Ю.В. *Обстоятельства, исключющие преступность деяния* / Ю.В. Баулин. – Х.: Основа, 1991. – 360 с.

2. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник для юрид. вузів і фак. / М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін.; за ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Х.: Право, 1997. – 368 с.

3. Володарський В. Проблемні питання необхідної оборони / В. Володарський // *Право України*. – 1998. – № 11. – С. 118–121.

4. Гусар Л.В. *Необхідна оборона: кримінологічні та кримінально-правові аспекти*: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / Л.В. Гусар. – Одеса, 2009. – 17 с.

5. Дудоров О.О. *Використання автономних захисних засобів: проблеми кримінально-правової оцінки заподіяння шкоди* / О.О. Дудоров, М.І. Мельник // *Вісник Верховного Суду України*. – К., 2009. – № 1 (101). – С. 38–44.

6. Дудоров О.О. *Автономні захисні засоби і кримінальний закон* / О.О. Дудоров, М.І. Мельник // *Влада. Людина. Закон*. – Запоріжжя, 2009. – № 1. – С. 13–24.

7. Навроцький В.О. *Основи кримінально-правової кваліфікації: навч. посібник* / В.О. Навроцький. – 2-ге вид. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – 512 с.

8. Шафіков Е.Р. *Необхідна оборона особливості кримінально-правового регулювання* / Е.Р. Шафіков // *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. – 2004. – С. 189–195.

9. Лупіносова О.М. Умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / О.М. Лупіносова. – Одеса, 2007. – 20 с.

10. Бюллетень Верховного Суда РСФСР. – 1965. – № 5.

11. Неврев А.В. Необходимая оборона: проблемы квалификации и правоприменения: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / А.В. Неврев. – М.: РГБ, 2003.

12. Парог А.И. Настольная книга судьи по квалификации преступлений: прак. пособие / А.И. Парог. – М.: ТК Велби; Изд-во Проспект, 2006. – 224 с.

Лашук Н.Р. Уголовно-правовая квалификация превышения пределов необходимой обороны с использованием защитных средств, поражающих автономно.

Исследованы проблемы уголовно-правовой квалификации превышения пределов необходимой обороны с использованием защитных средств, поражающих автономно. Определено, что юридическую оценку причинения вреда с использованием указанных средств при соблюдении условий правомерности необходимой обороны нужно проводить с учетом планируемого и фактически нанесенного вреда. Обоснованы правила, по которым нужно проводить уголовно-правовую оценку причинения вреда с использованием защитных средств, поражающих автономно.

Ключевые слова: *необходимая оборона, превышение пределов необходимой обороны, преднамеренное убийство, при превышении пределов необходимой обороны, преднамеренное причинение тяжелых телесных повреждений в случае превышения пределов необходимой обороны.*

Lashchuk N.R. Criminal and legal qualification of exceeding of necessary defence with the use of protective facilities which affect autonomically.

Problems of criminal and legal qualification of exceeding of necessary defence limits with the use of protective facilities affecting autonomically are researched in the article. It is cleared up the importance of performing legal evaluation of injuries caused by indicated facilities under observing legal necessary defence conditions taking into consideration planned and actual damage. The rules, under which it's necessary to do criminal and legal evaluation of injuries caused with the use of protective means affecting autonomically while exceeding necessary defence limits, are grounded.

Key words: *necessary defence, exceeding of limits of necessary defence, felonious homicide at exceeding of limits of necessary defence, intentional infliction of grievous bodily harm in case of exceeding of limits of necessary defence.*

Стаття надійшла 3 травня 2012 р.

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ВИДАЧІ ОСОБИ (ЕКСТРАДИЦІЇ)

Розглядаються проблемні питання щодо визначення поняття видачі особи (екстрадиції) у кримінально-процесуальному та міжнародному праві, оскільки співробітництво держав у формі екстрадиції є міжгалузевим інститутом, а також з точки зору смислового роз'яснення термінів «видача» і «передача» та усунення наявних суперечностей.

Ключові слова: екстрадиція, видача особи, передача особи, надання правової допомоги, міжнародно-правова допомога, інститут екстрадиції, інститут кримінально-процесуального права, видача злочинців.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку нашої держави, за постійного посилення транснаціонального характеру злочинності, дедалі актуальнішим стає питання, пов'язане зі співробітництвом держав у сфері боротьби зі злочинністю. Останніми роками постійно збільшується кількість осіб, обвинувачених у вчиненні злочинів на території окремих держав, які переходять від правосуддя на території зарубіжних країн.

Тому саме зараз необхідно з'ясувати кримінально-процесуальні аспекти видачі особи, оскільки після внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України щодо видачі особи (екстрадиції), досі дискусійні низка положень, що стосуються визначення поняття, порядку та процедури проведення екстрадиції, та чимало інших питань. Крім того, закон передбачає багатосходинкову систему прийняття рішення про екстрадицію, що призводить до істотного затягування процедури екстрадиції і можливості уникнення кримінальної відповідальності.

На наш погляд, з'ясування поняття і сутності екстрадиції сприятиме усуненню низки проблем під час її проведення у практичній діяльності.

Стан дослідження. Проблема визначення поняття видачі особи (екстрадиції) привертала увагу науковців. Різні її аспекти висвітлювались у працях О.І. Бастрикіна, С.С. Беляєва, М.І. Блум, О.І. Бойцова, Р.М. Валєєва, Ю.Г. Васильєва, О.І. Виноградової, С.М. Вихриста, В.М. Волженкіної, Л.Н. Галєнської, В.М. Гребєнюка, Н.А. Дрьоміної, С.Ф. Кравчука, М.І. Костєнка, І.І. Лукашука, Є.Г. Ляхова, А.В. Наумо-

ва, І.Г. Павлової, Н.П. Свистуленко, В.М. Тертишника, М.Д. Шаргородського, В.П. Шупілова та інших учених. Однак питання визначення поняття екстрадиції містить низку дискусійних аспектів, на яких акцентуватимемо у цій статті.

Метою цієї статті є з'ясування деяких особливостей визначення поняття видачі особи (екстрадиції).

Виклад основних положень. Співробітництво держав у формі екстрадиції є міжгалузевим інститутом і входить також до сфери регулювання сучасного кримінально-процесуального права. Інститут екстрадиції постійно розвивається і вдосконалюється, і таке співробітництво сприяє розвитку і міжнародних відносин, і кримінального судочинства України.

О.В. Матвійчук указує, що низка авторів під екстрадицією розуміють той незамінний інструмент, за допомогою якого забезпечується принцип невідворотності кримінальної відповідальності та покарання осіб, які втекли за кордон. Тобто, тут виникає необхідність у міжнародно-правовій допомозі, співпраці, що виявляється у формі багатосторонніх та двосторонніх договорів [1]. В Україні ратифіковані Законом України від 16 січня 1998 р. № 43/98-ВР Європейська конвенція про видачу правопорушників 1957 р., Додатковий протокол 1975 р. та Другий додатковий протокол 1978 р. до Конвенції [2], Конвенція про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах від 22.01.1993 р., Типовий договір про видачу, прийнятий резолюцією 45/116 Генеральної Асамблеї ООН від 14.12.1990 р., а також укладено близько 30 договорів із іншими державами про правову допомогу Україні. Аналогічні питання, що стосуються видачі злочинців, є у конвенціях по боротьбі з окремими видами злочинів: Конвенції ООН про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів та психотропних речовин 1988 р., Конвенції про охорону персоналу ООН та зв'язаного з нею персоналу від 1994 р. та ін. У випадках, коли між Україною й іноземною державою немає договору про правову допомогу або про видачу, питання співробітництва вирішуються на основі принципів міжнародного права в порядку міжнародної ввічливості та взаємності [3]. Отож, інститут екстрадиції сформувався на основі перетину міжнародного і національного права.

Законом України № 2286-VI «Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України щодо видачі особи (екстрадиції)», прийнятим 21 травня 2010 р., Кримінально-процесуальний кодекс було доповнено розділом 9 «Видача особи (екстрадиція)». Це позитивно

вплинуло на розвиток інституту екстрадиції у кримінальному судочинстві України та додало актуальності науковим розробкам у зазначеній сфері.

Насамперед, у ст. 450 КПК міститься визначення поняття екстрадиції. Так, видачею особи (екстрадицією) є видача особи державі, компетентними органами якої ця особа розшукується для притягнення до кримінальної відповідальності або виконання вироку. Законодавець зазначив, що екстрадиція охоплює такі етапи: 1) офіційний запит про видачу особи; 2) встановлення цієї особи на території однієї держави; 3) перевірку обставин, що можуть перешкоджати видачі; 4) прийняття рішення за запитом; 5) фактичну передачу такої особи іншій державі, компетентні органи якої звернулися із запитом про видачу [4].

Зазначимо, що правове регулювання екстрадиційних відносин здійснюється різними галузями права, найперше нормами міжнародного права. Це обумовлено тим, що особа передається однією державою іншій на підставі міжнародних договорів. Нормами кримінально-процесуального права України – тому що ці відносини відбуваються у сфері кримінального судочинства України. Крім того, застосовуються норми кримінального, кримінально-виконавчого, адміністративного та інших галузей права [5, с. 194].

У міжнародно-правових актах, судовій практиці та законодавстві конкретних держав існує чимало визначень інституту видачі злочинців (екстрадиції). Навчальні та наукові російськомовні видання вживають термін «екстрадиція» (англ. «extradition» – передача – видача іноземній державі осіб, які вчинили злочин). Термінологічна плутанина виникає з поняттями «видача», насамперед у ситуаціях, пов'язаних із зверненням вироку до виконання, і «передача» (передача засудженого для відбування покарання у державі його громадянства), що у юридичній літературі часто розглядаються як синоніми. Насправді за юридичним змістом це різні, самостійні правові інститути, що підтверджується характером нормативної регламентації як на міжнародному рівні, так і в національному законодавстві [3].

У міжнародному праві під екстрадицією розуміють процес передачі злочинця відповідно до норм міжнародного права іншій державі для застосування кримінального покарання. У літературі з цього питання про видачу злочинців не сформувалася єдина думка вчених щодо того, вважати видачу процесом чи розуміти її як одноактну дію – єдиний акт передачі, а все інше розглядати як підготовку до видачі або її наслідки.

На думку І. Лешукової, видачу злочинця не можна розглядати як одноактну дію, оскільки вона складається з багатьох юридичних дій [3]. Сприймаючи видачу як акт правової допомоги, як форму міжнародного співробітництва у боротьбі зі злочинністю, не можна забувати про те, що все ж це визначений, урегульований нормами міжнародного або внутрішньодержавного права процес. З точки зору Р.М. Валесєва, яка підтримана багатьма іншими авторами, інститут видачі – заснований на міжнародних договорах і загальновизначених нормах і принципах міжнародного права акт правової допомоги, що полягає у передачі обвинуваченого чи засудженого державою, на території якої він знаходиться, державі, яка вимагає його видачі, на території якої було вчинено злочин чи громадянином якої він є, чи державі, потерпілій від злочину, для притягнення його до кримінальної відповідальності чи для виконання вироку [6, с. 28–29]. У такому визначенні ототожнюються два поняття, і коли одне з них визначається через інше, виникає плутанина та неточність. Видача – це не просто акт, що полягає у передачі особи іншій державі. Це сукупність дій, здійснюваних конкретними органами держави та спрямованих на забезпечення примусової доставки особи органам іншої держави. Це, насамперед, вирішення питання у відповідь на надіслане прохання, здійснюване у певній процесуальній формі. Зауважимо, що процедура видачі полягає й у таких діях, як арешт осіб, домовленість про час і місце передачі, перевезення його з метою передачі. Передача – це виконання рішення органів держави про видачу особи. Передача, як правило, здійснюється на контрольно-пропускних пунктах кордонів.

Передача, отже, не зводиться до видачі, як уважають А.К. Романов та О.Б. Лисягін. Різна у них і нормативно-правова база. Нормами кримінально-процесуального законодавства питання передачі і видачі регламентуються як цілком самостійні форми екстрадиційної діяльності держави. Передача – це передача, а видача – це видача, і така позиція російського законодавця з цього питання. На цю обставину необхідно зважати також і в теорії. Тому є усі підстави для того, щоб відносно передачу разом із видачею до самостійних форм екстрадиції. Тому важко погодитися також і з тим, що в літературі термін «екстрадиція» досі використовується як синонім до терміна «видача». Річ тут, проте, не в словах, а в тому, що поняття екстрадиції набагато ширше за поняття видачі. Достатньо сказати, що екстрадиція передбачає тепер не лише видачу, але і передачу, а передача не охоплюється поняттям видачі [7].

С.М. Вихрист у дисертації вказує на те, що екстрадиція, як вид міждержавної правової допомоги, становить не одночасний акт, а процес, котрий складається з декількох процесуальних дій, тому її не можна ототожнювати лише з фактом фізичної передачі особи. Стверджується, що метою видачі є притягнення особи до кримінальної відповідальності або виконання винесеного щодо неї вироку суду. З цієї точки зору піддається критиці позиція, відповідно до якої метою видачі вважається суд над особою або застосування до неї покарання, та обґрунтовується думка про спрямованість цього акту на забезпечення невідворотності кримінальної відповідальності. На основі аналізу різних теоретичних підходів щодо назви цього правового інституту обґрунтовується недоцільність застосування терміна «видача злочинців», оскільки його хибне використання безпідставно звужує предмет правового регулювання інституту екстрадиції та обмежує сферу застосування його норм. На його думку, найбільш виваженим терміном, що відображає всі особливості цього інституту, є термін «видача осіб» [8].

На думку С.М. Вихриста, видача осіб визначається як процес, який ґрунтується на міжнародних угодах, нормах національного законодавства з дотриманням загальновизнаних принципів міжнародного права, і полягає у наданні державами правової допомоги у вигляді передачі особи державою, на території якої вона перебуває, іншому уповноваженому суб'єкту міжнародного права для притягнення її до кримінальної відповідальності або виконання винесеного вироку суду [8].

Визначаючи саме поняття екстрадиції серед безлічі запропонованих вченими дефініцій, заслуговує на увагу, на нашу думку, визначення, подане О.І. Виноградовою, під чим слід розуміти процес, який ґрунтується на міжнародних договорах, загальновизнаних принципах міжнародного права, нормах внутрішнього законодавства і пов'язаний з наданням державами правової допомоги, що полягає у передачі підозрюваного, обвинуваченого або засудженого державою, на території якої він перебуває, державі, на території якої він вчинив злочин або громадянином якої він є, або державі, що потерпіла від злочину, для притягнення його до кримінальної відповідальності або виконання винесеного вироку суду [9, с. 13–14].

Особливість видачі полягає в тому, що держава, яка звернулася з проханням про правову допомогу, залишає за собою лише право розгляду кримінальної справи, призначення та виконання покарання. Видаючи злочинця, держава, на території якої він перебуває, надає державі, яка вимагає видачі, правову допомогу в реалізації її законів.

У зв'язку з цим видача – це надання державами правової взаємодопомоги.

Як уважає І. Лешукова, під видачею (екстрадицією) слід розуміти заснований на принципах і нормах міжнародного та національного права процес, пов'язаний із наданням державами правової взаємодопомоги, що полягає у передачі злочинця державі, на території якої було вчинено злочин, або державі, громадянином якої є злочинець, чи державі, котра найбільше потерпіла від злочинного діяння, для притягнення його до кримінальної відповідальності або виконання винесеного вироку суду [3].

М.П. Свистуленко пропонує визначення екстрадиції як заснованої на міжнародних договорах, загальновизначених принципах права та нормах внутрішньодержавного права форми міжнародно-правової допомоги у кримінальних справах, що надається державою, на території якої знаходиться запитувана (обвинувачена чи засуджена) особа (запитуваною державою), державі, на території якої, громадянином якої або проти прав та свобод громадян якої чи її власних інтересів вона вчинила порушення кримінально-правової заборони (запитуючій державі), і полягає у відданні обвинуваченого з метою сприяння забезпеченню належних умов для здійснення правосуддя у тій категорії справ, які входять до компетенції останньої (держави), або засудженого для приведення до виконання такого, що набрав законної сили, обвинувально-го вироку національного суду запитуючої держави [10].

В.С. Березняк у дисертації розглянув правову природу інституту екстрадиції, зауважуючи, що екстрадиція є саме інститутом кримінально-процесуального права України. По-перше, екстрадиція – це завжди процес передачі особи однією державою іншій. Екстрадиція завжди є процедурою, що розпочинається з моменту отримання клопотання та завершується передачею особи чи відмовою в передачі. В цьому випадку норми кримінального права мають другорядне значення і виступають як фактична підстава для передачі особи. По-друге, специфічною є мета екстрадиції: передача особи для кримінального переслідування, винесення чи виконання вироку. Мета екстрадиції цілком відповідає завданням кримінального судочинства, а саме передача осіб для повного розкриття злочинів, викриття винних, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не був покараний. По-третє, сферою дії екстрадиції є кримінальне судочинство. Процес екстрадиції відбувається в межах кримінального переслідування особи, якщо щодо цієї особи була порушена

кримінальна справа. Тобто екстрадиція не виходить за межі кримінального судочинства, вона є одним із етапів кримінального процесу, кінцевим результатом якого є покарання особи за вчинений злочин. Досліджуючи зміст та значення поняття «екстрадиція», на підставі проведеного аналізу наукової літератури, міжнародних договорів, законів В.С. Березняк дав власне визначення екстрадиції, як правового державного акту, в силу якого особа, яка вчинила злочин, з урахуванням правових підстав і умов, передається державою, на території якої вона знаходиться, іншій державі за вимогою останньої, з метою притягнення її до кримінальної відповідальності чи ухвалення вироку суду, або для відбування покарання за вироком суду, який набрав законної сили, якщо це передбачено чинними міжнародними угодами та здійснюється відповідно до національного законодавства [11].

На нашу думку, даючи визначення поняття екстрадиції, необхідно керуватись нормами кримінально-процесуального законодавства та міжнародного права, оскільки видача осіб є процесуальною діяльністю.

Висновок. З уваги на викладене, під видачею осіб (екстрадицією) слід розуміти врегульовану нормами кримінально-процесуального та міжнародного права діяльність, яка спрямована на видачу особи державі, компетентними органами якої ця особа розшукується для притягнення до кримінальної відповідальності або виконання вироку, і включає офіційний запит про видачу особи, її встановлення на території однієї держави, перевірку обставин, що можуть перешкоджати видачі, а також прийняття рішення за запитом та фактичну передачу такої особи іншій державі, компетентні органи якої звернулися із запитом про видачу.

1. Матвійчук О.В. Інститут екстрадиції в Україні через призму комплексності / О.В. Матвійчук. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: rusnauka.com > 5._NTSB_2007/Pravo/20355.doc.htm

2. Європейська конвенція про видачу правопорушників від 13.12.1957 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.nau.ua/doc/?code=995_033

3. Лешукова І. Процесуальні особливості міжнародної співпраці слідчих / Ірина Лешукова. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.boOk.net/index.php?p=chapter&bid=3097&chapter=1

4. Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України щодо видачі особи (екстрадиції): Закон України від 21.05.2010 р. № 2286-VI.

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>

5. Берназ П.В. Поняття та сутність екстрадиції / П.В. Берназ // Роль та місце ОВС у розбудові демократичної правової держави: III міжнар. наук.-практ. конф., 2011. – Одеса: ОДУВС, 2011. – С. 194–195.

6. Валеев Р.М. Выдача преступников в современном международном праве (некоторые вопросы теории и практики) / Р.М. Валеев. – Казань, 1976. – 169 с.

7. Романов А.К. Институт экстрадиции: понятие, концепции, практика / А.К. Романов, О.Б. Лысягин // Право и политика. – 2005. – № 3. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: lawmix.ru/comm/1240/

8. Вихрист С.М. Выдача осіб в аспекті співвідношення міжнародного та національного права: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.11 / С.М. Вихрист. – Х.: Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2003. – 17 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/ard/2003/03vsmmnp.zip>

9. Виноградова О.І. Выдача (экстрадиция) осіб, які вчинили злочини / О.І. Виноградова // Адвокат. – 1999. – № 1. – С. 13–14.

10. Свистуленко М.П. Экстрадиция в правовой системе Украины: основные криминально-правовые аспекты: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / М.П. Свистуленко. – К.: Акад. адвокатури України, 2005. – 17 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/ard/2005/05smkpa.zip>

11. Березняк В.С. Экстрадиция как институт криминально-процессуального права Украины: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец.: 12.00.09 / В.С. Березняк. – Д.: Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2009. – 20 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/ard/2009/09bvspu.zip>

12. Кримінально-процесуальний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 15 лют. 2011 р.: (офіц. текст). – К.: ПАЛИВОДА А.В., 2011. – 248 с.

Максимів Л.В. Некоторые особенности определения понятия выдачи лица (экстрадиции).

Рассматриваются проблемные вопросы, касающиеся определения понятия выдачи лица (экстрадиции) в уголовно-процессуальном и международном праве (поскольку сотрудничество государств в форме экстрадиции является межотраслевым институтом), а разъясняются термины «выдача» и «передача» для устранения имеющихся противоречий.

Ключевые слова: *экстрадиция, выдача лица, передача лица, предоставление правовой помощи, международно-правовая помощь, институт экстрадиции, институт уголовно-процессуального права, выдача преступников.*

Maksymiv L.V. Some features of determination of the concept of delivery of person (extradition).

The article examines the problems related to determination of the concept of delivery of a person (extradition) in criminal procedure and international law, since cooperation of the states in the field of extradition is of inter-branch character, and also from the point of view of semantic interpretation of terms «delivery» and «transmission» and removal of present contradictions.

Key words: extradition, delivery of person, transmission of person, guarantee of legal aid, international legal assistance, institute of extradition, institute of criminal procedure law, delivery of criminals.

Стаття надійшла 22 грудня 2011 р.

УДК 343.98

В.І. Оперук

ОСОБЛИВОСТІ ДОПИТУ СВИДКІВ ТА ОЧЕВИДЦІВ РОЗБІЙНОГО НАПАДУ НА БАНКІВСЬКІ УСТАНОВИ

Охарактеризовано особливості допиту свідків та очевидців розбійного нападу на банківські установи, а також у результаті проведеного аналізу криміналістичної літератури запропоновано приблизний перелік запитань, що необхідно задати слідчому під час допиту вищезгаданої категорії осіб.

Ключові слова: допит свідків, очевидців розбійного нападу, банківські установи, мета допиту, категорія осіб, психологічний контакт.

Постановка проблеми. Сучасний стан боротьби зі злочинністю потребує розробки нових аспектів організації розслідування, в тому числі проведення окремих слідчих дій. Безсумнівно, будь-яка слідча дія спрямована на отримання інформації про подію злочину. З іншими процесуальними діями значну доказову силу має допит – найбільш розповсюджений вид процесуальних дій. Майже 18% матеріалів кримінальних справ становлять покази свідків, потерпілих, обвинувачених, що у відповідному ступені обумовлює значущість дій, за допомогою яких утворюються дані, які допомагають розкриттю і розслідуванню кримінальних справ.

Інформація, яка отримується в процесі допиту від допитуваної особи, за своєю структурою надто складна, позаяк охоплює багато елементів, сукупність яких дозволяє слідчому її оцінити і використати

в процесі розслідування злочину в якості доказу, орієнтує для проведення слідчих дій, крім того, інформація, яка надходить від допитуваного, має чималу значимість. Вона змінюється, доповнюється, відкидається залежно від різних моментів, пов'язаних із встановленням психологічного контакту, пред'явленням доказів, викриваючи допитуваного в брехні, встановленням самообмови та інших даних.

Стан дослідження. Сам же порядок організації і тактики проведення допиту на теоретичному рівні висвітлений вченими-криміналістами в спеціальній літературі. Дослідженням та розробкою цієї проблеми займалась чимала кількість вітчизняних та зарубіжних науковців, тому нам би хотілось відзначити саме тих учених, які зробили найбільший внесок у розвиток цього поняття саме в нашій державі. Це, зокрема: В.П. Бахін, В.К. Весельський, П.Д. Біленчук, А.Ф. Волобуєв, В.А. Журавель, В.О. Коновалова, В.Г. Лукашевич, М.В. Салтевський, С.М. Стахівський, В.Ю. Шепітько та ін.

Мета статті – на основі теоретичного осмислення та аналізу законодавства і наукової літератури, узагальнення слідчої та судової практики, сучасних теоретичних концепцій науки криміналістики визначити особливості допиту свідків та очевидців розбійних нападів на банківські установи.

Виклад основних положень. *Допит* – це слідча та судова дія, в процесі якої органи слідства або суд одержують інформацію від допитуваного стосовно обставин, які мають значення для встановлення істини у справі. Сутність допиту полягає в спілкуванні слідчого (суду) та допитуваного з метою одержання відомостей (інформації), необхідних для встановлення обставин справи, що розслідується. Особливість одержання інформації полягає в тому, що її джерелом є людина. Тому одержання інформації пов'язано з низкою процесуальних, психологічних та етичних вимог, які входять до загальних положень допиту.

Спілкування в ході допиту – це взаємодія допитуючого з допитуваним. Мета першого – одержати об'єктивну інформацію про суб'єктивне відображення – слід пам'яті, а другого – розкрити суб'єктивний образ і передати про нього інформацію [1, с. 360–361].

Процесуальний порядок допиту регламентується нормами КПК, дотримання яких є обов'язковим (ст.ст. 107, 143–146, 166–171, 201, 300, 303, 304, 307, 308, 311). Недотримання процесуальних правил проведення допиту є порушенням закону і тягне за собою незаконність проведеної дії та недопустимість використання отриманих показань як джерела доказів [2, с. 62].

Так, у результаті вчинення розбійного нападу на банківську установу, прибувши на місце події, одним із завдань СОГ є пошук свідків – очевидців нападу, та свідків, що володіють іншою інформацією про вчинений злочин, оскільки вони на початковому етапі розслідування є основним джерелом вербальної інформації, як про подію злочину, так і про осіб, що його вчинили.

Однак, під час пошуку свідків нападу слід не забувати, що осіб зазначеної категорії, залежно від суб'єктивного ставлення до цієї події, можна умовно поділити на дві групи: а) особи, що сприймають цю подію як злочин; б) особи, що не усвідомлюють сприйняте як злочин. У зв'язку з цим показання осіб цих категорій при однаковому сприйнятті однієї і тієї ж події будуть різними [3, с.8].

Провівши аналіз архівних кримінальних справ про злочини цієї категорії, нами було умовно поділено свідків, залежно від суб'єктивного ставлення до події злочину, та повноти показань, що дають ці особи, на дві групи:

а) особи, що сприймають цю подію як злочин:

➤ працівники банківської установи (касири, та інший персонал, що забезпечує роботу банку);

➤ працівники охоронних структур, які здійснюють охорону банківської установи;

➤ особи, які на момент нападу з якихось особистих причин знаходились в приміщенні банку.

Згідно з проведеними нами дослідженнями у кримінальних справах, інформація про подію та прикмети осіб, що вчинили напад, в 90% випадків отримується саме від цієї категорія очевидців;

б) особи, що не усвідомлюють сприйняте як злочин:

➤ особи, що знаходились неподалік банківської установи в момент розбійного нападу і могли спостерігати за подією. Сюди можна віднести працівників кіосків, сусідніх магазинів, барів та їхніх відвідувачів, водіїв таксі, маршрутних автобусів, пішоходів, що знаходились неподалік. *Однак слідчому не слід опускати допит цієї категорії осіб, адже від них можна також отримати важливу інформацію як про обставини нападу в цілому, так і про якісь окремі деталі, що можуть суттєво допомогти слідчому під час розслідування цього розбійного нападу.*

З уваги на те, що при вчиненні розбійного нападу на банківську установу слідчий в більшості випадків розпочинає допит з осіб, що є потерпілими, чи були безпосередніми свідками нападу, необхідно зу-

пинитись на особливостях допиту саме цієї категорії осіб. Більшість інформації про обставини вчиненого нападу отримується саме від цієї категорії осіб.

Потерпілими, що були безпосередніми очевидцями при вчиненні розбійного нападу на банк, є персонал банку та охоронці. В деяких випадках сторонні особи, які з тієї чи іншої причини знаходились у приміщенні банку, можуть також бути і свідками, і потерпілими, за умов застосування стосовно них злочинцями фізичного або психічного насилля.

Основна мета допиту очевидців – отримання від них детальної інформації про обставини вчиненого нападу, прикмети кожного з учасників нападу, характеру та розміру викрадених матеріальних цінностей, обставини, що сприяли нападу [4, с. 59–60].

Допит потерпілих та свідків має важливе значення для розслідування розбійного нападу на банк, оскільки зазначені особи безпосередньо сприймали всі обставини нападу і своїми показаннями можуть надати суттєву допомогу слідчому.

Для досягнення поставленої мети під час допиту слідчому необхідно насамперед *установити психологічний контакт* із допитуваним.

Під психологічним контактом розуміється встановлення такої атмосфери спілкування слідчого та допитуваного, яка забезпечить готовність і бажання обмінюватись інформацією, сприймати її, прислуховуватись до доказів співрозмовників [5, с. 6].

У процесі налагодження психологічного контакту перед слідчим стоїть завдання переконати потерпілого та свідків в необхідності дачі правдивих показань стосовно обставин учиненого розбійного нападу.

Ми цілком підтримуємо думку В.Г. Лукашевича, який зазначив, що «...встановлення психологічного контакту – це цілеспрямована, запланована діяльність слідчого з організації та управління рухом інформації в процесі спілкування, яка спрямована на створення умов, що забезпечують його розвиток у потрібному для досягнення поставленої мети напрямку і здійснюється впродовж усієї процедури розслідування» [6, с. 41].

Особливістю допиту потерпілих та свідків – очевидців розбійного нападу на банк – є те, що ці особи можуть бути і потерпілими та свідками злочину, і «пасивними» співучасниками розбійного нападу. Тому слідчому з урахуванням цієї особливості необхідно продумати такий перелік запитань, скласти план допиту, щоб у процесі його проведення слідчий встановив причетність або непричетність цих осіб до нападу.

Також слід пам'ятати, що при розслідуванні злочинів цієї категорії трапляються випадки, коли на потерпілих та свідків чи їхніх родичів може чинитися тиск (погрози, підкуп, шантаж) зі сторони злочинців чи їхнього оточення. Це може призвести до дачі необ'єктивних (приховування певних деталей, фактів злочину) показань свідками та потерпілими. У разі виникнення такої ситуації слідчому необхідно з'ясувати причину, що призвела до цього, та вжити всіх необхідних заходів відповідно до Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, що беруть участь в кримінальному судочинстві» [7], та ст.ст. 52¹, 52², 52³ КПК України щодо її усунення.

Окрім заходів, передбачених законом, слідчому під час бесіди необхідно переконати потерпілого та свідків у необхідності дачі правдивих показань щодо обставин учиненого розбійного нападу. Зазначена мета досягається шляхом ствердження слідчого про неминучість покарання; про те, що свідчення потерпілого мають суттєве значення для розкриття злочину і розшуку злочинців; що вони дозволяють запобігти можливим подальшим негативним наслідком вчиненого розбійного нападу і сприятимуть встановленню об'єктивної істини у справі [8, с. 81].

Після налагодження психологічного контакту слідчий попереджає потерпілого про кримінальну відповідальність за дачу завідомих неправдивих показань про злочин згідно зі ст.ст. 383, 384 КК України, а свідка – ще й за відмову від дачі показань ст. 388 КК України, та розпочинає проведення безпосереднього допиту.

Провівши аналіз криміналістичної літератури з цього питання, нами було розроблено приблизний перелік запитань, які слідчому необхідно задавати потерпілим та свідкам, що були безпосередніми очевидцями нападу, для отримання об'єктивної інформації про обставини вчиненого злочину. До них ми віднесли:

- коли та за яких обставин був учинений напад;
- яким способом злочинці проникли в приміщення банку;
- кількість злочинців, що напали, та максимально детальний опис кожного із них;
- хто з нападаючих був найбільш активний та координував роботу інших;
- якими засобами маскуванню зовнішності користувалися злочинці;
- чи були злочинці озброєні, якщо так, то чим саме [9, с. 323];
- чи застосовували нападники зброю, якщо так, то хто саме із злочинців її застосовував, які наслідки її застосування;

• як пересувалися злочинці приміщенням банку, яких предметів торкалися, якою мовою перемовлялися, чи називали один одного по імені, прізвищу, кличках;

• характер та послідовність насильницьких дій чи погроз зі сторони кожного із злочинців;

• яка була поведінка касира, охоронця, відвідувачів банку до, під час та після нападу;

• чи чинив хтось із персоналу банку опір нападникам, якщо так, то хто і в чому він виражався;

• які сліди на одязі та тілі нападників могли залишитись у результаті цього опору [10, с. 32–33];

• які пошкодження, та за яких обставинах були нанесені потепілому чи його одягу в момент учинення нападу;

• чи може допитуваний впізнати нападників, якщо так, то за якими ознаками;

• в якому напрямку зникли злочинці з місця події, чи використовували вони при цьому транспортний засіб, якщо так, то чи не міг би допитуваний вказати на його прикмети;

• чи не бачив допитуваний осіб, що нападали, раніше, до вчинення злочину;

• які матеріальні цінності стали предметом злочинного посягання, їх індивідуальні ознаки (вид упаковки, номінал купюр, кількість купюр у пачці, помітки на пачці, купюрах, та ін.);

• які сліди могли залишитись на купюрах, пачках у результаті нападу;

• у якому саме місці зберігались матеріальні цінності, що були викрадені на момент учинення нападу, та на яку суму завдані збитки;

• яким способом злочинці відкрили сейф чи інше сховище, де зберігались матеріальні цінності (спеціально приготовленими знаряддями чи ключем, який забрали в касира);

• якщо ключем, то як цей ключ потрапив в руки злочинців;

• яка причина того, що персонал банку та охоронці не скористались технічними засобами охоронної сигналізації.

Наведене нами коло запитань не є вичерпними, позаяк вони можуть змінюватись залежно від конкретних обставин учиненого розбійного нападу, слідчої ситуації, а також від об'єктивності інформації, яку слідчий отримує від допитуваного.

Об'єктивність інформації не можна ототожнювати з її достовірністю. Об'єктивність означає її відповідність (рівність) раніше сприйнятому та сформованому суб'єктивному образу.

Для правильної оцінки показань, які дають допитувані, та їх використання у ході слідства винятково важливе значення має врахування умов сприйняття подій, що цікавлять слідство. У процесі розслідування слідчий часто зіштовхується з тим, що учасники або очевидці однієї і тієї ж події по-різному відтворюють її обставини. Це пояснюється позицією, яку займає допитуваний у цій ситуації, його світоглядом, колом інтересів і намірів. У інших випадках це може бути пов'язано з особливостями особи сприйняття, зберігання в пам'яті та відтворення інформації [11, с. 5].

Такої ж думки дотримується і П.Д. Біленчук, який зазначив, що «...об'єктивність інформації, що одержується під час допиту, перш за все залежить від психологічної позиції допитуваного – бажає він чи ні давати правдиві свідчення або збирається приховувати правду. Навіть, якщо допитуваний дає правдиві (на його думку) свідчення, то і в цьому випадку слідчий обирає тактичні прийоми спілкування, що спрямовані на допомогу допитуваному згадати минуле, відділити реально сприйняте від фантазії, здогадки після сприйняття» [12, с. 132–137].

Висновки. До показань потерпілого та очевидців необхідно ставитися критично, з'ясовуючи детально кожну дрібницю, яка викликає сумнів у слідчого. Також необхідно зважати, що допит є однією із найпоширеніших та найскладніших слідчих дій. Саме тому для отримання об'єктивної інформації у справі від допитуваного, необхідно володіти тактичними прийомами допиту, які будуть застосовуватись залежно від ситуації, яка виникне перед слідчим під час розслідування кримінальної справи, та від суб'єкта допиту. Адже успіх такого допиту залежатиме від того, чи уміло слідчий використає арсенал тактичних прийомів, що знаходяться в його розпорядженні, а це, своєю чергою, впливатиме на якість отриманої інформації від допитуваного.

1. Салтєвський М.В. Криміналістика: навч.-довідк. посібник / М.В. Салтєвський. – К., 1996. – 159 с.

2. Шепітько В.Ю. Криміналістика: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / за ред. В.Ю. Шепітька. – 2-ге вид., переробл. і доп. – К.: Концерн Видавничий Дім Ін Юре, 2004. – 728 с.

3. Алексеев А.М. Психологические особенности показаний очевидцев / А.М. Алексеев. – М.: Юрид. лит., 1972. – 104 с.

4. Макаренко Е.И. Расследование разбойных нападений с проникновением в жилища: учеб. пособие / Е.И. Макаренко. – Ташкент: Ташкентская высшая школа МВД СССР, 1991. – 88 с.

5. Бахін В.П. Тактика допиту: навч. посібник / В.П. Бахін, В.К. Весельський. – К.: НВТ Правник, 1997. – 64 с.

6. Лукашевич В.Г. Тактика общения следователя с участниками отдельных следственных действий: учеб. пособие / В.Г. Лукашевич. – К.: НИИ РИО КВШ МВД СССР, 1989. – 88 с.

7. Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві: Закон України від 23 грудня 1993 року № 3782-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – № 11. – Ст. 296.

8. Коновалова В.Е. Допрос: тактика и психология: учеб. пособие / В.Е. Коновалова. – Х.: Консул, 1999. – 157 с.

9. Панов М.І. Настільна книга слідчого: наук-практ. видання для слідчих і дізнавачів / [М.І. Панов, В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова та ін.]. – К.: Видавничий Дім Ін Юре, 2003. – 720 с.

10. Гаухман Л.Д. Расследования грабежей и разбойных нападений / Л.Д. Гаухман, С.С. Степичев. – М.: Всесоюз. науч.-ислед. ин-т. МВД СССР, 1971. – 90 с.

11. Весельський В.К. Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні і тактичні аспекти): монографія / В.К. Весельський. – К.: НВТ Правник НАВСУ, 1999. – 126 с.

12. Біленчук П.Д. Процесуальні та криміналістичні проблеми дослідження обвинувачуваного (проблеми комплексного вивчення особи обвинувачуваного в стадії попереднього слідства): монографія / П.Д. Біленчук. – М.–К.: Атіка, 1999. – 352 с.

Оперук В.И. Особенности допроса свидетелей и очевидцев разбойного нападения на банковские учреждения.

Охарактеризовано особенности допроса свидетелей и очевидцев разбойного нападения на банковские учреждения, а также в результате проведенного анализа криминалистической литературы предложен приблизительный перечень вопросов, что необходимо задать следователю во время допроса вышеупомянутой категории лиц.

Ключевые слова: допрос свидетелей, очевидцев разбойного нападения, банковские учреждения, цель допроса, категория лиц, психологический контакт.

Operuk V.I. Features of interrogation of witnesses and eyewitnesses of the robbery of bank institutions.

The features of interrogation of witnesses and eyewitnesses of the robbery of bank institutions are characterized in the article. On the bases of the criminalistics literature analyses, an approximate list of questions required to be given to an investigator during interrogation of the above-mentioned category of persons is offered.

Key words: interrogation of witnesses, eyewitnesses of robbery, bank institutions, purpose of interrogation, category of persons, psychological contact.

Стаття надійшла 3 березня 2012 р.

СИТУАЦІЙНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ РОЗСЛІДУВАННЯ ОКРЕМИХ ВИДІВ ЗЛОЧИНІВ

Розкривається зміст понять «ситуаційність розслідування», «слідча ситуація» та «ситуаційне моделювання», наводяться класифікація слідчих ситуацій, а також рекомендації стосовно алгоритму вирішення конкретних слідчих ситуацій під час розслідування злочинів.

Ключові слова: *ситуаційність розслідування, слідча ситуація, вирішення слідчих ситуацій, ситуаційне моделювання.*

Постановка проблеми. Ситуаційність розслідування – це залежність процесу розслідування від обсягу та змісту інформації про злочинну подію та злочинця, від поведінки учасників процесу й інших суб'єктивних і об'єктивних обставин [1, с. 3]. Розслідування злочинів – це складний процес, який потребує значних розумових, організаційних і матеріально-технічних затрат зі сторони слідчого та органу дізнання. Для забезпечення ефективності такого процесу слід уміти правильно робити акценти за будь-яких обставин. А це безпосередньо вказує на необхідність знання можливих слідчих ситуацій, які можуть виникати на кожному етапі розслідування окремих видів злочинів, і алгоритмів їх вирішення. Саме цим і обумовлюється актуальність цієї статті.

Стан дослідження. Основні положення криміналістичного вчення про слідчу ситуацію досліджувалися в працях таких вітчизняних і зарубіжних учених: Р.С. Белкіна, А.Н. Васильєва, С.В. Великанова, Т.С. Волчецької, І.Ф. Герасимова, Н.Л. Гранат, Л.Я. Драпкіна, І.О. Копилова, В.А. Образцова, О.Р. Рагінова, В.Ю. Шепітька, Н.П. Яблокова тощо. Але, незважаючи на низку сформульованих принципово важливих положень у працях цих учених, є чимало невіршених або дискусійних питань. Зокрема, є кілька підходів до формулювання поняття слідчої ситуації та її змісту. Окрім того, не розроблено однозначну позицію стосовно класифікації слідчих ситуацій і їх місця в структурі криміналістики. Також немає єдиного підходу до шляхів вирішення складних слідчих ситуацій. Саме ці обставини й обумовлюють мету статті, яка полягає в удосконаленні вже існуючих положень і формулюванні пропозицій щодо вирішення спірних питань.

Виклад основних положень. Як зазначалося, у криміналістичній науці відсутній єдиний підхід до визначення поняття слідчої ситуації.

Зокрема, серед учених-криміналістів трапляються невдоволення терміном «слідча» ситуація, оскільки він допускає можливість двозначного тлумачення: ситуація, яка виникла в ході слідства, та ситуація, в якій опиняється слідчий. Тому було б правильніше іменувати ситуацію «криміналістичною» [1, с. 3]. Рациональне зерно в такому твердженні є, адже термін «слідча» означає таку, яка характерна для слідства. Тому важко зрозуміти: чи ця ситуація характерна для процесу слідства, чи для її учасника – слідчого. Окрім того, вважаємо недопустимими ситуації, в яких провадиться розслідування злочинів, що зводити тільки до діяльності одного суб'єкта – слідчого. Адже під час розслідування оперативний апарат ОВС зобов'язаний забезпечувати своєчасність та якість оперативного супроводження [2]. Це, своєю чергою, дає можливість нам стверджувати, що конкретні ситуації окремого етапу розслідування злочину та процесу розслідування в цілому безпосередньо впливають й на організацію своєї діяльності оперативними співробітниками ОВС під час проведення оперативно-розшукових заходів чи окремих слідчих дій за дорученням (окремим дорученням) слідчого. Тому підтримуємо позицію стосовно доцільності вживання терміна «криміналістична» ситуація.

У криміналістичній літературі простежуються такі трактування поняття слідчої ситуації.

Слідча ситуація – це динамічна інформаційна система, яка з різним ступенем адекватності відображає багатообразні логіко-пізнавальні зв'язки та бар'єри між установленими та ще невідомими обставинами, що мають значення для справи, тактико-психологічні відносини й характер взаємодії учасників кримінального судочинства, а також рівень стабільності функціонально-управлінської структури й заходи організаційної впорядкованості процесу розслідування [3, с. 14].

Слідчу ситуацію можна визначити як ступінь інформаційної обізнаності слідчого про злочин, а також стан процесу розслідування, який сформувався на будь-якому відрізьку часу, аналіз і оцінка якого дозволить слідчому прийняти найбільш доцільні у справі рішення [4, с. 66].

Слідча ситуація – це сукупність сформованих на певному етапі умов – стану й обстановки – розслідування, що сприймаються, оцінюються і використовуються слідчим для вирішення тактичних задач і досягнення загальних (стратегічних) цілей розслідування [5, с. 7].

Проаналізувавши вищенаведені визначення слідчої ситуації, слід указати на обмеженість її сутності у дефініціях Т.С. Волчецької та С.В. Веліканова. Останні зводять слідчу ситуацію до умов діяльності

виключно слідчого, забуваючи про такого учасника розслідування злочинів, як орган дізнання.

У криміналістиці прийнято розрізняти поняття слідчої ситуації в широкому та вузькому розуміннях. У широкому розумінні під слідчою ситуацією розуміють сукупність усіх умов, що впливають на розслідування та визначають його особливості, а у вузькому – характеристика інформаційних даних, що має слідство на конкретному етапі розслідування [6, с. 187].

Визначаючи поняття та сутність ситуації, слід чітко розрізняти об'єктивний зміст ситуації та суб'єктивне значення ситуації, яке надається їй суб'єктом залежно від його поглядів, досвіду, схильностей, характеру. Адже доволі часто об'єктивний зміст надто відрізняється від того, як його сприймає суб'єкт. Однак, у будь-якому випадку не слід упускати те, що в кінцевому результаті суб'єкт діє відповідно до того, як він сприйняв і оцінив ситуацію, а не до того, якою вона є насправді [4, с. 51].

Класифікацію слідчих ситуацій слід розглядати як процедуру і як кінцевий результат віднесення їх до певної сукупності ситуацій, подібних за відповідними ознаками, з подальшою їх типізацією стосовно особливостей методик розслідування злочинів [5, с. 10]. С.В. Великанов наводить загальну класифікацію слідчих ситуацій, пов'язаних із окремими етапами розслідування, прийняттям процесуальних і криміналістичних рішень.

Наведена класифікація така:

1) ситуації попередньої перевірки повідомлень і заяв про злочини (як комплекс дій, що регулюються ст. 97 КПК України);

2) ситуації при вирішенні питання щодо порушення кримінальної справи;

3) ситуації висування і перевірки слідчих версій і планування розслідування;

4) ситуації підготовки і провадження слідчих і організаційних дій (збирання, дослідження, оцінки та використання доказів);

5) ситуації забезпечення слідчим взаємодії при розслідуванні злочинів з органом дізнання, наглядовими та контролюючими органами;

6) ситуації пошукової діяльності слідчого;

7) ситуації призупинення кримінальної справи;

8) ситуації поновлення припиненої кримінальної ситуації;

9) ситуації складання обвинувального висновку (аналіз матеріалів кримінальної справи);

10) ситуації, пов'язані з припиненням кримінальної справи [5, с. 11].

Найуживанішою є класифікація слідчих ситуацій за такими критеріями – за рівнем інформаційної достатності (сприятливі та несприятливі); за рівнем суперництва інтересів учасників кримінального процесу (конфліктні та безконфліктні); за часом виникнення (початкові, проміжні та кінцеві) тощо. Також прийнято виділяти прості та складні слідчі ситуації.

Складні слідчі ситуації характеризуються такими рисами – проблемністю (наявністю протиріччя між знанням і незнанням, специфічним (не одностайним) співвідношенням відомого та невідомого по справі); конфліктністю (неспівпаданням інтересів учасників кримінального судочинства); організаційною неупорядкованістю (наявністю ряду управлінських і структурно-організаційних труднощів) [3, с. 5–7].

Зокрема, що стосується організаційної неупорядкованості ситуації, то вона обумовлюється такими факторами:

- істотна нестача робочого часу, необхідність виконання великого обсягу роботи за визначені обмежені строки;
- відсутність ефективної взаємодії слідчого й органу дізнання;
- недостатній рівень професійної підготовки особи, що розслідує злочин;
- багатопланова структура кримінальної справи (велика кількість версій і епізодів);
- велика трудомісткість окремих процесуальних дій та всього процесу розслідування у справі;
- значна кількість джерел (носіїв) інформації, що підлягає дослідженню;
- слабка матеріально-технічна база слідства;
- незадовільна забезпеченість транспортом і зв'язком;
- велика кількість кримінальних справ і перевірочних матеріалів, що знаходяться на провадженні, значний обсяг профілактичної роботи й інших видів діяльності слідчого [3, с. 7–8].

Варто згадати про класифікацію слідчих ситуацій на такі, що характеризують розслідування в цілому, і такі, що виникають у разі провадження окремих слідчих дій. Щодо цього справедливо виділяти ситуації окремих слідчих дій – огляду місця події, обшуку, пред'явлення для впізнання, допиту та ін. Ситуація слідчої дії має порівнянну самостійність, обумовлену межами процесуальної дії. За обсягом понять ситуація слідчої дії є ситуацією меншого ступеня спільності

порівняно зі слідчою ситуацією. Водночас ситуація слідчої дії структурно входить до слідчої ситуації і є її складовою [6, с. 188].

Криміналістична сутність слідчої ситуації виявляється в специфічності обстановки і стану в провадженні як окремих слідчих дій, так і етапів, а також і в цілому розслідування, й залежно від цього, вимагає прийняття рішень тактико-криміналістичного чи методико-криміналістичного характеру [5, с. 6–7].

У слідчій практиці відзначається повторюваність ситуацій, що створює передумови для їх типізації. Стосовно типових ситуацій можна намітити певний спосіб дій слідчого в процесі одержання доказової інформації. Знання типових ситуацій дає змогу не тільки передбачити їх виникнення у відповідних умовах як закономірних, але й обирати відповідні засоби, прийоми і методи. Аналогічність, типовість слідчих ситуацій і, відповідно, шляхів, що ведуть до їх вирішення, дає змогу говорити про можливість програмування (алгоритмізації) дій слідчого. Важливим кроком для створення ефективних програм розкриття і розслідування злочинів є метод узагальнення ситуацій, так зване ситуаційне моделювання [6, с. 188]. Ситуаційне моделювання – це універсальний засіб тактичного прогнозування можливості настання тієї чи іншої слідчої ситуації та поведінки учасників слідчої дії та власне поведінки слідчого [4, с. 208]. Таке моделювання дає змогу розробляти оптимальні програми прийняття рішень і проведення тактичних комплексів (застосування тактичних операцій) та окремих слідчих дій [6, с. 188].

Ситуаційність розслідування характеризується типовою зміною різних ситуацій, обумовлених багатьма факторами, і, передусім, характером самого злочину, його наслідками, наявністю доказів, обстановкою, в якій ведеться розслідування [4, с. 61]. Така обумовленість процесу розслідування й породжує необхідність його організації з точки зору ситуаційного підходу.

Як приклад, із позиції ситуаційного підходу однією з умов підготовки слідчої дії можна назвати попередню прогностичну діяльність слідчого, яка успішно реалізується шляхом побудови перспективної уявної динамічної ситуаційної моделі, яка відображала б: умови проведення запланованої слідчої дії; можливі варіанти ходу цієї дії, можливість виникнення тих чи інших слідчих ситуацій; передбачувану поведінку учасників; відповідні варіанти поведінки самого слідчого [4, с. 200].

Аналіз емпіричного матеріалу свідчить про те, що виникнення того чи іншого виду слідчої ситуації обумовлено такими факторами: етапом розслідування; видом і характером слідчої дії, що проводиться; позицією, лінією поведінки слідчого чи іншого учасника слідчої дії; якістю підготовки до запланованої слідчої дії [4, с. 201].

Основна функція слідчої ситуації полягає у виділенні та зведенні воедино обставин, оцінка яких необхідна для прийняття слідчим рішень у справі [1, с. 5]. Як відомо, загальна ціль розслідування – повне розкриття та розслідування злочинів. Її можна назвати стратегічною. Цілі тактичного рішення (окремі цілі) менш масштабні, витікають із стратегічної мети та нею визначаються. Слідчий приймає тактичне рішення, щоб зробити слідчу ситуацію більш сприятливою або попередити її погіршення. У результаті тактичне рішення спрямоване на створення необхідних умов для досягнення стратегічного завдання розслідування [1, с. 9].

Ми погоджуємося із вищезазначеною позицією, проте вважаємо за доцільне внести певні уточнення. З метою правильної організації розслідування необхідно зважати на слідчу ситуацію, характерну для кожного з його етапів. Тому виникає необхідність у вирішенні певних проблемних питань, характерних для конкретної ситуації. Таке рішення можливе тільки шляхом прийняття обґрунтованого та правильного тактичного рішення. При цьому дійсно необхідно виділити стратегічне завдання та окремі проміжні, які спрямовані на його досягнення. Ми розглядаємо обставини, які входять до складу предмета доказування, як проміжні завдання з того міркування, що стратегічне завдання у кожній кримінальній справі визначене у ст. 2 КПК України [7], де йдеться про швидке і повне розкриття злочину, викриття винних та інше. Ми зважаємо на те, що для вирішення такого узагальненого (дійсно стратегічного) завдання потрібне виділення низки тактичних завдань, основу яких становлять обставини, що входять у предмет доказування.

Звичайно, ці тактичні завдання, своєю чергою, можуть бути розділені на менш масштабні тактичні завдання, які для свого вирішення потребують застосування певних криміналістичних засобів і прийомів [8, с. 206]. Зокрема, з метою вирішення тактичного завдання розслідування необхідно спланувати та правильно організувати діяльність із розкриття, розслідування та попередження злочинів. У ході такої діяльності вибирається найбільш оптимальний комплекс слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, алгоритм їх проведення.

Правильно окресливши тактичні завдання розслідування за конкретної слідчої ситуації, необхідно визначити, які тактичні засоби їх вирішення доцільніше вжити. Інколи достатньо лише провести тактичну комбінацію в межах окремої слідчої дії, чи – то сукупність слідчих дій, а у випадку неможливості вирішення тактичного завдання шляхом проведення окремих слідчих дій слід проводити тактичні операції.

Вирішення будь-якого завдання завжди залежить як від особливостей (характеру) самого завдання, тобто, за якої слідчої ситуації воно сформовано, так і від індивідуально-типологічної характеристики особи, яка вживає заходів для вирішення конкретного тактичного завдання [9, с. 65]. Так, на слідчу ситуацію впливає також рівень обізнаності слідчого, тобто наявного у нього досвіду практичної діяльності, його ознайомлення із новими методами та засобами розслідування, вмінням правильно організувати взаємодію, зокрема, із оперативним апаратом, та співпрацю зі ЗМІ та громадськістю тощо. Особливо важливим під час вирішення конкретних завдань розслідування за певних слідчих ситуацій є питання щодо якісного оперативного супроводження розслідування конкретного злочину. У такому випадку на слідчу ситуацію безпосередньо впливає й рівень професійності, особистої дисциплінованості працівника оперативного підрозділу.

Процесуальним, організаційно-підготовчим, розшуковим та іншим практичним діям слідчого, як правило, передують аналіз вихідних даних, розумове відтворення та оцінка конкретної ситуації у кримінальній справі з подальшим прийняттям відповідних рішень. Проте процес прийняття та реалізації рішень, адекватних ситуації та цілям розслідування, часто пов'язаний з подоланням істотних труднощів (бар'єрів). Останні можна диференціювати так: логіко-пізнавальні (відсутність відомостей про елементи предмета доказування); перешкоди конфліктного, тактико-психологічного характеру (протидія розслідування); організаційно-управлінські труднощі (нестача часу, сил і засобів) [3, с. 3].

Серед системи заходів, спрямованих на вирішення складних слідчих ситуацій у методиці розслідування злочинів, виділяють оцінку слідчої ситуації як такої, що важко вирішується; виявлення й аналіз слідчих помилок; визначення та розробку плану виходу з тупикової ситуації [5, с. 15].

З огляду на принцип повторюваності слідчих ситуацій для окремих видів злочинів, здійснюється узагальнення практики розслідування таких видів злочинів із виділенням типових слідчих ситуацій

для кожного з етапів їх розслідування та розробляються відповідні їм алгоритми слідчих дій, оперативно-розшукових і організаційних заходів. Так розробляються типові програми розслідування злочинів. Останні допомагають орієнтуватися в складній обстановці при дефіциті корисної інформації, особливо на початковому етапі розслідування, зменшують непродуктивні затрати часу, сил і засобів, в підсумку рахунку сприяють оптимізації розслідування [1, с. 8].

Ми поділяємо думку Л.Я. Драпкіна, що для недопущення переростання значної кількості та різноманітних труднощів у проблемні, конфліктні й організаційно неупорядковані ситуації члени слідчо-оперативної групи повинні приймати своєчасні й раціональні рішення [3, с. 4].

Л.Я. Драпкін виділяє такі етапи вирішення проблемних ситуацій: пошук і виявлення інформації; дослідження інформаційного масиву та формування вихідних даних; визначення (формування) шуканого; виявлення проблемної ситуації (постановка проблеми, визначення ситуації, перехід від ситуації й проблеми до проблемної ситуації, побудова та аналіз динамічної структури проблемної ситуації) [3, с. 25–35]. Ми поділяємо думки вченого стосовно необхідності аналізу слідчої ситуації з подальшим створення уявної моделі її вирішення. Остання безпосередньо враховується під час планування проведення як окремих слідчих дій, так і розслідування в цілому. Важливу функцію під час вирішення конкретної ситуації також виконує і версія, яка є основою діяльності з планування розслідування. Тому, на нашу думку, є вдалою позиція Л.Я. Драпкіна, згідно з якою побудова та перевірка слідчих версій вважається не тільки найбільш оптимальним, але й найбільш універсальним способом вирішення проблемних ситуацій [3, с. 53–71]. До вирішення кожного завдання слідчий підходить із певним запасом знань (життєвих, професійних і спеціальних) і вмінь [9, с. 32]. Процес вирішення слідчим будь-якого завдання обов'язково проходить через етап вирішення його у вірогідній формі, передусім тому, що версія (припущення) є важливим механізмом мислення [9, с. 52].

Висновки. Підсумовуючи, можна стверджувати, що розслідування будь-якого злочину завжди обумовлюється низкою факторів, які у сукупності формують конкретні слідчі ситуації. Останні з певною періодичністю повторяються під час розкриття та розслідування злочинів окремого виду (групи). Тому розроблено та активно використовується ситуаційний підхід до процесу розслідування. У зв'язку

з цим розроблено такий метод узагальнення ситуацій, як ситуаційне моделювання.

Вирішення слідчих ситуацій можливе тільки шляхом прийняття правильних тактичних рішень. З цією метою ситуація оцінюється шляхом осмислення її структурних елементів. Тобто необхідно виділити та усвідомити сутність кожного з її окремих компонентів, встановити їх взаємозв'язки. Тільки після такої розумової діяльності можна говорити про можливість вибору імовірних шляхів їх вирішення. Тож схематично вирішення конкретної слідчої ситуації можна умовно зобразити так:

- 1) аналіз слідчої ситуації, що виникла;
- 2) виокремлення окремих проблемних питань;
- 3) постановка конкретних (тактичних) задач;
- 4) оцінка наявних сил і засобів;
- 5) прийняття тактичного рішення;
- 6) планування та організація проведення окремого заходу та розслідування в цілому;
- 7) проведення тактичних засобів впливу на слідчу ситуацію.

1. Копылов И.А. Следственная ситуация и тактическое решение: учеб. пособие / И.А. Копылов. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1988. – 24 с.

2. Про основи організації розкриття злочинів органами внутрішніх справ України: положення Міністерства внутрішніх справ України від 24.09.2010 р., наказ № 456 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 8. – С. 156. – Ст. 395.

3. Драпкин Л.Я. Разрешение проблемных ситуаций в процессе расследования: учеб. пособие / Л.Я. Драпкин. – Свердловск, 1985. – 72 с.

4. Волчечкая Т.С. Криминалистическая ситуалогия: моногрфия / под ред. проф. Н.П. Яблокова. – Калининград: Калинингр. ун-т, 1997. – 248 с.

5. Веліканов С.В. Класифікація слідчих ситуацій в криміналістичній методиці: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза / С.В. Веліканов. – Х., 2002. – 19 с.

6. Настільна книга слідчого: наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів / [М.І. Панов, В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова та ін.]. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2007. – 728 с.

7. Кримінально-процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1961. – № 2. – Ст. 15.

8. Пчеліна О.В. Тактичні завдання розслідування економічних злочинів / О.В. Пчеліна // Право і Безпека. – 2010. – № 5 (37). – С. 205–208.

9. Гранат Н.Л. Решение следственных задач: учебное пособие / Н.Л. Гранат, А.Р. Ратинов. – Волгоград: Высшая следственная школа МВД СССР, 1978. – 96 с.

Пчелина О.В. Ситуационная обусловленность расследования отдельных видов преступлений.

Раскрыто содержание понятий «ситуативность расследования», «следственная ситуация» и «ситуативное моделирование». Наводиться классификация следственных ситуаций. Сформулированы рекомендации относительно алгоритма решения определенных следственных ситуаций по ходу расследования преступлений.

Ключевые слова: ситуативность расследования, следственная ситуация, решение следственных ситуаций, ситуативное моделирование.

Pchelina O.V. Situational dependence of investigation of certain types of crimes.

The article determines the concepts of «situational investigation», «investigatory situation» and «situational modeling». It also presents classification of investigatory situations as well as recommendations concerning the algorithm in solving certain investigatory situations during criminal investigation.

Key words: situational investigation, investigatory situation, solution of investigatory situations, situational modeling.

Стаття надійшла 30 січня 2012 р.

УДК 343.296 0673669667

І.І. Татарин

ВІДШКОДУВАННЯ ЗАПОДІЯНОЇ ЗЛОЧИНОМ ШКОДИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ І ПРАВОТВОРЧА ПРАКТИКА УКРАЇНИ

Розглянуто стандарти європейських країн та правотворчу практику України щодо відшкодування заподіяної злочином шкоди, а також внесені деякі пропозиції щодо вдосконалення вітчизняного законодавства у вирішенні цієї проблеми.

Ключові слова: відшкодування, шкода, реституція, компенсація, соціальна допомога, потерпілий.

Постановка проблеми. У системі цінностей демократичного суспільства перше місце посідає людина. В сучасних умовах нестабільної політичної ситуації в світі, коли суттєво ускладнюються взаємозв'язки суспільства й особи, громадянина і держави, індивіда і колективу, більш взаємозалежними стають їхні інтереси й проблеми,

підвищується їхня взаємна відповідальність. Усі ці явища та процеси потребують глибокого осмислення, узагальнення і відображення в законодавстві. При цьому особливо важливе місце посідає проблема захисту прав та законних інтересів осіб, потерпілих від злочину загалом та законодавчі гарантії відшкодування зазначеним особам насамперед матеріальної шкоди, спричиненої протиправними діями.

Безперечно, рівень (можливість) реального відшкодування матеріального збитку потерпілим від злочину особам у нашій державі, як і у будь-якій іншій, залежить, насамперед, від ефективності (дієвості) базового законодавства, в якому тією чи іншою мірою встановлено обов'язок держави в особі її правоохоронної системи сприяти добровільному та вживати заходів щодо примусового відшкодування матеріальної шкоди, завданої злочиним. З огляду на це набуває особливого значення зіставлення, аналіз чинного законодавства і норм міжнародного права, а також упорядкування національного законодавства з тими зобов'язаннями, які взяла на себе Україна при ратифікації міжнародних угод щодо захисту прав і свобод людини в кримінальному судочинстві.

Стан дослідження. Особливості процесуального статусу потерпілого та відшкодування йому шкоди, заподіяної злочиним, були предметом дослідження: В.Ф. Бойка, В.І. Галагана, В.Л. Грохольського, І.П. Козаченка, О.П. Кучинської, В.Т. Маляренка, Є.М. Моїсеєва, В.Т. Нора, С.Д. Сойнікова, С.В. Смірнова, М.Є. Шумила та ін.

Мета статті – проаналізувати міжнародно-правові документи, які містять найбільш прогресивні положення, пов'язані з відшкодуванням заподіяної злочиним шкоди, та законодавство України з відшкодування шкоди, заподіяної злочиним.

Виклад основних положень. Право на відшкодування шкоди, заподіяної злочиним, безпосередньо виражається у таких міжнародних актах як: Європейська Конвенція з відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів, прийнята Радою Європи 04.11.1950 року [1, с. 199–214]; Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживань владою, прийнята резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 40/34 від 29.11.1985 року [2, с. 537–541], яку часто називають «Білем про права жертв злочинів» [3, с. 32]; Конвенція проти тортур та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність видів поведінки і покарання, прийнята резолюцією 39/46 Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1984 року [4]; Європейська Конференція з відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів

(Страсбург, 24 листопада 1983 р.) [5, с. 8]. Для реалізації права потерпілого на відшкодування завданої йому шкоди також важливими є документи, підготовлені в межах Економічної та Соціальної Ради ООН, зокрема: Резолюція № 1999/26 від 28 липня 1999 р. про розвиток та імплементацію основ медіації та відновлювального правосуддя у кримінальне правосуддя; Резолюція № 2002/12 від 24 червня 2002 р. про основні принципи використання програм відновлювального правосуддя в кримінальних справах; Резолюція № 2005/20 від 22 липня 2005 р. про керівні начала правосуддя у справах з залученням дітей, які є жертвами та свідками злочинів [6, с. 130].

У зазначених нормах міжнародного права передбачені конкретні форми реалізації права на відшкодування завданої злочиним збитку. Так, у Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою передбачено три форми відшкодування шкоди – реституцію, компенсацію, соціальну допомогу.

При відповідних обставинах правопорушники чи треті сторони, що несуть відповідальність за їхню поведінку, повинні надавати справедливую реституцію жертвам, їхнім сім'ям або утриманцям. Така реституція повинна включати повернення власності або виплату за заподіяну шкоду чи збиток, відшкодування витрат, понесених в результаті віктимізації, надання послуг і відновлення в правах. «Право на реституцію означає право потерпілих вимагати відшкодування збитку від злочинця» [7, с. 539] (ст. 8 Додатку до Декларації).

«Компенсація являє собою фінансові виплати державою потерпілим від злочинів в тих випадках, коли відшкодування неможливо отримати в повному обсязі від правопорушника чи з інших джерел. Право на компенсацію означає право потерпілих вимагати відшкодування збитків від держави» [8, с. 540]. Також згідно зі ст. 14 Конвенції проти тортур та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, «кожна держава-сторона забезпечує у своїй правовій системі одержання відшкодування жертвою катувань й підкріплене правовою санкцією право на справедливу й адекватну компенсацію, включаючи заходи для якомога повнішої реабілітації. У разі смерті жертви внаслідок катування право на компенсацію надається її утриманцям. Ніщо не може впливати на будь-яке право жертви чи інших осіб на компенсацію, яка може передбачатися національним законодавством» [9].

Згідно з Рекомендаціями Ради Європи про становище потерпілого в межах кримінального права і кримінального процесу (1985 року)

і щодо політики боротьби зі злочинністю в Європі, що змінюється (1996 року), компенсація потерпілому може встановлюватись або у виді кримінальної санкції, або у виді заходу, що замінює таку санкцію, або додатково до такої санкції; у судовому рішенні варто зважати на компенсацію потерпілому з боку правопорушника; якщо компенсація призначається як кримінальна санкція, вона повинна виконуватись аналогічно виконанню штрафів і мати переважну силу перед іншими фінансовими санкціями, застосованими до правопорушника [10, с. 548].

Соціальна допомога надається у вигляді необхідної матеріальної, медичної, психологічної та соціальної допомоги потерпілим добровільними громадськими, муніципальними організаціями та урядом [11, с. 541].

Отож, зважаючи на зміст форм реалізації права на відшкодування шкоди, норми міжнародного права покладають обов'язок з відшкодування шкоди, заподіяної злочином, на безпосереднього заподіювача шкоди – правопорушника або осіб, які несуть відповідальність за його дії. Якщо ж отримати відшкодування від правопорушника неможливо, обов'язок компенсувати збитки покладається на державу як на орган, що не виконав свої обов'язки з підтримки правопорядку та охорони прав і свобод людини.

Це дозволяє зробити висновок про те, що суб'єктами, які несуть обов'язок з відшкодування заподіяної злочином шкоди, є не лише правопорушник, а й держава.

Питання про те, за допомогою яких коштів відшкодувати шкоду потерпілим, виникло серед міжнародної спільноти ще наприкінці XIX століття. Було запропоновано й можливе його вирішення: обов'язок компенсувати потерпілому завдану злочином шкоду повинно бути правовим обов'язком держави за принципом взаємної відповідальності громадянина перед державою і держави перед її громадянами. Ця актуальна думка обґрунтовувалася багатьма юристами в 1900 р. на Міжнародному пенітенціарному конгресі, який відбувся в Брюсселі [12, с. 152]. На жаль, того часу ця ідея не була втілена в життя і тільки з шістдесятих років XX століття одержала правове закріплення. Станом на сьогодні правові норми, що передбачають виплату компенсації жертвам злочинів зі спеціальних державних або громадських фондів, діють в Австрії, ФРН, Новій Зеландії, Великобританії, Франції, Фінляндії, низці штатів США, деяких провінціях Канади та Австралії. Така можливість на думку фахівців, прийнятна та вкрай необхідна для застосування й у вітчизняних реаліях, оскільки Україна підтвердила

свої євроінтеграційні прагнення, що, своєю чергою, передбачає інтеграцію внутрішнього законодавства з нормами міжнародного права. Позитивний досвід багатьох країн Європи та світу може стати базовим для внутрішнього законодавства України і, безумовно, вартий уваги.

Країни, де, на наш погляд, допомога потерпілим від злочину є найбільш дієвою, – це Франція та США. Так, у Франції норми щодо захисту прав потерпілих розміщуються у Кримінально-процесуальному кодексі, при цьому до нього включаються не лише кримінально-процесуальні, але й положення, що мають цивілістичну, адміністративно-правову та іншу основу. Наприклад, прийняті у 1977 р. норми щодо державної компенсації шкоди були розміщені у Розділі XIV «Відкриття процедури компенсації жертвам, яким злочинами була заподіяна шкода» [13, с. 132–133]. Створена в лютому 1982 року Спеціальна комісія під керівництвом професора Мальєза розробила відповідні пропозиції, на підставі яких було прийнято цей закон, що значно покращував статус потерпілих, зокрема:

- спрощувалась процедура звернення до суду з відповідними позовами;
- відшкодування збитків на суму до 20 тисяч франків оформлювалось простою письмовою заявою адвоката і вони підлягали відшкодуванню у стадії досудового розслідування;
- передбачались заходи щодо збереження майна потерпілого;
- питання про відшкодування шкоди потерпілому стало вирішуватись судом у пришвидшеному порядку і постанова про негайну компенсацію приймалась незалежно від того, якою мірою злочинець був визнаний винуватим. Навіть, якщо його вину одразу не буде визнано судом або, якщо у справі не будуть виявлені дійсні винуватці, потерпілий має право отримати відшкодування із спеціального державного фонду [14, с. 185].

Нині у Франції діють близько 100 регіональних організацій допомоги потерпілим узагалі, а також сотні служб, спрямованих на допомогу окремим категоріям потерпілих. Також створено спеціальний фонд для реституції та компенсації потерпілим у разі, якщо злочинець не встановлений, або неплатоспроможний [15, с. 50].

За останні десятиріччя значний прогрес у покращенні становища потерпілих від злочинів спостерігається у Німеччині, де з 1 січня 1987 року набув чинності новий закон про потерпілих від злочину. Причина, що призвела до прийняття цього закону, на думку дослідників зарубіжного досвіду з аналізованих питань, полягала в тому, що

«ситуація з потерпілою стороною або жертвою злочину у кримінальному процесі вимагала зміни в багатьох аспектах і покращення в численних пунктах. Прийняті поправки закону, пов'язані із захистом прав жертв злочину, були спрямовані на удосконалення насамперед у галузі розвитку захисту особи і спрощення процедури компенсації за збитки» [16, с. 52]. Зазначимо, що у Німеччині на компенсацію мають право потерпілі від насильницьких злочинів, особи, які перебувають у майновій залежності від жертв вбивств, іноземці у випадку, якщо злочин був скоєний після 30 червня 1990 року і жертва залишилася у Німеччині понад три роки. Компенсація включає витрати на медичні послуги та пенсійне забезпечення у випадку втрати жертвою працездатності не менш ніж на 25 відсотків на термін понад шість місяців, а також компенсацію особам, які перебували у майновій залежності від жертв вбивств.

1985 року створено Фонд допомоги жертвам злочинів й нашими найближчими сусідами – Республікою Польща. Тут цей фонд діє як громадська організація з надання допомоги соціально незахищеним особам, постраждалим від злочину. Зараз фонд надає допомогу не тільки своїм громадянам, але й іноземцям, які постраждали на території Польщі від майнових злочинів та злочинів проти особи. У цьому випадку обов'язково повинно бути встановлено тяжке фінансове матеріальне становище потерпілого [17, с. 182–184].

Заслуговує на увагу й досвід Великобританії, оскільки в цій державі теж приділяється велика увага проблемі допомоги жертвам злочинів. Так, для спрощення реалізації потерпілими своїх прав урядом Англії та Уельсу в жовтні 2005 р. введений Процесуальний кодекс для жертв злочинів, в якому визначені: повноваження судових, правоохоронних та інших органів щодо сприяння реалізації потерпілими своїх прав та здійснення їх захисту, способи звернення потерпілих до цих органів, механізми оскарження їх рішень, тощо [18, с. 70].

На думку однієї з комісій британського парламенту, яка проводила порівняльне дослідження цієї проблеми, британська система компенсацій жертвам злочинів є найкращою у світі. В ній визначено широкий перелік злочинів, жертви яких одержують грошову компенсацію, а розміри виплат більші, ніж в інших країнах. 1988 року у Великобританії та Північній Ірландії ці витрати становили 85 млн. фунтів стерлінгів [18, с. 70–71].

Аналізуючи норми міжнародного законодавства, що регламентують право на відшкодування шкоди, зазначимо, що вони містять

і обмеження права на державну компенсацію шкоди, заподіяної злочинцем. Найперше обмеження стосуються суб'єктів, які мають право на державну компенсацію, а саме: жертв, які в результаті вчинення тяжких злочинів отримали значні тілесні ушкодження або суттєво підірвали своє фізичне або психічне здоров'я; членів сім'ї (в тому числі і утриманців) осіб, які померли або стали фізично чи психічно недієздатними в результаті вчинення щодо них тяжкого злочину. Крім заходів, що забезпечують реальність відшкодування шкоди потерпілим за допомогою державних компенсацій, норми міжнародного права передбачають і заходи, що запобігають подвійному відшкодуванню. До таких заходів належить право держави відняти певну частину суми або вимагати від особи, яка отримала повне відшкодування, всю суму, отриману ним від злочинця, від органів соціального забезпечення, за страхівкою, або з будь-якого іншого джерела [19, с. 199–200].

З уваги на те, що загальновизнані принципи і норми міжнародного права реалізуються в основному через внутрішнє законодавство, перейдемо до законодавчої регламентації права на відшкодування шкоди, завданої злочинцем в Україні.

Насамперед зазначимо, що право на відшкодування шкоди, завданої злочинцем, гарантується Конституцією України, яка має найвищу юридичну силу, пряму дію і застосовується на всій території нашої держави. У Конституції України відображені окремі норми міжнародного права, що регламентують основні права людини: право на життя, свободу та особисту недоторканність, право на володіння, користування і розпорядження майном і неможливість довільного позбавлення будь-кого майна, право на честь і гідність та їх захист, право на ефективне поновлення в правах.

У цих конституційних нормах опосередковано виявляється й право на відшкодування шкоди, заподіяної злочинцем. Однак, на відміну від норм міжнародного права, Конституція України містить більш ширший перелік прав, які так чи інакше відображають право на відшкодування шкоди, конкретизуючи зміст деяких прав людини, зафіксованих в актах міжнародних організацій, використовуючи для цього інші суб'єктивні права.

Деякі права, закріплені в Конституції України, безпосередньо вказують на право відшкодування збитків. Так, право на відшкодування шкоди відображається в нормах, що декларують право на соціальне забезпечення у випадку інвалідності та втрати годувальника (що може бути результатом злочину) (ст. 46 Конституції). Найбільш чітко в

Основному Законі нашої держави закріплено право громадян на відшкодування моральної шкоди. Статті ж 55–56 Конституції безпосередньо стосуються прав потерпілих від злочинів. У них містяться такі норми: ст. 55 – встановлює охорону законом прав потерпілих та обов’язок держави забезпечити доступ до правосуддя; ст. 56 – встановлює обов’язок держави забезпечити потерпілим компенсацію заподіяної шкоди.

На наш погляд, наведені конституційні норми треба розуміти так: при вчиненні злочину потерпілий має право вимагати від держави відновлення своїх порушених прав, у тому числі майнових. Держава в зв’язку з цим використовує спеціальний вид державної діяльності – судочинство і забезпечує доступ потерпілому до правосуддя.

Проте конституційні норми, як, зрештою, і норми міжнародного права, декларативні й тому вимагають роз’яснення та уточнення відповідно до конкретних обставин.

Так, зазначені у ст. 2 КПК завдання повною мірою стосуються основних прав особистості – права на життя, недоторканність особи, честь і гідність, володіння та розпорядження майном, на відновлення зазначених прав у разі їх порушення, в тому числі в праві на відшкодування збитку. Стосовно досліджуваної проблеми зазначені завдання кримінального судочинства полягають в тому, що органи дізнання, слідчий, прокурор і суд у межах своєї компетенції і на основі суворого дотримання кримінально-процесуального законодавства, а також у повній відповідності з інтересами держави, суспільства та окремої особистості, зобов’язані забезпечити виконання завдання відшкодування заподіяної злочином шкоди.

Втілюючи викладені принципи, Кримінально-процесуальний кодекс України, своєю чергою, статтею 29 до завдань кримінального судочинства відніс охорону прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, які беруть у ньому участь.

З метою забезпечення умов для відновлення прав, порушених злочинними діями, стаття 28 КПК передбачає можливість при провадженні в кримінальній справі пред’явити до обвинуваченого або до осіб, що несуть матеріальну відповідальність за дії обвинуваченого, цивільний позов, який розглядається судом разом із кримінальною справою. Однак, тут варто зауважити, що в кримінальному судочинстві шляхом пред’явлення цивільного позову підлягає відшкодуванню шкода лише в тому випадку, якщо вона заподіяна злочином, тобто коли є безпосередній причинний зв’язок між злочином і шкодою. Остан-

ній є наступною підставою заявлення цивільного позову в кримінальному процесі.

Злочини, якими заподіюється матеріальна шкода, порушують не лише норми кримінального права, а й інших галузей права, найчастіше цивільного. Зокрема, Цивільний кодекс України визнає підставами виникнення цивільних прав та обов'язків завдання як майнової (матеріальної), так і моральної шкоди (ч. 2 ст. 11 ЦК).

Статтю 23 ЦК України визначено коло обставин, які за своїм характером є моральною шкодою. А саме: фізичний біль та страждання, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; душевні страждання, яких фізична особа зазнала у зв'язку протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; душевні страждання, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна; у приниженні честі, гідності, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи.

Цивільне законодавство України, зокрема стаття 1166 ЦК України, встановлює також загальні підстави відповідальності за заподіяння шкоди. У ній зазначено, що шкода, заподіяна особі або майну громадянина, а так само шкода, заподіяна майну юридичної особи, підлягає відшкодуванню в повному обсязі особою, яка заподіяла шкоду. Статті глави 83 ЦК України «Відшкодування шкоди» регламентують всі особливості виникнення і здійснення права на відшкодування шкоди, визначаючи підстави, обсяг, характер і розмір відшкодування, особливості відшкодування при заподіянні шкоди неповнолітніми, недієздатними та іншими спеціальними суб'єктами та інші деталі, не відображені більше в жодному іншому законодавстві. Особливий інтерес для потерпілих від злочину становить цивільно-правова норма, що зазначена у ст. 1177 ЦК України. Відповідно до неї майнова шкода, завдана майну фізичної особи внаслідок злочину, відшкодовується державою, якщо не встановлено особу, яка вчинила злочин, або якщо вона є неплатоспроможною.

Проте, ця норма має декларативний характер, оскільки умови та порядок відшкодування майнової шкоди, завданої майну фізичної особи, яка потерпіла від злочину, встановлюється законом. На жаль, цей закон поки що не прийнятий, хоч було подано до Верховної Ради України кілька його проектів.

Також, право на відшкодування шкоди, заподіяної злочином, відображено і в цивільно-процесуальному законодавстві України. Так, стаття 1 ЦПК говорить про те, що завданнями цивільно-проце-

суального законодавства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних або юридичних осіб. До таких прав належить і право на відшкодування матеріальної шкоди. Цивільно-процесуальне законодавство регламентує порядок провадження в суді у цивільних справах. Зокрема, воно визначає перелік осіб, наділених правом на відшкодування збитків, їх права в процесі і виникають у зв'язку із здійсненням ними прав обов'язки в іншій стороні і держави. У нормах цивільно-процесуального законодавства міститься регламентація форми заяви права позивача на відшкодування заподіяної шкоди. Отож, у цивільно-процесуальному законодавстві регламентується порядок здійснення права на відшкодування шкоди в цивільному судочинстві.

Крім того, право на відшкодування шкоди, зокрема й матеріальної, потерпілим від злочину особам, відображено також в інших законодавчих актах.

Висновки. Становлення в Україні інституту відшкодування шкоди, завданої злочином, у порядку кримінального судочинства кореспондується з відповідним розвитком кримінального, цивільного, цивільного процесуального та інших галузей законодавства, воно певною мірою відповідає загальним тенденціям гармонізації вітчизняної правової системи з основами правового регулювання країн Європейського Союзу. Частина міжнародних документів, які регламентують право на відшкодування шкоди, завданої злочином, ратифіковані Україною і стали частиною вітчизняного законодавства, однак у середині країни існують проблеми відшкодування шкоди, заподіяної злочином. Необхідно підтримати думку, що доцільність створення Державного (публічного) фонду відшкодування збитків жертвам злочинів, який вирішив одну із соціально значущих проблем – відшкодування їм заподіяної злочином шкоди, а також прийняти закон про умови та порядок відшкодування за рахунок цього фонду.

1. Европейская Конвенция о защите прав человека и основных свобод. Принята Советом Европы 04.11.50 г. // Сборник важнейших документов по международному праву. – М.: Юридическая литература, 1996. – С. 199–214.

2. Декларация основных принципов правосудия для жертв преступлений и злоупотребления властью от 29 ноября 1985 г. // СССР и международное сотрудничество в области прав человека. Документы и материалы. – М.: Международные отношения, 1989. – С. 537–541.

3. Fallah E. Victimology: Past, Present and Future // Criminologie. – 2000. – № 1 (33). – P. 32.

4. Конвенція проти тортур та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність видів поводження і покарання, ратифікована із застереженнями Указом Президії ВР № 3484-XI (3484-11) від 26.01.1987 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_085

5. Європейська конвенція про компенсацію шкоди жертвам кримінальних злочинів від 24. 11. 1983 року // Матеріали семінару «Компенсація шкоди жертвам злочинів». – К., 2005. – 8 с.

6. Сенаторов М. Права потерпілого від злочину: міжнародні стандарти та вітчизняний шлях / М. Сенаторов // Право України. – 2006. – № 5. – С. 130.

7. Декларация основных принципов правосудия для жертв преступлений и злоупотребления властью от 29 ноября 1985 г. // СССР и международное сотрудничество в области прав человека: документы и материалы. – М.: Международ. отношения, 1989. – С. 539.

8. Декларация основных принципов правосудия для жертв преступлений и злоупотребления властью от 29 ноября 1985 г. // СССР и международное сотрудничество в области прав человека: документы и материалы. – М.: Международ. отношения, 1989. – С. 540.

9. Конвенція проти тортур та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність видів поводження і покарання, ратифікована із застереженнями Указом Президії ВР № 3484-XI (3484-11) від 26.01.1987 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_085

10. Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: монографія / М.І. Хавронюк. – К.: Юрисконсульт, 2006. – С. 548.

11. Декларация основных принципов правосудия для жертв преступлений и злоупотребления властью от 29 ноября 1985 г. // СССР и международное сотрудничество в области прав человека: документы и материалы. – М.: Международ. отношения, 1989. – С. 541.

12. Кримінально-виконавче право України. Загальна та Особлива частини: навч. посібник / [О.М. Джу́жа, С.Я. Фаренюк, В.О. Корчинський та ін.]; за заг. ред. О.М. Джу́жи. – 2-е вид., перероб. та доп. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 152.

13. Сенаторов М. Права потерпілого від злочину: міжнародні стандарти та вітчизняний шлях / М. Сенаторов // Право України. – 2006. – № 5. – С. 132–133.

14. Боботов С.В. Правосудие во Франции / С.В. Боботов. – М., 1994. – С. 185.

15. Парий А.В. Обеспечение прав потерпевшего: возможность совершенствования на основе зарубежного опыта / А.В. Парий, В.С. Шадрин // Правоведение. – 1995. – № 4–5. – С. 50.

16. Парий А.В. Обеспечение прав потерпевшего: возможность совершенствования на основе зарубежного опыта / А.В. Парий, В.С. Шадрин // Правоведение. – 1995. – № 4–5. – С. 52.

17. Оказание помощи жертвам преступлений в Польше // Опыт правоохранительной деятельности в зарубежных странах. – М., 1994. – С. 182–184.

18. Смирнов С.В. О компенсации ущерба в уголовном процессе / С.В. Смирнов // Вестник Днепропетровского университета. Правоведение. – Днепропетровск, 2007. – С. 70.

19. Європейська Конвенція з відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів, прийнята Радою Європи 04.11.1950 року. – Ст.ст. 3, 7, 8, 9, 10 // Сборник важнейших документов по международному праву. – М.: Юридическая литература, 1996. – С. 199–200.

Татарин И.И. Возмещения причиненного преступлением вреда в уголовном процессе: европейские стандарты и правотворческая практика Украины.

Рассмотрены стандарты европейских стран и правотворческая практика Украины по возмещению причиненного преступлением ущерба, а также внесены некоторые предложения по совершенствованию отечественного законодательства в решении данной проблемы.

Ключевые слова: возмещение, ущерб, реституция, компенсация, социальная помощь, пострадавший.

Tataryn I.I. Compensation for damage caused by the crime in criminal proceedings: European standards and law-making practice of Ukraine.

Standards of the European countries and law-making practices in Ukraine on the damage compensation caused by a crime are considered in the article. Some suggestions on improving domestic legislation in solving the given problem are presented.

Key words: compensation, damage, restitution, remedy, social help, victim.

Стаття надійшла 22 грудня 2011 р.

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12

А.В. Хірсін

ІСТОРИЧНІ ТА СОЦІОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ОБГРУНТУВАННЯ ПРАВА: ЧИННИКИ ТА ОРІЄНТИРИ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Проаналізовано причини та шляхи переосмислення історичних і соціологічних підходів до обґрунтування правової нормативності в умовах трансформацій сучасного суспільства.

Ключові слова: *реалістичне обґрунтування права, історичний реалізм, соціологічний реалізм, посткласичне правознавство.*

Постановка проблеми. Численні теоретико-методологічні суперечності, пов'язані з природно-правовими вченнями про «ідею права» та їхніми претензіями на «універсалізацію юридичної істини», спонукали до появи та розвитку (з XVIII ст.) різних *реалістичних* доктрин розуміння та обґрунтування змісту правової нормативності. Вони стали своєрідною «антитезою» щодо домінуючого на той час ідеалізму у сфері теорії та філософії права, що відзначався концептуальною «замкненістю» в межах певних догматизованих ідеологем, абсолютизацією смислових основ права як апіорних принципів його «передвизначеності». Тож у контексті цих «антиідеалістичних» підходів передбачалося звільнення юриспруденції від будь-яких метафізичних містифікацій, віддалених від емпіричної наочності суб'єктивних уявлень, вірувань тощо. Натомість було запропоновано обмежити вивчення права виключно формами його *дійсного* існування й функціонування, розглядуваними як самостійної «нормативної реальності». Тобто при вивченні, тлумаченні й обґрунтуванні права доречно, з цієї точки зору, відштовхуватися лише від актуально існуючих норм, безвідносно до будь-яких «поза межних» їм «вищих мірил» того, яким право «повинно бути».

Особливе місце серед таких доктрин посідають методологічні підходи, розроблювані в межах історичних та соціологічних правових шкіл, оскільки вони становлять найбільш потужну протипагу позитивізму у царині реалістичних реконструкцій праворозуміння. Звер-

нення до таких підходів є доволі актуальним у періоди реформувань правової нормативності (зокрема, тих, що відбуваються в сучасній Україні); адже в межах цих методологічних концепцій здійснюється постановка та визначаються шляхи вирішення питань не лише щодо легальності таких реформ, але й стосовно їхньої легітимності.

Стан дослідження. У своїх класичних варіантах історичні та соціологічні підходи до обґрунтування права представлені у роботах Г. Гуго, Ф. Савіньї, Р. Штаммлера, М. Вебера, Є. Ерліха та багатьох інших. З сучасними модифікаціями зазначених підходів можна ознайомитися з праць Дж. Холла, Г.Дж. Бермана, В. Кравітца, В.Г. Графського та ін.

Метою статті є аналіз предметних рамок дієвості цих підходів та шляхів їхньої оптимізації в плані узгодження з умовами й тенденціями розвитку сучасної суспільно-правової реальності.

Виклад основних положень. Згідно з базовою ідеєю концепції «історичного реалізму», глибинні основи права треба шукати не у якихось «непорушних підвалинах» людського буття чи розуму, а у процесі культурної історії того суспільства, котре створює *власне* право, призначене для регулювання відносин, сформованих саме у цьому суспільстві. Тож правова нормативність отримує свою зобов'язуючу силу на підставі вікових традицій та звичаїв, що історично виникають у соціумі, відповідно до його духовної специфіки. Через просторову та часову неоднорідності подібних смислових основ права вбачається за доцільне мовити про соціокультурну релевантність юридичних норм, а не про їх відповідність певним «абсолютним критеріям». Як зазначив із цього приводу Р. Штаммлер, «зміст правового регулювання ніколи не може бути зовсім відокремлений від історично мінливих, зумовлених можливостей гармонійної діяльності, якщо він має бути застосований до цієї можливої матерії соціального регулювання. Зміст права, яке не мало б своїм об'єктом емпірично можливе співробітництво людей, що з необхідністю змінюється, був би зовсім порожнім і безглуздим» [8, с. 159].

Навіть у межах ідеалістичної філософсько-правової концепції Г. Гегеля, де «право – це щось *святе* *взагалі* вже тому, що воно – це буття абсолютного поняття, самоусвідомлюючої свободи» [3, с. 41], спостерігається своєрідне «розведення» універсалізованої «ідеї права», з одного боку, та специфікованих культурних модусів її історичного втілення в «дусі народу», що знаходиться на певній стадії її усвідомлення. Відповідно, той чи інший конкретно-нормативний «*формалізм*

права (а далі й формалізм обов'язків) виникає з розбіжності між ступенями в розвитку поняття свободи. Кожен ступінь розвитку ідеї свободи має власне право, оскільки він представляє буття свободи в одному з її визначень» [3, с. 41].

В плані методології обґрунтування правової нормативності представники «класичної версії» історичної школи (К. Савіньї, Г. Гуго, Г. Пухта та ін.) спрямовували свої аргументації, з одного боку, проти юснатуралістичних абсолютизацій об'єктивно-природних чи апріорно-раціональних підвалин права, а з іншого – проти спроб зведення деонтологічного змісту останнього до суб'єктивної волі законодавця. Концептуальною основою їхньої позиції була, як відомо, ідея «коректування права» у напрямі його максимально можливого наближення до стихійно конституїваної у ході соціально-культурної історії нормативності. Адже позитивно-правова норма, не будучи узгодженою з традиційними моделями поведінки, «відшліфованими» та апробованими упродовж століть, буде не більш, ніж простою «командою», не підкріпленою жодними внутрішніми переконаннями щодо її зобов'язуючої сили стосовно до тих, кому вона адресована. Тож, відповідно до цього підходу, у повному розумінні «правильне право» не потребує навіть своєї кодифікації та силового забезпечення, оскільки воно не відхиляється від «векторів» розвитку та звичаєвих моделей організації самих тих відносин, на регулювання яких воно спрямоване. Фундаментальним критерієм такої «правильності» норм є їхня *стійкість*, «живучість». Тому з метою набуття якомога вищого потенціалу своєї життєздатності нормативно-правові положення мають ґрунтуватися на усталених культурних звичаях та традиціях. При цьому історичний розвиток права уподібнюється до еволюції мови, правила якої не стільки довільно визначаються філологами, скільки формуються у контексті становлення культури того чи іншого народу і взагалі комплексу усіх тих умов, у яких генерується й функціонує його «дух».

Як писав свого часу один із засновників історичної школи правознавства Ф.К. фон Савіньї, «усяке право спочатку постає способом, яким, використовуючи буденну й не зовсім точну мову, формується звичаєве право: тобто воно передусім виникає за допомогою звичаю й народної віри, пізніше – юриспруденції, – отже, скрізь за допомогою внутрішніх мовчазних дійових сил, а не довільної волі законодавця [12, с. 7]. Іншими словами, право народжується та живе у «спільній свідомості народу – ось чому його слід називати «народним правом»

(Volksrecht). Це, однак, не означає, що право створюється й обґрунтовується волею окремих представників народу. адже таке «волевиявлення» є не менш егоїстичним, аніж воля законодавця. «Скоріш за все, саме дух народу, що живе й діє в усіх індивідах, зумовлює позитивне право (котре визнавалося б усіма – А.Х.), і, отож, ставало б неодмінною складовою свідомості кожного... Право у спільній свідомості народу вкоренилося не у формі абстрактних правил, а як живе відчуття правових інститутів у їхньому органічному зв'язку. Тому завжди, коли виникає потреба осмислити норму цього права в логічній формі, вона насамперед має бути сформульована саме на основі цього тотального відчуття... Ця форма виявляє себе в символічних актах, що розкривають наочно сутність правових відносин і... *виражають себе розумніше й повніше, ніж у писаних законах*» [13, с. 799–800].

Водночас, попри, здавалося б, достатню міру своєї переконливості в плані обґрунтування правової нормативності шляхом її підведення під культурно-історичні смислові основи уявлень про «належне» й перевірені віками традиції, розглядуваний методологічний підхід не витримував критики в умовах бурхливого розвитку зовсім нового типу суспільних відносин, правове регулювання яких дедалі складніше було узгодити з самою навіть ідеєю традиціоналізму. Йдеться, певна річ, про структурно-організаційні перетворення суспільства, пов'язані з лібералізацією життя та автономізацією особи як суб'єкта права. Тим самим було здійснено перехід від «традиційної передвизначеності» соціального статусу індивіда до таких моделей побудови суспільних відносин, що передбачають його власне *самовизначення*.

Відтак потребували свого докорінного перегляду як змістовні характеристики права, так і методологія його обґрунтування: по-перше, з огляду на принципову новизну згаданих суспільних трансформацій та відсутність їхніх аналогів в історичному минулому (щоб можна було покладатися на традиції у їх нормативному регулюванні); по-друге, еволюційний динамізм цих змін передбачав не стільки стабілізацію суспільного порядку на основі традиційних та звичаєвих норм, скільки його *«лабілізацію»* (М. Вебер), «підлаштовуваність» під об'єктивно змінювані умови життя, в системі яких «нормативна значущість» починає розумітися як «дещо значно більше, ніж проста одноманітність суспільної поведінки, зумовлена звичаєм чи констеляцією інтересів» [2, с. 636]. Зокрема, легітимність правопорядку стає дедалі більше похідною від обсягу тих можливостей для суб'єктивного самовизначення та самореалізації, що забезпечуються на його основі,

аніж від ступеня його «укоріненості» в історичних традиціях певного народу.

З огляду на ці обставини, «історичне обґрунтування права» розпочинає асоціюватися не із «статикою» традицій, а з їх *динамікою*, історичним розвитком. Сучасні модифікації цієї концепції методології права передбачають своєрідне органічне «вписування» правової нормативності в контекст еволюціонуючої культури того соціуму, організація й функціонування якого регулюється цією нормативністю. При цьому вже не культурно-буттєві умови мають бути узгоджуваними з певними «традиційно-еталонними» мірлами правової належності, а, навпаки, останні треба трансформувати у напрямі їх адекватності умовам подальшого розширення суб'єктивної свободи та її ефективного забезпечення. Як зауважує В.Г. Графський, «оновлена юриспруденція може бути охарактеризована... як упорядковане уявлення про походження й призначення правових звичаїв та законів, що відбираються з плином часу людьми та суспільством з метою забезпечення в теперішньому та майбутньому прав та обов'язків людей в процесі їхнього зацікавленого приватно-майнового та політичного спілкування в умовах гарантованої рівноваги його учасників, а також в обстановці порядку, злагоди, добробуту та справедливості» [4, с. 61].

У контексті описаних модифікацій розглядуваної методології створюються істотні можливості в аспекті подолання одвічної дилеми правознавства, що впродовж усієї його історії виявляється у вигляді протистояння юснатуралістських та позитивістських концепцій. Адже саме поняття «природного права» набуває тут не «константного» та абсолютного, а *змінного* змісту. Відповідно, мінливість позитивно-правової нормативності у цьому разі вже не вступатиме у логічну суперечність із відкинутими ідеями класичної природно-правової доктрини щодо «універсальності та незмінності у просторі й часі» смислових основ права.

Щоправда, такі ревізії традиційного історичного підходу до права дещо парадоксально призвели, врешті-решт, до фактичної його «деісторизації»: аналіз та осмислення права у його перманентній зміні разом із еволюцією регульованих ним суспільних відносин, по суті, сприяли його відокремленню від яких-небудь конкретних історичних форм та цінностей, оскільки всі вони інтерпретуються при цьому як «історично-відносні». «Таким чином, безперечна тенденція до деісторизації теорії заходила так далеко, що історичні «умови її відкриття» зводилися до пояснень того, що теорія лише в собі самій завжди має

значущість... Навпаки, тепер спостерігається широко розповсюджена тенденція до відокремлення «старих» теорій від контексту тих умов, в рамках яких вони були «відкриті», та до оцінки їхнього «контексту осмислення», використовуючи критерії «нової» теорії, котра повинна, до речі, підняти себе на рівень метатеорії й відкинути старі підстави як ідеологічні» [11, с. 253].

Подібні методологічні колізії історичної школи права сприяли зменшенню кількості її прихильників та утвердженню соціологічної парадигми у правознавстві, згідно з якою підстави для обґрунтування правової нормативності треба шукати не у «консервативних» історичних традиціях та звичаях, а в організаційно-функціональній специфіці існуючих суспільних відносин. Окрім того, дедалі чіткіше стала заявляти про себе тенденція до так званої «соціологізації юриспруденції», тобто до її розуміння як «соціологічної» дисципліни та наукової галузі. Як наполягав, наприклад, С. Ерліх, «юриспруденція – це, на перший погляд, практична дисципліна: вона вчить застосовувати право на практиці. У такому образі вона функціонує вже тисячоліття. Проте це завдання... вона може виконати в достатній мірі лише тоді, коли вона постає як морфологія людського суспільства й дослідить сили, які діють в суспільстві, на предмет їхньої природи та обсягу. Таким чином, юриспруденція стане правознавством, вченням про право як соціальне явище; у такому розумінні вона – галузь соціології» [5, с. 191].

Йдеться про те, що правова наука, якщо вона ставить перед собою завдання не просто тлумачення існуючих законів (безвідносно до питання щодо їх насправді *правового* характеру), але й претендує на статус «повноцінної» *теоретичної* науки, котра прагне виявлення сутнісних підвалин та джерел визначення легітимних меж правової свободи, має з необхідністю «зануритись» у суспільно-буттєві корені права. «Трансформація юриспруденції у правознавство, а, відтак, і в одну із галузей соціології, сповна відповідає поступу інших напрямів. Усі теоретичні дисципліни беруть свій початок з дисциплін практичних» [5, с. 191]. Адже, будучи первинно «замисленою» як суто практичний засіб вирішення соціальних конфліктів, юриспруденція вже у цільових основах є зорієнтованою на ті соціальні контексти, що «зумовлюють нові конфлікти інтересів, нові види спорів, котрі вимагають прийняття нових рішень і нових правових положень. У наш час ця потреба значною мірою задовольняється через законодавство. Але це відбувається внаслідок, так би мовити, післябачливості, після того, як все стало достатньо очевидним і можна запускати законодавчий механізм... Зако-

нодавець здатен, за допомогою закону, приймати рішення лише щодо тих видів правових ситуацій, котрі потрапляють до поля його уваги. Отож неможливо прийняти рішення на основі закону в тій правовій ситуації, про яку законодавець ніколи не думав чи не міг задуматися» [6, с. 165]. Відповідно, «теоретизація» юридичної науки є невід'ємною від її «соціологізації» (вже хоча б в силу соціальної природи права як регулятивного інституту). Лише на цьому шляху, згідно з позицією розглядуваної доктрини, від окремих «розпорошених правоявищ» можна піднятися до теоретичного осягнення їх «інтегруючої сутності», на підставі якої, власне, уможлиблювалося б саме *обґрунтування* (а не лише опис та тлумачення) змісту правової нормативності.

Справді, навіть сьогодні ми не можемо відкинути тезу, згідно з якою «директиви закону – це лише мовний заклик, тоді як норми – це моделі поведінки. Директива є лише лінгвістичним засобом, за допомогою якого хтось наказує зробити дещо; і директива залишається директивою, незалежно від того, чи ефективна вона, чи ні. Норма ж є взірцем поведінки, котрий виконується саме тому, що він сприймається та приживається як обов'язковий, і це виконання не залежить від яких-небудь директив» [10, с. 38].

Проте надмірне захоплення ідеєю подібної соціологізації права також мало свої негативні теоретико-методологічні наслідки. По-перше, навряд чи виправданими вбачаються спроби «зведення» юриспруденції до соціології, оскільки сфера правової реальності конститується не лише як суто механічна «підмножина» більш широкого контексту суспільного буття як такого, але й у якості порівняно самостійного системного утворення, що характеризується наявністю власних принципів організації та функціонування; причому останні не піддаються логічній редуції до загальних законів суспільного розвитку. По-друге, за «замкненістю» правової нормативності на динамічній конкретиці суспільних відносин та конфліктів втрачаються ті «інтегративні» її орієнтири, що зазвичай асоціюються із «загальнолюдськими цінностями». В результаті, наприклад, «західну людину спіткає своєрідна криза цільності (*integrity crisis*), подібна до тієї, з якою стикаються більшість людських індивідів як чоловічої, так і жіночої статі, долаючи піввіковий бар'єр, коли вони з усією серйозністю, і часто-густо у цілковитій розгубленості, запитують себе, на що витрачене їхнє життя, і до чого воно веде. Наразі ми ставимо це запитання не перед індивідами, а перед цілими націями та групами націй. Наша цілісна культура, здається, може опинитися на межі зриву» [9, с. 1]. Зокрема, «право

дедалі менше сприймається з точки зору історії та все більше з позиції політики й моральності, в той час як історична юриспруденція, котра одна лиш здатна поєднати юридичний позитивізм і теорію природного права, майже зникла з нашої філософсько-правової науки» [1, с. 13].

Отже, абсолютизація історичного чи соціологічного підходів до концептуалізації методології обґрунтування права призводить до невідворотних суперечностей та колізій, уникнути яких можна лише шляхом органічного взаємодоповнення цих методів. Що ж стосується «метатеоретичних підвалин» такого поєднання, то вбачається за доцільне здійснити його на базі загальної теорії систем та принципів нелінійної динаміки, за якими функціонують та «коеволюціонують» системні утворення відкритого типу.

До слова, у цьому напрямі вже ведуться наукові розвідки щодо низки аспектів побудови згаданої інтегративної методології. Зокрема, пропонується мовити не просто про «соціологічну релевантність» юридичних норм (тобто їхню відповідність *фактичному* станові суспільного життя), а про розробку й систематизацію *соціодинамічного* підходу до їх обґрунтування [7]. Такий підхід передбачає, з одного боку, оцінку цих норм як «каталізаторів» прогресивної динаміки суспільства (у напрямі реалізації традиційних для даного суспільства цінностей), а з іншого – врахування змістовних трансформацій ціннісних підвалин правової нормативності (та взагалі уявлень про «належне») під впливом структурно-організаційних змін у системі суспільних реалій. Тобто, згідно з цим підходом, динаміка правових цінностей, що задають базовий «аксіологічний простір» формування змістовної спрямованості закону, та форм упорядкованого функціонування соціальності, мають розглядатися як взаємостимульовальні коеволюційні процеси, співспрямованістю з якими визначаються «легітаційні вектори» юридичних норм. При цьому такі норми вважаються обґрунтованими мірою того, наскільки, по-перше, спрямованість їхньої дії «резонує» із самоорганізаційними імпульсами правової реальності відповідного соціуму, і, по-друге, «наскільки їх нормативний зміст здатен сприяти перспективній динаміці суспільства у напрямку гармонізації та здійснення ціннісно-правових орієнтирів, що формуються на всіх рівнях людського буття – від індивідуально-суб'єктивного до глобального» [7, с. 30].

Висновки. В умовах динамічних перетворень сучасного суспільства у напрямі підвищення ступеня «відкритості» та «самовизначального характеру» його підсистем на тлі всеохоплювальних глобаліза-

ційних процесів (динаміка яких не може орієнтуватися виключно на культурно-історичні традиції якого-небудь окремо взятого народу чи на притаманну йому специфіку організації суспільних відносин) з особливою гостротою виявляють себе логіко-методологічні суперечності, спричинені абсолютизацією як історичних, так і соціологічних підходів до обґрунтування права. Це пояснюється, з одного боку, культурно-історичною відносністю передбачуваних кожним із цих підходів «критеріїв виправданості» правових норм (чому такі критерії й неможливо несуперечливим чином «універсалізувати»), з іншого боку, – багатовимірністю самого права та відповідною функціональною обмеженістю будь-якого з підходів, що охоплює лише певний змістовний фрагмент цього доволі складного феномена. У такому випадку ні історичний, ні соціологічний підходи, інтерпретовані у їхній «класичній чистоті», не спроможні забезпечити вичерпну аргументацію нормативних меж правової свободи при зіткненні суб'єктивних інтересів. Адже перший спрямований на виявлення лише культурно-традиційної зумовленості останніх (тоді як така зумовленість не визначає «параметри нормативізації» відносин щодо здійснення «історично сформованих запитів»); другий же виходить виключно з фактичних суспільних умов реалізації таких інтересів, абстрагуючись від міри їх значущості в аспекті утвердження дійсно гуманістичного начала в міжсуб'єктних відносинах. Тому подальша оптимізація цих підходів (пов'язана з подоланням їх предметно-методологічної обмеженості та логічної суперечливості) вбачається на шляху їх органічного поєднання на основі сучасних уявлень про еволюційно-функціональну динаміку відкритих систем. При цьому правова нормативність поставатиме не у вигляді «механічного наслідку» попередньої історії або сучасного стану тих чи інших різновидів суспільних відносин, а як невід'ємна складова у цілісній системі культурного буття людини. Саме мірою органічності свого «вписування» в контекст становлення згаданої системи ця нормативність має визначатися та обґрунтовуватися.

1. Берман Г.Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / Г.Дж. Берман. – М.: Инфра-Норма, 1998. – 624 с.

2. Вебер М. Избранные произведения / Макс Вебер. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.

3. Гегель Г.В.Ф. Основы философии права або природне право і державознавство / Георг Вільгельм Фрідріх Гегель. – К.: Юніверс, 2000. – 329 с.

4. Графский В.Г. Интегральное правопонимание в историко-философской перспективе / В.Г. Графский // Философия права в России: история и современность. Материалы третьих философско-правовых чтений памяти акад. В.С. Нерсесянца. – М.: Норма, 2009. – С. 220–234.

5. Ерліх Є. Соціологія і юриспруденція / Є. Ерліх // Проблеми філософії права. – 2005. – Т. III. – № 1–2. – С. 185–193.

6. Ерліх Є. Соціологія права / Є. Ерліх // Проблеми філософії права. – 2005. – Т. III. – № 1–2. – С. 161–167.

7. Невидомый В.И. Социодинамический подход к оценке легитимности конституционных норм / В.И. Невидомый // Представительная власть. – 2011. – № 4 (107). – С. 27–30.

8. Штаммлер Р. Хозяйство и право с точки зрения материалистического понимания истории / пер. с нем. / Р. Штаммлер. – СПб., 1899. – 310 с.

9. Berman H.J. Faith and Order: The Reconciliation of Law and Religion / H.J. Berman. – Cambridge: Emory University, 2000. – 417 p.

10. Krawietz W. The Concept of Law Revised – Directives and Norms in the Perspectives of a New Legal Realism / W. Krawietz // Ratio Juris. – 2001. – Vol. 14. – № 1. – P. 32–48.

11. Ladeur K.-H. Perspectives on a Post-Modern Theory of Law / K.-H. Ladeur // Autopoietic Law: A New Approach to Law and Society. – Berlin–New York: W. de Gruyter, 1988. – P. 242–282.

12. Savigny F.K. Of the Vocation of our Age for Legislation and Jurisprudence / F.K. Savigny // Cohen and Cohen's Readings in Jurisprudence and Legal Philosophy. – Boston and Toronto: Little, Brown and Company, 1979. – P. 1–17.

13. Savigny F.K. System of Modern Roman Law / F.K. Savigny // Lloyd's Introduction to Jurisprudence. – 6th ed. by M.D.A. Freeman. – L.: Sweet & Maxwell, 1994. – P. 785–800.

Хирсин А.В. Исторические и социологические подходы к обоснованию права: факторы и ориентиры модернизации.

Проанализировано причины и пути переосмысления исторических и социологических подходов к обоснованию правовой нормативности в условиях трансформаций современного общества.

Ключевые слова: реалистическое обоснование права, исторический реализм, социологический реализм, постклассическое правоведение.

Hirsin A.V. Historical and sociological approaches to law justification : factors and directions of modernization.

The article is devoted to analysis of reasons and ways of revaluation the historical and sociological approaches to justification of legal normativity in the conditions of contemporary social transformations.

Key words: realistic justification of law, historical realism, sociological realism, post-classic legal science.

Стаття надійшла 11 липня 2012 р.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

ЮВІЛЕЙ

90-й ЮВІЛЕЙ ГАЛИНИ ХАРИТОНІВНИ РЯБОШАПКО: життєва шляхетність і творчий злет ученого

18 липня 2012 року відзначає ювілей старійшина львівської юридичної наукової школи Галина Харитонівна Рябошапко. Розпочате навчання на юридичному факультеті Львівського державного університету імені Івана Франка 1940 року незабаром зупинив період Другої світової війни, перебування в евакуації. Після повернення до міста Львова та здобуття вищої юридичної освіти Г. Рябошапко розпочала шлях професійного зростання. Працювала у Львівському державному університеті імені Івана Франка з 1944 до 1994 року на кафедрах державного права, теорії та історії держави і права юридичного факультету. Як вчений секретар Львівського державного університету імені Івана Франка була в епіцентрі наукового життя, ефективно сприяла розвитку цього важливого напрямку діяльності університету. Дисертацію «УРСР – суверенна держава» на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень успішно захистила 1967 року у Харківському юридичному інституті (нині – Національному університеті «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»). Згодом комплексно досліджувала проблематику національно-державного устрою УРСР і СРСР (зрозуміло – з тодішніх ідеологічних позицій).

Роботу в науково-педагогічній площині активно поєднувала з виконанням численних доручень адміністрації Львівського державного університету імені Івана Франка щодо повоєнного відновлення

матеріально-технічної бази вищого навчального закладу та створення його структурних підрозділів.

Упродовж десятиліть доцент Г. Рябошапко поступово формувалась як фахівець у царині правознавства. Водночас вона використовувала набуті розмаїті теоретичні знання для ґрунтовної підготовки багатьох поколінь юристів. Її учні вдячні Вчителю за змістовні лекції, коректний стиль спілкування педагога зі студентами. Це було непросто, адже домінувала комуністична ідеологія. Однак Г. Рябошапко завжди прагнула виховувати у студентів не лише повагу до складної правничої професії, яка виконує важливу суспільну місію, а й риси, незалежні від ідеології – порядність, людяність, принциповість.

З 1994 року Г. Рябошапко працює на посаді доцента кафедри загальної теорії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ. Напередодні ювілею вона опублікувала монографію під назвою «Суверенітет в Україні: від радянської федерації до незалежної держави», що промовисто засвідчило здатність ученого до переосмислення різних положень радянської науки державного (конституційного) права, які були хибними.

За тривалу й плідну науково-педагогічну працю, участь у Другій світовій війні Г. Рябошапко неодноразово нагороджували багатьма медалями та іншими почесними відзнаками.

Незважаючи на тернистий життєвий і науковий шлях, Г. Рябошапко – дружина, мати, бабуся і прабабуся – продовжує демонструвати заряд добродійства, вічного неспокою і дивовижної енергійності.

*Редколегія Наукового вісника вітає вельмишановну ювілярку,
щиро бажає їй здоров'я та творчої наснаги.*

НОВИЙ ПОГЛЯД НА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВУ ОХОРОНУ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ

Інтенсивна інформатизація українського суспільства та поглиблення світових глобалізаційних процесів ставлять підвищені вимоги до кримінально-правового забезпечення інформаційної безпеки. Водночас, у вітчизняній науці кримінального права дотепер не вирішеними залишаються питання щодо визначення поняття «інформаційна безпека», критеріїв суспільної небезпечності посягань на неї, меж застосування та змісту кримінально-правових засобів її захисту. Дискусійними також є питання щодо ознаки і сутності інформації як предмета злочину, змісту інших ознак складів так званих «комп'ютерних» злочинів (ст.ст. 361–363-1 КК України), напрямів удосконалення відповідних законів про кримінальну відповідальність. Недостатньо дієвим є механізм захисту прав інтелектуальної власності. Виникають принципово нові проблеми, пов'язані з глобалізацією інформаційних процесів: захист прав осіб під час автоматизованої обробки персональних даних, інформаційний суверенітет держави, комп'ютерний тероризм тощо. Ефективне розв'язання означених питань є необхідною передумовою розвитку українського суспільства, його включення до світових модернізаційних процесів. Ситуація, що виникла, може призвести до серйозних наслідків як для України, так і для її громадян: обмеження в доступі до необхідних інформаційних ресурсів, принципова неконкурентність національного виробництва, освіти, охорони здоров'я тощо. Видання за таких обставин монографії М.В. Карчевського «Кримінально-правова охорона інформаційної безпеки України»¹ є вельми своєчасною та корисною подією.

Робота становить собою чітке й послідовне викладення розробленої автором концепції кримінально-правової охорони інформаційної безпеки й аргументацію можливих змін до чинного законодавства про кримінальну відповідальність у цьому контексті. Наукові положення, висновки та рекомендації, сформульовані в монографії, є обґрунтованими.

¹ Карчевський М.В. Кримінально-правова охорона інформаційної безпеки України: монографія / М.В. Карчевський; МВС України, Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. – 528 с.

ними та достовірними. Автор на належному теоретичному рівні здійснив аналіз ефективності кримінально-правового забезпечення інформаційної безпеки. Запропоновані в роботі положення щодо змін і доповнень до КК України заслуговують на увагу.

Структура роботи є логічною та добре продуманою. Аналіз ключової для дослідження категорії «інформаційна безпека» конституює послідовність викладу матеріалу в подальших розділах: чинники, що зумовлюють кримінально-правову охорону суспільних відносин інформаційної безпеки, об'єднуються в групи залежно від структури, визначеної в главі I (с. 8–71); на підставі цієї ж структури класифікуються та розглядаються засоби кримінально-правової охорони інформаційної безпеки.

На початку дослідження шляхом послідовного аналізу нормативного та наукового відображення змісту поняття «інформаційна безпека» М.В. Карчевський формулює власне визначення інформаційної безпеки як об'єкта кримінально-правової охорони – система суспільних відносин щодо реалізації інформаційної потреби громадян, суспільства, держави (с. 27). Слід погодитися з висновком автора про те, що суб'єкт перебуває в стані інформаційної безпеки тоді, коли ефективність його діяльності забезпечена повною, достовірною та достатньою для прийняття рішень інформацією. Такий стан досягається соціальною активністю в трьох взаємопов'язаних групах суспільних відносин, що становлять структурні елементи інформаційної безпеки: суспільні відносини у сфері використання інформаційних технологій, у сфері забезпечення доступу до інформаційного ресурсу й у сфері формування інформаційного ресурсу. У межах першої групи виконується завдання забезпечення функціонування ефективних засобів інформаційної діяльності, у межах другої – забезпечується можливість суб'єктів отримувати доступ до необхідних інформаційних ресурсів, а в межах третьої – забезпечується формування інформаційного ресурсу, що відповідає потребам суб'єктів. Серед зазначених суспільних відносин – ті, що охороняються законом про кримінальну відповідальність, і становлять зміст інформаційної безпеки як об'єкта кримінально-правової охорони. При цьому ці відносини характеризуються певною специфікою суспільної небезпечності посягань на них. Остання полягає в тому, що доцільність та інтенсивність відповідних заходів кримінально-правової охорони визначаються значущістю тих суспільних відносин, у межах яких виникає інформаційна потреба. Цей висновок було покладено в основу критичного аналізу чинного законодавства про кримінальну відповідальність.

Так, стосовно кримінально-правового забезпечення інформаційної безпеки у сфері використання інформаційних технологій автор зро-

бив обґрунтовані висновки щодо порушення принципу суспільної небезпечності діянь, які підлягають криміналізації (с. 215–258). Аргументуючи свою позицію, автор широко використовував фактичний матеріал, провів змістовний аналіз національної судової практики та сформулював слушні пропозиції щодо вдосконалення чинного КК. Змістовний аналіз, класифікація та категоризація правозастосовних актів (с. 464–509) дозволили на якісно новому рівні підійти до питання суспільної небезпечності злочинів у сфері використання електронно-обчислювальних машин, систем, комп'ютерних та мереж електрозв'язку. Доречним під час розв'язання розглядаваної проблеми слід визнати звернення до результатів наукових досліджень із питань раціональної парадигми кримінального права, ефективного та прагматичного застосування засобів кримінальної юстиції. Також автор удаło використовує аналіз законодавства зарубіжних країн. Достатньо цікавими в науковому аспекті є положення роботи щодо кримінальної відповідальності за незаконні дії у сфері масового розповсюдження повідомлень електрозв'язку. Звернення в цьому питанні до законотворчого досвіду США (с. 451–463), дослідження практики американських судів, аналіз відповідного національного законодавства в контексті технологічних і соціальних тенденцій розвитку масового розповсюдження повідомлень електрозв'язку дозволили авторові запропонувати вельми обґрунтовані висновки, що характеризуються науковою новизною. Водночас, особливо в контексті наукового та законотворчого дискурсу з питань кримінальних проступків не можна не відзначити певну спірність пропозицій автора щодо розширення кола необережних «комп'ютерних» злочинів.

Урахування визначеної на початку дослідження специфіки суспільної небезпечності посягань на інформаційну безпеку в процесі аналізу кримінально-правових засобів забезпечення інформаційної безпеки у сфері обмеженого доступу до інформації (с. 273–331) дало дослідникові змогу зробити слушні висновки щодо розбалансованості чинного КК у зазначеному питанні. Слід погодитися з автором у тому, що система кримінально-правових засобів забезпечення обмеженого доступу до інформації, передбачена чинним КК, характеризується як непослідовністю впливу фактичних чинників суспільної небезпечності на інтенсивність санкцій за окремі види незаконного надання й отримання доступу до інформації, так і невідповідністю соціальним потребам кримінально-правової протидії, пов'язаним із формування тіньового ринку інформації, здобутої злочинним шляхом. У зв'язку з цим на позитивну оцінку заслуговують пропозиції автора щодо оптимізації означеної системи норм. Проте положення роботи стосовно кри-

мінально-правових засобів забезпечення реалізації прав громадян на доступ до інформації (с. 331–342) потребує, як видається, більш ґрунтовної аргументації. Важко погодитися з автором у тому, що настільки важливий аспект сучасного соціального статусу громадян, як право доступу до інформації, не потребує спеціальної кримінально-правової охорони та може бути ефективно захищений чинними нормами КК про відповідальність за службові злочини.

Питання кримінально-правового забезпечення формування інформаційного ресурсу (с. 347–367) М.В. Карчевський розглядає в контексті складних і неоднозначних тенденцій комерціалізації інформаційного простору. Фіксує потенціал значних соціальних загроз, автор обґрунтовано критично оцінює можливості використання кримінально-правових засобів у цій сфері, формулює слушні висновки щодо недоцільності встановлення нових заборон.

На окрему увагу заслуговує запропонований М.В. Карчевським метод контекстної законодавчої оцінки суспільної небезпечності діяння (с. 86–98). Зумовлений специфікою предмета дослідження, він дозволяє достатньо ефективно розв'язувати завдання установлення, представлення та порівняння законодавчої оцінки суспільної небезпечності злочинних посягань на інформаційну безпеку. Саме використання цього методу для дослідження системи норм, що передбачають відповідальність за злочини у сфері обмеженого доступу до інформації, дозволило авторові зробити влучні та обґрунтовані висновки.

Можна стверджувати, що монографія М.В. Карчевського «Кримінально-правова охорона інформаційної безпеки України» є завершеною науковою працею, у якій отримано нові науково обґрунтовані результати, які в сукупності розв'язують конкретне наукове завдання, що має істотне значення для кримінального права, а саме: комплексно досліджено кримінально-правові засоби охорони інформаційної безпеки, на підставі чого внесено конкретні змістовні пропозиції щодо вдосконалення не лише кримінального закону, а й практики його застосування. Монографія буде корисною як фахівцям у галузі кримінального права, так і практичним працівникам. Це сучасне дослідження, положення якого можуть широко використовуватися у науковій та викладацькій діяльності.

В.М. Бурдін,

*доктор юридичних наук, доцент,
заступник декана з навчально-методичної роботи
(заочна форма навчання)*

*Львівського національного університету
імені Івана Франка*

РЕЦЕНЗІЯ
на монографію
«Концептуальні засади досудового провадження
слідчими органів внутрішніх справ»
кандидата юридичних наук, доцента
О.Ю. Татарова

Більшість наукових досліджень із питань кримінально-процесуальної діяльності на досудових стадіях кримінального судочинства відображають лише окремі аспекти досудового провадження, не претендуючи на роль фундаментального наукового дослідження. За композиційною структурою робота О.Ю. Татарова відображає логічно пов'язані теоретичні та практичні питання. Це свідчить про комплексний характер проведеного дослідження.

З наукової точки зору монографія обґрунтована та достатньо цікава, викладені матеріали розміщені послідовно, мова дослідження доступна та виразна. Структура роботи логічно побудована, завдяки чому поставлена мета досягнута.

Зміст монографії О.Ю. Татарова свідчить про опрацювання автором значного обсягу літературних джерел та нормативно-правових актів, аналіз яких дозволив сформулювати відповідні висновки, що забезпечило їх аргументованість та достовірність. Це дає підстави стверджувати про досконале вивчення та розуміння автором теми, усвідомлення її важливості та необхідності оптимального вирішення не тільки на науковому, а й на практичному рівнях.

Дослідник не обмежився колом процесуальних аспектів досудового провадження, а зауважив також на історичних передумовах, які сприяли зародженню цього процесу, визначив принципи, на яких ґрунтується досудове провадження, та на основі власного погляду на окрему проблему запропонував авторське тлумачення досудового провадження у кримінальному процесі України.

О.Ю. Татаров не обмежив предмет свого дослідження вітчизняним законодавством, а використав також позитивний зарубіжний досвід. Це сприяло формуванню практичних рекомендацій щодо вдосконалення окремих аспектів досудового провадження. Абсолютно позитивно виглядають намагання автора впровадити у кримінальний процес України здобутки та надбання європейських і американських учених-процесуалістів та практиків, використовувати досвід постра-

дянських країн із найбільш проблемних у вітчизняній правозастосовній практиці питань (розділ 1).

Заслуговує на увагу й те, що автор застосовує комплексний підхід під час дослідження кримінально-процесуальної діяльності як на початковому етапі досудового провадження, так і при його зупиненні та закритті (розділи 2–3). Значний практичний інтерес становлять запропоновані автором положення щодо подальшого удосконалення організації відомчого контролю та прокурорського нагляду у кримінальному процесі, які дозволять оптимізувати діяльність керівників слідчих підрозділів (від начальника слідчого відділення до начальника Головного слідчого управління), а також прокурорів усіх рівнів (розділ 4).

Запропонований автором науковий підхід до аналізу як реформування правової системи в цілому, так і визначення шляхів удосконалення процедури досудового провадження забезпечив одержання результатів, які становлять практичну значущість для діяльності правоохоронних органів.

Висновки підтверджують успішне вирішення поставлених автором завдань. Пропозиції і рекомендації можуть використовуватись у навчальному процесі, в практичній діяльності органів внутрішніх справ, а також у законотворчій діяльності під час удосконалення інституту досудового провадження.

Рецензована монографія становить і науковий, і практичний інтерес, відповідає вимогам до написання такого виду робіт та може бути рекомендована до опублікування.

Д.Й. Никифорчук,

*доктор юридичних наук, професор,
начальник кафедри оперативно-розшукової діяльності
Національної академії внутрішніх справ*

НАШІ АВТОРИ

- Ахундова А.А.** здобувач кафедри кримінального права і процесу Волинського національного університету імені Лесі Українки.
- Басиста І.В.** кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінального процесу та криміналістики Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Батюк О.В.** кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри кримінального права і процесу Волинського національного університету імені Лесі Українки.
- Брич Л.П.** кандидат юридичних наук, доцент, завідувач Навчально-наукової лабораторії Навчально-наукового інституту права, психології та економіки Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Веселов М.Ю.** кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, начальник кафедри організації служби та дізнання в підрозділах ДАІ Донецького юридичного інституту МВС України.
- Газдайка-Василишин І.Б.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права та кримінології Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Гвоздецький В.Д.** доктор філософії, професор, перший проректор Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі.
- Громовий А.О.** здобувач кафедри кримінального права і процесу Волинського національного університету імені Лесі Українки.
- Гула І.Л.** здобувач кафедри адміністративного права і процесу, фінансового та інформаційного права Приватного ВНЗ «Львівський університет бізнесу та права».

- Журавльов Д.В.** кандидат юридичних наук, доцент, заступник директора Департаменту нотаріату, фінансового моніторингу юридичних послуг та реєстрації адвокатських об'єднань Міністерства юстиції України, докторант Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.
- Западнюк О.Б.** начальник відділу безпеки та правопорядку МОК Євро-2012 (Україна).
- Захаров В.П.** доктор юридичних наук, професор кафедри оперативно-розшукової діяльності та спеціальної техніки Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Захарова О.В.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Зачек О.І.** кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри оперативно-розшукової діяльності та спеціальної техніки Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Кваша О.О.** кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу проблем кримінального права, кримінології та судустрою Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України.
- Климчук М.П.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального процесу Національної академії внутрішніх справ.
- Когут Я.М.** кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри адміністративного права та адміністративного процесу Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Кричківський О.М.** аспірант Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Крюк С.В.** ад'юнкт кафедри тактико-спеціальної діяльності Національної академії внутрішніх справ.
- Лащук Н.Р.** викладач кафедри кримінально-правових дисциплін юридичного факультету Львів-

- ського державного університету внутрішніх справ.
- Лемеха Р.І.** аспірант кафедри кримінально-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Лещух А.Р.** кандидат юридичних наук, начальник кафедри конституційного та міжнародного права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Личенко І.О.** кандидат юридичних наук, завідувач кафедри права Львівського інституту Міжрегіональної академії управління персоналом.
- Лісний Д.В.** кандидат юридичних наук, заступник начальника факультету заочного навчання працівників ОВС Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.
- Максимів Л.В.** здобувач, викладач кафедри кримінального процесу та криміналістики Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Міщук І.В.** викладач кафедри цивільно-правових дисциплін Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука.
- Новіков В.В.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін НІПЕП Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Оперук В.І.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри оперативного-розшукової діяльності та спеціальної техніки Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Ортинський В.Л.** доктор юридичних наук, професор, академік Академії наук вищої освіти України, заслужений юрист України, директор Інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка».
- Перепелиця А.В.** кандидат юридичних наук, заступник начальника відділу кадрового забезпечення

- Петренко О.А.** Львівського державного університету внутрішніх справ.
кандидат юридичних наук, доцент кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.
- Примаченко В.Ф.** кандидат юридичних наук, начальник кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.
- Пчеліна О.В.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії факультету підготовки фахівців для підрозділів слідства та дізнання Харківського національного університету внутрішніх справ.
- Рудий А.Т.** аспірант кафедри захисту інформації Національного університету «Львівська політехніка».
- Рудий Т.В.** кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри інформаційних технологій Інституту права, психології та економіки Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Серватюк Л.В.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького.
- Татарин І.І.** здобувач кафедри кримінального процесу та криміналістики Національного університету імені Івана Франка.
- Тіцька Л.І.** здобувач Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Трофімов С.А.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри адміністративно-правових та кримінально-правових дисциплін Кримського юридичного інституту Національного університе-

- Хараберюш І.Ф. кандидат юридичних наук, доцент, начальник кафедри спеціальної техніки, інформатики та інформаційних технологій Донецького юридичного інституту МВС України.
- Хірсін А.В. кандидат юридичних наук, адвокат.
- Чистоклєтов Л.Г. кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративного, конституційного та міжнародного права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Школа С.М. кандидат юридичних наук, відповідальний секретар приймальної комісії Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.
- Яремко З.В. аспірант кафедри кримінально-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.

З М І С Т

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО ТА АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС. ФІНАНСОВЕ ПРАВО

Веселов М.Ю.

Адміністративно-правові гарантії захисту інтересів власників автомобільних доріг (вулиць) та залізничних переїздів в умовах дії спрощеного порядку оформлення дорожньо-транспортних пригод (европротоколу) в Україні.....3

Гвоздецький В.Д.

Правове забезпечення запобігання і протидії корупції в Україні.....12

Гула І.Л.

Принципи дотримання прав та свобод іноземців, осіб без громадянства під час застосування адміністративного видворення з України.....20

Журавльов Д.В.

Критерії ефективності діяльності центральних органів виконавчої влади України.....30

Западинок О.Б.

Аналіз законодавства країн Європи, Америки та Африки з питань забезпечення безпеки та правопорядку під час міжнародних масових спортивних заходів.....39

Когут Я.М.

Правова основа та принципи діяльності поліції зарубіжних країн.....48

Лещух А.Р.

Поняття організаційного забезпечення діяльності органів місцевого самоврядування щодо реалізації заходів, спрямованих на профілактику та протидію самодетермінації деліктів.....57

Личенко І.О.

Адміністративно-правовий статус громадян як суб'єктів права власності.....67

Лісний Д.В.

Провадження в справах про адміністративні порушення правил експлуатації транспортних засобів.....80

Новіков В.В.

До питання про правовий статус і види релігійних організацій.....88

Перепелиця А.В.

Юридичний зміст службової деліктоздатності посадової особи органів внутрішніх справ України.....97

Петренко О.А.

Контроль з боку міліції за виконанням обов'язків особами, які перебувають під адміністративним наглядом.....107

Серватюк Л.В.

Державна прикордонна служба України як суб'єкт профілактичної діяльності щодо адміністративних правопорушень та злочинів на державному кордоні України.....120

Трофімов С.А.

Процедурні питання визнання організації терористичною (на прикладі іноземних держав).....131

Чистоклетов Л.Г.

Взаємообмін інформацією у механізмі взаємодії суб'єктів приватної охоронної діяльності з органами внутрішніх справ України.....139

**КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ.
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО**

Батюк О.В., Климчук М.П.

Використання інформації про особу засудженого під час розслідування злочинів, вчинених у місцях позбавлення волі.....150

Брич Л.П.

Про ієрархію типів співвідношення між складами злочинів зі спільними ознаками (*продовження*).....165

Газдайка-Василишин І.Б.

Корисливий мотив та корислива мета злочинів проти власності.....178

Захаров В.П., Оргинський В.Л., Хараберюш І.Ф.

Права і свободи людини і громадянина в умовах використання спеціальної техніки.....187

Кваша О.О.

Філософське значення категорій «необхідність» і «випадковість» для кримінально-правової концепції причинності.....203

Кричківський О.М.

Стан дослідження конкуренції кримінально-правових норм при призначенні покарання у науковій літературі.....213

Лемеха Р.І.	
Особливості конкретизації тяжких наслідків щодо окремих складів злочинів.....	223
Мишук І.В.	
Дослідження історії розвитку законодавчого регулювання трансплантації органів і тканин людини.....	233
Примаченко В.Ф.	
Кримінальна відповідальність за перевищення заходів, необхідних для затримання особи, яка вчинила злочин.....	243
Тіцька Л.І.	
Зміст поняття жорстокості.....	253
Школа С.М.	
Соціальна адаптація амністованих і помилуваних осіб: проблеми теорії і законодавства.....	263
Яремко З.В.	
Поняття заохочення в кримінально-виконавчому праві.....	272

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА. ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Ахундова А.А.	
Типові кримінально-процесуальні правопорушення при застосуванні запобіжних заходів.....	282
Басиста І.В.	
Процесуальні рішення слідчого, що виражаються у формі постанови: окремі проблемні аспекти.....	290
Громовий А.О.	
Поняття кримінально-процесуального інституту порушення кримінальної справи.....	299
Захарова О.В., Зачек О.І., Рудий А.Т., Рудий Т.В.	
Принципи організації системи захисту інформаційних систем підрозділів МВС.....	309
Крюк С.В.	
Особливості діяльності ізоляторів тимчасового тримання та ізоляції як складової режиму утримання затриманих осіб.....	317
Лащук Н.Р.	
Кримінально-правова кваліфікація перевищення меж необхідної оборони з використанням захисних засобів, що вражають автономно.....	326
Максимів Л.В.	
Деякі особливості визначення поняття видачі особи (екстрадиції).....	333

Оперук В.І.

Особливості допиту свідків та очевидців розбійного нападу на банківські установи.....341

Пчеліна О.В.

Ситуаційна зумовленість розслідування окремих видів злочинів.....349

Татарин І.І.

Відшкодування заподіяної злочином шкоди у кримінальному процесі:
європейські стандарти і правотворча практика України.....358

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Хірсін А.В.

Історичні та соціологічні підходи до обґрунтування права: чинники
та орієнтири модернізації.....370

НАУКОВЕ ЖИТТЯ.....380

НАШІ АВТОРИ.....388

СОДЕРЖАНИЕ

АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО И АДМИНИСТРАТИВНЫЙ ПРОЦЕСС. ФИНАНСОВОЕ ПРАВО

Веселов М.Ю.

Административно-правовые гарантии защиты интересов собственников автомобильных дорог (улиц) и железнодорожных переездов в условиях действия упрощенного порядка оформления ДТП (европротокола) в Украине.....3

Гвоздецкий В.Д.

Правовое обеспечение предотвращения и противодействия коррупции в Украине.....12

Гула И.Л.

Принципы соблюдения прав и свобод иностранцев, лиц без гражданства при применении административного выдворения из Украины.....20

Журавлев Д.В.

Критерии эффективности деятельности центральных органов исполнительной власти Украины.....30

Западнюк О.Б.

Анализ законодательства стран Европы, Америки и Африки по вопросам обеспечения безопасности и правопорядка во время международных массовых спортивных мероприятий.....39

Когут Я.М.

Правовое основание и принципы деятельности полиции зарубежных стран.....48

Лещух А.Р.

Понятие организационного обеспечения деятельности органов местного самоуправления по реализации мероприятий, направленных на профилактику и противодействие самодетерминации деликтов.....57

Лыченко И.А. Административно-правовой статус граждан как субъектов права собственности.....	67
Лесной Д.В. Производство по делам об административных нарушениях правил эксплуатации транспортных средств.....	80
Новиков В.В. К вопросу о правовом статусе и виды религиозных организаций.....	88
Перепелица А.В. Юридическое содержание служебной деликтоспособности должностного лица органов внутренних дел Украины.....	97
Петренко О.А. Контроль со стороны милиции за исполнением обязанностей особами, которые пребывают под административным надзором.....	107
Серватюк Л.В. Государственная пограничная служба как субъект профилактической деятельности относительно административных правонарушений и преступлений на государственной границе Украины.....	120
Трофимов С.А. Признание организации террористической и привлечения ее к ответственности (на примере иностранных государств).....	131
Чистоклетов Л.Г. Взаимообмен информацией в механизме взаимодействия субъектов частной охранной деятельности с органами внутренних дел Украины.....	139

УГОЛОВНОЕ ПРАВО И КРИМИНОЛОГИЯ.

УГОЛОВНО-ИСПОЛНИТЕЛЬНОЕ ПРАВО

Батюк О.В., Климчук М.П. Использование информации об осужденному во время расследования преступлений, совершенных в местах лишения свободы.....	150
Брич Л.П. Об иерархии типов соотношения между составами преступлений с общими признаками (<i>продолжение</i>).....	165
Газдайка-Василишин И.Б. Корыстный мотив и корыстная цель преступлений против собственности.....	178

Захаров В.П., Оргинский В.Л., Харабериш И.Ф. Права и свободы человека и гражданина в условиях использования специальной техники.....	187
Кваша О.О. Философское значение категорий «необходимость» и «случайность» для уголовно-правовой концепции причинности.....	203
Кричківський О.М. Состояние исследования конкуренции уголовно-правовых норм при назначении наказания в научной литературе.....	213
Лемеха Р.И. Особенности конкретизации содержание понятия «тяжкие последствия» по отдельным составам преступления.....	223
Мищук И.В. Исследование истории развития законодательного регулирования трансплантации органов и тканей человека.....	233
Примаченко В.Ф. Уголовная ответственность за превышение мер, необходимых для задержания лица, совершившего преступление.....	243
Тицька Л.И. Содержание понятия жестокости.....	253
Школа С.Н. Социальная адаптация амнистированных и помилованных лиц: проблемы теории и законодательства.....	263
Яремко З.В. Понятие поощрения в уголовно-исполнительном праве.....	272

УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС И КРИМИНАЛИСТИКА. ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Ахундова А.А. Типичные криминально-процессуальные правонарушения при применении мер пресечений.....	282
Басиста И.В. Процессуальные решения следователя, что выражаются постановлением: отдельные проблемные аспекты.....	290
Громовой А.О. Понятие уголовно-процессуального института возбуждения уголовного дела.....	299

Захарова О.В., Зачек О.И., Рудый А.Т., Рудый Т.В. Принципы организации системы защиты информационных систем подразделений МВД.....	309
Крюк С.В. Особенности деятельности изоляторов временного содержания и изоляции как составляющей режима содержания задержанных лиц.....	317
Лащук Н.Р. Уголовно-правовая квалификация превышения пределов необходимой обороны с использованием защитных средств, поражающих автономно.....	326
Максымов Л.В. Некоторые особенности определения понятия выдачи лица (экстрадиции).....	333
Оперук В.И. Особенности допроса свидетелей и очевидцев разбойного нападения на банковские учреждения.....	341
Пчелина О.В. Ситуационная обусловленность расследования отдельных видов преступлений.....	349
Татарин И.И. Возмещения причиненного преступлением вреда в уголовном процессе: европейские стандарты и правотворческая практика Украины.....	358

ФИЛОСОФИЯ ПРАВА

Хирсин А.В. Исторические и социологические подходы к обоснованию права: факторы и ориентиры модернизации.....	370
НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ.....	380
НАШИ АВТОРА.....	388

CONTENTS

ADMINISTRATIVE LAW AND ADMINISTRATIVE PROCESS. FINANCE LAW

Veselov M. Administrative guarantees of the interests of owners of roads (streets) and railway crossings in terms of a simplified procedure for registration of traffic accidents (europrotokol) in Ukraine.....	3
Gvozdetsky V.D. Legal provision of prevention and counteraction to corruption in Ukraine.....	12
Hula I.L. The principles of rights and freedoms of foreigners, stateless persons during administrative deportation from Ukraine.....	20
Zhuravlev D.V. The criteria of the effectiveness of central executive authorities of Ukraine.....	30
Zapadnyuk O.B. Analysis of legislation in Europe, America and Africa for maintaining peace and order during international mass sports events.....	39
Kohut Ya.M. Legal basis and principles of police of foreign countries.....	48
Leshchukh A.R. The concept of organizational support of local authorities activity in preventive measures and counteraction to self-determination torts.....	57
Lychenko I.A. Administrative-legal status of citizens as subjects of ownership.....	67
Lisnyi D.V. The proceeding in cases of administrative violations of vehicles operation rules.....	80
Novikov V.V. On the problem of legal status and types of religious organizations.....	88
Pereplytsia A.V. Legal sense of official tortuous capacity of an officer of Internal affairs of Ukraine.....	97

Petrenko O.A.

The control for the fulfilment of duties by the persons, who are under the administrative supervision from the side of militia.....107

Servatiuk L.V.

State border service of Ukraine as a subject of preventive activity of administrative offences and crimes on the state border of Ukraine.....120

Trofimov S.A.

Procedural questions of the organization recognition as terroristic (on the example of the foreign states)131

Chystokletov L.H.

Interchange of the information in the mechanism of private security activity interaction with the organs of internal affairs of Ukraine.....139

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY.

CRIMINAL LAW-EXECUTIVE

Batiuk O.V., Klimchuk M.P.

Use of information about convicted person during investigation of crimes committed in places of imprisonment.....150

Brych L.P.

On a hierarchy of types of correlation between corpus delicti and common characteristics (*continued*).....165

Gazdayka-Vasylysnyn I.B.

Mercenary motive and mercenary purpose of crimes against property.....178

Zakharov V.P., Ortinskiy V.L., Kharaberyush I.F.

Human and civil rights and freedoms in the use of special technology.....187

Kvasha A.A.

Philosophical significance of the categories of «necessity» and «chance» in the criminal concept of causality.....203

Krychkivskiy O.M.

State of researching criminal-legal standards rivalry in punishment appointment in scientific literature.....213

Lemekha R.I.

The content specification of the term «grave consequences» according to the particular crime.....223

Mishchuk I.V.

The research of the history of the development of the legislative adjusting of the transplantation of the organs and the fabrics of a man.....233

Primachenko V.F.

Criminal responsibility for the exceeding of the measures which are necessary for the detention of a person who has committed a crime.....243

Titska L.I.

Contents of the concept of cruelty.....253

Shkola S.M.

Social adaptation of amnestied and pardoned persons: problems of the theory and legislation.....263

Yaremko Z.V.

Concept encouragement in criminally-executive right.....272

**CRIMINAL PROCESS AND CRIMINALISTICS.
OPERATIONAL ACTIVITIES**

Akhundova A.A.

Typical criminal procedural violations of the application of the suppression measures.....282

Basysta I.V.

Procedural decisions of the investigator expressed in the form of resolutions: some problem aspects.....290

Gromoviy A.O.

Concept of criminal and procedural institution of laying an action.....299

Zakharova O.V., Zachek O.I., Rudyi A.T., Rudyi T.V.

Principles of organization of the system of defence of the informative systems of subdivisions of the Ministry of Internal Affairs.....307

Cr'uk S.V.

Features of the activity of solitary confinement cells of pre-trial detention and isolation as a part of a treatment of detainees' imprisonment.....317

Lashchuk N.R.

Criminal and legal qualification of exceeding of necessary defence with the use of protective facilities which affect autonomically.....326

Maksymiv L.V.

Some features of determination of the concept of delivery of person (extradition).....333

Operuk V.I.

Features of interrogation of witnesses and eyewitnesses of the robbery of bank institutions.....341

Pchelina O.V.

Situational dependence of investigation of certain types of crimes.....349

Tataryn I.I.

Compensation for damage caused by the crime in criminal proceedings:
European standards and law-making practice of Ukraine.....358

PHILOSOPHY OF LAW

Hirsin A.V.

Historical and sociological approaches to law justification: factors and
directions of modernization.....370

SCIENTIFIC LIFE.....380

OUR AUTHORS.....388

ВИМОГИ

до оформлення статей до Наукового вісника
Львівського державного університету внутрішніх справ
згідно з Положенням про редакційно-видавничу діяльність
Львівського державного університету внутрішніх справ,
затвердженого Наказом № 308 від 16 серпня 2010 р.

Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ – це збірник наукових праць (статей), у якому містяться матеріали й результати теоретичних і експериментальних досліджень наукових, науково-педагогічних працівників університету, наших здобувачів, ад'юнктів, аспірантів.

У Віснику можуть бути опубліковані аналогічні дослідження представників інших вищих навчальних закладів МВС та МОНМС України, практичних працівників органів внутрішніх справ, інших правоохоронних структур за відповідним клопотанням.

Автор має право публікуватися в одному випуску Вісника один раз; другий раз (навіть у співавторстві) – у виняткових випадках, за спеціальним рішенням редколегії.

Вісник виходить у трьох серіях:

- юридична;
- економічна;
- психологічна.

Вимоги до оформлення статей:

– до публікації приймаються рукописи наукових статей, що відповідають тематичній спрямованості (серії) збірника.

– **рукописи статей, відповідно до постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 мають містити:**

- індекс УДК;
- прізвище автора та назву статті українською, російською, англійською мовами;
- анотацію українською, російською та англійською мовами;
- ключові слова українською, російською, англійською мовами;

– для авторів без наукового ступеня –завірену позитивну рецензію фахівця з науковим ступенем та витяг із протоколу засідання кафедри про рекомендацію статті до друку;

– довідку про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посада, контактний телефон, електронна адреса;

– інформаційний носій з текстовим файлом статті.

Наукова стаття у Віснику Львівського державного університету внутрішніх справ повинна містити такі структурні елементи:

1. Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими практичними або теоретичними завданнями (5–10 рядків).

2. Мета і завдання дослідження, які необхідно вирішити для досягнення поставленої мети.

3. Стан дослідження. Аналізуються останні дослідження та публікації, на які спирається автор, виділяються невирішені частини загальної проблеми, яким присвячена дана стаття. Цьому питанню слід приділити належну увагу, адже саме на підставі аналізу публікацій попередників автор може фахово сформулювати мету своєї наукової розробки.

4. Виклад основних положень. Ця частина у рукописі займає майже 90% його обсягу. Тут автор має висвітлити окреслену в назві тему на підставі власних досліджень, аналітичних спостережень чи роздумів щодо висловлених іншими науковцями гіпотез, положень. До такого аналізу, звичайно, долучаються підходи інших дослідників, тому важливо належним чином їх цитувати, зазначаючи посилання. Вони у тексті подаються у квадратних дужках, де вказується порядковий номер джерела і цитованої сторінки (наприклад [12, с. 17]).

5. Висновки. Завершальна частина рукопису статті має відображати підсумок розглянутих, обгрунтованих, запропонованих автором в основному тексті положень, гіпотез, рекомендацій.

6. Список використаної літератури подається наприкінці тексту, має бути оформлений відповідно до державних стандартів. Він повинен охоплювати всі наведені в тексті посилання. Джерела подаються в порядку згадування їх у статті.

7. Обсяг рукопису статті не повинен перевищувати 0,5 друк. авт. аркушів (12 сторінок машинописного тексту); текст має бути набраним через 1,5 інтервала і віддрукованим на папері формату 210×297,5 мм (А4), на сторінці – не більше 30-ти рядків, кегель 14 пт. Чисті поля навколо тексту – по 2 см з усіх боків.

8. Рукопис має бути підписаний автором.

Примітка:

Рукописи, подані з порушенням зазначених вимог та суттєвими мовно-стилістичними огріхами, до друку не приймаються.

Редакційна колегія зберігає за собою право, в разі необхідності, скорочувати і редагувати тексти статей.

Телефон для довідок: (032) 258-65-72 (відділ організації наукової роботи),
(032) 233-61-95 (видавництво).

Редколегія

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВИЙ
ВІСНИК
ЛЬВІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Серія юридична

Випуск 2 (2)
(виходить з 1995 р.)

Редагування
А.С. Кузьмич, І.Б. Кравець

Редактор текстів англійською мовою
І.Ю. Сковронська

Комп'ютерний набір і верстка
Н.М. Лесь

Друк
А.М. Ходачок

Здано до набору 21.06.2012 р. Підписано до друку 25.07.2012 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 23,72.
Тираж 100 прим. Зам. № 129-12.

Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.